

QURANDA ƏXLAQ

Ayətullah Məkarim Şirazi

1-ci cild

İthaf olunur:

Qurana eşq bəsləyənlərə...

Şəffaf həyat bulağından daha çox içmək istəyənlərə...

Qurani daha çox bilib, daha çox anlamağa çalışanlara...

Həmkarlıq edən möhtərəm alimlər:

Məhəmməd Rza Aştiyani

Məhəmməd Cəfər İmami

Əbdür-Rəsul Həsəni

Məhəmməd Əsədi

Hüseyn Tusi

Seyid Şəmsəddin Ruhani

Məhəmməd Məhəmmədi

Ön söz

Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə

Əxlaqi məsələlər bütün zamanlarda fəvqəladə əhəmiyyətə malik olmuşdur, lakin dövrümüzdə onun əhəmiyyəti daha böyük və daha zəruridir. Bunun da bir neçə səbəbi vardır:

1. Yaşadığımız dövrdə fəsad və azgınlıq keçmişlə müqayisədə daha çoxdur. Belə ki, keçmişdə bir çox əxlaqi pozğunluqlara istiqamətlənmək çoxlu xərc və zəhmətlər hesabına başa gəlirdisə, günümüzdə müasir texnologiyanın inkişafı sayəsində coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq hər şey hər kəs üçün asan və sadə yolla əldə edilir.

2. Digər tərəfdən, yaşadığımız dönmənin “nəhəng miqyaslar” və “tələbatlar artımı” əsri olduğunu nəzərə alsaq, keçmişdə dar çərçivədə baş verən hadisələr hazırda heç bir məhdudiyyət olmadan həyata keçirilir. Kütləvi qırğın silahları vasitəsilə insan qətləri, peyk antenalardan dünya miqyasında yayılan “filmlər” sayəsində əxlaqi pozğunluqlar, son zamanlarda internetlə dünya əhalisinin ixtiyarında qoyulan zərərli informasiyalar və əxlaqdan kənar bilgiler geniş vüsət almış, sərhədləri aşaraq dünyanın ən ucqar nöqtəsindək irəliləmişdir. Hətta əxlaqi pozğunluqları təsis edənlərin də səsi çıxmağa başlamışdır.

Keçmişdə narkotik maddələrin istehsalı müəyyən bir yeri, misal üçün bir kəndi, əksər halda ətraf şəhərləri bulaşdırırdısa, günümüzdə kapitalistlər sayəsində bütün dünyanı bürümüşdür.

3. Tibb, sənaye kimi müxtəlif elm fənlərində, habelə bəşər həyatının ayrı-ayrı sahələrində informasiya və biliklərin fəvqəladə yayılması kimi, şeytani bilgilərə, o cümlədən qeyri-insani, əxlaqa zidd məsələlərə baş vurmağın yolları da keçmişdəkindən daha dinamik hal alıb. Belə ki, əxlaqi pozğunluğu olanlara daha sirli, daha dolaşlıq və bəzən də ən asan, ən sadə yolla məqsədlərinə çatmağa icazə verir.

Belə şəraitdə əxlaqi məsələlərə və əxlaq elminə diqqət digər zamanlarla müqayisədə daha zəruri gözə dəyir, bəzən də buna etinasızlıq faciə və ya faciələrə gətirib çıxarır.

Bütün mərhəmətli elm adamları və agah alimlər əxlaqın təhlükəyə düşdüyü, yaxud bəziləri tərəfindən tamamilə inkar edildiyi, yaxud da vacib sayılmadığı, habelə insanı siyasi amalına çatdıracaq hər xislət və əməlin əxlaqdan hesab edildiyi dünyada həqiqi əxlaqın yayılması xüsusunda əl-ələ verib tamam söylərini ortaya qoymalıdrlar.

Xoşbəxtlikdən biz müsəlmanların əlində başqa heç bir yerdə tapılmayan dərin əxlaqi mövzularla dolu Qurani-kərim kimi əzəmətli bir mənbə vardır. Quranın əxlaqi mövzuları böyük təfsirçilər və İslam alimləri tərəfindən pərakəndə şəkildə araşdırılsa da, – bildiyimiz qədər – indiyədək “Quranda əxlaq” adlı bir kitab – hansı ki, mövzu əsasında təfsir metodundan istifadə etməklə bu əxlaqi mövzuları birgə araşdıran bir kitab – qələmə alınmayıb. Hətta bu sahədə tam boşluq olduğunu iddia etmək olar.

Bu səbəbdən mövzu əsasında təfsir üslubunda işlənmiş İslam maarifi və etidaqlarından bəhs edən “Quranın mesajı” təfsirinin ilk silsiləsi bitdikdən sonra ikinci silsilə kimi Quranda İslam əxlaqı mövzusunı işləmək qərarına gəldik.

Allaha həmd olsun ki, bu iş də başa çatdı və bəhslərin məcmusu iki cildə tərtib olundu. Kitabın birinci cildi əxlaq məsələlərinin külliyyatından bəhs edir və hal-hazırda oxucuların ixtiyarındadır. Kitabın bu cildindən ümumi dərs vəsaiti kimi də istifadə etmək olar.

Kitabın ikinci cildi isə əxlaqi bəhslərin təfərrüatı, incəlikləri və nümunələrindən bəhs edir ki, böyük bir həcmi artıq çapa hazırdır.

Bəşərin həyatındakı mövcud problemlərin həllində Qurandan yararlanmaq üzrə atılan növbəti addımın Allah tərəfindən qəbul olunacağına, qiyamət azuqəsi və ehtiyatına çevriləcəyinə və kitabın əyər-əksiklərinin nəzər sahiblərinin xatırlatmaları sayəsində aradan qaldırılacağına ümidvarıq.

Həmd olsun aləmlərin Rəbbinə!

Rəbiul-əvvəl, 1419 h.q.

İyul, 1998

ƏXLAQİ BƏHSLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Əxlaq mövzusu Quranın ən önəmli bəhslərindən biridir və ilahi peyğəmbərlərin başlıca hədəfini təşkil edir, çünki əxlaq olmadan dinin nə insanlar üçün bir anlamı var, nə də dünyalarını abadlaşdırır. Necə ki, deyiblər:

Ruzigarın insanları əxlaq ilə diridir,

Əxlaqı olmayan insan, elə, ölməlidir.

Bir qayda olaraq, insan o zaman bu ada layiqdir ki, insani səciyyə və əxlaqa sahib olsun, əks halda ağılından istifadə edib hər şeyi viran qoymağa, oda atmağa çalışan təhlükəli bir yırtıcıdır; qeyri-qanuni maddi mənafeyinə çatmaq üçün müharibə başladır, müharibənin dağıdıcı alovlarını şölələndirməkdən ötrü nifaq toxumları səpir və günahsızları qanına qəltan edir.

İndi isə Qurani-kərimə müraciət edərək bu həqiqəti onun dilindən eşidək. Aşağıdakı ayələrə diqqət edin:

Tərcümə:

1. “Savadsız cəmiyyətə özlərindən elçi göndərən Odur. (Elçi) onlara (Allahın) ayələrini oxuyur, onları (pis əməllərdən) təmizləyir, onlara kitabı və hikməti öyrədir. Şübhəsiz ki, onlar daha öncə açıq-aydın azğınlıq içində idilər”.¹

2. “Allah möminlərə onların öz içərisindən Allahın ayələrini onlara oxuyan, onları (pis əməllərdən) təmizləyən, Kitabı (Qurani) və hikməti onlara öyrədən bir peyğəmbər göndərdiyi vaxt minnət qoydu

---

¹ “Cümə” surəsi, ayə 2.

(böyük bir nemət bəxş etdi). Halbuki bundan əvvəl onlar açıq-aydın zəlalət içərisində idilər”.¹

3. *“Həmçinin (qibləni dəyişməklə nemətimi sizə təqdim etdiyimiz kimi) sizə ayələrimizi oxumaq, sizi təmizləmək, kitabı, hikməti və bilmədiklərinizi öyrətmək üçün sizə öz içərinizdən bir peyğəmbər göndərdik”.²*

4. *“Ey Rəbbimiz! Onların içərisindən özlərinə elə bir peyğəmbər göndər ki, Sənin ayələrini onlara oxusun, onlara kitab və hikmət öyrətsin, onları təmizləsin! Çünki Sən qüdrətli və hikmətlisən (bu işə qadirsən)”.³*

5. *“Nəfsini təmizləyən nicat tapmışdır. * Nəfsini günahla bulaşdıran şəxs isə məyus və məhrum olmuşdur”.⁴*

6. *“Həqiqətən, günahlardan təmizlənən şəxs uğur qazanmışdır. * (O şəxs ki,) Rəbbinin adını yad edib sonra namaz qılmışdır”.⁵*

7. *“Həqiqətən, Biz Loğmana hikmət verdik (və ona dedik) ki: “Allaha şükr et!”.⁶*

İlk dörd ayə əslində bir həqiqəti çatdırır, belə ki, İslam peyğəmbərinin (s) peyğəmbərliyə seçilməsinin əsas hədəflərindən biri nəfsin saflaşdırılması, insanların tərbiyəsi və gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Hətta ilahi ayələrin oxunuşunu, kitab və hikmətin təlimini nəfsin saflaşdırılması və insanların tərbiyəsi üçün bir müqəddimə saymaq olar və bu da əxlaq elminin başlıca hədəfini təşkil edir.

Üç ayədə “saflaşdırmanın” “təlimdən” önə keçməsinin hikməti bəlkə də elə budur. Nəfsi saflaşdırmanın əsas və son hədəf olması buna əsas verir, hərçənd praktiki olaraq təlim ondan öndə gəlir.

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə 164.

² “Bəqərə” surəsi, ayə 151.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə 129.

⁴ “Şəms” surəsi, 9-10-cu ayələr.

⁵ “Əla” surəsi, 14-15-ci ayələr.

⁶ “Loğman” surəsi, ayə 12.

Əgər başqa bir ayədə “təlim” “saflaşdırmadan” öndə gəlirsə, təbii və xarici tərtibin göstəricisidir. Yəni bir qayda olaraq təlim nəfsi saflaşdırmanın müqəddiməsidir. Deməli, ilk və sonrakı ayələrin hər biri məsələyə fərqli aspektlərdən yanaşır.

Bu ehtimalı yuxarıdakı dörd ayənin təfsirində də vermək olar. Belə ki, “saflaşdırma”nın üç ayədə “təlim”dən önə keçməsi və bir ayədə sonra gəlməsindən məqsəd bu ikisi (təlim və tərbiyə) arasındakı qarşılıqlı təsirin olmasıdır. Yəni düzgün təlim əxlaq və nəfsi saflaşdırmanın keyfiyyətini artırdığı kimi insanda əxlaqi səciyyələrin varlığı elm və biliyin səviyyəsini yüksəldir. İnsan inad, təkəbbür, xudbinlik və kor-koranə təəssübdən uzaq olduğu, elmi inkişafın qarşısını alan sədləri dağıtdığı zaman elmin həqiqətinə vara bilər. Əks təqdirdə əxlaqi çatışmazlıqlar gözüne, qəlbinə pərdə çəkəcək ki, bu da həqiqəti olduğu kimi görməyə mane olacaq, nəticə etibarlı ilə haqqı qəbul etməkdən saxlayacaq.

Qeyd edilənlər yuxarıdakı dörd ayədə də diqqət mərkəzindədir:

İlk ayədə əxlaq müəllimi olan peyğəmbərin gəlişi ilahi nişanələrdən biri kimi qeyd edilib. Təlim və tərbiyənin tərəf müqabilini “zəlalun mubin”, yəni aşkar azğınlıq sayır (Siz bundan öncə açıq-aşkar zəlalətdə idiniz) və bu da Quranın əxlaqa sonsuz diqqətini göstərir.

İkinci ayədə əxlaq tərbiyəçisi, Kitab və hikmət müəllimi olan peyğəmbərin seçilməsini Allahdan gələn böyük bir minnət, əzəmətli nemət olaraq yad edir; bu da əxlaqın əhəmiyyətini göstərən başqa bir dəlildir.

Qiblənin (Beytül-müqəddəsdən Kəbəyə) dəyişdirilməsindən bəhs edən ayələrdən sonra gəlmiş üçüncü ayədə bu dəyişiklik böyük bir nemət kimi yad edilir. Ayədə buyrulur: Bu nemət İslam peyğəmbərinin seçilməsi neməti ilə eynidir, hansı ki təlim-tərbiyə vermək, nəfsi saflaşdırmaq və adi

halda insana müyəssər olmayan işləri öyrətmək məqsədilə həyata keçmişdir.¹

Dördüncü ayədə diqqət çəkən digər bir məqam həzrət İbrahimin (ə) diləyi və Allah dərgahına dua etməsidir. O, mühüm bir ilahi işi yerinə yetirdikdən, yəni Kəbəni tikdikdən sonra bəzi dualar edir, ən əhəmiyyətli müsləman ümmətinin və peyğəmbər seçiminin – hansı ki, işi Kitab və hikmət təlimi, nəfslərin tərbiyə və saflaşdırmaqdır - onun nəslindən olması arzusudur.

Beşinci ayənin diqqət çəkən məqamı isə bundan ibarətdir ki, Quran ən uzun andları – bu andlar Xaliq və məxluqa, yer və göyə, aya və günəşə, bir də insan canına and içən on bir ayənin məcmusudur - qeyd etdikdən sonra buyurur: ***“Nəfsini təmizləyən nicat tapmışdır. * Nəfsini günahla bulaşdıran şəxs isə məyus və məhrum olmuşdur”.***²

Bu ardıcıl və misilsiz təkidlər Qurani-kərimin əxlaqı təkmilləşdirmək və nəfsi saflaşdırmağa əhəmiyyət verdiyini göstərən aşkar sübutdur.

Eyni mənə az fərqlə altıncı ayədə gəlib. Maraqlısı budur ki, sözügedən ayədə əxlaqı düzəltmək namaz və Allahı yad etməkdən öndə gəlib. Belə ki, nəfsin saflaşdırılması, qəlbin saflığı və ruhun səfası əxlaqi səciyyələr fonunda olmasa, nə Allahın zikri bir yerə çatdırar, nə də namaz mənəviyyat gətirər.

Nəhayət, son ayədə böyük əxlaq müəllimi olmuş Loğmandan söz açılır. O, əxlaq elmini “hikmət” adlandırır və deyir: “Biz (böyük bir hədiyyəni) hikməti Loğmana verdik. Sonra ona əmr etdik ki, bu böyük nemətin şükrünü yerinə yetirsin!

---

¹ “وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ”, “Sizlərə elə şeylər öyrədir ki, özbaşınıza öyrənməyiniz mümkünsüz idi” cümləsinə diqqət edin: elə elmlərin təlimindən söz gedir ki, vəhydən başqa yolla onlara varmaq insan üçün qeyri-mümkündür.

² “Şəms” surəsi, 9-10-cu ayələr.

“Loğman” surəsinin ayələrinə istinadən Loğmanın xüsusiyyətlərinin nəfsi tərbiyə etmək və əxlaqı təkmilləşdirmək olduğunu nəzərə alsaq, ayədəki hikmətdən məqsədin “əməli hikmət” və ona gətirib çıxaran dərslər, yəni “tərbiyə”dən ötrü “təlim” olmasıdır.

Nəticə:

Yuxarıdakı ayələrdən belə başa düşülür ki, Qurani-kərim əxlaqi məsələlərə və nəfsin saflaşdırılmasına köklü bir bəhs olaraq böyük əhəmiyyət verir, hansı ki digər həyati proqramlar ondan qaynaqlanır. Başqa sözlə, bütün İslam qayda-qanunları və şəriət hökmləri üzərinə kölgə salır.

Fərd və cəmiyyətin əxlaqi tərəqqisi səmavi dinlərin istinad etdiyi ən vacib hədəflərdəndir; belə ki, onu bütün ictimai islahatların təməli, fəsad və qanunsuzluqlarla mübarizədə intensiv vasitə sayır.

İndi də İslam hədislərinə müraciət etməklə, məsələnin əhəmiyyətini hədis baxımından araşdıraq.

İslam hədislərində əxlaqın əhəmiyyəti

İslam peyğəmbəri həzrət Məhəmməd (s) və digər məsum imamların (ə) bizə gəlib çatan hədislərində də bu məsələyə fəvqəladə əhəmiyyət verilmişdir. Nümunə olaraq, aşağıdakı bir neçə dərin mənalı hədisi gözədən keçirək:

1. İslam peyğəmbərindən (s) nəql edilən məşhur bir hədisdə deyilir: “**إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ**” – “*Mən, əxlaqi fəzilətləri tamamlamaq üçün seçilmişəm*”.¹

Başqa bir yerdə “**إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ حُسْنَ الْأَخْلَاقِ**” – “*Mən, əxlaqi gözəllikləri tamamlamaq üçün seçilmişəm*”.²

---

¹ “Kənzul-ummal”, c. 3, səh. 16.

² “Kənzul-ummal”, c. 3, səh. 16.

Digər yerdə isə “بُعِثْتُ بِمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ وَمَحَاسِنِهَا” – “*Mən, əxlaqi fəzilət və gözəllikləri tamamlamaq üçün seçilmişəm*” gəlmişdir.¹

Hədisdə qeyd olunan konkretliyi çatdıran “أَمَّا” – “innəma” sözü (ibarə) Peyğəmbərin (s) bütün hədəfinin bu olmasını, yəni insan əxlaqını təkamülə çatdırmaqda xülasələşməsini göstərir.

2. Digər bir hədisdə İmam Əli (ə) buyurur:

*“Əgər cənnətə ümid və imanımız, cəhənnəmdən qorxumuz, mükafat və cəza gözləntimiz olmasaydı belə, əxlaqi dəyərlərin dalınca getməyimiz layiqli iş idi, çünki onlar qurtuluş, zəfər və müvəffəqiyyət göstəricisidirlər”.*²

Bu hədisdən tam aydın olur ki, əxlaqi dəyərlər qiyamət qurtuluşu səbəbi olmaqla yanaşı dünya həyatında da aparıcı rol oynayır (Allahın izni ilə gələcək bəhslərdə geniş izah verəcəyik).

3. Allahın Rəsulu (s) digər bir hədisdə buyurur:

جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ صَلََّةً بَيْنَهُ وَبَيْنَ عِبَادِهِ فَحَسْبُ أَحَدِكُمْ أَنْ يَتَمَسَّكَ بِخُلُقٍ مُتَّصِلٍ بِاللَّهِ

*“Allah-taala əxlaqi dəyərləri özü ilə bəndələri arasında əlaqə vasitəsi etmişdir. Sizlərdən hər biriniz elə əxlaqa sarılmalıdır ki, onu Allaha bağlasın”.*³

Başqa sözlə, Allah-taala ən böyük əxlaq müəllimi, insan ruh və nəfsinin tərbiyəçisi və bütün fəzilətlərin mənbəyidir. Allaha yaxınlaşmağın yeganə yolu da ilahi əxlaqa yiyələnməklə mümkündür.

Deməli, hər bir əxlaqi səciyyə Allahla insan arasında rabitə yaradır və bu minvalla onu müqəddəs ilahi zata yaxınlaşdırır.

Dini rəhbərlərin həyat tərzı də başdan-ayağa həmin məsələni bəyan edir. Belə ki, onlar hər yerdə əxlaqi fəzilətlərə dəvət edirdilər, özləri də bunun canlı nümunəsi idilər. Allahın izni ilə növbəti bəhslərdə onların əxlaq

¹ “Biharul-ənvər”, c. 66, səh. 405.

² “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 2, səh. 283.

³ “Tənbihul-xəvatir”, səh. 362.

nümunəsi olmalarından bəhs açacağıq. Sadəcə bunu vurğulamaq kifayət edər ki, Quran, Peyğəmbərin (s) ali məqamından söz açarkən “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ” – “*Sən əzəmətli əxlaqa sahibsən*”¹ buyurur.

Qeydlər:

1. Əxlaq elminin tərfi

Burada hər şeydən əvvəl əxlaqın tərifini qeyd etmək lazımdır. “Əxlaq”, “xulq” və ya “xuluq”un cəm formasıdır. Rəğib İsfahaninin “Mufredat” kitabında yazdığına əsasən, bu iki söz (kəlmə) bir kökə qayıdır. Belə ki, “xəlq” insanın bədən quruluşu, forma və surəti mənasındadır. “Xulq” isə bəsirət gözü ilə müşahidə olunan batini səciyyə və xüsusiyyətlərdən ibarətdir.

Bu əsasla deyə bilərik ki, “Əxlaq, insanın batini və ruhi sifətlərinin məcmusudur”. Bir qrup alimə görə insanın daxili xilqətindən doğan bəzi əməl və rəftarlar da əxlaq sayılır (birincisi sifət əxlaqı, ikincisi rəftar əxlaqıdır).

Təsir mexanizminə görə də əxlaqa tərif vermək olar: Bəzən insanın gördüyü işin davamlılığı yoxdur. Deməli, bir kəsin (bəxşiş etməkdən çəkinmək və başqalarına yardım etmək kimi) işlərində davamlılıq gözə dəyirsə, bu işin ruh və canında, daxili aləmində kök atdığından xəbər verir. Həmin kökə isə xulq və əxlaq deyilir.

İbn Miskəveyh “Təhzibul-əxlaq” kitabında yazır: “Xulq, nəfsin müəyyən bir halıdır ki, insanı düşüncə və təfəkkürə ehtiyac olmadan bəzi işləri görməyə sürükləyir”².

Eyni mənanı mərhum Feyz Kaşani “Həqaiq” kitabında belə yazır: “Bil ki, xulq nəfisdə bərqərar bir haldır ki, işlər asanlıqla və düşünməyə ehtiyac olmadan ondan sadir olur”.¹

---

¹ “Qələm” surəsi, ayə 4.

² “Təhzibul-əxlaq”, səh. 51.

Buradan da əxlaqa belə tərif vermək olar: “Əxlaq elmi yaxşı və pis sifətlərdən, sabit adətlərdən, eləcə də onların mənşə və təsirlərindən söz açan bir elmdir”. Başqa ifadə ilə desək, “Fərdi və toplum şəkildə yaxşı sifətləri mənimsəmənin köklərini, bir də pis sifətlər və onların tək-tək təsirləri ilə mübarizə yollarını araşdırır”.

Əlbəttə, daha öncə qeyd edildiyi kimi bəzən “əxlaq” sözü sifətlərdən doğan fəaliyyətlərə və praktiki təsirlərə də şamil olur. Məsələn, mütəmadi olaraq qəzəb və əsəbililik göstərən şəxsə deyilir: “Bu pis əxlaqdır”. Əks halda da, yəni biri səxavətlilik göstərdiyində: “Filankəsin bu əxlaqı gözəldir” – deyilir. Əslində bu ikisi bir-birinin səbəb və nəticəsidir ki, birinin ünvanı digərinə də aid olur.

Bəzi qərb alimləri əxlaq elmini elə tərif edirlər ki, nəticə baxımından bizim təriflərlə eynidir. O cümlədən, qərb filosoflarından Jeks (Zhex) “Əxlaq fəlsəfəsi” kitabında yazır: “Əxlaq elmi insan davranışını olmalı olduğu tərzdə araşdırmaqdır”.²

Eyni halda bəzilərinin fərqli görüşləri var. Məsələn, Paul Foulquie əxlaq elminə belə tərif verir: “Əxlaq elmi davranış qaydaları kompleksidir ki, insan onlara riayət etməklə müəyyən etdiyi hədəfə çata bilər”.³

Bu söz o kəslərə aiddir ki, ali insani dəyərlərə xüsusi önəm vermirlər, əksinə onlara görə (hər nə olursa olsun) hədəfə çatmaq önəmlidir; onların nəzərincə, əxlaq hədəfi gerçəkləşdirən səbəblərdən başqa bir şey deyil!

2. Əxlaq və fəlsəfənin əlaqəsi

Geniş anlamda fəlsəfə, insan potensialı çərçivəsində bütün varlıq aləmini öyrənməkdir. Buna əsasən, bütün elmləri bu geniş və əhatəli məfhumla sığdırmaq olar. Elmlərin məhdud və sayılı olduğu qədim

---

¹ “Həqiqət”, səh. 54.

² “Əxlaq fəlsəfəsi”, səh. 9.

³ “Əl-Əxlaqun-nəzəriyyə”, səh. 10.

zamanlarda da fəlsəfə elmi mövcud bütün elmlərdən bəhs edirdi. Filosof isə elmin müxtəlif ixtisaslarından xəbərdar olan kəsə deyilirdi.

O dövrdə fəlsəfəni iki qismə ayırırdılar:

a) İnsanın qüdrət və ixtiyarından xaric həqiqətlər – insan işlərindən başqa bütün varlıq aləminə şamildir;

b) İnsanın qüdrət və ixtiyarı çərçivəsində olan həqiqətlər, yəni insanın işləri.

Birinci qisim “nəzəri hikmət” adlanırdı və onu üç qrupa bölürdülər:

1. İlkin fəlsəfə və ya ilahi hikmət; vücut, mövcud, başlanğıc və sonluğun ümumi qaydalarından söz açırdı;

2. Təbiət elmləri (Physical Science); bir çox sahələri vardı;

3. Riyaziyyat; onun da bir çox sahələri vardı.

İnsanın işlərinə aid olanları isə “əmali hikmət” adlandırırdılar və o da üç qismə bölünürdü:

1. Əxlaq və davranışlar; hansı ki, insanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik amilidirlər və onların insan nəfsinin dərinliklərindəki kökləri;

2. Mənzil tədbiri: ailə məsələləri və bu ünvana sığan işlərin idarəçiliyi;

3. Siyasət və şəhərlərin idarəedilməsi: bəşər cəmiyyətlərini idarə metodlarından danışır.

Bu minvalla onlar əxlaqa fərdi obraz verərək onu mənzil tədbiri və siyasətlə üz-üzə qoyurdular. Nəticə etibarilə əxlaq elmi praktiki fəlsəfə və ya əməli hikmətin şaxələrindəndir.

Lakin günümüzədək elmin sahələri olduqca çoxalmış və bu üzədən də fənlər üzrə bir-birindən ayrılmışdır. Fəlsəfə və hikmət, adətən, nəzəri hikmət (o da ilk qismi), yəni varlıq aləminə aid ümumi həqiqətlərə, həmçinin başlanğıc və sona şamil olur.

Nəzəri və əməli hikmətin hansının daha dəyərli olmasına gəlincə, filosoflar arasında fikir ayrılığı var. Bir qrup nəzəri hikməti daha dəyərli bildiyi halda, digər qrup əməli hikməti daha qiymətli hesab edir. Fərqli

aspektlərdən baxsaq, hər ikisinin sözü doğrudur, lakin burda müzakirə olunması deyil.

Fəlsəfə və əxlaqın əlaqəsi haqqında – Allahın izni ilə – başqa yerlərdə də danışacağıq.

3. Əxlaqla irfanın əlaqəsi

Əxlaqla irfan, əxlaqla Allaha doğru seyri-süluk xüsusunda isə belə deyə bilərik: İrfan daha çox ilahi maarifi əks etdirir; o da elm və arqumentasiya yolu ilə deyil, daxili intuisiya yolu ilə. Yəni insan qəlbi o qədər nurani və saflıq qazanır ki, bəsirət gözü açılır və gözü önündən pərdələr çəkilir. Nəticədə qəlb gözü ilə Allahın pak zatını, isim və sifətlərini müşahidə edir, bir sözlə ona aşiq olur.

Əxlaq elmi qəlb gözü önündə pərdələrə çevrilmiş əxlaqi rəzilətləri aradan qaldırmaq əzmində olduğu üçün sözsüz ki, ilahi irfanın əsaslarından biri və müqəddimələrindəndir.

Allaha doğru seyri-sülukun son hədəfi “mərifətullah” (Allah haqqında bilgi) və ona yaxınlıq olduğu üçün o da əslində irfan və əxlaqın bir məcmuəsidir. Daxili seyri-süluk insanı günbəgün Allahın pak zatına yaxınlaşdırır, pərdələri aradan qaldırır və Haqqa qovuşmaq yolunu hamarlaşdırır bir irfan növüdür. Xarici seyri-süluk isə elə əxlaqın özüdür. Elə bir əxlaq ki, son məqsədi təkcə maddi baxımdan daha yaxşı həyat sürmək deyil, həm də nəfsi saflaşdırmaqdır.

4. Əxlaq və elmin əlaqəsi

Yuxarıda qeyd olunan ayələrdə müşahidə etdik ki, Qurani-kərim təkrar-təkrar Kitab və hikmətin təlimini əxlaq cəhətindən paklaşma və saflıqla yanaşı qərarlaşdırır; bəzən saflaşmanı təlimdən önə çəkdiyi halda, bəzən də təlimi paklaşmaqdan qabağa salır. Bu da o ikisi arasındakı dərin münasibətdən xəbər verir. Yəni, insan əməllərin və əxlaqi səciyyələrin yaxşı və pisliliyini yaxşıca öyrənməsi, fəzilət və rəzilət sifətlərinin tək-tək nəticələrini bilməsi sözsüz ki, tərbiyə və inkişafında təsirlidir. Belə ki, bir çox əməl və əxlaq çirkinlikləri nadanlıqdan nəşət tapır. Bu üzdən elm və agahlıq

nadanlığın yerini doldurarsa, başqa sözlə mədəniyyətin səviyyəsi qalxarsa, bir çox çirkinliklə gözəlliklərlə, bir çox əxlaqi çatışmazlıqlar əxlaqi fəzilətlərlə əvəzlənər, amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu məsələ ümumilik daşımır.

Əfsuslar olsun ki, bəzən bu məsələdə mübaliğəyə yol verilib; bəziləri ifrat, bəziləri də təfrit yolunu tutmuşlar. Bir qrup yunan filosofu Sokratın (o, elm və hikməti bəyənən əxlaqın mənşəyi, əxlaqi çatışmazlıqları isə nadanlığın məhsulu sanırdı) məşhur sözünə uyub belə düşünürdülər ki, əxlaqi pozğunluqlarla mübarizənin və eləcə də əxlaqi dəyərləri əldə etmənin yeganə yolu elm və biliyə rəvac vermək və cəmiyyətin düşüncə səviyyəsini yuxarı qaldırmaqdır. Bu tərtiblə, “fəzilət” “mərifət”ə (bilik) tay tutulur.

Onların fikrincə heç kəs bilərəkdən pislik və şər ardınca getmir, digər tərəfdən yaxşını müəyyənləşdirdiyi zaman ondan əl çəkməz. Bəs, boynumuza düşən vəzifə həm özümüzə, həm də başqalarına elm qazandırmaqdır. Yaxşı və pisin, xeyir və şərin nəticəsindən xəbərdar olmalıyıq ki, əxlaqi səciyyələrin pöhrələri vücudumuzda cücərməyə başlasın.

Bunların müqabilində bəlkə də mərifət və əxlaqın əlaqəsini inkar etməyə çalışan dəstə durur. Cəmiyyətdə elm və agahlığın artması cinayətlərin də mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxarır. Necə ki, məşhur məsələdə deyilir: *“Çıraqla gələn doğru, sərfəli mal dalıncadır”*.

Məsələyə münsifanə yanaşsaq, elm və əxlaqın əlaqəsini nə kökündən inkar etmək, nə də əxlaqi elmin nəticəsi saymaq olar.

Sözümüzün şahidi cəmiyyətdən kəsb etdiyimiz canlı təcrübələrdir; cinayətkarları əməllərin yaxşı və pisliliyindən agah etdikdən sonra pis əməllərinin nəticəsini bilib tutduqları işdən əl çəkiblər, əvəzində isə yaxşı iş görüblər. Heç şübhəsiz, biz özümüz də belə təcrübələr yaşamışıq.

Bunun tam tərsinə olaraq, bəziləri yaxşı və pis əməlin nəticə və təsirlərini bildikləri halda, pisliklərindən əl götürməyiblər. Necə deyərlər, pis xislətlər vücudlarına hakim kəsilib.

Bütün bunların səbəbi insanın iki cəhətli (ölçülü) varlıq olmasıdır; bir cəhətini elm, idrak və ağıllıq formalaşdırdığı halda, digər cəhətini meyil, instinkt və ehtiras təşkil edir. Buna görə də bəzən meyil və ixtiyarı ilə birinci, bəzən də ikinci tərəfini rəhbər tutur.

Buradan aydın olur ki, yuxarıdakı iki nəzərdən hər hansı birini qəbul edənlər insanı bir cəhətli fərz etmiş, vücudunun digər cəhətini isə görməzdən gəlmişlər.

Quranın digər ayələrilə də dediklərimizi isbat etmək olar. Qurani-kərim neçə-neçə ayədə nadanlıqla pis əməlin əlaqəsinə işarə etmişdir: Məsələn, bir ayədə buyurur: ***“Sizlərdən hər kim nadanlıq üzündən pis bir iş gördükdən sonra tövbə, islah və əvəz ödəsə, Allah bağışlayan və mehribandır”.***¹

Bənzər məna “Nisa” surəsinin 17-ci və “Nəhl” surəsinin 119-cu ayələrində də gəlmişdir.

Şübhəsiz, burada məqsəd mütləq nadanlıq deyil ki, tövbə ilə uyğunluğu olmasın, əksinə nadanlığın bir mərhələsidir ki, aradan qaldırıldığı təqdirdə insan haqqa üz tutar.

“Quranın mesajı” kitabının birinci cildində mərifət və bilgi haqqında söz açılıb. Orada bir çox ayələr gətirmişik ki, onlara istinadən nadanlıq küfrün özəyidir.

Cahillik, fəsad, təəssüb, inadkarlıq, bəhanə gətirmək, kor-koranə təqlid, ixtilaf və parçalanma, pessimistlik və bədbinlik, cəsarət və ədəbsizlik və s. rəzilətlərin mənşəyi, bir sözlə bir çox dəyərlərin qənimidir.²

---

¹ “Ənam” surəsi, ayə 54.

² “Quranın mesajı”, c. 1, səh. 86-dan başlayaraq.

Digər tərəfdən Allah bəzi ayələrdə açıq-aşkar buyurur: *“Bəziləri elm və agahlığının olmasına rəğmən, yanlış yolu tutdular”*. Məsələn, Fironun tərəfdarları haqqında buyurur: *“Onlar bizim ayələrimizi zülm və inadkarlıqla inkar etdilər, halbuki qəlblərində ona yəqinləri vardı”*.¹

Həmçinin, Kitab əhlinin bir qismi haqda buyurur: *“Onlar bilə-bilə Allaha yalan nisbəti verirlər”*.²

Bəlkə də yuxarıdakı ayədə elm, yalan məsələsinə agah olmağı çatdırır, lakin yenə də iddiamıza şahiddir, çünki yalan və onun çirkinliyinə dair ağıl və şəriətin hökmü heç kəsdən gizli deyil.

Gündəlik təcrübələrimiz də bu reallığın göstəricisidir ki, əxlaqı rəzilətlərdən xəbərdarlıq bir çox hallarda çəkindirici ola bilər. Eyni halda bir çox məqamlarda da məlumatlı insanların pis işlərə əl atdığını, əxlaqı pozğunluqları tərcih etdiyini görürük. Bu minvalla, burada “vasitə məktəbi” reallığa daha uyğundur.

5. Əxlaqın dəyişməsi mümkündürmü?

Əxlaq elminin və bütün əxlaqi və tərbiyəvi bəhslərin taleyi bu məsələdən aslıdır, çünki əxlaq sabit olduğu təqdirdə, təkcə əxlaq elmi deyil, bütün peyğəmbərlərin və səmavi kitabların təlim-tərbiyə proqramları da puç olacaqdır. Ədəbləndirmələr, bütün islahedici cəzalar mənasızlaşacaq.

Deməli, peyğəmbərlər və səmavi kitabların saysız əxlaqi və tərbiyəvi proqramları, eləcə də bütün bəşəriyyətin tərbiyə planları, habelə bütün cəza məktəblərinin islahedici və çəkindirici cəzalarının mövcudluğu əxlaqın dəyişməsinin mümkünlüyünə özü bir sübudur. Əxlaq metodları təkcə peyğəmbərlər tərəfindən deyil, bütün ağıl sahibləri tərəfindən qəbul olunub.

---

¹ “Nəml” surəsi, ayə 14.

² “Ali-İmran” surəsi, ayə 75.

Bütün bunlara baxmayaraq, əxlaq alimləri və filosoflarının “Əxlaqın dəyişilməsi mümkündür, ya yox?” başlığı altında çoxlu bəhslər etməsi qəribədir!

Bəziləri belə deyir: Əxlaqın dəyişməsi qeyri-mümkündür. Mayası pak olmayanlar dəyişilən deyil. Dəyişilə biləcəklərini fərz etsək belə, səthi və keçəri olacaqdır. Bu üzdən tezliklə əvvəlki vəziyyətinə qayıdacaqlar!

Onların özlərinə dair dəlilləri vardır, o cümlədən insanın bədəni və canı əxlaqı ilə sıx əlaqəlidir. Əslində, hər kəsin əxlaqı onun ruh və cisminin yaradılış keyfiyyətindən aslıdır. İnsan ruhu və cismi dəyişilmədiyinə görə, əxlaqının da dəyişməsi qeyri-mümkündür.

Eyni təfəkkürdə olan bir qrup şair də öz şeirlərində geniş formada bu mətləbə toxunublar (hərçənd, onların bu xüsusdakı şeirlərini bir növ mübaliğə hesab etmək olar).

Növbəti dəlilləri bundan ibarətdir ki, əxlaq ədəbləndirmə, öyüd və nəsihət kimi xarici amillər səbəbindən müvəqqəti dəyişikliyə uğrayır. Bu amillər olmadığı müddətcə, insan əsl əxlaqına geri dönəcək. Hərərət hesabına temperaturunu dəyişən suyun soyuqluğu kimidir ki, sonradan əvvəlki temperaturuna qaydır.

Bu cür təfəkkür tərz, bu növ arqumentlər bütünlüklə təəssüf doğurur və bəşər cəmiyyətinin kiçilməsinə gətirib çıxarır!

Əxlaqın dəyişə biləcəyini müdafiə edənlər yuxarıdakı iki dəlilə bir çox cavab veriblər:

1. İnsan cismi və ruhunun əxlaqla əlaqəsi danılmazdır, amma bu əlaqə tam yox, nisbi səbəbdir. Yəni buna zəmin yarada bilər, qəti təsirə malik olmasına heç bir lüzum yoxdur. Necə ki, bir qrup insan bəzi xəstəlik daşıyıcı olan valideynlərdən dünyaya gəldiyi üçün həmin xəstəliyə yoluxmağa zəmin olsa da, xüsusi qoruyucularla irsi amili zərərsizləşdirə bilərlər.

Fiziki baxımdan zəif insanlar gigiyena qaydalarına riayət və idman etməklə, güclənə bilirlər. Əksi də mümkündür; güclü insanlar bu ikisindən imtina edib zəif və gücsüzləşə bilirlər.

Bundan əlavə, insanın ruh və cismi də dəyişiləndir, o ki qala bunlardan doğan əxlaqa!

Bildiyimiz kimi bugünkü əhilləşdirilmiş heyvanlar daha öncə vəhşi heyvanlar sinifindən idilər. İnsan onları ovlayıb ram etdi və nəticədə əhilləşdirilmiş hala gətirdi. Bir çox bitki və ağaclar da eyni prosesi keçmişdir. Tərbiyə ilə bir heyvanın xislətini və bir bitki, yaxud ağacın xüsusiyyətlərini dəyişmək mümkündürsə, insan əxlaqını – zati olduğunu fərz etsək – dəyişmək necə mümkün olmaya bilər?!

Hazırda da bir çox heyvanları təbiətinə uyğun olmayan işlər üçün ram edirlər və onlar da həmin işləri gözəl yerinə yetirirlər.

2. Yuxarıda qeyd edilənlərdən ikinci sübutlarına da cavab verilmiş oldu. Bəzən xarici amillər o qədər təsirli olur ki, zati xüsusiyyətləri belə tamamilə dəyişir. Dahası, yeni qazanılan xüsusiyyətlər irsi olaraq gələcək nəsillərə ötürülə bilər. Necə ki, əhilləşmiş heyvanlarda bu gözə dəyir.

Tarix, tərbiyə ilə bir çox insanların əxlaqını tamamilə dəyişdiyinə, başqa sözlə, 180 dərəcə döndüyünə şahidlik edir. Məsələn, bir gün quldur oğru sıralarında yer alan şəxslər bir müddət sonra məşhur abid və zahid kimi tanınıblar.

Bir əxlaqi səciyyənin sabit adətə çevrilmə prosesinə diqqət, onları aradan qaldırmaq qüdrətini də vermiş olur. Məsələ belədir: hər bir yaxşı və ya pis əməl insan ruhunda müəyyən təsir qoyur və tədricən onu özünə cəlb edir. Əməlin təkrar-təkrar görülməsi bu təsiri artırır və gücləndirir ki, get-gedə adət deyilən keyfiyyət meydana gəlir. Adətin davamlılığı isə “mələkə” (sabit adət) formalaşdırır.

Deməli, bütün növ çirkin əxlaqi adət və mələkələr əməlin təkrarı sayəsində vücuda gəlir. Elə bu yolla da məhv edilə bilər. Əlbəttə təlqin, təfəkkür, düzgün təlim və sağlam mühit yaxşı sabit adətlərin qəbulu və

təşkilində ruh üçün münbit şərait yaradır ki, bunu görməməzlikdən gəlmək olmaz.

Burada üçüncü bir nəzər də vardır. Bəzi əxlaqi sifətlər dəyişkən, bəziləri isə sabitdir. Təbii və fitri olan sifətlər qeyri-dəyişkən, xarici amili olanlarsa dəyişkəndir¹.

Bu nəzərin də heç bir sübutu yoxdur, çünki ikinci dərəcəli sifətlər təyin etmək, fitri və təbii əxlaqın olduğunu qəbul etməkdir, halbuki belə bir şey isbatını tapmayıb. Fərzən qəbul etsək belə fitri sifətlər sabitliyini kim iddia edə bilər? Məgər vəhşi heyvanları əhilləşdirmək mümkün deyilmi? Məgər təlim-tərbiyə insan vücudunun dərinliyinə nüfuz edib orada təlatüm yarada bilməzmi?

Əxlaqın dəyişmə imkanına dair ayə və hədislər

Yuxarıda qeyd edilənlər əqli və tarixi sübutlar aspektindən idi. Nəqli dəlillərə, yəni vəhyin qaynağından və məsum imamların (ə) kəlamlarından əldə edilənlərə müraciət etsək, məsələ yenə aydındır. Çünki:

1. Peyğəmbərlərin seçilişi, elçilərin göndərilişi, səmavi kitabların gəlişi məsələsi və ümumiyyətlə, bəşərin bütün fərdlərinin tərbiyə və hidayətindən ötrü öhdələndikləri vəzifələrin özü, bəşərin bütün fərdlərində tərbiyənin və əxlaqi səciyyələrin təkmilləşdirilməsinin mümkünliyinə ən möhkəm dəlildir.

“Savadsız cəmiyyətə özlərindən elçi göndərən Odur. (Elçi) onlara (Allahın) ayələrini oxuyur, onları (pis əməllərdən) təmizləyir, onlara kitabı və hikməti öyrədir. Şübhəsiz ki, onlar daha öncə açıq-aydın azgınlıq içində idilər”.² və oxşar ayələr göstərir ki, İslam Peyğəmbərinin (s)

---

¹ Muhəqqiq Nəraqi “Camius-səadat” kitabında bu nəzəri seçmişdir (“Camius-səadat”, c. 1, səh. 24).

² “Cümə” surəsi, ayə 2. (“Ali-İmran” surəsinin 164-cü ayəsi də eyni məzmunundadır.)

vəzifələrindən biri aşkar zəlalətdə olan bütün insanların hidayəti, təlim-tərbiyəsi və saflaşdırılması idi.

2. Bütün insanlara *“Ey Adəm övladları”, “Ey insanlar”, “Ey insan”* və *“Ey bəndələrim”* – deyə müraciət edən bütün ayələr, habelə nəfslərin saflaşdırılması və əxlaqi fəzilətlərin kəsbinə dair məsələləri, əmr və qadağaları özündə ehtiva edən ayələr “pis əxlaq”ın dəyişməsi və xoşagəlməz sifətlərin islahının mümkünlüyünə dair ən yaxşı dəlildir. Əks halda, bu cür ümumi müraciətlər bihudə iş olacaq.

İrad oluna bilər ki, sözügedən ayələr, adətən, əhkama şamildir və əhkam isə praktiki sahələrə aiddir. Halbuki əxlaq daxili sifətləri nəzərə alır.

Amma yaddan çıxarmayaq ki, əxlaq və əməl bir-birinin tamamlayıcısı, səbəb-nəticə mislidirlər və bir-birinə qarşılıqlı təsir qoyurlar; hər pis əxlaqın qaynağı pis əməl olduğu kimi hər gözəl əxlaqın mənşəyi də yaxşı əməldir. Bunun əvəzində yaxşı və ya pis əməl təkrarlanarsa, tədricən yaxşı və pis əxlaqa çevrilir.

3. Əxlaqın dəyişkənliyini imkansız bilmək cəbriliyə etiqadla nəticələnir. Belə başa düşülür ki, yaxşı və pis əxlaq sahibləri onu dəyişməyə qadir deyillər. Əməlləri əxlaqlarının inikası olduğu üçün yaxşı və pis iş görməkdə məcburdurlar və eyni halda yaxşını yerinə yetirmək və pisi tərk etməklə vəzifəlidirlər. Bu məcburiyyətdən başqa bir şey deyil və cəbrilik məzhəbinin bütün fəsadları bura da şamildir¹.

4. Açıq-aşkar əxlaqi düzəltməyə və pis xüsusiyyətlərdən çəkinməyə təşviq edən ayələr də əxlaqi sifətlərin dəyişmə imkanına digər bir möhkəm dəlildir. Misal üçün, *“Nəfsini təmizləyən nicat tapmışdır. * Nəfsini günahla bulaşdıran şəxs isə məyus və məhrum olmuşdur”*.

---

¹ Müraciət edin: “Usuli-Kafi”, c. 1, səh. 155 və “Kəşful-murad”, Cəbrilik məzhəbinin fəsadları haqqında “Qəzavü-qədar” bəhsi.

“Dəssaha” kəlməsi “dəssə” və “dəsisə” kökündəndir və əsl mənası xoşagəlməz şeyi başqa bir şeylə qarışdırmaqdır. Misal üçün, belə deyilir: “Buğdanı torpaqla qarışdırdı”. Bu ifadə göstərir ki, insan təbiəti paklıq və təqva üzərindədir, çirkinlik və əxlaqi rəzilətlər insana xaricdən nüfuz edir. Hər ikisi dəyişilə və əvəzlənə biləndir.

“Fussilət” surəsinin 34-cü ayəsində buyurulur: ***“Sən pisliyi yaxşıqla dəf et! Belə olduqda (görəcəksən ki) aranızda düşmənçilik olan şəxs sanki yaxın və səmimi (və köhnə) bir dostundur!”***.

Bu ayədən yaxşı başa düşülür ki, dərin düşmənçiliklər insanın əxlaqında nə qədər kök salsə belə, məhəbbət və gözəl davranışla isti və möhkəm dostluqlara çevrilə bilər. Əgər əxlaqın dəyişməsi qeyri-mümkün olsaydı, bu iş əsla baş tutmazdı.

İslam hədislərində də bu xüsusda aydın ifadələr gözə dəyir, o cümlədən aşağıdakı hədislər:

*“Mən əxlaqları kamala çatdırmaqdan ötrü seçilmişəm”*¹ – hədisi əxlaqi sifətlərin dəyişmə imkanına şəffaf bir sübutdur.

Gözəl əxlaqa təşviq edən bir çox hədislər, o cümlədən Peyğəmbərin bu hədisi: *“Əgər bəndələr yaxşı əxlaqın hansı faydalarının olduğunu bilsəydilər, gözəl əxlaqa möhtaclıqlarına əmin olardılar”*² – növbəti bir dəlildir.

Peyğəmbər (s) başqa bir hədisdə buyurur: *“Gözəl əxlaq dinin yarısıdır”*³.

Əmirəl-möminin Əli (ə) buyurur: *“Gözəl əxlaq ağılın meyvələrindən, pis əxlaq isə nadanlılığın bəhrələrindəndir”*.⁴

---

¹ “Səfinətul-bihar”, “xulq” sözünün izahında.

² “Biharul-ənvər”, c. 10, səh. 369.

³ “Biharul-ənvər”, c. 71, səh. 385.

⁴ “Qurərul-hikəm”, 1280-1281.

Nəzərə alsaq ki, elm və nadanlıq dəyişkəndir, deməli əxlaqın da dəyişməsi mümkün bir işdir.

Peyğəmbərin (s) başqa bir hədisində deyilir: *“Allahın bəndəsi ibadət baxımından zəif olduğu halda, gözəl əxlaq sayəsində axirətin ali dərəcələrinə və ən yaxşı məqamlarına çatar”*.¹

Bu hədisdə ilk növbədə gözəl əxlaqın ibadətlə müqayisəsi, ikinci olaraq ali axirət dəyərlərinin qeydi – hansı ki, birbaşa ixtiyari işlərə bağlıdır, üçüncü növbədə gözəl əxlaqı qazanmağa təşviq vardır və bütün bunlar əxlaqın məcburi və ixtiyardan xaric deyil, “iktisabi” (qazanılan) olduğunu göstərir.

Məsumların kəlamlarında bu tip hədislər, aşkar və mənalı bəyanlar çox gözə dəyir² və hamısı da əxlaqi sifətlərin dəyişmə imkanından xəbər verir. Əks təqdirdə bu ifadə və təşviqlər mənasız olardı.

Allah Rəsulundan (ə) nəql edilən başqa bir hədisdə gəlib: Peyğəmbər (s) Cərir ibn Abdullah adlı səhabəyə buyurdu: *“Allah sənə gözəl çöhrə verib, əxlaqını da gözəlləşdir!”*.³

Sözü qısa, hədis kitablarımız insan əxlaqının dəyişmə imkanına dəlalət edən hədislərlə doludur.⁴

Bu bəhsi Əmirəl-möminin Əlinin (ə) əxlaqi fəzilətlərə təşviq edən bir hədisi ilə başa vururuq. Həzrət (ə) buyurur: *“İnsanın dəyər və keyfiyyəti gözəl əxlaqı və pis əxlaqdan çəkinməsidir”*.⁵

Əxlaqın sabitliyini iddia edənlərin sübutları

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 93.

² Mərhum Kuleyni “Usuli-Kafi” kitabı, ikinci cildin “hüsnü-xülq” fəslində (səh. 99) mövzu ilə əlaqədar 18 hədis nəql edib.

³ “Səfinətul-bihar”, “xulq” sözü.

⁴ “Usuli-Kafi” və “Rəvzətul-Kafi”nin ikinci, “Mizanul-hikmət”in üçüncü və “Səfinətul-bihar”ın birinci cildinə, uyğun fəslə müraciət edin.

⁵ “Qurərul-hikəm”.

Yuxarıdakı dəlillərin müqabilində bəziləri bir neçə hədisə istinad edirlər ki, zahirən əxlaqın dəyişmədiyini göstərir, o cümlədən:

Peyğəmbərin (s) məşhur hədisində gəlib ki, həzrət buyurdu: *“İnsanlar qızıl və gümüş mədənləri kimidirlər. Cahillikdə ən yaxşı olanları İslamda ən yaxşı olanlarıdır”*.

Peyğəmbərdən (s) nəql edilən başqa bir hədisdə buyurulur: *“Bir dağın yerini dəyişdiyini duysanız təsdiq edin, lakin bir kəsin əxlaqını dəyişdiyini eşitsəniz qəbul etməyin! Ona görə ki, tezliklə öz fitrətinə qayıdacaq”*.¹

Cavab:

Keçmiş aydın dəlilləri (əxlaqın dəyişmə imkanını açıq-aşkar bildirən hədisləri) şahid götürməklə bu qəbildən olan hədislərin təfsiri elə də problem deyil, çünki insanların zəti baxımdan fərqli ruhiyyədə olması məqbul məsələdir; bəziləri qızıl, bəziləri də gümüş mədənləri kimidir. Amma bu, ruhiyyələrin dəyişməz olduğuna dəlil deyil. Başqa sözlə, belə ruhiyyə və sifətlər tam səbəb deyil, zərurət həddindədir. Odur ki, təcrübələr təlim-tərbiyə sayəsində belə şəxslərin tamamilə dəyişdiyini göstərir.

Əlavə olaraq, biz yuxarıdakı hədisə müvafiq hökm çıxarmaq istəsək, bütün insanların yaxşı əxlaq sahibi olduğunu deməliyik; bəzilərininki yaxşıdır, bəzilərininki də daha yaxşı (qızıl və gümüş). Buna əsasən, təbii pis əxlaqa yer qalmayacaq.

İkinci hədisə gəlinə, burada da tam səbəb deyil, zərurət var. Başqa ifadə ilə desək, bütün insanlara deyil, əksəriyyətə aiddir. Yoxsa, hədisin məzmunu əxlaqını dəyişib ömürünün sonunadək həmin şəkildə qalmış insanlardan söz açan mövcud tarixi faktlara ziddir.

---

¹ “Camius-səadat”, c. 1, səh. 24.

Eləcə də bizim gündəlik təcrübələrimizə ziddir. Belə ki, bir çox günahkar insanların təlim-tərbiyə ilə həyatlarını dəyişdiklərini və həyatlarının sonuna kimi yeni üslubda qaldıqlarına şahid oluruq.

Sözün qıçası, insanların əxlaqi səciyyə və ruhiyyələrinin fərqli olduğunu qəbul etməklə yanaşı, heç kəs yaxşı və ya pis əxlaqda qalmaq məcburiyyətində deyil. Gözəl əxlaqlı şəxslər nəfsi istəklər sayəsində pis əxlaqa düşər ola bilərlər. Pis əxlaq sahibləri də ustad və tərbiyəçi nəzarəti altında özlərini islah edib kamalın ali dərəcəsinə yüksələ bilərlər!

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi fasiq və pis adamlar öz əməllərinə bəraət qazandırmaqdan ötrü belə bəhanələrə əl atırlar: “Allah bizi belə yaradıb”, “Əgər istəsəydi, bizi fərqli əxlaqda yarada bilərdi”.

Hər halda əxlaqın sabitliyini iddia edən məktəbi qəbul etmək, cəbrilik etiqadına süqut etməkdən, peyğəmbərlər məktəbini inkardan, əxlaq alimləri və psixiatrların təlaşlarını bihudə saymaqdan və sonda bəşər cəmiyyətini fəsada sürükləməkdən başqa bir şey deyil.

6. Əxlaq elminin tarixçəsi

Yuxarıdakı bəhsi xülasə şəkildə əxlaq elminin tarixçəsi ilə başa vururuq. Sözsüz ki, əxlaqi bəhslər insan dünyaya qədəm qoyandan etibarən başlamışdır, çünki inancımıza görə həzrət Adəm (ə) Allahın ilk peyğəmbəri idi. Allah-taala Adəm övladlarını əxlaqi göstərişlərlə tanış etməzdən də qabaq, Adəmi yaradıb cənnətdə sakin etdiyi vaxtdan bəri əxlaqi məsələləri əmr və qadağaları ilə birgə ona təlim etmişdi.

Digər peyğəmbərlər də bir-birinin ardınca insanların səadət xəmirinin mayası olan nəfsi saflaşdırmaq və əxlaqi təkmilləşdirmək vəzifələrini icra etdilər. Nəhayət, növbə həzrət İsayə (ə) çatdı ki, təlimlərinin böyük bir hissəsini əxlaqi bəhslər təşkil edir. Bütün ardıcılıqları və seyərləri onu böyük əxlaq müəllimi kimi tanıyırdılar.

Əslində isə ən böyük əxlaq müəllimi İslam peyğəmbəri həzrət Məhəmməd (s) idi. Elə bir şəxsiyyət ki, “Mən əxlaqi fəzilətləri tamamlamaq

üçün seçilmişəm” şüarı ilə meydana gəldi və Allah da onun barəsində buyurdu: *“Sənin əxlaqın olduqca əzəmətli və ləyaqətlidir”*.¹

Qədim zamanlarda da bəzi filosoflar əxlaq müəllimi kimi tanınırdılar, buna misal olaraq Platon, Aristotel, Sokrat və digər yunan filosoflarını göstərmək olar.

Bütün hallarda Peyğəmbərdən (s) sonra məsum imamlar (ə) – onlardan nəql edilən əxlaqi hədisləri şahid tutaraq – ən böyük əxlaq müəllimləri idilər. Onların məktəbində əsrinin müəllimlərindən sayıla biləcək görkəmli şəxsiyyətlər yetişmişdir.

Məsum imamların (ə) və dəyərli səhabələrinin həyatı, əxlaqdakı yerləri və fəzilətlərinə aşkar dəlildir.

Lakin əxlaq elminin İslamda nə vaxtdan meydana çıxmasına və əxlaq elmi üzrə məşhur şəxsiyyətlərə gəlincə, bunun uzun əhvalatı vardır ki, Ayətullah Sədrin qələmə aldığı dəyərli *“Təsisuş-şiə li-ulumil-İslami”* kitabında buna qısa işarə olunub.

O, sözügedən mövzunu üç qismə bölür:

a) Əxlaq elmini ilk təsis edən şəxs Əmirəl-möminin İmam Əli (ə) olmuşdur. O, Siffeyndən döndükdən sonra oğlu Həsənə (ə) yazdığı məşhur məktubunda əxlaqi məsələlərin əsas və prinsiplərini bəyan edir; orada fəzilət və rəzilət sifətləri ən ali formada təhlil edilmişdir.²

Sözügedən məktubu Seyid Rəzidən (Nəhcül-bəlağədə) başqa digər şiə alimləri də nəql etmişdir.

Bəzi əhli-sünnə alimləri, o cümlədən Əbu Əhməd Həsən ibn Abdullah Əskəri *“Əz-Zəvaciru vəl-məvaiz”* kitabında məktubu qüsursuz

---

¹ “Qələm” surəsi, ayə 4.

² İmam Səccadın (ə) *“Hüquq risaləsi”*, *“Məkarimul-əxlaq”* duası və bir çox dua və münacatlar da İslamın məşhur əxlaqi əsərləri sırasındadır ki, heç bir əsər onlara tay ola bilməz.

gətirmişdir. Sonra əlavə edir: *“Nəsihətli sözlərdən qızıl suyu ilə yazılmalı olan varsa, elə bu məktubdur!”*.

b) “Əxlaq elmi” ünvanında qələmə alınan ilk kitab hicri tarixlə ikinci əsrdə yaşamış İsmayıl ibn Mihran Əbi Nəsr Sükuninin “Sifətul-mumin vəl-facir” kitabıdır (hansı ki, İslam aləmində də ilk əxlaq kitabı kimi tanınmışdır).

c) Müəllif sonra əxlaq elminin böyüklərindən bir qrupunun adını çəkir (baxmayaraq ki, heç bir kitab və əsərin müəllifi olmamışlar), o cümlədən:

1. Salman Farsi. Nəql edirlər ki, həzrət Əli (ə) onun barəsində buyurub: *“Salman Farsi, Loğman Həkim kimidir – birinci və axıncının elmini bilirdi. O, sonsuz bir dərya idi və o, biz Əhli-beytdəndir”*.¹

2. Əbuzər Qəffari. (ömrünü İslam əxlaqını yaymaqla keçirdi və özü də onun mükəmməl nümunəsi idi). Əxlaqi məsələlərdə onun üçüncü xəlifə və Müaviyə ilə qarşıdurmaları məşhurdur. Nəhayət, elə bu yolda canını qurban verdi.

3. Əmmar Yasir. Həzrət Əlinin (ə) onun və dostları haqqında buyurduğu kəlamı onun əxlaqi məqamlarına aydınlıq gətirir. Həzrət (ə) buyurur: *“Hanı mənim qardaşlarım? Haqq yoluna gələnlər və haqq yolda qədəm götürənlər? Hanı Əmmar Yasir?... Sonra əlini mübarək saqqalına çəkib uzun müddət ağladı. Ardınca buyurdu: Ah, qardaşlarım. Onlar ki, Qurani oxuyub ona əməl edirdilər. Vaciblərə diqqət edib onları həyata keçirirdilər, sünnələri dirildib bidətləri məhv edirdilər”*.²

4. Nauf Bukali. Hicrətin 90-cı ilində dünyadan köçmüşdür. Zöhd, elm və əxlaq elmində ali məqam daşıyıcısı idi.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 22, səh. 391.

² “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 182.

5. Məhəmməd ibn Əbi Bəkr. O, həyat tərzini və üslubunu Əmirəlmöminin Əlidən (ə) əxz edirdi. Zəhidlik və ibadətdə o həzrəti addım-addım izləyirdi. Hədislərdə həzrət Əlinin (ə) xüsusi şəxslərindən hesab edilmişdir və əxlaqda nümunəvi şəxsiyyət idi.

6. İbn Munzir. İmam Səccad (ə), İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqin (ə) səhabələrindən idi. Bundan əlavə o, böyük alim, elm və əməldə, hərtərəflilikdə yüksək məqam sahibi idi.

7. Hüzeyfə ibn Mənsur. İmam Baqir (ə), İmam Sadiq (ə) və İmam Kazimin (ə) səhabələrindən idi. Onun haqqında belə deyilir: “O, elmi bu dahi şəxsiyyətlərdən əxz etmiş və kamilliyini gözəl əxlaq və nəfsi saflaşdırmada göstərmişdir”.

8. Osman ibn Səid Əmri. Zəmanənin imamı həzrət Məhdinin (ə.c.f) dörd naibindən biri olmuşdur. O, Əmmar Yasirin nəslindəndir. Bəziləri onun haqda belə deyib: “O, maarif, əxlaq, fəh və əhkamda misilsiz idi”.

Və bir çox digər şəxsiyyətlər ki, adlarını qeyd etmək uzunçuluğa gətirib çıxarar.

Yeri gəlmişkən, İslam tarixi boyu əxlaq elmi üzrə bir çox kitablar yazılmışdır ki, onların arasından aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Hicri tarixlə III əsrdə əsrinin ən böyük alimlərindən biri olan Cəfər ibn Əhməd Quminin qələmə aldığı “Əl-Maniatu min duxulil-cənnət” kitabı;

2. Hicri tarixlə IV əsrdə Əli ibn Əhməd Kufinin təlif etdiyi “Əl-Adab” və “Məkarimul-əxlaq” kitabları;

3. Hicri tarixlə V əsrdə vəfat etmiş İbn Miskəveyhin yazdığı “Təharətul-nəfs” və ya “Təhzibul-əxlaq və təthirul-əraq” kitabı bu fənnin məşhur kitablarındanıdır. Onun əxlaq elmi üzrə “Adabul-ərəb vəl-fərs” kitabı da vardır ki, ali kitablar səviyyəsində məşhur deyil;

4. “Məcmuətu Vərram” adı ilə tanınan “Tənbihul-xatir və nəzhətul-nazir” kitabı, əxlaq elminin növbəti məşhur kitablarındanıdır ki, VI əsrin alimlərindən olan Vərram ibn Əbi Fəvaris qələmə almışdır;

5. VII əsrdə Xacə Nəsir Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”, “Övsafül-əşraf” və “Adabul-mütəəlimin” kitabları ilə qarşılaşırıq ki, hər biri həmin əsrdə əxlaq elmi üzrə tərtib edilmiş kitabların bariz nümunəsidir.

6. Sonrakı əsrlərdə də Deyləminin “Əl-İrşad”, Səbzivarinin “Məsabihul-qulub”, Həsən ibn Əminuddinin “Məkarimul-əxlaq”, Əminuddin Təbərsinin “Adabud-diniyyə” və Feyz Kaşaninin “Məhəccətul-bəyza” kitabları ərsəyə gəlmişdir ki, bu elm üzrə çox dəyərli kitablardır. Bundan əlavə, “Camius-səadat”, “Meracus-səadət” və “Əxlaqi-Şubbər” və digər kitabları qeyd etmək olar¹.

Mərhum Əllamə Tehrani özünün “Əz-Zəriə” kitabında əxlaq elmi üzrə qələmə alınmış onlarla kitabı qeyd etmişdir.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bir çox əxlaq kitabları seyrisülük, bəziləri də irfan kitabları ünvanında nəşr edilmişdir. Həmçinin, təkcə bu ixtisasa aid olmadığına rəğmən, bəzi kitabların əxlaq elminə aid mühüm hissəsi əxlaq kitabı kimi çap edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi “Biharul-ənvar” və “Usuli-Kafi” kitablarıdır ki, bir çox hissələri əxlaqi məsələlərdən bəhs edir və əxlaq elminin ən yaxşı sərmayələrindən sayılır.

---

¹ “Təsisuş-şiə li-ulumil-İslam” kitabının son fəslindən (xülasə, dəyişiklik və əlavə olmaqla) iqtibas edilmişdir.

BƏŞƏR HƏYATI VƏ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏXLAQIN ROLU

Bəzi nadanlar əxlaqi məsələlərə şəxsi həyatın xüsusi nəsnəsi kimi baxırlar. Yaxud da yalnız o biri dünyada təsirli olan müqəddəs və mənəvi məsələlərdən hesab edirlər ki, bu da böyük səhvdir. Əksər əxlaqi məsələlər, bəlkə də hamısı bəşərin maddi, mənəvi, ictimai həyatında böyük təsirə malikdir. Əxlaqsız insan cəmiyyəti nəhəng bir zooparka bənzəyəcək ki, bu insanabənzər heyvanların yırtıcı fəaliyyətlərinin qarşısını yalnız dəmir qəfəslər ala bilər. Belə olarsa, güclər hədəyə gedər, istedadlar məhv edilir, əmin-amanlıq və azadlıq həvəsbaz və saxtakarların oyuncağına çevrilər və nəhayət insan həyatı öz həqiqi anlamını itirər.

Qədim tarix barəsində düzgün fikir yürüdə bilsək, bir çox tayfalarla rastlaşacağıq ki, hər biri əxlaqi pozğunluqlar səbəbindən məğlubiyyətə uğramış və ya tamamilə məhv olmuşdur.

Bir çox hökmdarlar olub ki, əxlaqlarındakı boşluqlar ucbatından öz tayfa və xalqını acı müsibətlərin qoynuna atıb. Bir çox fəsiq qoşun başçıları olub ki, şəxsi mənafeyinə çatmaqdan ötrü əsgərlərini təhlükəyə ataraq onları qanına qəltan etmişdir.

Ortada əxlaq olmadan fərdi həyatın lətafət və gözəllikdən məhrum qalması, ailələrin sahmanını itirməsi danılmaz həqiqətdir. Amma ən əhəmiyyətli bəşərin ictimai həyatıdır ki, əxlaqi məsələlərin üzərindən xətt çəkməklə ən pis və əzablı taleyə düşər olacaqdır.

Belə bir irad tutula bilər ki, “tək-tək fərdlərə əxlaqi prinsiplər hakim olmasa belə, düzgün qayda-qanuna riayət etməklə bəşəriyyətin səadət və təkamülünə nail olmaq olar”.

Cavabımız belədir: Əxlaqın himayəsi olmadan qayda-qanunlara əməl etmək mümkün deyil və insanların daxilində qanun-qaydalara uymaq marağı yaranmadıqca, xarici səylər heç bir nəticə verməyəcək.

Qayda-qanunların icrasında ən pis zəmanətverici zor gücü və təzyiq göstərmədir və yalnız zəruri hallarda ondan istifadə edilə bilər. Bunun müqabilində isə iman və əxlaq qayda-qanunların icrasında ən yaxşı zəmanətvericidir.

Qısa işarədən sonra Qurani-kərimə dönək və bu mühüm məsələni əks etdirən Quran ayələrindən bir neçəsini nümunə kimi diqqətinizə çatdırıq:

1. “Əgər şəhər və kəndlərin əhalisi iman gətirsəydilər və təqvalı olsaydılar, şübhəsiz göydən və yerdən onların üzünə bərəkət (qapılarını) açardıq. Lakin onlar (haqqı) təkzib etdilər. Belə olduqda onları əldə etdiklərinin cəzası olaraq yaxaladıq”.¹

2. Yaxşılıqla pislilik əsla eyni deyil. Sən pislili yaxşılıqla dəf et! Belə olduqda səninlə ədavəti olan şəxs sanki yaxın və səmimi bir dost olar. * Bu məqama isə yalnız səbir edib dözümlülük göstərənlər, (iman və təqva cəhətdən) böyük nəsibi olanlar nail olurlar”.²

3. “Allahın mərhəməti səbəbilə sən onlara qarşı mülayim davrandın. Əgər qaba və daşürəkli olsaydın, ətrafından dağılışıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işlərdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən, Allah təvəkkül edənləri sevər!”.³

4. “Biz hər hansı bir bəşər cəmiyyətinə elə bir qorxudan (peyğəmbər) göndərmədik ki, oranın ayan-əşrafi və rifah içərisində

---

¹ “Əraf” surəsi, ayə 96.

² “Fussilət” surəsi, 34 və 35-ci ayələr.

³ “Ali-İmran” surəsi, ayə 159.

*yaşayanları deməsinlər: “Həqiqətən, Biz sizin göndərildiyiniz şeyə kafirik!”.*¹

5. *“Və Allahın sənə vermiş olduğundan axirət evini qazan, dünyadakı (ömür və maldan olan) nəсібini də unutma. Allah sənə yaxşılıq etdiyi kimi sən də (başqalarına) yaxşılıq et və yer üzündə fəsad dalınca düşmə. Çünki Allah fəsad törədənləri sevməz”. (Qarun) dedi: “Həqiqət budur ki, bu mal – dövlət məndə olan elm (Tövrata, kimyagərliyə, ticarətə və əkinçiliyə yaxşı bələd olmaq) sayəsində mənə verilmişdir”. Məgər o (Qarun) Allahın ondan öncə (gəlmiş) ondan da qüvvətli, sərvətli və sayca çox olan insan cəmiyyətlərini məhv etdiyini bilmirdimi? Və (əzab nazil olan zaman) əsla günahkarlardan günahları barədə soruşulmayacaq (Allahın əzabı qəfildən nazil olacaqdır)”.*²

6. *“Və dedim ki; “Öz Rəbbinizdən bağışlanmaq diləyin, çünki O, çox bağışlayandır”. Göydən (buluddan) sizə bol yağış göndərsin. Və sizə mal-dövlət və oğullar (əta etməklə) yardım etsin, sizin üçün bağlar yaratsın və sizin üçün çaylar axıtsın”.*³

7. *“Əgər onlar Tövrata, İncilə və Rəbləri tərəfindən nazil edilənə (Qurana) əməl etsələr, göyün və yerin nemətlərindən yeyəcəklər. Onların bir qrupu mötədildir. Lakin çoxu pis işlərlə məşğuldur”.*⁴

8. *“Kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq, mömin olduğu halda, layiqli iş görən hər bir kəsə pak bir həyat bəxş edəcək və etdiyi ən yaxşı əməllərə görə mükafat verəcəyik”.*⁵

9. *“Məni yad etməkdən üz döndərən kəs üçün isə mütləq sıxıntılı həyat olacaqdır və Qiyamət günü onu Məhşərə kor gətirərik”.*⁶

---

¹ “Səba” surəsi, ayə 34.

² “Qəsəs” surəsi, 77 və 78-ci ayələr.

³ “Nuh” surəsi, 10-12-ci ayələr.

⁴ “Maidə” surəsi, ayə 66.

⁵ “Nəhl” surəsi, ayə 97.

⁶ “Taha” surəsi, ayə 124.

10. *“Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin və bir-birinizlə çəkişməyin və mübahisə etməyin ki, süstləşərək qorxaqlaşar və ağalıq və hökmranlığınız aradan gedər, sizə (bir daha) qələbə yeli əsməz”.¹*

Ayələrin təfsiri və nəticə:

İlk ayədə yer və göyün bərəkətinin təqva ilə əlaqəsindən söz açılır, Allah-taala açıq-aşkar buyurur: İman və təqva yer və göyün bərəkətinin insanların üzərinə yağmasına səbəb olur. Əks halda, yəni ilahi nişanələri təkzib etmək (və təqvasızlıq) əzabın enməsinə gətirib çıxarır.

Yer və göyün bərəkəti geniş mənədadır - yağış yağması, təbiətin canlanması, nemətlərin artması və insani güclərin çoxalmasına da şamil olur.

“Bərəkət” əsl mənasında bir şeyin sabitliyi və davamlılığıdır. Bu söz, qalıcılığı olan hər bir nemət və töhfəyə şamildir. Deməli, bərəkətsiz varlıqlar sabitliyi olmayan və qısa vaxtda məhv olub aradan gedənlərdir.

Maddi cəhətdən çox imkanlı xalqların yeraltı və yerüstü sərvətlərinin, çoxlu sənaye sektorlarının olmasına baxmayaraq, əxlaqi çatışmazlıq və pozuntunun birbaşa nəticəsi olan pis əməl ucbatından onlar üçün bu qədər nemət bərəkətsiz və ötürəkdir. Çox vaxtda dağıdıcı məqsədlər üçün istifadə edilir.

Quran ayələri də o kəslərdən söz açır ki, sahib olduqları nemətlər vəballarına və bədbəxtliklərinə çevrilmişdir. Məsələn, “Tövbə” surəsinin 85-ci ayəsində buyurulur: ***“Onların malları və övladları səni təəccübləndirməsin! Əslində Allah onlara dünyə həyatında o şeylər vasitəsilə əzab vermək və canlarının kafir olduqları halda çıxmasını istəyir”.***

---

¹ “Ənfal” surəsi, ayə 46.

Bəli, bu nemətlər əxlaqi pozğunluqlara sərf edildiyi zaman həm dünya əzabı, həm də axirət ziyanına səbəb olur.

Başqa sözlə, ilahi nemət iman, əxlaq və insanlıq prinsipləri ilə yanaşı olduğu zaman quruculuq, rifah, asayiş, səadət və xoşbəxtlik amilinə çevriləcəkdir. Bəhs olunan ayədə də məhz buna işarə olunmuşdur. Əks halda, yəni Allahın töfhəsi əxlaq çatışmazlığı, xəsislik, zülm və həvəsbazlıqla yanaşı olduqda, fəsad faktorudur.

İkinci ayədə kin-küdurətlərə, ədavətlərə son qoymaqdan ötrü olduqca təsirli və mühüm bir yol təqdim edilir. Allah nifrət və kin-küdurətə son qoymaqda əxlaqın roluna aydınlıq gətirir və buyurur: ***“Sən pisliliyi yaxşıluqla dəf et! Belə olduqda (görəcəksən ki) aranızda düşmənçilik olan şəxs sanki yaxın və səmimi bir dostundur!”***.

Sonra əlavə edir: Bu iş hər kəsin işi deyil, hamıda belə alicənablıq və hövsələ yoxdur. Məlum mərhələyə yalnız səbir və dözümlü sahibləri çata bilər. Bu əxlaqi dəyərlərə o kəslər nail ola bilər ki, böyük iman və təqva sahibi dirlər.

Kin-küdurət və nifrət daima bəşər cəmiyyətlərinin ən böyük problemlərindən biri olmuşdur, hansı ki, pik həddinə çatdıqda müharibə alovlarını şölələndirir və hər şeyi cənginə alaraq yerlə yeksan edir.

Belə halda əgər yuxarıdakı metoddan (pisi yaxşı ilə dəf etmək) istifadə edilsə, kin-küdurətlər yaydakı buzlar kimi tez bir zamanda əriyərək yoxa çıxar. Bəşər cəmiyyətləri də bir çox müharibə təhlükələrindən amanda qalar, cinayətlər azalar və ümumi həmkarlığa münbit şərait yaranar, lakin Quranın buyurduğu kimi bu iş hər kəsin işi deyil; iman, təqva və əxlaqi tərbiyədən böyük bəhrə götürməyə ehtiyac var.

Sözsüz ki, qəzəbə qəzəblə cavab verildikdə, pisi pisliliklə dəf etdikdə düşmənçiliklər şiddətlə artar və hər keçən gün əhatəsi böyüyərək bəşər cəmiyyəti müstəvisində böyük bədbəxtliklərin amilinə çevrilər.

Bu işin (pisi yaxşı ilə dəf etmək) şərait, çərçivə və istisnalarının olması aydın bir məsələdir və öz yerində izah ediləcək.

Üçüncü ayədə insanların cəlb və cəzbində gözəl əxlaqın təsirindən danışılır və ilahi əxlaqla zinətlənmiş rəhbərin öz işində nə qədər müvəffəq olması, pərakəndə qəlbləri öz ətrafında necə toplayıb cəmiyyətlərin inkişaf və təkamülü amili olan bir vəhdətə gətirməsi haqda buyurur:

“Allahın mərhəməti səbəbilə sən onlara qarşı mülayim davrandın. Əgər qaba və daşürəkli olsaydın, ətrafından dağılışıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işlərdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən, Allah təvəkkül edənləri sevər!”.

Bu ayə idarəçilikdə, qəlblərin cəzbində, qrupların vəhdətində, cəmiyyətin zəfər və uğurunda gözəl əxlaqın dərin təsirini ortaya qoyur. Deməli, gözəl əxlaq təkcə ilahi və mənəvi aspektləri ilə xülasələşmir, həm də insanların maddi həyatında geniş təsirə malikdir.

Ayə sırasında gələn üç göstəriş, yəni “səhvi bağışlamaq”, “Allah dərgahından əfv diləmək” və “işlərdə məşvərət” də bu xüsusdadır. Ona görə ki, mərhəmət və təvazökarlıqdan doğan bu cür əxlaq bağışlamaq, güzəşt, əfv diləmək, keçmiş səhvləri düzəltmək və insaların şəxsiyyətinə ehtiram etməyə səbəb olur.

Dördüncü ayə pis əxlaqın bəzi mənfi təsirlərini ortaya qoyur ki, həmişə və hər yerdə doğruçu peyğəmbərlərə qarşı naz-nemətdə məst olmuş, bütün varlıqlarını təkəbbür və xudbinlik sarmış harın dəstələr qiyam qaldırmışlar. “Səba” surəsinin 34-cü ayəsində buyurur: ***“Biz hər hansı bir bəşər cəmiyyətinə elə bir qorxudan (peyğəmbər) göndərmədik ki, oranın əyan-əşrafi və rifah içərisində yaşayanları deməsinlər: “Həqiqətən, Biz sizin göndərildiyiniz şeyə kafirik”***”.

Davamında əlavə edir: Onlar o qədər məğrur idilər ki, ***“Dedilər: “Bizim mal-dövlətimiz və övladlarımız (sizinkindən) çoxdur və bizə heç bir vaxt əzab olunmayacaqdır”***.

Bu cür pis əxlaq hər növ ictimai islahatın qabağında dirənişə – haqlı insanları öldürmələrinə, haqsevərlərin səsini boğmağa və cəmiyyətlərdə

zölm, fəsad və tüğyan toxumu səpmələrinə səbəb olur. Buradan da bəşər cəmiyyətlərinin durumunda pis əxlaqın digər bir təsir nümunəsi üzə çıxır.

Maraqlısı budur ki, naz-nemətdən qaynaqlanan kobudluq ruhiyyəsi düşüncə baxımından da çirkin, eyni zamanda aşkar səhvlərə yol açır. Nəticədə nemət bolluğunu ilahi dərğaha yaxınlıq dəlili güman edir və ***“Biz Onun dərğahına yaxın olmasaydıq, bütün bu nemətləri bizə verməzdi!”***, – deyir.

Bu tərtiblə, bütün mənəvi və əxlaqi dəyərləri inkar edirdilər. Quran da növbəti ayədə bu süst və xəyali məntiqi sındıraraq ilahi dərğaha yaxınlıq meyarı kimi iman və saleh əməli göstərir.

Təkcə müşriklər deyil, Qüreyşin dikbaş varlıları, naz-nemət içində böyüyənləri də peyğəmbərlər və bəşər islahatçıları qarşısında eyni mövqedən çıxış edirdilər.

Beşinci ayədə həmin məsələnin başqa üzü ilə qarşılaşırıq, hansı ki Bəni-İsrailin xudbin və məğrur varlısı Qarunun əhvalatını bəyan edir.

Bəni-İsrail alimləri ona nəsihət edəndə ki: ***“Və Allahın sənə vermiş olduğundan axirət evini qazan, dünyadakı (ömür və maldan olan) nəсібini də unutma. Allah sənə yaxşıluq etdiyi kimi sən də (başqalarına) yaxşıluq et və yer üzündə fəsad dalınca düşmə, çünki Allah fəsad törədənləri sevməz”***, o (Qarun), özünəməxsus qürur və dikbaşlıqla ***“dedi: “Həqiqət budur ki, bu mal – dövlət məndə olan elm (Tövrata, kimyagərliyə, ticarətə və əkinçiliyə yaxşı bələd olmaq) sayəsində mənə verilmişdir”***. Yəni “Allah mənə verib”, – deməyin, əksinə deyın ki, elm, ləyaqət və bacarığıma görə Allah mənə əta edib.

Nəticədə həmin qürur və dikbaşlığı, onu ilahi nişanələri danmaq, zölm və fəsada davam etmək və Haqq düşmənləri ilə həmkarlıq vadisinə çəkdi. Qəribə bir hadisə nəticəsində bütün var-dövləti özü ilə birgə yerin tərkinə batdı.

Yenə də əxlaqi çirkinliklərin şəxslərin, hətta cəmiyyətin simasını necə dəyişdirdiyinə, xeyir və səadətə çatmağın necə qarşısını ala biləcəyinə şahid oluruq.

Maraqlıdır ki, öncəki ayələrdə Bəni-İsrail alimləri ona belə deyirdilər: ***“Bu qədər şad-xürrəm olma ki, Allah (malına qürrələnilib) şadlananları sevməz!”***¹

Heç şübhəsiz, İslam məntiqi və digər məntiqlərə görə şad-xürrəm yaşamaq pis bir iş deyil. Burada məqsəd qürür və Allaha qarşı qəflətdən doğan şadlıq, zülm, fəsad və günaha yoluxmuş sevincedir. Elə bir sevinc ki, ardınca sərxoş nəbə çəkmələr, təkəbbür və fəsad gətirir. Bütün bunlar qəlbin dərinliyində yuva salmış çirkin sifətlərin inikasıdır.

Yuxarıda açıqladığımız altıncı ayədə həzrət Nuhun (ə) Allah dərgahına şikayətinə şahid oluruq ki, məzmunu sırasında insan əməllərinin – və bu əməlləri dəstəkləyən əxlaq və xüsusiyyətlərin – fərdi və ictimai həyatındakı təsirlərinə işarə edilmişdir. Buyurur: ***“Və dedim ki; “Öz Rəbbinizdən bağışlanmaq diləyin, çünki O, çox bağışlayanıdır”. Göydən (buluddan) sizə bol yağış göndərsin. Və sizə mal-dövlət və oğullar (əta etməklə) yardım etsin, sizin üçün bağlar yaratsın və sizin üçün çaylar axıtsın”***.

Ayələrin davamında ilahi fərmanlardan boyun qaçırmalarını və pis xüsusiyyətlərini sayır, hansı ki, günahlarının əsas mənbəyidir.

Ayədə qeyd edilənlər günahın tərkii və bağışlanmaq diləmək arasındakı mənəvi və ilahi bir əlaqəni nemətlərin artması kimi təfsir edilə bilər. Lakin bu əlaqənin həm mənəvi, həm də maddi cəhətlərinin olmasına heç bir maneə yoxdur, çünki Qurani-kərimin başqa bir yerində oxuyuruq: ***“İnsanların öz əlləri ilə etdikləri (böyük günahlar) üzündən suda və***

---

¹ “Qəsəs” surəsi, ayə 76.

quruda fəsad (zəlzələ, tufan, qıtlıq, xəstəlik, müharibə, qətl, əmniyyətsizlik) aşkar olur".¹

Həmin mənə "Hud" surəsində fərqli formada gəlmişdir. Peyğəmbərin (s) dilindən Məkkə müşriklərinə xitabən buyurur: *"Və Rəbbinizdən bağışlanmağınızı diləyəsınız, sonra ona doğru qaydasınız ki, müəyyən müddətə qədər sizə yaxşı gün-güzəran versin və hər bir yaxşı əməl sahibinə əməli qədər bağışlasın. Əgər (bu əmrdən) üz döndərsəniz, mən böyük günün sizə üz verəcək əzabından qorxuram"*.²

Şübhəsiz, "müəyyən müddətə qədər gözəl nemətlər" dünyanın maddi nemətlərinə işarədir və günahdan tövbə, Allaha tərəf qayıtma və əxlaqla zinətlənmənin girovunda qoyulmuşdur.

Çirkin sifətlərin növbənöv günahların mənşəyi olması hər kəsə bəllidir. Günahlar da öz növbəsində cəmiyyətdə fəsad amili və onlar arasındakı vəhdət, birlik, dostluq, qardaşlıq və etimad təməllərinin sarsılması səbəbidir. Bu da abadlıq və quruculuq məsələləri, iqtisadi inkişaf, fiziki sağlamlıq, maddi rifah və mənəvi təkamülün geriləməsinə gətirib çıxarır.

Yeddinci ayədə kitab əhlinin vəziyyətinə, tüğyan və inadkarlığına işarə edərək buyurur:

"Əgər onlar Tövrata, İncilə və Rəbləri tərəfindən nazil edilənə (Qurana) əməl etsələr, göyün və yerin nemətlərindən yeyəcəklər. Onların bir qrupu mötədildir. Lakin çoxu pis işlərlə məşğuldur".

Burada da bir tərəfdən təqva və saleh əməlin yaxın rəbitəsinə, digər tərəfdən də yerin və göyün bərəkətinin nazil olmasına şahid oluruq. Bu rəbitənin həm ruhani və mənəvi, həm də təbii və maddi yönü olması mümkündür. Həqiqətdə də hər ikisi mövcuddur.

---

¹ "Rum" surəsi, ayə 41.

² "Hud" surəsi, ayə 3.

Bəli, ilahi feyz qeyri-məhdududur! Bizə vacibdir ki, qabiliyyət və ləyaqət qazanmaqla, özümüzü feyz mənbəyinə birləşdirək. Amma ifrat və təfritlər, mötədil yoldan azmaq yeri, göyü və həyatı insanlara dar etmiş, dincliyi əlindən almışdır.

Viranedicilər müharibələr insanlıq ruhunu, maddi və mənəvi sərmayəni məhv edir, insanların illərlə zəhməti hesabına qazandıqlarını bir anda küləyə sovurur.

“Onlara Rəbləri tərəfindən nazil edilənə”, – cümləsi bütün səmavi kitablara, o cümlədən Qurani-kərimə şamil olur. Ona görə ki, həqiqətdə əsasları birdir, hərçənd zaman keçdikcə İslam cəmiyyətinin təkamül və tərəqqisinə uyğun olaraq daha ali göstərişlər nazil olmuşdur.

Səkkizinci ayədə yeni bir ifadə ilə rastlaşırıq və o da, “həyatitəyyibə”nin (pak-pakizə həyat) saleh əməllə (və o əməllərin mənşəyi olan sifətlərlə) olan əlaqəsidir. Buyurur: **“Kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq, mömin olduğu halda, layiqli iş görən hər bir kəsə pak bir həyat bəxş edəcək və etdiyi ən yaxşı əməllərə görə mükafat verəcəyik”.**

Keçən ayələrdə daha çox əxlaqın ictimai həyata təsirlərindən danışılırdı. Halbuki bəhs olunan ayənin zahiri daha çox fərdi həyata təsirindən söz açır. Odur ki, kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq hər bir insan iman və saleh əməl sahibi olarsa, pakizə həyat əldə edəcəkdir.

Sözügedən ayədə “pakizə həyat”ın qiyamətə aid olması ilə bağlı heç bir qeyd yoxdur, əksinə daha çox dünyanın “pakizə həyatı”na, yaxud dünya və axirətə birgə şamil olacaq ümumi anlamdadır.

Pakizə həyat nədir? – Burada sual yaranır ki, “həyatitəyyibə”dən (pakizə həyat) məqsəd nədir?

Təfsir alimləri pakizə həyata müxtəlif izahlar vermişdir. Bəziləri bunu halal ruzi, bir başqaları qənaət və Allahın öta etdiyinə razılıq, digərləri halal ruzi ilə yanaşı ibadət, bəziləri də ilahi fərmana itaət nailiyyəti kimi mənə etmişlər. Bir qrup da çirkinlik, zülm, xəyanət, ədavət, əsarət və zillətdən hər növ arınmaq və paklıq, rifah və asayışı də “pakizə həyat”

məfhumuna sığdırıblar. Lakin axirət mükafatını əks etdirən “mükafatlarını verəcəyik” cümləsinə diqqət etməklə, məlum ki, “həyati-təyyibə” daha çox bu dünyanın pakizə həyatına işarədir.

Bəhs olunan ayələrin doqquzuncu ayəsində Allahdan üz döndərmək və qəfləti “Ağır və sıxıcı yaşam”ın mənşəyi bilir və buyurur: ***“Məni yad etməkdən üz döndərən kəs üçün isə mütləq sıxıntılı həyat olacaqdır və Qiyamət günü onu Məhşərə kor gətirərik”.***

Bildiyimiz kimi, pak zatı bütün kamalların qaynağı olan Allahı yad etmək, əzəmətli isim və sifətlərinə nəzər salmaq, insan vücudunda əxlaqi fəzilətlərin inkişafına təkandır; əxlaq və xüsusiyyət baxımından günbəgün onu ilahi isim və sifətlərə yaxınlaşdırır. Saleh əməllərin əsas mənşəyi olan bu əxlaq və xüsusiyyətlər insan həyatını geniş, asan və pak-pakizə edir. Allahın zikrindən yayınmaqsa, onu bu nur mənbəyindən uzaqlaşdıraraq şeytanların zülmət əxlaqi və xislətinə yaxınlaşdırır. Bu da, “ağır və sıxıcı həyat”a səbəb olur, öldürücü bir yaşam onu gözləyir. Quranın digər ayələrindən biri olan bu ayə əxlaq və imanın insanların fərdi və ictimai həyat tərzilə əlaqəsinə birbaşa aydınlıq gətirir.

Bir qrup təfsirçilər və ya lüğət alimləri “məişətən zənkə” kəlməsini haramdan əldə edilmiş həyat və qazanc kimi təfsir ediblər, çünki belə bir həyat bir çox narahatçılıqların mənşəyidir.

Bəzi təfsirçilərin dediyinə görə imansız adamlar, adətən, çox həris, maddiyyata sonsuz bağlı, nemət itkisindən qorxan, xəsisliyə yenilmiş və digər xoşagəlməz sifətlərə malik şəxslərdir ki, maddi imkanlarının olmasına rəğmən, yandırıcı cəhənnəm onları ağışuna alacaq.

Onların qiyamət günü kor olanları da dünyadakı korluqlarının nəticəsi və ya təzahürüdür, belə ki, gözlərini yumub haqq və səadət yolunu görməkdən imtina ediblər, maddi ehtiras zülmətinə qərq olublar.

Bölümün sonunda bu nöqtə haqqında əlavə şərh verəcəyik.

Onuncu ayədə ədavət və qarşıdurmanın mənfi təsirlərindən birinə - hansı ki, vəhdət təməllərini dağıdan və qüdrəti küləyə sovuran amildir –

işarə edir və buyurur: *“Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin və bir-birinizlə çəkişməyin və mübahisə etməyin ki, süstləşərək qorxaqlaşar və ağalıq və hökmranlığınız aradan gedər, sizə (bir daha) qələbə yeli əsməz”*.

Çəkişmə, mübahisə və ixtilafın həmişə alçaq və rəzil sifətlərdən doğması məlum bir məsələdir; hegemonluq, eqoistlik, mənfəətpərəstlik, dikbaşlıq, hərislik, kin-küdurət, paxıllıq və digər çirkin sifətlərin hər biri çəkişmənin mənşəyi hesab olunur. Bunun da nəticəsi süstlük, izzət və şövkəti küləyə sovurmaqdır.

Maraqlısı budur ki, Qurani-kərim تَذَهُبَ رِيحُكُمْ – “təzhəbə rihukum”; “qələbə yeli əsməz” ibarəsindən istifadə edir.

“Rih” sözünün əsl mənası “külək”dir və kinayə olaraq qüdrət, güc və qələbə mənasında işlənir. Bəlkə də hər millətin bayrağını külək dalğalandırması onların güc, qüdrət və zəfərinə kinayə olduğuna bu mənə da oradan götürülmüşdür. Deməli, yuxarıdakı cümlənin mənası belədir: Əgər ixtilaf yaratsanız güc, qüdrət və əzəmətiniz əlinizdən çıxar.

Yaxud küləklərin arzuolunan istiqamətdə əsməsi gəmilərin sürətlənməsinə və məqsədə tez çatmasına səbəb olduğuna görə bu kinayədən istifadə edilmişdir.

“Ət-Təhqiqlər” kitabının müəllifi yazır: “Ruh” və “rih” kəlməsi arasında əlaqə var; ruh maddənin fəvqündəki ruhani cərəyan, rih isə maddə daxilində axındır.

Bəzi yerlərdə “rih” sözü xoş qoxu mənasındadır. Məsələn, *“Karvan (Misirdən) ayrılan kimi ataları (Kənanada) dedi: “Əgər mənə səfeh hesab etməsəydiniz, (deyərdim ki,) həqiqətən mən Yusufun ətrini hiss edirəm”*.¹

---

¹ “Yusif” surəsi, ayə 94.

Deməli, bu mənada da ola bilər: Şəxsiyyət və xalqlar qoxularının nüfuzu ilə cahana yayılırlar, amma ixtilaf yaratsanız, aləmdəki nüfuzunuzu itirəcəksiniz.

Hər halda, ixtilafın mənşəyi hər nə olursa olsun (xudbinlik, mənfəətpərəstlik, həsəd, xəsislik, ədavət və s.) insanın həyatında və cəmiyyətin geri qalmasında təsiri inkaredilməzdir. Elə buradan əxlaqi məsələlərlə insanların ictimai həyat məsələləri arasındakı əlaqə üzə çıxır.

Nəticə:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ayələrdən çox gözəl anlaşılır ki, hər bir ali insanlıq səciyyəsinin mənəvi yönlərindən əlavə, bəşərin maddi həyatında da dərin izi vardır. Bu üzündən əxlaqi məsələləri insanların ictimai həyatına daxil olmayan fərdi və şəxsi məsələlər silsiləsi saymaq doğru deyil. Əksinə, bunlar arasında sıx və möhkəm əlaqə mövcuddur. Əxlaqi dəyişiklik olmadan heç bir ictimai dəyişiklikdən söz gedə bilməz.

Başqa sözlə, böyük bir cəmiyyətdə sülh və yaxın əməkdaşlıq çərçivəsində xoşbəxt həyat yaşamaq istəyən insanlar ən azından müəyyən əxlaqi təkamülə çatmalıdırlar ki, düşüncə, ruh və emosiya baxımından insanların fərqliliyinə dair həqiqətləri anlaya bilsinlər. Ona görə ki, insanlar müxtəlif aspektlərdən bir-birindən fərqlənirlər. Belə isə başqalarının hər sahədə bizi təqib etməsini ummaq doğru deyil, əksinə ortaq prinsiplərin qorunmasına çalışılmalı, səliqə və düşüncə müxtəlifliyi güzəşt, hövsələ, yüksək intellekt, mülayimlik və səbirlə qəbul edilməlidir.

Əxlaq prinsiplərinə – bir nümunəsi yuxarıda qeyd edildi – riayət etmədən, hətta iki nəfər uzun müddət həmkarlıq etmək əzmində deyil.

Fərqli cəhətləri həzm edib lazımı ittifaq, güc və iqtidara çatmaqdan ötrü nəzərdə tutulmuş əxlaqi hazırlıqlar, heç də dialoqla qazanılmaz, əksinə əxlaqi yönləri inkişaf etdirmək üçün nəfsi saflaşdırma və yetərli təlim-tərbiyəyə ehtiyac vardır.

İslam hədislərində maddi həyatın əxlaqi məsələlərlə əlaqəsi

Mövzu ilə əlaqədar yuxarıdakı Quran ayələrində qeyd edilənlərin İslam hədislərində də geniş inkiası var. Belə ki, əxlaqi sifətlərin insanların fərdi və ictimai həyatlarındakı dərin təsirindən xəbər verir. Aşağıda həmin mənalı hədislərdən bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edilən bir hədisdə buyurulur: *“Ruzi xəzinələri gözəl əxlaqda yatmışdır”*.¹

2. İmam Sadiqdən (ə) nəql edilən digər bir hədisdə oxuyuruq: *“Gözəl əxlaq, ruzini çoxaldır”*.²

3. Həzrət Əlidən (ə) nəql edilən başqa bir hədisdə insanların bir-biri ilə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə cəlb və cəzbətmədə gözəl əxlaqın təsiri xüsusunda belə gəlib: *“Əxlaqı gözəl olan kəsin dostları da çox olar və insanlar onunla münasibət qurar”*.³

4. Yenə də altıncı imamımız, İmam Sadiqdən (ə) nəql edilən bir hədisdə həmin məna daha şəffaf izah edilir. Buyurur: *“Yaxşılıq və gözəl əxlaq evləri (və şəhərləri) abad və ömürləri uzun edər”*.⁴

Heç şübhəsiz hər bir cəmiyyətdə abadlıq və quruculuq birlik, səmimiyyət və həmkarlıq sayəsində əldə edilir. Bunları gücləndirən amillər abadlıq və qurucuğun da mühüm faktorlarından olacaqdır.

Ömrün uzunluğu da xəyal rahatlığı, kasıblığı önləmə, ictimai həmkarlıq və vəhdətin məhsuludur. Bunların qazanılması isə yenə də əxlaqla mümkündür.

5. Mövzu ilə əlaqədar Peyğəmbərdən (s) belə bir hədis nəql edilir: *“Gözəl əxlaq, məhəbbət və dostluq bağlarını möhkəmləndirir”*.⁵

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 53.

² “Biharul-ənvar”, c. 68, səh. 396.

³ “Qurəul-hikəm”.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 68, səh. 395.

⁵ “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 148.

Bir çox hədislərdə isə ictimai qarşıdurma və nifrətin əmələ gəlməsində, məişət çətinliyi və rifahın yoxluğunda pis əxlaqın təsirlərindən söz açılmışdır. O cümlədən:

6. İmam Əli (ə) buyurur: *“Əxlaqı pis olanın ruzisi də dar (az) olar”*.¹

7. Həzrət Əli (ə) yenə də buyurur: *“Əxlaqı pis olan şəxsin dost və yoldaşları ətrafından dağılar və onu tək qoyarlar”*.²

8. Həzrət (ə) başqa yerdə buyurur: *“Pis əxlaq yaşam sıxıntısına, ruh və vicdan narahatlığına səbəb olur”*.³

9. Əmirəl-möminin Əlidən (ə) soruşdular: *“Kimin qəm-qüssəsi daha çoxdur?”*. Buyurdu: *“Əxlaqı ən pis olanın!”*.⁴

10. Nəhayət, başqa bir hədisdə Loğman həkimin oğluna belə nəsihət etdiyini oxuyuruq: *“Hövsələsizlikdən, pis əxlaq və səbrin azlığından çəkin ki, bu pis sifətlərə sahib olmaqla, bütün dostlarını itirərsən!”*.⁵

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Qurəul-hikəm”.

³ “Qurəul-hikəm”.

⁴ “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 2, səh. 338.

⁵ “Biharul-ənvar”, c. 10, səh. 419.

ƏXLAQ MƏKTƏBLƏRİ

Hazırda əxlaq elmi üzrə bir çox məktəblərin olmasına rəğmən, əksəriyyəti də yanlış yolu seçmişdir və nəticə etibarı ilə əxlaqın ziddinədir. Quranın hidayət nuru sayəsində onları tanımaq elə də çətin deyil. Quran buyurur: ***“Həqiqətən bu, Mənim düz yolumdur. Onu tutub gedin. Sizi haqq yoldan sapdıracaq ayri yollarla getməyin. Allah sizə bunları tövsiyə etdi ki, pis əməllərdən çəkinəsiniz!”***¹

“Ənam” surəsində əqidələrin mühüm bir hissəsi, əməli göstərişlər və İslam əxlaqı qeyd edildikdən sonra yuxarıda qeyd edilən ayə gəlmişdir. Ayədə buyurur ki, onlara de, bu mənim düz yolumdur, ona tabe olun və müxtəlif (və yanlış) yollara uymayın ki, sizi haqq yoldan azdırar. Bu, təqvalı olmağınızdan ötrü Allahın sizə əmr etdiyi şeydir.

Digər fərdi və ictimai metodlardan fərqli olmayaraq əxlaq məktəbləri də yaranış aləmi haqqındakı ümumi baxış və dünyagörüşündən nəşət tapır. Hər ikisi bir-birinə tamamilə bağlı və sistematikdir.

Dünyagörüşünü ideologiyadan (“olan”ları “olmalı”lardan) ayıran və ikisi arasında hər hansı əlaqə görməyənlər iddia edirlər ki, dünyagörüşü və “olan”lar, məntiqi və təcrübi sübutlardan əldə edildiyi halda, “olmalı” və “olmamalı”lar bir sıra əmr və qadağalardan başqa bir şey deyil. Amma bir məqamı unudurlar, o da bundan ibarətdir ki, əmr və ya “olmalı”lar “olanlar”la əlaqədar olduğu halda məna və hikmət daşıyır. Əks təqdirdə qeyri-həqiqi, mənasız və qəbuledilməz nəsnələr olacaq.

Burada, mövzuya tam aydınlıq gətirən bir sıra misalları vurğulamaq olar: İslam dini: “Şərab içməyin!”, yaxud beynəlxalq qanunlar: “Narkotik

---

¹ “Ənam” surəsi, ayə 153.

maddələr qadağandır!” – dediyi zaman bunlar real həqiqətlərə söykənən bir sıra ilahi və ya bəşəri qanunlardır. Ona görə ki, şərab və narkotik maddələrin insan bədənini və ruhunda kəskin dağıdıcı təsir qoyması bir həqiqətdir. Belə ki, heç bir cisim və ruh bu pis təsirlərdən sığortalanmayıb. Bu reallıq isə həmin “olmalı” və ya “olmamalı”nın səbəbinə çevrilir.

İlahi hökmlər məsləhət və fəsaddan qaynaqlanır dediyimiz zaman, tam bu əlaqəyə işarə edirik. “Ağlın yaxşı və ya pisliliyinə hökm verdiyi işə şəriət də fərman verir” dediyimizdə də reallıqlarla hökmlərin (“olmalı”lar və “olmamalı”lar) sıx əlaqəsinin mövcudluğuna işarədir.

Bəşər cəmiyyətlərində qanunvericilik məclislərində əyləşib hər fenomenin fərdi-ictimai nəticələrini araşdırdıqdan sonra ona uyğun qanun qoymaları da tam bu xüsusdadır.

Sözün qısa, hikmətli bir hökmün bəşər həyatındakı mövcud reallıqlarla əlaqəsiz olması qeyri-mümkündür. Başqa halda hökm və qanun deyil, yalan, xurafat və quldurluqdur. Reallıq vahid olduğu üçün düz və sabit yol, doğru qanun da birdən çox deyil. Bu məsələ də səbəb olur ki, tam səyimizlə reallıqları tapıb onlardan qaynaqlanan hökm və qanunlarından istifadə edək.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən varlıq və insan yaradılışı ilə bağlı ümumi görüşlərin əxlaqi məsələlərlə əlaqəsi aydın olur. Müxtəlif əxlaq məktəblərinin yaranma qaynağı da məhz budur.

Yuxarıdakı mətləbləri nəzərdə saxlayaraq əxlaq məktəblərinə müraciət edirik:

1. Allahpərəstlik məktəbində əxlaq

Allahpərəstlik görüşünə əsasən, bütün yaranmışlar Allahın əsəridir. Biz ondan gəlmişik və ona tərəf dönəcəyik. Yaradılışın hədəfi insanın mənəvi istiqamətlərdə təkamülüdür. Maddi tərəqqi özü də mənəvi təkamülə xidmət etdiyi müddətcə mənəvi hədəf hesab olunur.

Mənəvi təkamülü isə belə mənalandırmaq olar: “İnsanın Allaha yaxınlaşması və onun kamal sifətlərinə yaxınlaşdırən yolu başa vurmasıdır”.

Deməli, bu görüşə görə əxlaqın meyarı insanı təkamül yolunu keçməyə hazırlaşdırən bütün fəli sifətlərdir. Allahpərəst məktəbində qiymətləndirmə sisteminin mehvəri də ali insani mənəvi dəyərlər, mənəvi kamal və Allaha yaxınlıqdır.

2. Materializm məktəbində əxlaq

Bildiyimiz kimi materializm özü bir neçə qola ayrılır və onlardan biri də kommunist materializmidir. Bu məktəbə görə - hansı ki, hər şeyə maddi pəncərədən baxır, Allah və mənəvi məsələlərə inanc bəsləmir, iqtisadiyyatı rəhbər tutur və tarix üçün də maddi və iqtisadi mahiyyət təsəvvür edir – cəmiyyəti kommunizm iqtisadiyyatına yönəldən hər şey əxlaqdır. Yaxud, öz təbirləri ilə desək: “Kommunizm inqilabını sürətləndirən hər şey əxlaq sayılır”. Məsələn, doğru və yalan danışmağın hansı birinin əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi olmasını bilməkdən ötrü inqilaba təsirini rəhbər tutaraq, analiz etməliyik; yalan inqilaba sürət verirsə, bir əxlaq fenomenidir. Əgər doğru danışmaq mənfi təsirə malikdirsə, qeyri-əxlaqi iş hesab olunur!

Materializmin digər qolları da əxlaqi öz amallarına uyğun izah edirlər. Maddi ləzzətlərdən kam və ləzzət almağı prioritet (əsl) bilənlər əxlaq adlı bir şey tanımırırlar, başqa sözlə desək, ləzzətə çatmağa xidmət edən xüsusiyyət və davranışları əxlaq bilirlər.

Əxlaqın əsas prinsipini fərdi və şəxsi mənafedə görənlər, hətta bəşər cəmiyyətini şəxsi mənafeələrinə xidmət etdiyi təqdirdə möhtərəm sayanlar (Qərbin kapitalist məktəblərində gördüyümüz kimi) əxlaqi şəxsi və maddi mənafeələrinə çatdıran və işlər kimi təfsir edirlər və hər şeyi şəxsi mənafeyə qurban verirlər!

3. Rasional fəlsəfədə əxlaq

Ağlı prioritet qəbul edən bir qrup filosof iddia edir ki, fəlsəfənin qayəsi insan vücudunda real xarici aləm kimi rəşional bir aləm yaratmaqdır. Əxlaqi bəhslərdə - əxlaqı, ağılının (nəinki heyvani instinktlər və nəfsani istəklərinin) vücuduna hakim olmasında insana kömək edən sifət və əməllər kimi təfsir edirlər.

4. Alturizm məktəbində əxlaq

Bir qrup filosof daha çox cəmiyyəti düşünərək fərdə deyil, cəmiyyəti meyar sayırlar. Başqasının hədəfinə xidmət edən işi də əxlaqi iş bilirlər. Deməli, nəticə və səmərəsi təkcə insanın özünə qayıdan işlər qeyri-əxlaqi, başqalarının mənafeyini hədəf alan işlər isə əxlaqidir.

5. Konsientializm (vicdanmərkəzlilik) görüşündə əxlaq

Bir dəstə filosof isə ağıl deyil, vicdanı əsl (prioritet) hesab edirlər. Onları konsientialist adlandırmaq olar və bəzən də “hüsn və qəbhə əqli” – “əqli yaxşı və pis” tərəfdarları (belə ki, əslində burada məqsəd nəzəri əql yox, əməli əqlidir) kimi çıxış edirlər. Onlara görə əxlaqi məsələlər rəşional deyil, əksinə insan məntiq və arqumentə ehtiyac duymadan dərk edə biləcəyi bir sıra vicdani işlərdir. Məsələn, insan rəşional əsaslandırma olmadan, fərdlərdə və cəmiyyətdə təsirini nəzərə almadan da ədaləti yaxşı, zülmü isə pis hesab edir; fədakarlıq və şücaəti yaxşı bilir, eqoistlik, təcavüzkarlıq və paxıllığı isə pis sayır.

Deməli, vicdanmərkəzli əxlaqı dirçəltmək, vicdanı zəiflədən amilləri aradan qaldırmaq lazımdır. Bundan sonra yaxşı və pis əxlaqı ayırmaqda vicdan ən yaxşı hakim olacaq.

“Əqli yaxşı və pis” (ağılın yaxşı və pis bildiyi) tərəfdarları ağıldan dəm vursalar da, məqsədləri arqumental yox, konsientialist ağıldır. Onlar deyirlər: İki əxlaqi işin - yaxşılığın yaxşı, zülmün də pis olması heç bir dəlil və arqumentə ehtiyac olmadan normal insana bəllidir. Bu minvalla, vicdanı əsas prioritet götürürlər.

Bütün bunlara rəğmən, konsientalistlərin bir çoxu vicdanın bəzi işlərdə sakit qalıb, onları dərk etməməsinin mümkünlüyünü də danmırlar. Belə halda şəriət və vəhyə müraciət etmək lazım gəlir ki, əxlaqi məsələləri qeyri-əxlaqi məsələlərdən ayırsın. Bundan əlavə aqlın təsdiq ediyini şəriət də təsdiq edərsə, insan daha əminliklə addım atar.

Nəticə:

Bu fəsildə işarə edilən əxlaqi məktəblərə nəzərən, İslamda əxlaq məktəbinin imtiyazları tamamilə məlum olur: “Bu əxlaq məktəbinin əsası Allaha imandır, hansı ki, tam kamal və kamalın tamamıdır. Onun fərmanı bütün varlıq aləmində caridir. İnsanların kamalı Onun cəlal və camal sifətlərinin iştirakını özündə əks etdirməsi, pak zatına yaxın, daha yaxın olmasıdır”.

Sözümüzün mənası bu deyil ki, bəşər cəmiyyətlərində vəziyyətin yaxşılaşmasında və insanların bədbəxtlik bataqlıqlarından qurtuluşunda əxlaqi sifətlər təsirsizdir, əksinə sağlam İslam dünyagörüşündə varlıq aləmi bütöv bir vahiddir. Vücudu zəruri olan varlıq (Allah) bu dairənin mərkəzidir. Allahdan savayı hər şey ondan asılı, bitişik, eyni halda bir-biri ilə harmonik və əlaqədardır.

Deməli, fərdin vəziyyətini düzəldən hər hansı bir şey, cəmiyyətin vəziyyətini düzəldən səbəbdir. Əksi də belədir.

Başqa sözlə desək, əxlaqi dəyərlər ikili təsirə malikdir: həm fərdi, həm də cəmiyyəti bərpa edir. Alturizm tərəfdarları əxlaqi məsələləri şəxsi deyil, həmişə başqasının hədəfinə xidmət etməkdə gördükləri üçün böyük səhv edirlər, çünki əsas etibarını ilə hər ikisinin məsləhəti birdir. Yalnız məhdud və qısa məqamlarda məsləhətləri ayrı-ayrı ola bilər. Bu sözü daha öncə şərh etmişik və digər münasibətlərdə də qeyd ediləcək.

Qeydlər:

1. Əxlaq və nisbilik

Görəsən, yaxşı və pis əxlaq, fəzilət və rəzilətlər mütləqdirmi? Məsələn, şücaət, fədakarlıq və nəfsə hakim olmaq istisnasız bütün zaman və məkanlarda yaxşıdırmi? Yoxsa bu sifətlərin yaxşı və pislili nisbidir? Bir sıra cəmiyyətlərdə, bəzi zaman və məkanlarda yaxşı, digərlərində isə pisdirmi?

Əxlaqı nisbi hesab edənlər iki dəstədir:

Birinci dəstə bütün varlıq aləmində nisbiliyə inanırlar. Varlıq və yoxluq nisbi olduğu zaman, əxlaq da nisbilik dairəsinə daxil olacaqdır.

İkinci dəstə, varlıq və əxlaqa dair məsələlərin əlaqəsinə maraqlı deyil. Onlara görə yaxşı və pis əxlaqı tanımağın meyarı cəmiyyətin qəbul və ya inkar etməsidir. Deməli, şücaət kimi bir sifət bir cəmiyyətdə məqbul, digər cəmiyyətdə, digər zaman və məkanda isə qeyri-məqbul sayıla bilər. Deməli, qəbul olunan cəmiyyətdə şücaət əxlaqi fəzilətdirsə, qəbul olunmayan cəmiyyətdə əxlaqi rəzilətdir.

Bu dəstə əxlaqi işlərin yaxşı və pislili cəmiyyətin təsdiq, yaxud inkarına bağlı bildikləri üçün işlərin zati baxımdan yaxşı və pis olmasına da etiqad bəsləmir.

Keçən bəhsdə qeyd etdiyimiz kimi əxlaqi məsələlər dünyagörüşlərindən törəyən ölçü meyarlarına bağlıdır. Əsas və prioriteti cəmiyyət – o da maddi formasında – hesab edənlər əxlaqda nisbiliyi qəbul etmək məcburiyyətindədirlər, çünki bəşər cəmiyyəti daima dəyişməkdədir; maddi formasını hər dəfə yeniləməkdədir. Bu halda sözügedən dəstənin yaxşı və pis əxlaqın təyininə cəmiyyətin ümumi rəyini, təsdiq və inkarını atribut sayması təəccüb doğurur!

Belə bir düşüncənin nəticəsi göz qabağındadır, çünki əxlaq prinsipləri bəşər cəmiyyətinin bələdçisi və nöqsanlarının islahedicisi olmaq əvəzinə, hər vəziyyət və şəraitə uyğulaşan bir təqibçiyə çevrilməsinə bəis olacaqdır.

Mütləq nisbiliyi qəbul edənlərin nəzərinə, ərəbin cahiliyyət dövründə qızların diri-diri torpağa basdırılması əxlaqa sığan bir əməl

olmuşdur. Ona görə ki, o dövrün cəmiyyəti həmin işi qəbul etmişdi. Həmçinin cahiliyyət dövründə ərəblər soyğunçuluqla fəxr edirdilər. Buna görə oğullarına göz bəbəyi kimi baxırdılar ki, boya-başa çatdıqdan sonra ələ silah alıb soyğunçular sıralarında yer alsınlar. Bu iş də əxlaqi əməl sayılmalıdır. Əlbəttə onlara görə homoseksualizm bədbəxtliyinə düşər olan cəmiyyətlərdə bu iş əxlaqi əməl sayılır!

Bu qəbildən olan məktəblərin bəşər cəmiyyətlərinin başına gətirdiyi acı nəticə və təhlükələr heç bir aqıl insandan gizli deyil.

Əxlaq meyarı, fəzilət və rəzilətlərinin dəyəri zati sabit olan Allah tərəfindən təyin olunan İslam dinində əxlaqi dəyərlər sabit və dəyişilməzdir. Fərd və cəmiyyətlər ondan örnək götürməli və ona tabe olmalıdırlar, nəinki əxlaq onların istəyinə tabe olmalıdır.

Allahpərəstlər günaha yoluxmamış insan fitrəti və əxlaqi vicdanı belə, sabit hesab edirlər. Onu Allahın nurlu zatının bir iştirakı bildiyinə görə vicdana söykənən əxlaq, başqa sözlə, əqli yaxşı və pisi (məqsəd nəzəri yox, əməli əqlidir) də sabit sayırlar.

İslam dini əxlaqın nisbiliyini rədd edir

Quranın bir çox ayələrində yaxşı və pis, yaxud “çirkin və pak” mütləq olaraq qeyd edilmiş, bu işdə bəşər cəmiyyətlərinin rolu təsirsiz sayılmışdır. “Maidə” surəsinin 100-cü ayəsində buyrulur: ***“De: “Pak olmayanların çoxluğu hər nə qədər səni təəccübləndirsə də, (heç vaxt) murdarla pak bərabər deyildir”.***

“Əraf” surəsinin 157-ci ayəsində Peyğəmbərin (s) vəsfı haqqında belə buyrulur: ***“Peyğəmbər onlara təmiz (pak) nemətləri halal, murdar (napak) şeyləri haram edər”.***

“Bəqərə” surəsinin 243-cü ayəsində buyrulur: ***“Allah Öz bəndələrinə yaxşılıq edir, lakin insanların çoxu (Ona) şükür etmir”.***

“Yusif” surəsinin 103-cü ayəsində buyrulur: ***“Hər nə qədər israr etsən də, insanların çoxu iman gətirməyəcəklər!”.***

Bu ayələrdə iman, şükür və paklıq dəyər ünvanında qeyd edilmişdir, hərçənd insanların əksəriyyəti buna qarşıdırlar. Əvəzində isə imansızlıq, çirkinlik və küfr anti-dəyər hesab edilsə də, əksəriyyət tərəfindən məqbul sayılır.

“Nəhcül-bəlağə”nin xütbələrində Əmirəl-möminin Əli (ə) bu mənaya təkrar-təkrar təkid etmişdir ki, bir əməl və ya xislətin əksəriyyət tərəfindən qəbul olunması fəzilət və rəzilət, yaxşı və pis, dəyər və anti-dəyər meyarı deyil.

Bir yerdə buyurur: *“Ey camaat! Hidayət yolunda sayınızın azlığından xoflanmayın, çünki camaat elə süfrənin başına toplaşıb ki, toxluğu qısa, açlığı uzun müddətlidir”*.¹

Başqa bir yerdə buyurur: *“Haqq var, batil var. Bir də hər birinin öz tərəfdarları. Əgər batil hakimiyyət sürsə, təəccüblü deyil, elə qədimdən belə olmuşdur. Əgər haqq tərəfdarları az olsa, çox güman ki, çoxalalar (və zəfər çalalar)”*.²

Bütün bunlar əxlaqın nisbiliyini inkar edir. Cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən bir şeyin məqbul və ya qeyri-məqbul sayılması əxlaqi dəyərlərin və yaxşı əməllərin meyarı ola bilməz.

Quranda və məsumların (ə) hədislərində bu məsələyə dair çoxlu şahidlər vardır ki, bir yerə toplanılsa qalın bir kitab əmələ gələr.

Burada bir sual yaranır: Səməvi şəriətlərin, xüsusilə İslam dinin təlimlərində bəzən nisbilik qəbul edilir. Məsələn, İslam dini yalanı anti-dəyər, qeyri-əxlaqi bir əməl bilsə də, insanlar arasında sülh və məşvərət məqsədilə olduqda dəyər və əxlaqi iş hesab edir. İslam təlimlərində bu qəbildən olan məsələlər az deyil. Bu da, əxlaqın, yaxşı və pisin nisbiliyini qəbul etməkdir.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 201.

² “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 16.

Cavab: Sual önəmli olsa da, artıq cavabı verilib. Əxlaq, yaxud yaxşı və pisin nisbi olması ayrı bir mövzudur, müxtəlif bəhslərdə müstəsnaaların olması isə başqa bir mövzu.

Başqa sözlə desək, nisbilik bəhsində heç bir sabit prinsip yoxdur; yalan nə pisdır, nə də yaxşı. Həmçinin, onlara görə mərhəmət və zülm, yaxşılıq və pislik cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən qəbul və ya inkar edildiyi zaman məlum olur.

İslam dinində və səmavi təlimlərdə əksəriyyətin dəyər hesab edib-etməməsindən asılı olmayaraq, yalan, zülm, habelə paxıllıq, kin və həsəd anti-dəyərdir. Əksi də belədir; yaxşılıq, ədalət, düzlük və əmanətdarlıq cəmiyyətin müsbət və mənfi rəyindən asılı olmayaraq ali dəyərlərdir.

Bəzən istisnaları olmasına baxmayaraq bu bir sabit prinsipdir. Prinsip bir şeyin əsas və kökünü təşkil edən şeydir, istisnalar isə budaq və yarpaqlar mislidir. Deməli, hər ümumi qaydada tapıla bilən istisnaları nisbiliyə şahid gətirmək olmaz. Əgər istisna və nisbiliyin fərqi nə yaxşı vara bilsək, bir çox yanlışların qarşısı alınacaqdır.

Diqqət çəkən digər bir məqam bəzən mövzuların zaman keçdikcə dəyişməsi və ona aid hökmlərin də əvəzlənməsidir. Bu mətləb də nisbilik məsələsinə əsla dəlil gətirilə bilməz.

Bu mənada ki, hər hökmün özünəməxsus mövzusu vardır. Məsələn, başqasının bədəninə xəsarət yetirmək cinayətdir, qisası və istintaqı da mümkündür. Bəzi hallarda isə mövzu dəyişir, cərrah bıçağı əlinə alıb xəstəni ölümdən qutarmaq üçün onun bədənini yarı ki, təhlükəli şişi kəsib götürsün, yaxud ürəyini yarı ki, ürək damarları və klapanlarını müalicə etsin. Mövzu dəyişdiyi üçün artıq burada bədənə xəsarət cinayət sayılmır. Ürək və qarnı yaran cərraha əksinə minnətdarlıq və mükafat düşür.

Heç kim mövzuların dəyişməsindən asılı olaraq hökmlərin də dəyişməsinə nisbiliyə sübut götürə bilməz, çünki nisbilik, mahiyyət və mövzu dəyişkənliyi olmadan bir mövzunun müxtəlif insanlara və zamanlara görə fərqli hökmlər qazanmasıdır.

Şəriət hökmləri də belədir. Məsələn, şərab haram və nəcisdir, amma bir müddətdən sonra, yaxud əlavə maddələr hesabına pak və halal sirkəyə çevrilə bilər. Heç kəs bunları nisbiliyin ayağına yazı bilməz. Nisbilik odur ki, şərabın mahiyyətində heç bir dəyişiklik olmadan məsələn, şərab sevilən cəmiyyətdə onu halal, sevilməyən cəmiyyətdə isə haram bilək.

Bəzən əxlaqi məsələlərdə bir sıra mövzularla rastlaşırıq, hansı ki ilk formasında fəzilətdir, amma dəyişiklik sayəsində rəzilətə çevrilir. Mötədil həddə qorxmamaq şücaətdir və fəzilət sayılır. Həddini aşdıqdan sonra həyasızlıqdır, cəsərətdir və rəzilət sayılır. Bənzər mövzular da habelə.

Yaxud yalan əksər halda fəsad mənşəyi, ümumi etibarını sarsıdan amil olduğu üçün haram və rəzilətdir, amma iki nəfəri barışdırmaq qəsdilə olarsa, halal və fəzilətdir.

Bəzilərinin mövzu dəyişkənliyinə nisbilik adı qoyması mümkündür, ad məsələsində heç kəsə qarşı deyilik. Belə bir ixtilafı söz qalmaqalı adlandırırıq, çünki nisbilik bir şeyin mövzu və mahiyyətinin dəyişməsinə aiddir. Nisbilik tərəfdarlarından bəzilərinin məqsədi budursa, problem yoxdur. Problem, əxlaqi fəzilət və rəzilət, yaxşı və pisin meyarını cəmiyyətin əksəriyyəti tərəfindən qəbulunda görməyimizdir.

Ümumi deyilənlərdən nəticə alırıq ki, əxlaqda nisbilik məsələsi İslam, Quran, məntiq və ağıl baxımından məqbul deyil. Əxlaqi bəhslərdə nisbilik məsələsindən danışmaq əslində əxlaqı inkara bərabərdir. Ona görə ki, əxlaqi nisbilik nəzəriyyəsinə əsasən, cəmiyyətə hakim olan hər bir rəzilət, fəzilətdir. Cəmiyyəti cənginə almış hər əxlaqi xəstəlik səhhət və sağlamlıq sayılır. Əxlaq cəmiyyəti islah etmək əvəzinə, fəsad yayan amil olacaqdır.

Əxlaq və rəftarın qarşılıqlı təsiri

Əxlaq və əməlin əlaqəsi, əxlaqın əməldə təsiri heç kəsdən məxfi deyil. Bizim əməllərimiz, adətən, daxili səciyyələrimizdən qaynaqlanır. Paxıllıq, təkəbbür, ya da həsədin qəlbində kök saldığı, fikrini özünə məşğul

etdiyi şəxsin əməlinin də bu yöndə olması təbiidir. Paxıl həmişə əməlində göstərir ki, bu çirkin xislət atəş kimi daima canında alovlanmaqdadır və onu bir anlıq belə rahat qoymur. Həmçinin təkəbbürlü şəxslərin yerləşində, danışığında, oturuş və duruşunda təkəbbürlük yağır. Bu qayda bütün yaxşı və pis əxlaqi sifətlərdə keçərlidir.

Buna əsasən, bəzi tədqiqatçılar bu qəbildən olan əməlləri, yəni sırf yaxşı və pis əxlaqdan qaynaqlanan əməllər müqabilində əxlaqi kökü olmadan bəzən insandan törəyən (məsələn, yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkindirmək, öyüd və nəsihət təsiri altında) əməlləri də əxlaqi iş sayırlar. Əlbəttə belə əməllər əxlaqi əməllərlə müqayisədə azdır.

Buradan nəticə almaq olar ki, cəmiyyətin və insan əməllərinin islahından ötrü əksər əməllərin istinad etdiyi əxlaqi kökləri düzəltmək lazımdır.

Elə buna görə də ilahi peyğəmbərlərin və cəmiyyət islahatçılarının əksər tələşi bu işə sərf edilmişdir. Onlar düzgün tərbiyə sayəsində cəmiyyətin tək-tək fərdlərində əxlaqi fəzilətləri inkişaf etdirmək, rəzilətləri isə ən aşağı səviyyəyə endirmək məqsədi daşıyırdı ki, əxlaqi sifətlərin hasili olan əməllər islah olunsun. Quranın bir çox ayələrində keçən “təzkiyə” (saflaşdırma) da həmin mənaya işarədir. Bu, bir tərəfdən.

Digər tərəfdən, bir əməlin təkrarı da əxlaqın formalaşmasına təsir göstərə bilər, çünki insanın gördüyü hər bir iş ixtiyarsız olaraq ruhunda təsir qoyur və o işin mütəmadi görülməsi nəticəsində həmin təsir dərinləşir və tədricən adətə çevrilir. Bu təkrar uzun müddətli olarsa, adəti də keçib təbiət və mələkəyə (sabit adət) çevriləcəkdir. Bu da, insanda əxlaqi bir xislət formalaşdıracaqdır.

Deməli, əməl və əxlaqın qarşılıqlı təsiri var. Hər biri öz növbəsində digərinin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bu məsələnin Quran ayələri və İslam hədislərində geniş inikası var, o cümlədən:

1. “Mutəffifin” surəsinin 14-cü ayəsində bir dəstə cəhənnəm əhlinin çirkin sifətlərini vurğuladıqdan sonra buyurur: ***“Belə (onların güman etdiyi kimi) deyildir, əksinə əməlləri pas kimi qəlblərinə hopmuşdur”.***

Bu ifadədən gözəl başa düşülür ki, pis əməllər pas kimi qəlbi bürüyür, fitri nurunu və səfasını ondan alır, insanın daxilini zülmətə çevirir və öz gününə salır.

2. “Bəqərə” surəsinin 81-ci ayəsində buyurulur: ***“Bəli, günah edənlər və günahın təsiri vücudlarını başdan-başə əhatə etdiyi kəslər, atəş əhlidirlər və orada əbədi qalacaqlar”.***

Günahın (səhvlərin) insanın bütün vücudunu əhatə etməsindən məqsəd, günah izlərinin ruhunu zülmət və günah rənginə salacaq qədər canına yayılmasıdır. Bu halda, adətən nəsihət, moizə və hidayət təsirsizdir. Sanki insanın mahiyyəti dəyişir, günahın təkrarlanması səbəbindən əxlaqi sifətləri, hətta etiqadları belə alt-üst olur. Necə ki, “Bəqərə” surəsinin 7-ci ayəsində bir qrup inadkar və təəssübkeş kafir haqqında buyurulur: ***“Allah onların qəlblərinə və qulaqlarına möhür vurmuş və gözlərinə pərdə çəkilməşdir və onları böyük bir əzab gözləyir”.***

Allahın kiməsə qarşı kin və ədavət bəsləmədiyi məlum məsələdir. Kiminsə qəlbinə və qulağına möhür vurub, gözü önündən pərdə asması Allahdan uzaqdır. Əslində bütün bunlar insanın öz əməllərinin nəticəsidir ki, möhür və örtük formasında duyğularına pərdə salır və həqiqəti dərk etməsindən saxlayır (bu işlərin Allaha nisbət veriləməsindən məqsəd budur ki, aləmdəki hər səbəbin sahib olduğu şeylər Ondandır, səbəblər səbəbi odur).

“Rum” surəsinin 10-cu ayəsində daha da irəli gedərək buyurur ki, pis əməl insanın əqidəsini də korlayır və məhv edir. Ayədə buyurulur: ***“Sonra pis işlər görənlərin aqibəti elə bir yerə çatdı ki, Allahın ayələrini təkzib etdilər və onu ələ saldılar”.***

Bu cümlə onu göstərir ki, davamlı çirkin işlər görmək və günaha bulaşmaq insan ruhunun dərinliklərinə hopur. Bununla da təkcə əxlaqını deyil, əqidəsini də alt-üst edir.

Hətta Quranın başqa bir ayəsində oxuyuruq ki, günah və pis əməlin təkrarı insanın seçmək hissini də dəyişir: yaxşı şeyi pis, pisi isə yaxşı görür. “Kəhf” surəsinin 103 və 104-cü ayələri bu xüsusda belə buyurur: ***“Sizə əməllərinizdə daha çox zərərə uğrayanların kimlər olduğundan xəbər verəkmi? Onlar əməlləri dünya həyatında itmiş (və bütün ilahi sərmayələrini əldən vermişlər), bununla belə, yaxşı iş görmələrini güman edən kəslərdir”.***

3. Başqa yerdə nifaq sifətinin meydana gəlməsini təkrar yalan danışmağın və ilahi vədəyə qarşı çıxmağın nəticəsi hesab edir və buyurur: ***“Bu əməl Allahın görüşünə gedəcəkləri günə qədər nifaq (ruhunu) qəlblərində yerləşdirdi. Bu, ilahi əhddən boyun qaçırmaları və yalan danışmalarına görə idi”.***¹

Diqqət etsəniz, ayədəki “yukəzzibunə” (yalan danışır, təkzib edirlər) sözü indiki hal fəli olduğu üçün davamlılığa dəlalət edir və bu pis əməlin, yəni yalanın nifaq ruhunun yaranmasındakı təsirini bəyan edir. Bildiyimiz kimi düzdən danışan insanın yalan deməsi (zahir və daxilə bölünməklə) ikiüzlülükdən başqa bir şey deyil və nəticədə daxili nifaqın sabit adətə çevrilməsinə səbəb olur.

İslam hədislərində əxlaq və əməlin qarşılıqlı təsiri

Yaxşı və ya pis işin insan ruhunda təsir qoyması, ona şəkil verməsi, yaxşı və pis xislətləri möhkəmləndirməsi həqiqəti İslam hədislərində də əks olunur. Nümunə üçün aşağıdakı üç hədisə diqqət edin:

---

¹ “Tövbə” surəsi, ayə 77.

1. İmam Sadiq (ə) buyurur: *“Atam (İmam Baqir (ə) buyururdu: “Günah qədər qəlbi korlayan şey yoxdur, günah qəlbi təsiri altına salaraq, ona hakim olmaqdan ötrü tədrici təsir qoymağa başlayır. Bu halda qəlb viran olur, çevrilərək başaşağı qalır”.*¹

Əlbəttə bu hədis, daha çox günah təsirindən fikirlərin alt-üst olmasına işarədir, amma ümumilikdə günahın təsirindən insan ruhunun viran qaldığından xəbər verir.

2. İmam Sadiqdən (ə) nəql edilən digər bir hədisdə gəlmişdir: *“İnsan günah etdiyi zaman qəlbində qara nöqtə yaranar. Tövbə etdiyi təqdirdə həmin qara nöqtə silinər, əks halda, günahı çoxaltdıqca nöqtələrin də sayı artar və bütün qəlbini bürüyər. Bundan sonra əsla nıcat tapmaz”.*²

Bu dəlilə əsasən, İslam hədislərində israrla günah etmək barədə xəbərdarlıq edilmiş, hətta kiçik günahları israrla davam etdirmək böyük günahlardan sayılmışdır³.

İmam Əli ibn Musa Rzanın (ə) məşhur hədisində - hansı ki, halal və haram, fərizə və sünnə haqqında ətraflı danışmaqla bağlı Məmunun xahişinə cavab olaraq buyurmuşdu – təkid olunan məsələlər sırasında kiçik günahlara israrlıdır və onu böyük günahlar sırasında qeyd etmişdir.⁴

3. “Xisal” kitabında Allah Rəsulundan (s) nəql edilən bir hədisdə belə buyurulur: *“Dörd əməl qəlbi öldürür: günah ardınca günah...”*⁵

Buna bənzər hədis “Əd-Durrul-mənsur” təfsirində də gəlmişdir.⁶

Bu ifadələrdən yaxşı başa düşülür ki, bir əməlin təkrarı insanın qəlb və canında qəti təsir qoyur ki, bu da çirkin və rəzilət sifətlərin formalaşmasına səbəb olacaqdır. Buna görə də, göstəriş verilib ki, möminin

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, “əz-zunub” babı, hədis: 1, səh. 268.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, “əz-zunub” babı, hədis 13, səh. 271.

³ “Biharul-ənvar”, c. 10, səh. 359.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 10, səh. 366.

⁵ “Xisal”, c. 1, səh. 252.

⁶ “Əd-Durrul-mənsur”, c. 6, səh. 326.

ayağı bürədiyi və günaha bulaşdığı zaman təbiət, sabit adət və daxili çirkin sifət formasına düşməməsi üçün qısa müddətdə onu tövbə suyu ilə yuyub mənfi təsirini qəlbindən uzaqlaşdırmalıdır. Xüsusilə, məsum imamların (ə) nurlu kəlamları sayəsində qəlbin paslarını təmizləmək əmr olunub. Belə ki, Allahın Rəsulu (s) buyurur: *“Qılınc pas tutduğu kimi adamların da qəlbi pas bağlayır və onun cilası hədisdir”*.¹

Fərdi və ictimai əxlaq

Burada qeyd edilməsi vacib digər məsələlərdən biri də budur: Əxlaqi məsələlər digər insanlarla münasibətlə formalaşır, yəni əgər bir insan təkbaşına ömür sürərsə, onun üçün əxlaqın bir anlamı olmayacaq? Yoxsa, bir sıra əxlaq konsepsiyaları tək-tənha insan üçün də məna daşıyır, hərçənd əxlaqi məsələlərin böyük hissəsi digər insanlarla münasibətdə üzə çıxır. Bu əsasla, əxlaqı iki hissəyə bölmək olarmı?

Suala cavab olaraq, sizin diqqətinizi “Əxlaq işığında həyat” kitabında gələn bir bəhsə cəlb edirəm. Mətni olduğu kimi qeyd edirik:

“Bəzilərinə görə bütün əxlaq prinsipləri insanın başqaları ilə xüsusi ictimai münasibətlərinə qayıdır. Belə ki, ümumiyyətlə cəmiyyət olmasaydı, hər insan başqalarından tam ayrı yaşasaydı, biri digərinin varlığından xəbərsiz həyat sürsəydi, əxlaq heç bir məna kəsb etməzd!” Ona görə ki, qibtə, həsəd, təvazökarlıq, təkəbbür, optimistlik, ədalət, zülm, iffət, səxavət və digər məsələlər yalnız cəmiyyət çərçivəsində, insanların bir-birilə münasibətində məna tapır. Deməli, insanı cəmiyyətdən ayrı təsəvvür etsək, həm də onu əxlaqsız təsəvvür etmiş olacağıq”.

“Amma bizim əqidəmizə görə, bir çox əxlaqi fəzilət və rəzilətlərin insanın ictimai həyatına bağlı olduğuna etiraf etməyə rəğmən, bu, məsələnin ümumiliyinə dəlalət etmir. Bir çox əxlaqi məsələlərin fərdə aid olması, tək

---

¹ “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 5, səh. 531, hədis 23.

insan üçün tam keçərli olması buna sübutdur. Məsələn, problemlərə səbir, hadisələr qarşısında şücaət və qorxu, bir fərdin hədəfinə çatması üçün dözümlü və ya tənbellik göstərməsi, aləmin yaradanına qarşı diqqət və ya qəflət, onun sonsuz nemətləri müqabilində şükür və ya nəşükürlük və əxlaq alimlərinin əxlaq kitablarında bəhs etdiyi, fəzilət və ya rəzilətdən saydığı bənzər məsələlər fərdi yönə malik olub, cəmiyyətdən tam ayrı yaşayan fərdə aid ola bilər. Buradan da əxlaqın fərdi və ictimai bölünməsi aydın olur. Amma məlum olduğu kimi əxlaq elmində ictimai əxlaqın çəkisi daha ağırdır və insan şəxsiyyəti də bu mehvər ətrafında dönmür, baxmayaraq ki, fərdi əxlaq da öz həddində diqqət mərkəzindədir”¹.

Heç şübhəsiz, əxlaqın ikili bölgüsü əxlaqi məsələlərin dəyərini azaltmır, hərçənd dərəcə baxımından əxlaqi bəhslərin əhəmiyyət fərqlərini ortaya qoyur.

Deməli, hansı əxlaqın yalnız fərdi və hansı əxlaqın yalnız ictimai yönü olduğunu araşdırmağa vaxt sərf etmək faydalı iş deyil. Biz də yuxarıda buna ümumi işarə etməklə bəhs üçün yetərli saydıq.

Əlbəttə, fərdi əxlaqın ictimai məsələlərə dolayı təsirini də inkar etmək olmaz.

---

¹ “Əxlaq işığında həyat”, səh. 29-31.

ƏXLAQIN ƏSASLANDIĞI AMİLLƏR

Əxlaqı bəhərli, eyni zamanda müxtəlif xəstəliklərin təhdid etdiyi bir ağaca bənzətsək, əxlaqın əsaslandığı səbəb və amilləri də bağbana, ya da ağacın dibinə tökülən suya bənzətmək olar. Su, yaxud da bağban olmasa, əxlaq ağacı ya quruyar, ya da müxtəlif zərərvericilərin əlindən bəhəri azalar, məhv olar.

Əxlaq və fəlsəfə alimlərinin əxlaq üçün qeyd etdikləri amillər arasında fərq böyükdür. Bu da hər iki dəstənin dünyagörüşlərinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Biz burada onun bir neçə nümunəsini qeyd edirik:

1. Mənafe amili

Bir qrup alim əxlaq normalarını onların məhz maddi maraqlara birbaşa xidmət etməsinə görə tövsiyə edirlər. Məsələn, bir iqtisadi müəssisə əmanətdar və işində məsuliyyətli olarsa, müştəri və istifadəçiləri qarşısında öhdəliklərini tam dəqiqliklə yerinə yetirərsə, insanların sərmayələrini özünə tərəf cəlb edə və bu yolla böyük mənfəət qazana bilər.

Bu üzdən bir çox insanların bəzən yerindən asılı olaraq, rəftarlarının dəyişdiyini müşahidə edirik. Misal üçün, bir bank işçisi bankda iş saatlarında insanların sərvət və pulu ilə birbaşa əlaqədə olur və son dərəcə sədaqətli rəftar edir, insanların etibarını qazanmaq və həmin müəssisə üçün böyük sərmayələr cəlb etmək üçün əsla əmanətə xəyanət etmir. Lakin ayağını iş yerindən kənara qoyan kimi, ola bilər ki, xəyanətə bir insana çevrilsin, çünki artıq, xəyanətdə bir mənfəət görür.

Yaxud, bir satıcı və ya ticarətçi müştəri sayını artırmaq üçün onlarla çox nəzakətlə, məhəbbətlə, ədəb və səmimiyyətlə davranır. Öz evində isə həmin şəxs həyat yoldaşı, uşaqları, qohum və qonşuları ilə çox pis rəftar etdiyini görə bilərik.

Mənfəət və maddi maraqlardan başqa heç bir əsası olmayan belə bir yanaşmanın ən böyük eyibi budur ki, əxlaqın özünə, yəni sırf əxlaqa dəyər vermir. Burada əsas məsələ maddi maraqların təmin olunmasıdır, bunun üçün isə bəzən əxlaq lazım olur, bəzən də lazım olmur.

Digər bir qrupa görə isə əxlaq maddi və şəxsi maraqlara görə yox, insan cəmiyyətinin tələblərinə görə lazımdır. Onlar hesab edirlər ki, əxlaq normaları insan cəmiyyətində öz rəngini itirsə, dünya cəhənnəmə çevrilər, onun bütün sakinləri əzab içində yanarlar. O zaman da dünya əhalisinin rifahını və asayişini təmin edən bütün nemətlər öz funksiyasını itirib bu cəhənnəmi alovlandırmaq üçün oduna çevriləcək.

Belə insanlar bir dərəcə yuxarı düşünsələr də, onların istədikləri əxlaqın da kökündə mənəvi fəzilətlər deyil, maddi maraqlar, mənafe, asayiş və rifah dayanır.

Bu təfəkkür tərzə vəhy və peyğəmbərlərin nübüvvət məktəbinə heç bir etiqadı olmayan maddi fikirli insanlar üçün qaçılmazdır. Bu yanaşma əxlaqı göyün yüksəkliklərindən yerə endirir və onu daha artıq qazanc, rifah və asayiş üçün bir vasitəyə çevirir.

Əxlaqın bu kimi müsbət ictimai və maddi təsirlərinin olması inkarolunmazdır və bu məsələyə keçmiş əsərlərimdə də işarə etmişik. Lakin istəyirik araşdıraraq ki, görəsən, əxlaqın əsası, başqa sözlə əxlaqı vacib edən səbəb elə budurmu? Yoxsa belə təsirlərə əxlaq elmində ikinci dərəcəli məsələlər kimi diqqət yetirilməlidir?

2. Ağıl amili

Fəlsəfə tərəfdarları ağılın hər şeyə hakim olmasına və hər yerdə ağıla tabe olmağın lazımlığına etiqad bəsləyir, yaxşını və pisi dərk edən ağılı əxlaq normalarını dəstəkləyən amil kimi qələmə verirlər. Məsələn, ağıl dərk edir ki, şücaət əxlaqi keyfiyyətdir, qorxu da rəzilətdir. Həmçinin əmanətdarlıq və sədaqətli olmaq kamaldır, xəyanət və yalan isə nöqsandır. Həmin idrak əqlidir. İdrak bizi əxlaqi fəzilətlərə tərəf yönəldir, rəzilətlərdən isə çəkindirir.

Digərləri isə əsas amili vicdanın idrakı bilirlər. Onlar hesab edirlər ki, vicdan əməli əqlidir və insanın ən mühüm sərmayəsidir. Nəzəri əqli aldatmaq mümkündür, lakin vicdanı aldatmaq mümkün deyil. Vicdan bəşərin həqiqi rəhbəri ola bilər.

Vicdanın bizə əmanətin, sədaqətin, fədakarlığın, səxavətin, şücaətin yaxşı olduğunu deməsi kifayətdir ki, insan bu əxlaqi keyfiyyətlərə sarı yönəlsin. Həmçinin vicdan paxıllıq, xüdpəsəndlik, özünə pərəstişin pis olduğunu deyirsə, bu, bizi bu xislətlərdən çəkəndirmək üçün əsaslı dəlildir. Bu baxımdan, əqli və vicdani amillər bir-birini tamamlayan və eyni həqiqətdən danışan müxtəlif sözlərdir.

Şübhəsiz ki, bu amilin mövcudluğu bir həqiqətdir və bir mənada nəfsi tərbiyə etmək və əxlaqi keyfiyyətlərə nail olmaq üçün ciddi stimula ola bilər.

Lakin digər əsərimdə¹ vicdan haqqında qeyd etdiyim kimi, bir tərəfdən vicdanı aldatmaq mümkündür, digər tərəfdən də vicdan pislilikləri və günahları təkrar etməklə tədricən ona uyğunlaşır, rəngini dəyişir, bəzən tamamilə öz həssaslığını (reaksiyasını) itirir, hətta tamamilə zidd keyfiyyətləri dəstəkləyir. Üçüncü tərəfdən, vicdan, yaxud praktik əql bütün müqəddəsliyi və əhəmiyyəti ilə bərabər, nəzəri əql kimi səhv edə bilər. Təkcə ona söykənib başqa amilləri kənara qoymaq yolverilməzdir. Əksinə, vicdan və əqlə yanaşı, aldadılması mümkün olmayan, yanılmayan, qeyri-əxlaqi işlərin təkrar edilməsi ilə öz təsirini itirməyən və şəklini dəyişməyən daha güclü əsaslara ehtiyac vardır.

Qısa desək, əxlaqi vicdan, yaxud fitri və əməli əql və bunlara işarə edən hər bir söz əxlaqi fəzilətlərə nail olmaq üçün yaxşı bir istinad yeri sayılır. Lakin çatışmayan tərəflərini nəzərə alaraq onlarla kifayətlənmək olmaz.

---

¹ “Rəhbərane bozorg” (Böyük rəhbərlər), səh. 63-106.

3. Şəxsiyyət amili

Bəzi əxlaqi məsələlər şəxsiyyət nişanəsi olduğuna görə əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir insanın şəxsiyyət qazanmaq istəyi vardır. İnsan şəxsiyyəti sədaqət və əmanətdarlıqda gördükdə bu keyfiyyətlərə yiyələnməyə çalışır. Həmçinin cəmiyyətin şücaətli, səxavətli, vəfalı, mehriban insanlara verdiyi böyük dəyəri görüb bu əxlaqi fəzilətləri əldə etmək istəyir.

Əksinə, qorxaq, paxıl, iradəsi zəif, xain, vəfasız şəxslərin dəyərsiz və şəxsiyyətsiz insanlar hesab edildiyini görəndə çalışır ki, bu rəzilə sifətləri özündən uzaqlaşdırsın.

Bununla da, əxlaq normalarına yiyələnmək üçün yeni bir səbəb axtarıb tapmış olur.

Lakin məsələyə diqqətlə baxsaq, görürük ki, bu səbəb də yuxarıda qeyd olunmuş vicdan məsələsi kimi birtərəflidir. Sadəcə olaraq, burada fərdi vicdandan deyil, cəmiyyətin vicdanından söhbət gedir, yəni ümumi cəmiyyətin vicdanı nəyi qəbul edirsə, fəzilət və şəxsiyyət əlaməti sayırsa, yaxşı əxlaq; nəyi qəbul etmirsə, pis əxlaq və rəzilət qəbul edilir. Ümumi cəmiyyətin mühakiməsi və verdiyi qiymət insanı yaxşılıqlara tərəf yönəldir və pisliliklərdən çəkindirir.

Cəmiyyətin ümumi vicdanının əxlaqi məsələlər, dəyərlər və əks-dəyərlər üçün ilhamverici amil olduğunu inkar etmək olmaz, lakin fərdi vicdan üçün qeyd etdiyim o qüsurlar və nöqsanlar, ictimai vicdan üçün də qüvvədədir.

Cəmiyyətin ümumi vicdanı da bəzən xəta edir; əgər bu amil hakim dairələr və s. tərəfindən irimiqyaslı yalan təbliğat yağışının təsiri altına düşsə, dəyərləri əks-dəyərlər, əks-dəyərləri isə dəyər kimi qəbul etdirmək olar. Necə ki, tarixi oxuyarkən bunun çoxsaylı nümunələrinə şahid oluruq. Ərəblərin cahillik dönməsində qız uşaqlarını öldürmək, diri-diri basdırmaq qəbilələr arasında əxlaqi keyfiyyət sayılırdısa (bu zəmində aparılan geniş təbliğat nəticəsində onlar bu işi öz namuslarını qorumaq və qadınlarının müharibədə əsir düşmələrinin qarşısını almaq üçün yeganə çıxış yolu

sayırdılar),¹ günümüzdə də tərəqqi etmiş bəzi cəmiyyətlərdə güc sahiblərinin qeyri-qanuni maddi hədəflərə çatmaq üçün geniş təbliğatlar nəticəsində cəmiyyətin ümumi vicdanını aldatdığının, əxlaqa zidd dəyərlərin əxlaqi dəyər kimi qələmə verildiyinin şahidi oluruq.

Bundan əlavə, insanın vicdanına ilahi mərhəmətin qığılcımı, yaxud böyük ədalət məhkəməsinin bu dünyada insanın fitrətində olan bir nümunəsi demək olsa da, hər halda, insanın vicdanı məsum deyil, bəzən səhv edə, xətaya düşə bilər. Əgər onu etibarlı və səhvə yol verməyən bir mənbə islah etməsə, illərlə öz səhvinə davam edə bilər.

4. İlahi amil

Yuxarıda sadaladığımız amillər əxlaqi keyfiyyətlərə yönəlmək üçün müəyyən təkan verə bilər, amma qeyd etdiyimiz kimi, bu amillərin bəzisi insanı düzgün yoldan çaşdıracaq yönərlər də vardır. Məsələn, maddi maraq, mənfəətçilik hər bir halda öz yoluna davam edir, bəzən əxlaqi keyfiyyətlərlə eyni istiqamətdə hərəkət edir, bəzən isə ondan ayrılır.

Qeyd olunan amillərin bəzisi belə olmasa da, onların da təsirlilik qabiliyyəti məhduddur, nöqsanları, qüsurları var, bəzən də səhvə yol açır.

Əxlaq üçün yeganə xətasız, səhvsiz, qüsursuz və güclü stimül ilahi stimuldur. İlahi stimül qaynağını vəhy mənbəyindən götürür.

Burada artıq əxlaqi keyfiyyətlər maddi maraqlara və lazımi mənfəətə çatmaq üçün bir alət deyil. Həmçinin ictimai rifah üçün də bir vasitə deyil (baxmayaraq ki, heç şübhəsiz, əxlaq həm insanın rahat və rifahlı yaşayışına səbəb olur, həm də maddi maraqlarını təmin edir). Burada mənəvi stimullar əsas sayılır.

---

¹ O əsrlərdən bizə çatmış maraqlı şeirlərin birində belə deyilir: “Ölüm, qızları örtmək üçün ən gözəl hicabdır, onları dəfn etmək böyüklük əlamətidir. Görmürsünüz ki, Allah-taala qızların yanında nəş qərar vermişdir (ulduzların əmələ gətirdikləri qız və nəş şəklinə işarədir)”. Bu ərəb şairi qızları və körpələri öldürmək kimi böyük bir cinayəti fəxr bilir.

Daha aydın desək, Allahın mütləq kamal olan bütün camal və cəlal sifətlərini özündə birləşdirən pak zət əsas meyar sayılır. Hər insan çalışır ki, özünü o mütləq kamala yaxınlaşdırsın, Onun ad və sifətlərinin saçdığı nuru öz vücudunda yaşatsın. Günbəgün Ona daha yaxın və daha bənzər olsun (hərçənd Onun pak zət hər hansı həqiqi bənzəri olmaqdan pakdır). O, bu istiqamətdə nəhayətsizliyə doğru hərəkət edir, kamalın heç bir hədd-hüdudunu tanımır. Onun vücudu Allaha eşqlə, yəni mütləq kamala olan məhəbbətlə doludur. Allahın zat və sifətlərinin nuru vücudunu nurlandırır, hər növbəti an daha üstün, daha yuxarı fəzilət və kamala talibdir. Nə maddi mənafe güdər, nə də əxlaqi şəxsiyyətli sayılmaq üçün mənimsəyər. Vəcdan onun yeganə stimulu deyil. Onun həqiqi stimulu bunların hamısından daha üstün, daha ucadır.

O, məlumat və biliyini əql və vəcdandan əlavə, həm də səmavi vəhydən alır. Həqiqi dəyərləri onun vasitəsilə yanlış dəyərlərdən ayıra bilir. Bu yolda iman, kamil yəqin və hər hansı tərəddüd və büdrəməyə yol vermədən irəliləyir.

Bu zəmində Quran yaxşı bələdçidir:

Qurani-kərim birmənalı şəkildə əxlaqi əməllərin Allaha və qiyamət gününə imandan doğduğunu göstərir. Ayələrin çoxunda “saleh əməl” ifadəsi “iman” sözündən sonra gəlir və saleh əməl imanın səmərəsi kimi qələmə verilir.

İmanın möhkəm kökləri insanın vücudunun dərinliklərinə kök salmış, budaqları isə səmaya ucalıb daim gözoxşayan meyvələrlə dolu olan bəhərli və pakizə bir ağaca bənzədilir.

Allah-taala gözəl bir ibarədə buyurur:

“Məgər Allahın pak kəlməni necə kökü möhkəm, budağı isə göydə olan pak ağaca bənzətdiyini görmədinmi? O, Rəbbinin fərmanı ilə həmişə öz meyvəsini verir”.¹

Kökləri qəlblərin dərinliklərində, budaqları isə insanın bütün üzvlərindən baş qaldıraraq onun həyat səmasında qanad çalan bu ağac elə bir bəhərli ağacdır ki, heç vaxt xəzanı olmaz, tufanlar onu kökündən qoparıb ata bilməz.

“Əsr” surəsində eyni məsələ başqa ifadələrlə diqqəti özünə cəlb edir. Surədə bütün insanların ziyanda və hüsranda olduğu göstərilir; lakin qəlblərində iman daşımaqla yanaşı saleh əməl sahibi olan və haqqı müdafiə edənlər, səbir və dözümə tövsiyə edənlər istisna olunur.

Rəhman və Rəhim Allahın adı ilə!

“And olsun əsrə. * İnsanlar ziyandadırlar! * Yalnız iman gətirib yaxşı işlər görənlər, bir-birinə haqqı məsləhət görənlər və bir-birinə səbrli olmağı tövsiyə edənlər istisnadır”.

Həmin məsələ “Nur” surəsində daha maraqlı ifadə ilə verilib:

“Əgər Allahın sizə lütf və mərhəməti olmasaydı, sizdən heç kəs heç vaxt pak olmazdı (nəfsini təzkiyə edə bilməzdi). Lakin Allah hər kəsi istəsə (layiq görsə), paklaşdırar”.²

Buna görə də əxlaqın və əməlin paklığı, ilk növbədə, nəfsin tam tərbiyəsi, Allaha iman gətirmək və onun rəhmətinə sığınmaqla mümkündür.

Buna bənzər ifadələrlə yenə də “Əla” surəsində rastlaşırıq. Ayədə deyilir:

“Həqiqətən, özünü paklaşdırıb (nəfsinə tərbiyə verən) nicat tapdı və öz Rəbbinin adını zikr etdi və namaz qıldı”.³

---

¹ “İbrahim” surəsi, 24 və 25-ci ayələr.

² “Nur” surəsi, ayə 21.

³ “Əla” surəsi, 14 və 15-ci ayələr.

Bu ayəyə əsasən, əxlaqi və əməli tərbiyənin Allahın adı, namaz və ibadətlə yaxın əlaqəsi var. Əgər bunlarla suvarılsa, köklü və davamlı olacaq. Başqa əsaslara söykəndikdə isə süst, zəif və bəhərsiz olacaqdır.

“Maidə” surəsinin 93-cü ayəsində təqva və əxlaqlı əməllərin imanla əlaqəsi maraqlı bir tərzdə təsvir olunur. Ayədə deyilir:

“İman gətirib yaxşı işlər görən kəslərə, təqvalı olaraq iman gətirib yaxşı işlər gördükləri, sonra yenə təqvalı olub iman gətirdikləri və sonra yenə də təqvalı olub yaxşı iş gördükləri təqdirdə, (haram edilməmişdən əvvəl) yedikləri şeylərə görə heç bir günah yoxdur. Allah yaxşı iş görənləri sevir”.

Bu ayədə gah təqva iman və saleh əməldən irəli, gah ondan arxaya, gah da ehsandan irəli keçir. Bu, ona görədir ki, əxlaqi və əməli təqva bir mərhələ imandan irəlidedir və o isə haqqı qəbul etməyə hazırlıq, onu axtarmaq istiqamətində məsuliyyət hiss etməkdir.

Haqqı tanıyandan və ona iman gətirəndən sonra isə təqvanın daha yüksək mərhələləri onun vücudunu əhatə edir və xeyirxah işlərin səbəbkarı olur.

Bu minvalla, iman və təqvanın sıx əlaqəsi aydın olur.

Qısa desək, əxlaqın ən güclü stimulu Allaha iman gətirmək və onun qarşısında məsuliyyət hiss etməkdir. İman maddi imkanların əksinə olaraq hər yerdə insanladır, bir an belə insandan ayrılmır. Onun qarşısında hər şey kiçik və rəngsizdir.

Bu səbəbdən maddi maraqlara üstünlük verən cəmiyyətlərdə hər şey şəxsi mənafe meyarı ilə ölçülür, əxlaq normaları hiss olunmur, adətən şəxsi mənafe güdülən yerlərdə qüvvədə olur. Gözəl davranış, ədəb, əmanətdarlıq, düzgünlük, vəfalı olmaq, səxavətli olmaq – bütün bunlar yalnız maddi maraqlara xidmət edərkən qüvvədədir. Bir məqamda maraqlar təhlükəyə düşsə, bu keyfiyyətlərin hamısı öz rəngini itirir.

Ata və ana qoca yaşlarında insana xeyir verə bilmədiklərinə görə tamamilə unudulur, qocalar evlərinə göndərilir, ölümlərinə qədər günləri sayırlar.

Övladlar əlləri iş tutan kimi evdən çölə göndərilir; məqsəd onların müstəqil qazanc əldə etməsi deyil, həmişəlik olaraq unudulmalarıdır.

Həyat yoldaşı o vaxta qədər ömür-gün yoldaşdır ki, maddi xeyri və ləzzəti olsun. Əks halda unudulur və boşanmaların sayı artır.

Əxlaqın ilahi səbəblərə əsaslanmadığı maddi quruluşlarda uca amal yolunda şəhidlik bir növ intihar aktıdır, mənasızdır. Belə bir quruluşda səxavətli olmaq və öz malını kasıblara vermək bir növ dəlilikdir. Eləcə də iffət və təqvalı olmaq nəfsin süstlüyüdür, zahidlik və dünyanın bər-bəzəyinə etinasızlıq avamlıq və sadələşməlik əlamətidir.

Belə cəmiyyətlərdən baş qaldırmış güclər, ölkə rəhbərləri bu cəmiyyətlərdə əxlaqın meyarını göstərən ən yaxşı nümunələrdir.

Bu güclərin insan haqları ilə bağlı ikili standartları çox təhlükəlidir. İnsanların hüququ onların mənafeyinə azacıq zidd olanda tamamilə unudulur və şəxsi maraqlarına qurban verilir.

Belə yerlərdə ən təhlükəli canilər və insan haqlarını tapdayanlar sevilir, əksinə, ali əxlaqlı kəslər insan haqlarını müdafiəyə qalxsalar, amma onların maddi marağına zidd bir hərəkət etsələr, onların gözündə hər bir vəchlə başı əzilməli olan şeytana çevrilir.

Ona görə də bu qüvvələr dünyanın bir yerində demokratiyanın, kütlələrin hakimiyyətinin ciddi müdafiəçisidirsə, eyni vaxtda dünyanın başqa yerində ən zalım diktatorların tərəfdarıdır. Buna səbəb onlar üçün maddi mənafedən və şəxsi maraqlardan başqa meyarın yoxluğu, sahib olduqları əxlaqi dəyərlərin aydın bir istinadgaha sahib olmamasıdır.

Diqqət olunmalı digər məsələ də budur ki, maddi maraq güdənlər təkcə öz zaman və məkanlarına diqqət yetirirlər, keçmiş nəsillərin nə etdikləri, gələcək insanların nə edəcəkləri onlar üçün əhəmiyyət daşımır. Yalnız o halda keçmiş və gələcəklə maraqlanırlar ki, onların hazırkı yaşayışı

ilə əlaqəsi olsun. Onların məntiqləri budur: Biz olmayanda dünya dağılsa da, dağılmasa da fərqi yoxdur.

Allaha imanı olan insanlar isə ölümdən sonrakı həyata, qiyamət günü ilahi ədalət məhkəməsinə etiqad bəsləməklə inanırlar ki, əgər özlərindən xeyirli bir iz qoyub getsələr və ehtiyacı olan insanlar ondan bəhrələnsələr, min illər sonra da olsa, başqa dünyada bu əməlin mənəvi bərəkətindən bəhrələnəcəklər. Buna görə də onlar bu günümüz üçün faydalı bir vücut olmaqla yanaşı, sabah və min illər sonra üçün də xeyirli olmaq arzusundadırlar.

Bu barədə Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdə deyilir:

إِذَا مَاتَ الْمُؤْمِنُ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: صَدَقَةٌ جَارِيَةٌ، أَوْ عِلْمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ أَوْ وَلَدٌ صَالِحٌ يَدْعُو لَهُ

“Mömin insan dünyadan gedəndən sonra üç əməldən başqa bütün savablardan əli üzülər: cariyə sədəqə (vəqf və bu kimi əmlaklar ki, faydası və qazancı var və insanlar daim ondan istifadə edirlər), insanların faydalandığı elm və onun üçün dua edən saleh övlad”.

Beləliklə, axirət dünyasına iman bəsləmək böyük əhəmiyyətli əxlaqi işlərə, o cümlədən cariyə sədəqə, faydalı elmi əsərlər və saleh övladlar qoyub getməyə səbəb olur. Halbuki bu işlərin maddi maraq güdənlərin dünya görüşündə heç bir məntiqli mənası yoxdur.

Şəhid Mütəhhəri “Əxlaq fəlsəfəsi” kitabında özünə pərəstiş etməyi üç qismə böldükdən sonra (öz özüm, ailə özüm, milli özüm) bütün bunları əxlaqa zidd olan özünə pərəstiş sayır və Qustav Le Bonun “İslam və Ərəb mədəniyyəti” adlı məşhur kitabından ixtisarla bir sitat gətirir. Bu sitatın bəhsimizə faydası olduğu üçün burada qeyd edirik. O, Şərqi xalqlarının Qərbin inkişafını lazımi formada qarşılamaması ilə bağlı bir neçə dəlil gətirir: Birinci dəlil budur ki, onlar bu işə hazır deyillər. İkinci budur ki, bizim həyat tərzimiz onların həyat tərzindən çox fərqlidir. Onların yaşayışı sadədir, biz isə özümüz üçün süni ehtiyaclar yaradıırıq. Sonra əlavə edir ki,

göründüyü kimi, biz gizlədirik ki, Qərb xalqları onlara qarşı necə zalım rəftarlar etmişlər (bu da son dərəcə əhəmiyyətli bir amildir).

Daha sonra qərblilərin Amerikada, Okeaniyada, Çində, Hindistanda apardıqları zalım siyasətlərə toxunur, xüsusilə də “Tiryək müharibəsi” adlanan bir müharibəyə işarə edir. Bu müharibə ingilislər tərəfindən Çin xalqına qarşı aparılmışdır. Onlar çinlilərin basılmadığını görüb tiryəki Çində hakim etmək fikrinə düşürlər. Bu yolla çinlilərin müqavimət qüvvəsini sındırmaq istəyirlər. Çinlilər düşmənin mənfur marağından xəbərdar olub ayağa qalxır və özlərini müdafiə edirlər, lakin sonra ingilislər topların köməyi ilə onlara qələbə çalır və onların arasında tiryəki yaymağa nail olurlar. Verilmiş statistikaya görə, o dövəmdə ildə 600 min nəfər tiryək çəkdiyinə görə dünyasını dəyişirdi.

Bəli! Əxlaq iman və mənəvi dəyərlərə əsaslanmadıqda şəxsi mənafe ilə uzlaşmadığı an dərhal kənara qoyulur.

Mühüm bir məsələ

Yuxarıda başlanğıc və məəd nöqtəyi-nəzərindən əxlaqın əsaslandığı amillər haqqında qeyd olunanlar fitri ağılın əxlaqi keyfiyyətlərə verdiyi önəmi inkar etdiyimiz anlamına gəlməz, çünki insanın varlığında Xalığın nümayəndəsi olan vicdan əxlaqın əsaslarını möhkəmlətməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu şərtlə ki, vicdan iman qüvvəsi ilə yanaşı olmalı, maddi maraq və nəfsi istəklər hicabından çıxmalıdır.

Quranda dəfələrlə bu məsələyə təkid olunur. “Yunis” surəsinin 100-cü ayəsində oxuyuruq:

“Allah murdarlığı (azğınlığı) düşünməyən kəslərin üzərinə qoyur”.

“Ənfal” surəsinin 22-ci ayəsində deyilir:

“Həqiqətən, Allah yanında tərpanən canlıların ən pisi düşünməyən, kar və lal (nə haqq sözü eşidən, nə də haqq söz danışan) insanlardır”.

Namazı ələ salan insanlar haqda isə “Maidə” surəsinin 58-ci ayəsində buyurulur:

***“Namaza çağırduğınız zaman onlar onu lağa qoyar və ələ salarlar.
Bu ona görədir ki, onlar düşünməyən bir tayfadırlar!”***

Bu, Qurani-kərimin əxlaq məsələləri ilə bağlı təqdim etdiyi dünyagörüşünün qısa bir izahı idi.

ƏXLAQ VƏ AZADLIQ

Görəsən, əxlaq və etik normalar insanın azalığını məhdudlaşdırırmı, bu məhdudluq insanın xeyrinədir, yoxsa ziyanına? Bu haqda geniş bəhslər aparılmışdır. Hesab edirəm ki, bu bəhslərin çoxu “azadlıq” anlayışının qeyri-düzgün izahlarından irəli gəlir. Misal üçün:

1. Bəzən deyilir: Əxlaq insanı məhdudlaşdırdığına görə onun istedadlarının inkişafına mane olur.

2. Bəzən deyilir: Əxlaq insanın qərizələrini (pis istək, adət və vərdişlərini) boğub yatırır ki, insanın həqiqi səadəti gerçəkləşsin. Halbuki bu qərizələr lazım olmasaydı, Allah onları yaratmazdı.

3. Bəzən deyilir: Əxlaq proqramları ləzzət əsaslarına ziddir. Bilirik ki, yaradılışın əsas hədəfi ləzzətdir. İnsan bu ləzzətə çatmalıdır.

4. Bəzən onun tam əksinə olaraq deyilir: Ümumiyyətlə, insan azad deyil, həmişə müxtəlif məcburi amillər altında yaşayır. Bu üzdən əxlaqi tövsiyələrə növbə çatmır.

5. Bəzən də deyirlər: Dini əxlaq qorxu, ya da tamah üzündən Allahın fərmanına itaət üzərində qurulub və bunlar əxlaqa zidd xarakter daşıyır.

Bir-birinə zidd olan bu sözlər, bir tərəfdən, azadlıq məfhumunun özü barəsində doğru təsbitin olmamasına işarədir. Digər tərəfdən də dini əxlaq, xüsusilə də İslam əxlaqı və onun əsasları lazımi qədər araşdırılmayıb. Məhz bu üzdən də əvvəlcə “azadlıq” sözü ilə bağlı bəhs açaq.

Nə üçün insan bütün vücudu ilə azadlıq tələb edir? İnsan niyə azad olmalıdır? Ümumiyyətlə, azadlıq insanın ruhunun və bədəninin inkişafı ilə bağlı nə kimi rol oynayır? Bir sözlə, azadlığın fəlsəfəsi nədir?

Bütün bu sualların cavabını belə xülasələşdirmək olar: İnsanın daxilində potensial istedadlar, ləyaqətlər və qabiliyyətlər yatmaqdadır. Onlar azadlıq olmadan heç bir vəchlə cücərib inkişaf etmir. İstedadın inkişaf və

təkamülünü istəyən insan eyni zamanda buna nail olmaq üçün azadlıq da istəyir. Amma yaradıcı istedadı inkişaf etdirən azadlıq şərtsiz və məhdudiyyətsiz, yoxsa hidayət olunmuş, qanun-qaydalı bir azadlıqdır?

Bu məsələni bir-iki misal çəkməklə izah etmək olar:

Müxtəlif güllər və meyvələr yetişdirmək üçün işləyən, əlləşən, toxum əkən, fidanlar basdıran, ağacları vaxtında sulayan bir bağban təsəvvür edin. Təbiidir ki, bu ağac azad şəkildə havada olmasa, havadan və Günəşdən bəhrələnməsə, yağış suyundan içməsə, kökləri yerin dərinliklərinə azadlıqla işləməsə, daş və müxtəlif maneələrlə üzləşsə, bağban əsla nə gül, nə də meyvə əldə edə bilər. Buna görə də köklərin, gövdənin, qol-budaqların inkişaf etməsi üçün azadlıqda olmaları zəruridir.

Lakin bəzən bu ağacın əlavə namünasib budaqları çıxdıqda, ya da həqiqi inkişaf yolundan dönərək əyri-üyrü, pərakəndə böyüdükdə bağban qayçıyı əlinə götürüb heç bir güzəştə getmədən, artıq budaqlara heç bir mərhəmət göstərmədən onları kəsir, çünki bu budaqların ağaca yeganə “faydası” qüvvəsini alaraq onu zəiflətməkdir. Ağacı istədiyi formada qol-budaq atması üçün azad buraxmadığına görə bağbanı məzəmmət etmək heç kimin ağına gəlməz.

Həmçinin əyri-üyrü ağacları möhkəm və düz bir taxta ilə möhkəm bağlayırlar ki, düzəlsin. Heç bir aqıl insan “bu ağacı niyə bağlamısınız, sərbəst inkişafının qarşısını alırsınız” – deyər irad bildirməz. Beləliklə, ağacı meyvələrinin şirin və güllərinin gözəl olması üçün azad qoymaq lazımdır, lakin əyri böyüməkdə və qabiliyyətini hədəf verməkdə azad qoymaq olmaz.

İnsanla bağlı da məsələ belədir. İnsanın son dərəcə önəmli qabiliyyətləri vardır. Əgər bu qabiliyyətlər düzgün və planlı şəkildə idarə olunsa, yüksək maddi və mənəvi dərəcələrə yüksəlmək mümkündür. İnsan bu yolda yaradıcı qabiliyyət və bacarığından istifadə etməkdə azaddır. Lakin onları hədəf verməkdə, əyri yollarda puç etməkdə azad deyil.

Azadlığı ümumi mənada götürən və hər hansı qeyd-şərtsizlik kimi izah edənlər həqiqətdə azadlığın mənasını anlamamışlar. Azadlıq - insanın

yüksək (həm maddi, həm də mənəvi) hədəflərə çatdırmaq istiqamətində qüvvə və qabiliyyətlərdən azad istifadə etməsidir.

Başqa bir misal çəkək: İnsan getdiyi yerə çatmaq üçün kiçik və böyük küçələrdən keçməli və sərbəst şəkildə yoluna davam etməlidir. Yolu azad getmək dedikdə heç də insanın hərc-mərcliklə maşın sürəcəyi və yol hərəkəti qaydalarına göz yuma biləcəyi başa düşülmür.

Heç bir aqıl insan deyə bilməz ki, sürücülərin yol hərəkəti qaydalarına tabe olması, misal üçün, qırmızı işıqda dayanması, birtərəfli küçələrdə əks istiqamətdə hərəkət etməməsi, sağla sürməsi və sair qaydaları gözləməsi sürücülərin azadlığına ziddir və onu məhdudlaşdırır. Belə bir söz gülüşlə qarşılanar, çünki azadlıq insanı məqsədinə çatdırmaq üçün müəyyən qayda-qanunlar çərçivəsində olmalıdır; insanların malını dağıtmaq, qətlə yetirmək, şərəf-heysiyyətinə toxunmaq və bu kimi işlərə yol açmamalıdır. Bu yolla insan əsla öz məqsədinə çata bilməz.

Əsas etibar ilə bu azadlıqların çoxu aldadıcıdır, bir növ mütləq əsirlikdir.

Öz azadlığından qeyri-düzgün istifadə edən bir gənc narkotik maddələrə və digər məhvedici asılılıqların köləsinə çevriləcək və öz əməlləri ilə öz əsirliyinə imza atacaqdır.

Əxlaq normalarını gözləməklə yanaşı olan azadlıqlar insana həqiqi azadlıq bəxş edir, onu öldürücü istək və vərdişlərin caynağından xilas edir. Bu haqda Həzrət Əli (ə) gözəl buyurur:

“İlahi təqva, hər bir qapını açmaq üçün açar, axirət üçün ehtiyat, (şeytana) qul olmaqdan azadlıq, hər hansı bir həlakətdən xilas olmaqdır”.¹

Bu təfsir və misallardan həqiqi azadlıqla yanlış azadlıq, başqa sözlə desək, azadlıq məfhumu ilə əsirlik arasındakı fərq aydın olur və bu müqəddəs anlayışdan mənfi mənada istifadənin qarşısı alınır. Heç vaxt bir

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 230.

kəs “əxlaq insanı məhdudlaşdırır” deməklə əxlaqi dəyərləri sual altına ala bilməz.

Həmçinin, “əxlaq insanın istək və qabiliyyətlərinə mane olur, bu qabiliyyətlər lazım olmasaydı, Allah onları yaratmazdı”, - deyənlərin də cavabı aydın olur.

İnsan instinktləri yağışın həyat bəxş edən damlaları kimi səmadan yerə enir. Şübhəsiz ki, lazım və faydalı olmasaydı, Allah onu səmadan nazil etməzdi. Amma bu o demək deyil ki, biz yağış damlalarına cəmlənib dağıdıcı bir sel yaratmağa icazə verməliyik. Əksinə, ağıl və məntiq hökm edir ki, onun qarşısında sədd çəkmək, kanallar, arxlar və çaylar yaratmaq və bu ilahi neməti plan və hesab-kitab əsasında əkin sahələrinə, bağlara istiqamətləndirmək lazımdır. İnsanın qərizələri və instinktləri də bu həyatverici yağış damlaları kimidir. Onları nəzarət və proqramla qurucu istiqamətlərə yönəltməsək, dağıdıcı bir selə çevrilərək insanın bütün varlığını məhv edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək olur ki, əxlaq nə insanı məhdudlaşdırır, nə mənəvi təkamülün qarşısını alır və nə də Allahın bəxş etdiyi hiss və istəkləri boğub yatırır. Əksinə, əxlaqın vəzifəsi insan azadlığından səadət və kamilliyə çatmaq üçün qərizələrin rəhbərliyi istiqamətində bəhrələnməkdir.

Hesab edirəm ki, bu izah “azadlıq” sözü üçün düzgün təfsirdir və bu təfsirə diqqət yetirməklə əxlaqa zidd olan fikirlərin çoxunun cavabı aydınlaşdığı üçün əlavə izaha ehtiyac yoxdur.

Cəbr və əxlaqa zidd məsələlərə etiqad

Şübhəsiz ki, əxlaq məsələləri ilə insan iradəsinin azadlığına etiqadın çox sıx əlaqəsi var. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, insanın azadlığı inkar olunduqda əxlaqa aid bütün anlayışlar da öz dəyərini itirir, yerlə yeksan olur.

Bu səbəbdən də əxlaq təlimlərini, nəfsin tərbiyəsi və saflaşdırılmasını öhdəsinə götürmüş bütün ilahi dinlər ciddi şəkildə insan azadlığını müdafiə edir.

Həmçinin bu üzdən Quran insan iradəsinin azadlığını təsbit edən və cəbri rədd edən ayələrlə doludur. Cəbr və ixtiyar məsələlərinə işarə edən bu ayələrin sayı 100-ü keçir.¹

Ümumiyyətlə, dində olan əmrlər, qadağalar, digər dini vəzifələr, itaət etməyə dəvət, günahdan çəkindirmək, savab, cəza, hesab, məhkəmə, hüdud (şəriət cəzaları) və bu kimi məsələlərin hamısı insan iradəsinin azadlığı məsələsinə təkidlərdir.

Qurani-kərimdə “cəbr” məktəbi tərəfdarları üçün bəhanə olan ayələri görürüksə, bu, həmin ayələrin düzgün izahına diqqətsizlikdən irəli gəlir, çünki bu ayələr “təfvizi” (tam azadlıq) rədd edir, cəbri izah etmir. Dəlili Quranın özündə aydın şəkildə görünür və yuxarıda işarə olunmuş kitablarda onun bəhsi geniş şəkildə verilib.

Cəbrə və insanın azad olmamasına etiqad bəsləmək hər cür əxlaq pozuntuları üçün tutarlı bəhanə ola bilər. Belə ki, hər günahkar öz taleyinin birinci gündən cəbri olaraq yazıldığını və artıq onu dəyişmək iqtidarında olmadığını bəhanə gətirib günah və fəsad çirkabında çabalaya bilər.

Tarixi rəvayətlərdə də bunun şahidi oluruq. Bəzi günahkarlar bu məktəbə istinad edərək özünü günah etmək və qeyri-əxlaqi işlər görməkdə üzrlü bilir və deyir: “Biz yaxşı olsaq da, pis olsaq da öz əlimizdə deyil. Əzəli bağban ilk gündən bizi belə yetişdirib və taleyimizi belə yazıb. Nə xeyirxah insanlar öz müsbət işlərilə fəxr edə bilərlər, nə də pis insanları qınamaq olar”.

---

¹ Bax: “Nümunə” təfsiri, (mövzu əsasında mündəricat, səh. 99) və “Ənvarul-usul”, c. 1, Cəbr və ixtiyar bəhsi.

Bu səbəbdən ilahi nəbilər və hamısından öncə Məhəmməd peyğəmbər (s) əxlaq normalarının və nəfsi tərbiyənin əsasını təhkim etmək üçün insan iradəsinin azadlığını təsbit edərdi.

Qısa, cəbr və ixtiyar bəhsi, eləcə də qəzavü-qədər, hidayət və zəlalət, səadət və bədbəxtlik, Qurani-kərimə görə müstəqil və geniş bir bəhsdir ki, Allahın istəyi ilə gələcək bəhslərdə onlar haqqında danışacağıq. Burada hədəf təkcə onun əxlaq elminə olan təsirini bəyan etməkdir.

Lakin ləzzətləri əsas sayanlar və son dəyəri ona verənlər əxlaqı bu məsələyə zidd olduğu üçün münasib bilmirlər. Aris Tip – bizim eradan əvvəl yaşamış bir alim – yazır:

“Xeyir, ləzzətdən ibarətdir, şər də ağrı və dərddən başqa bir şey deyil. İnsanın həyatda son hədəfi dünya ləzzətlərindən mümkün qədər kam almaqdır. Onun pis və yaxşı nəticələri haqda düşünmək lazım deyil”.¹

Onlar bir incəliyi nəzərdən qaçırlar: misal üçün, biz ləzzətlərin təkcə maddi olduğunu qəbul etsək, qat-qat ondan üstün olan mənəvi ləzzətlərdən vaz keçsək belə, yenə də əxlaqi normaları gözləmədən maddi ləzzətə də çatmaq mümkün deyil, çünki qeyd-şərtsiz zövq və ləzzət almağın ağır nəticələri ola bilər. Biz ən azından buna görə nağd ləzzətlərə göz yummaq məcburiyyətindəyik.

Bu sözlər qədim filosofların birinin dilindən çıxsada, narkotik maddə aludəçisinin sözlərinə bənzəyir. Onlara deyəndə ki, sizin bu gün alacağınız ləzzət sabah böyük bir fəlakətə və yorucu ağrılara səbəb olacaq, cavabında deyirlər ki, nağd qənimətdir, bu günü fikirləş və sabahla işin olmasın.

Lakin sabah narkotika istifadəsindən yaranan əsəb, ürək-damar, beyin xəstəlikləri ona hücum çəkəndə öz keçmiş məntiqinə acı-acı güləcək

---

¹ “Əxlaq elmi və əməli hikmət”, səh. 243.

və təəssüf edəcək. Əfsuslar olsun ki, bu mərhələdə adətən qayıtmaq üçün yol qalmır.

İffət, əmanət, düzlük, sədaqət, mərdanəlik, qorxmazlıq və s. haqqında olan əxlaqi tövsiyələrin hamısı bu qəbildəndir. Yalan və xəyanət hakim olan bir cəmiyyətin insanları nə kimi ləzzətlərdən bəhrələyə bilirlər?

Paxıllıq bütün vücudunu əhatə etmiş və hər şeyi öz şəxsi ləzzəti üçün tələb edən bir insan problemlər hər tərəfdən ona hücum edərkən çox aciz və müdafiəsizdir, çünki bu cəmiyyətin hər bir fərdi təkdir və problemlərə tək-tənha sinə gərmək isə çox çətinidir. Halbuki onların arasında həmrəylik, mərdanəlik və səxavətlilik hakim olsa, kim büdrəyib yıxılsa, hamı onun köməyinə tələsər. Belə bir cəmiyyətdə heç kəs özünü tək görmür və problemlərin hücumu zamanı diz çökmür.

Keçən bəhslərdə də Qurandan sitat gətirərək vurğuladıq ki, əxlaqa riayət etmək üçün iki növ əsas vardır: maddi və mənəvi. Biz hətta mənəvi amillərə göz yumsaq belə, sadəcə maddi amillər o qədər tutarlıdır ki, bütün əxlaq normalarına riayət edərək, bu dünyanı hamının zövq və səfaya qərq olacağı bir cənnətə çevirməyə, əxlaqi fəsadlardan yaranan cəhənnəm atəşindən də uzaq olmağa dəyər.

Belə bir ittihamla tez-tez qarşılaşırıq: “Allahın fərmanına itaət edərək göstərilən dini əxlaq ya qorxu, ya da tamah üzündəndir. Bunlar isə əxlaqa ziddir”.¹

Bu sözü aşağıda qeyd olunan dəlillə rədd etmək olar:

Bu fikrin tamah və qorxu sözləri ilə ifadə olunması düzgün deyil. Həqiqət belədir ki, dinlərin bir qrup davamçıları axirət dünyasında səadətə çatmaq və ilahi ədalətdən qaynaqlanan cəzalardan yaxa qurtarmaq üçün yüksək əxlaqi dəyərlərə üz gətirirlər. Bu da əsla əxlaqa zidd deyil, çünki fani

---

¹ “Cəmiyyətin mənəvi həyatının dirçəlişi”, səh. 169.

dünyanın ləzzətlərini əbədi həyata, kiçik həzləri böyük nemətlərə görə qurban verirlər.

Görəsən, bir kəs xəyanət və yalandan doğan rüsvayçılıqdan çəkinmək üçün bu iki işdən uzaq dursa, əxlaqa zidd hərəkət etmiş hesab edilərmə? Habelə bir kəs öz səhhətini qorumaq üçün spirtli içki içməyə, narkotik maddələrdən istifadə etməyə, əxlaqa zidd hərəkət etmiş sayılarmı? Eləcə də əgər bir kəs insanların ondan uzaqlaşmaması və həyatda yalnız qalmaması üçün son dərəcə ədəbli, təvazökar və məhəbbətlə davranarsa, əxlaqa zidd addım atdığını iddia etmək olarmı?

Xülasə, hər bir əxlaqlı işin maddi faydası və təsirləri ola bilər. Bu cür təsirlərə önəm verməyi tamah adlandırmaq düzgün deyil. Digər tərəfdən, əxlaqa zidd hərəkətlərin ziyanlı təsirlərindən çəkinməyi də qorxu və cəsarətsizlik kimi qiymətləndirmək olmaz.

ƏXLAQ NORMALARININ QURANDAKI ƏSASLARI

Bu bəhsə daxil olmamışdan öncə əxlaq normalarının digər məktəblərdəki əsaslarına qısa nəzər salmaq yaxşı olar:

Əxlaq elminin banilərindən sayılan qədim filosoflardan bir qrupu əxlaq üçün 4 təməl saymışlar:

1. *Hikmət*

2. *İffət*

3. *Şücaət*

4. *Ədalət*

Bəzən Allaha pərəstiş etməyi də əlavə edərək bu təməllərin sayını beşə çatdırmışlar.

Bu məktəbin banisi kimi Sokratın adını çəkmək olar. O, belə hesab edir:

“Xeyirxahlıq (və əxlaq) yaxşı və pisin müəyyən edilməsinə (yəni biliyə) bağlıdır. Fəzilət mütləq şəkildə bilik və hikmətdən başqa bir şey deyil. Qorxu və cəsurluq biliklə idarə olunduqda, yəni nədən qorxmaq və nədən qorxmamaq lazım olduğunu ağılla təyin etdikdə buna “şücaət” deyilər. Nəfsi istəklər haqqında işlənsə, bu artıq “iffət” adlanır. İnsanların bir-biri ilə əlaqələrini nizamlayan qanunları bilmək nəzərdə tutulsa, “ədalət” adlanır. Əgər insanın Xaliqlə bağlı vəzifələri nəzərdə tutulsa, “dindarlıq və allahpərəstlik” adlanır. Bu 5 əxlaqi keyfiyyət, yəni hikmət, şücaət, iffət, ədalət və allahpərəstlik Sokrat əxlaqının beş əsas təməlidir.¹

Əxlaq elmi zəminində kitab yazmış və bəhslər etmiş İslam alimlərinin də bir çoxu bu əsasları qəbul etmiş, onların üzərində daha

---

¹ “Avropada fəlsəfənin tarixi”, c. 1, səh. 18 (ixtisarla).

dərindən araşdırma apararaq daha möhkəm özüllər qurmuş və bu bölgünü bütün sahələrdə öz əxlaqi fikirlərinin təməlləri kimi qəbul etmişlər.

Onlar bu əsaslara yeni baxışlarında belə yazırlar:

İnsanın nəfs və ruhunun üç qüvvəsi var:

1. “İdrak” və həqiqətləri müəyyən etmə qüvvəsi.

2. Cazibə və yaxud mənafeni cəzb etmə qüvvəsi. Başqa sözlə desək, “şəhvət” (burada sadəcə cinsi şəhvət nəzərdə tutulmur, sözün geniş mənasında hər növ istəklər nəzərdə tutulur).

3. Dəfedici qüvvə, başqa sözlə desək, “qəzəb”.

Sonra hər üç qüvvənin mötədilləşməsinə əxlaqi keyfiyyətlərdən biri saymış, müvafiq olaraq “hikmət”, “iffət”, və “şücaət” adlandırmışlar.

Daha sonra əlavə etmişlər:

“Şəhvət və qəzəb qüvvəsi nə vaxt idrak qüvvəsinə tabe olsa, “ədalət” yaranır. Ədalət dördüncü əsasdır.

Daha dəqiq desək, bu üç qüvvənin hər birində balans saxlamaq öz-özlüyündə bir fəzilətdir və bu fəzilətlər hikmət, iffət və şücaət adlanır. Onları bir-biri ilə birləşdirmək, yəni şəhvət və qəzəbin idrak qüvvəsinə tabe olması başqa bir fəzilətdir və ədalət adlanır. Məsələn, çox vaxt bir insanın qəzəb qüvvəsinin mötədil forması olan şücaət keyfiyyətini yerində istifadə etmədiyini görürük (misal üçün, onu lazımsız və hədəfsiz müharibələrdə sərf edir). Belə bir halda şücaət var, lakin ədalət yoxdur. Amma bu fəzilətli keyfiyyət, yəni şücaət məntiqi və ali bir hədəf uğrunda istifadə olunsaydı, yəni hikmətlə yanaşı olsa, ədalət yaranır.”

Beləliklə, bu islam alimləri insanın bütün yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini bu dörd prinsipin çətiri altına yığmış və belə hesab edirlər ki, bu dörd başlıq bütün əxlaqi dəyərləri ehtiva edir.

İnsanda olan bütün rəzilətlər də bu dörd prinsipin ifrat və təfrit tərəfləridir.

Bu əxlaqi məktəb haqda geniş məlumat əldə etmək üçün “İhyaul-ulum”, “Məhəccətul-bəyza” və sair tanınmış əxlaq kitablarına müraciət etmək məsləhət görülür.¹

Araşdırma

Əxlaqi üstünlükləri (fəzilət), yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dörd əsas şaxəyə bölməyin islami kökləri yoxdur. Əksinə, bu, İslam alimlərinin Yunan filosoflarının sözlərindən götürdükləri və təkmilləşdirdikləri təhlillərin nəticəsidir. Bununla belə, bəzi “mürsəl”² hədislərdə bu bölgüyə işarə olunduğunun şahidi oluruq.

Həzrət Əliyə (ə) aid edilmiş bir hədisdə deyilir:

الْفَضَائِلُ أَرْبَعَةٌ أَجْنَسٌ: أَحَدُهَا الْحِكْمَةُ وَقَوَامُهَا فِي الْفِكْرَةِ، وَالثَّانِي الْعِفَّةُ وَقَوَامُهَا فِي الشَّهْوَةِ، وَالثَّالِثُ الْقُوَّةُ وَقَوَامُهَا فِي الْغَضَبِ، وَالرَّابِعُ الْعَدْلُ وَقَوَامُهَا فِي إِعْتِدَالِ قُوَى النَّفْسِ

*“Fəzilətlər dörd növdür: Onlardan biri hikmətdir; hikmətin kökündə təfəkkür dayanır. İkincisi iffətdir; iffətin əsası şəhvətdir. Üçüncüsü qüvvətdir, onun istinadgahı qəzəb qüvvəsidir. Dördüncüsü, ədalətdir. Ədalətin kökü isə nəfsani qüvvələrin müvazinətidir”.*³

Bu hədis əxlaq alimlərinin dörd qismlik bölgüsünə tam uyğun olmasa da, qismən yaxındır. Habelə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu hədis mürsəldir və sənəd baxımından nöqsanlıdır.

Yunan filosofları və əxlaq alimlərinə bu bölgü ilə bağlı tutulan iradlar aşağıdakılardır:

1. Əxlaqi vərdişlərin bir hissəsini (qeyd edək ki, bu vərdişlərin özü fəzilət sayılır) bu dörd qismə daxil etmək zəhmət tələb edir. Məsələn, hüsni-zənn (nikbinlik) də üstün əxlaqi səciyyələrdəndir. Onun tam əksi isə sui-zənnidir (bədgümanlıq).

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 96-97.

² Sənədin axırından bir və ya bir neçə rəvisinin adı çıxarılan hədis mürsəl adlanır. Mürsəl hədisdə adı çıxarılmış rəvinin yerinə “Ən rəcəlin və ən bəzi əshabına” cümlələri işlənir.

³ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 81, hədis 68.

Əgər yuxarıdakı bölgü və şəxslərə daxil etmək istəsək, hüsni-zənn hikmət şəxsinə nisbətən uyğun gəlir. Halbuki onu hikmətin bir hissəsi saymaq mümkün deyil. Hüsni-zənn gerçəkliklərini düzgün müəyyən etsək, bəzən hikmətdən fərqlənir, bəzənsə tamamilə ayrılır. Məsələn, bir insanın günah etdiyinə ehtimal verən dəlillər varkən biz nikbin yanaşaraq o dəlillərə göz yumuruq.

Həmçinin acı hadisələr baş verərkən səbir etmək, nemətlər qarşısında şükür etmək kimi xüsusiyyətlər, şübhəsiz ki, fəzilətdir. Halbuki bu fəzilətləri nə idrak qüvvəsi, nə də mənfəəti cəzb və ziyanı dəf etmə kateqoriyalarına yerləşdirmək olmaz. Belə ki, səbirli və şükür edən bir insan əksər hallarda gələcəkdə mənfəət alacağı ümidi ilə deyil, bu xüsusiyyətlər zənnatən dəyərli olduğu üçün onları əxz edir.

Həmçinin fəzilətlərdən sayılan, lakin bu dörd şəxəyə yerləşdirilməsi çətinlik törədən başqa keyfiyyətlər də deyil.

2. Hikmət ən əsas əxlaqi keyfiyyətlərdən biri sayılır və bu keyfiyyətdə ifrata və təfritə yol vermək isə əxlaqi rəzilliklərə səbəb olur. Halbuki hikmət həqiqətləri, gerçəkləri ayırd etməyə qaydır, əxlaq isə əqli idraklara deyil, hisslərə, istəklərə, nəfsi vərdişlərə aiddir. Ona görə də, hər təfəkkür sahibinə əxlaqlı insan deyilə bilməz.

Əxlaq insanın ağıl üçün bir vasitə ola bilər, lakin iti ağıl hələ əxlaq deyil. Başqa sözlə desək, əql və idrak qüvvəsi insanın daxili hiss və istəklərinə yol göstərir, onları formalaşdırır. Əxlaq isə bu istək və meyllərə sonradan qoşulan keyfiyyətlərdir.

3. Əxlaqi fəzilətlərin həmişə ifratla təfrit arasında orta hədd olduğu iddiası da özünü tam doğrultmur. Doğrudur, çox vaxt belədir, lakin bəzi xüsusiyyətlər var ki, onun üçün ifrat halı təsəvvür olunmur. Məsələn, ağıl qüvvəsi nə qədər çox olsa, o qədər yaxşıdır. Onun üçün ifrat hal təsəvvür etmək mümkün deyil. Hələ “cəsarət etmək (şəhəmət)” xüsusiyyətini ağıl qüvvəsində ifrat saymaqları səhih deyil, çünki o, anlayış və idrakın

çoxluğundan irəli gəlmir, sadəcə, insan mühakimə yürüdərkən və buna oxşar hallarda tələsdiyi zaman bir növ yanlış və səhv hərəkətə yol verir.

Həzrət Məhəmməd peyğəmbər (s) ağıl və təfəkkür baxımından çox yüksək mərtəbədə qərar tutmuşdu. Bunun fəzilətə zidd olduğunu demək olarmı?

Düzdür, ağılın və dərrakənin çox olması bəzən elə dərddə, ağrılara səbəb olur ki, qafil, məlumatsız insanlar belə dərdlərdən azaddır. Lakin hər bir halda bu, fəzilət sayılır.

Eləcə də, ədaləti əxlaqi keyfiyyətlərdən biri saymış və ədalətdə ifrat və təfrit etməyi zülm və inzilam (zülmə boyun əymək) kimi qəbul etmişlər. Halbuki zülmü qəbul etmək və ona tabe olmaq əsla ədalətdə ifrata varmaq demək deyil. Bu tamamilə başqa bir məsələdir.

Bu səbəbdən də bir sifətin ifrat və təfritinin rəzillik, orta həddinin isə əxlaqi fəzilət olduğu bir hallarda həqiqətə uyğun olsa da, bunun ümumi bir qanun olduğunu söyləyə bilmərik.

Nəticə: Qədim alimlərin əxlaq elmi üçün saydıqları və həqiqətdə Yunan fəlsəfəsi nəzəriyyəsinin təkmilləşmiş forması olan bu bölgü bir çox əxlaqi məsələləri əhatə etsə də, bütün əxlaqi keyfiyyətləri açıqlamaq üçün yetərli deyildir.

Qurani-kərimdə əxlaqın əsasları

İndi isə Quranda əxlaqın təməl və əsasları haqqında söhbət açırıq. Bilirik ki, Qurani-kərim bizə tanış olan adi kitabların tərtibatına malik deyildir. O, hazırkı kitablar kimi mündəricat, fəsillər, bablar və s. hissələrdən təşkil olunmamışdır. Quran tədricən, ehtiyaclar və zərurətlər əsasında nazil olmuş ilahi vəhylərin məcmuəsidir. Lakin onu mövzu əsasında olan təfsir metodundan istifadə etməklə belə qələblərə salmaq mümkündür. Quranın ayələrinə istinad edildikdə, əxlaqın əsaslarının 4 qismə bölündüyünü başa düşmək olur:

1. Xaliqlə əlaqədar olan əxlaqi məsələlər.

2. Məxluqla bağlı olan əxlaqi məsələlər.
3. İnsanın özü ilə bağlı olan əxlaqi məsələlər.
4. Cahan və təbiətlə əlaqəli olan əxlaqi məsələlər.

Şükür etmək (nemət sahibinə təşəkkür etmək) və Allah qarşısında təslim olmaq, onun fərmanlarına tabe və razı olmaq və s. birinci qrupa aid məsələlərdən sayılır.

Təvazökarlıq, özünü öyməmək, fədakarlıq, məhəbbət, gözəl davranış, həmdərdlik, yekdillik və bu kimi məsələlər ikinci qəbil məsələlərdən sayılır.

Qəlbi hər hansı napaklıqdan, çirkinlikdən təmizləmək, öz nəfsinə təzyiq edərək dözümlü nümayiş etdirmək üçüncü qrup məsələlərə misaldır.

İsraf, ilahi nemətləri boş yerə sərf etməmək də 4-cü qrupa daxildir.

Bu dörd əsasın Quranda şəxsləri var. Biz onların şərhinə gələcək bəhslərimizdə geniş şəkildə yer verəcəyik.

Şübhəsiz ki, bu dörd əsas böyük filosof Molla Sədranın “Əsfar” kitabında, habelə onun ardıcılarının əsərlərində rast gəldiyimiz dörd şəxədən müəyyən qədər fərqlidir. Onlar öz məşhur nəzəriyyələrində insanı səadət istiqamətində səfərə çıxmış bir müsafirə bənzədərək nəfsin tərbiyəsi məsələsini “seyri-süluk” adlandırmış, insan üçün 4 səfəri labüd saymışlar.

Molla Sədra yazır:

Arif və övliyaların dörd səfəri var:

1. Xəlqdən Haqqa (məxluqlardan Allaha) doğru səfər.
2. Haqqa doğru haqda səfər.
3. Haqdan xəlqə doğru haqqın vasitəsilə olan səfər.
4. Haqda haqqa doğru səfər.

Ayındır ki, bu dörd səfər, yaxud nəfsi tərbiyənin və Allaha doğru seyri-sülukun bu dörd mərhələsi başqa bir yolun yolçularına aiddir. Lakin onun bəzi hissələri ilə bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz əxlaq şəxsləri arasında müəyyən bənzərliklər var.

Quranda bir sıra ayələr var ki, demək olar əxlaqın ümumi əsaslarını təsvir edir. “Loğman” surəsinin ayələrini buna misal çəkmək olar. Ayələr belə başlayır:

“Biz Loğmana hikmət bəxş etdik (ona ilham etdik) ki, Allaha şükür etsin”.¹

Ayə hər sözdən öncə nemət sahibinin şükrünü yerinə yetirməyin vacibliyindən söz açır. Bilirik ki, nemətlərin şükrünü yerinə yetirmək Allahı tanımaq istiqamətində ilk addımdır.

Başqa sözlə desək, əqaid və kəlam alimlərinin də vurğuladığı kimi, Allahı tanımaq üçün hərəkətin təkanverici amili nemətə şükür məsələsidir, çünki insan dünyaya göz açarkən özünü nemətlər içində qərq olmuş halda görür. Vəcdanı daim ona bu nemətləri bəxş edəni tanımağa sövq edir və bu, Allah mərifəti üçün yolun əvvəlidir.

Sonra isə tövhidi öyrənmək məsələsinə toxunur:

“Heç nəyi Allaha şəriq qoşma, çünki şirk böyük zülmür”.

Digər mərhələdə dini maarifin ikinci özülü olan məad (axirət) məsələsindən söz açaraq buyurur:

يَا بَنِيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ

يَأْتِ بِهَا اللَّهُ

“Oğlum! Əgər bir xardal dənəsi ağırlığında olub möhkəm bir daşın içində, yaxud göylərdə və ya yerin təkində olmuş olsa, Allah onu (yaxşı və ya pis əməli) (Qiyamət günü Məhşərə) gətirəcəkdir”.²

Daha sonra əxlaq və hikmətin əsas təməllərindən söz açaraq aşağıdakı məsələlərə toxunur:

1. Ata-anaya ehtiram məsələsi və pərvərdigara şükürdən sonra onlara təşəkkür etmək.

---

¹ “Loğman” surəsi, ayə 12.

² “Loğman” surəsi, ayə 16.

(“Loğman” surəsi, ayə 14.)

2. Namaza əhəmiyyət vermək, Allaha dua etmək, onun hüzurunda itaətkar və təslim olmaq. (“Loğman” surəsi, ayə 17.)

3. Əmr be məruf və nəhy əz münkər. Yəni yaxşı işlərə dəvət etmək və pis işlərdən çəkindirmək. (“Loğman” surəsi, ayə 17.)

4. Həyatın acı hadisələri qarşısında səbirli olmaq. (“Loğman” surəsi, ayə 17.)

5. İnsanlara qarşı gözəl davranmaq. (“Loğman” surəsi, ayə 18.)

6. Allah dərgahında və insanlar qarşısında təvazökarlıq etmək, özünü öyməmək, təkabbürlü olmamaq. (“Loğman” surəsi, ayə 18.)

7. Yol gedərkən, söz danışarkən (hər bir işdə) həddini aşmamaq, orta həddi qorumaq. (“Loğman” surəsi, ayə 19.)

Beləliklə, əxlaqi fəzilətlərin əksər hissəsinin “Loğman hikməti” adı altında Qurani-kərimdə öz əksini tapmasını müşahidə edirik. Bu fəzilətlərdən şükür, səbir, gözəl davranış, təvazökarlıq, orta həddi saxlamaq, xeyirxahlığa dəvət, pisliliklərlə mübarizəni ehtiva etməklə 7 ayədə bəhs edilir.

Həmçinin “Ənam” surəsinin 151-153-cü ayələrində 10 əhəmiyyətli məqama toxunulmuşdur. Bu ayələrdə çox mühüm əxlaqi əsaslara yer verilir. O cümlədən, uşaqlara, yetimlərə və bütün insanlara qarşı zülm etməkdən çəkinmək, hər bir kəslə bağlı ədalətli olmaq, dostlar, yaxınlar və qoyumların təəssübünü çəkib tərəfini saxlamaqla ədalət qanununu pozmamaq, həmçinin zahiri və batini pisliliklərdən çəkinmək, ata və ananın haqqına riayət etmək, təfriqəçiliyə bais olan işlərdən və şirkdən çəkinmək.¹

Hədislərdə İslam əxlaqının əsasları

---

¹ “Nümunə” təfsiri, c. 6, səh. 28.

İslam hədislərində də gözəl və pis əxlaqi xüsusiyyətlərdən bəhs edilir. Hədislərdə Yunan filosoflarının üslubundan fərqli özünəməxsus üslub təqib olunur. Məsələn:

1. “Usuli-Kafi” kitabında İmam Sadiqin (ə) dostlarından olan Sumaə ibn Mehran adlı şəxsin dilindən nəql edilir:

“Biz həzrətin (ə) bir qrup səhabəsi ilə onun hüsurunda idik. Məclisdə ağıl və cahillikdən söhbət açıldı. Həzrət buyurdu:

- Ağılla cahilliyin ordusunu tanıyın ki, hidayət olasınız.

Mən soruşdum:

- Qurbanın olum, siz açıqlamasanız, biz başa düşmərik.

İmam buyurdu:

- Allah-taala əvvəlcə əqli yaratdı... daha sonra cəhli (ağıl itaət etdi, cahillik isə günah yolunu tutdu). Allah-taala 75 ordu ağıla və ona zidd olan 75 ordunu da cəhlə verdi.

Daha sonra İmam (ə) ağıl və cəhlin 75 ordusunu¹ belə izah etdi:

Xeyirxahlıq ağılın vəziridir. Onun ziddi isə pislkdir və o, cəhlin vəziri sayılır.

İman və onun ziddi olan küfr.

Təsdiq (ilahi ayələrə, peyğəmbərlərə iman) və onun ziddi olan inkar.

Ümid və onun ziddi ümitsizlik.

Ədalət və onun ziddi olan zülm.

Razılıq və onu ziddi olan narazılıq, qəzəb.

Şükür və onun ziddi olan naşükürlük.

Tamah (insanların əlində olanlara) və onun ziddi olan gözütoxluq (insanların əlindəkilərə ümid etməmək).

---

¹ Maraqlıdır ki, hədisdə qeyd olunan mövzuların sayı 78-dir. Lakin diqqət etmək lazımdır ki, “xeyir və şər” mövzusu öz-özlüyündə müstəqil bir mövzu deyil və bütün mövzularla əlaqəlidir. Həmçinin “İman və küfr”, “təsdiq və təkfir” mövzuları da etiqada aid məsələlərdir. Bu üç mövzunu məcmudan ayırsaq, yerdə qalanların sayı 75 olacaqdır.

Təvəkkül və onun ziddi olan hərislik.
Mülayimlik və onun ziddi olan daşürəklilik.
Rəhmət və onun ziddi olan qəzəb.
Elm və onun ziddi olan cəhalət.
İdrak və onun ziddi olan axmaqlıq.
İffət və onun ziddi olan abırsızlıq.
Zahidlik və ona zidd olan dünyapərəstlik.
Yola vermək, onun ziddi olan sərtlik.
Allahdan qorxu və onun ziddi cürət etmək.
Təvazökarlıq və onun ziddi olan lovğalıq.
Mətanət (aramlıq) və onun ziddi olan tələskənlik.
Təmkinli olmaq və onun ziddi olan səbirsizlik.
Sükut və onun ziddi olan boşboğazlıq.
(Haqq qarşısında) təslimiyyət və onun ziddi olan təkəbbür göstərmək.
(İlahi qarşısında) təslim olmaq və onun ziddi şəkk-şübhə.
Səbir və onun ziddi olan səbirsizlik.
Güzəşt etmək və onun ziddi olan intiqam.
Ehtiyacsızlıq və onun ziddi olan fəqirlik.
Diqqət və onun ziddi olan qəflət.
Hifz və onun ziddi olan unutqanlıq.
Mehribanlıq və onun ziddi olan soyuqluq, əlaqəni kəsmək.
Qənaət və onun ziddi olan hərislik.
Yardım və onun ziddi olan əsirgəmək (xəsislik).
Dostluq və onun ziddi olan ədavət.
Vəfalı olmaq və onun ziddi olan vəfasızlıq.
İtaət və onun ziddi olan günah.
Xüzu və onun ziddi olan özünü üstün tutmaq.
Salamatlıq və onun ziddi olan bəla.
Məhəbbət və onun ziddi olan kin-küdurət.

Doğruluq və onun ziddi olan yalançılıq.
Haqq və onun ziddi olan batıl.
Əmanət və onun ziddi olan xəyanət.
Xalis niyyətli olmaq və onun ziddi olan niyyətdə riyakarlıq.
Qoçaqlıq və ziddi olan süstlük (tənbəllik).
Qanacaq və onun əksi olan qanmazlıq.
Mərifət və onun əksi olan inkar.
Dözümlülük və onun ziddi sirrin üstünü açmaq.
Daldada bir şəxsin zərərinə nəsə deməmək və onun əksi - yaltaqlıq.
Sirr saxlamaq və onun əksi ifşa etmək.
Namaz və onun əksi olan binamazlıq.
Oruc tutmaq və onun ziddi - orucunu yemək.
Cihad etmək və əksi - cihaddan yayınmaq.
Həccə getmək və onun əksi - əhdini pozmaq.
Sirr saxlayan olmaq və əksi - söz yaymaq.
Validəynlə yaxşı davranmaq və onun ziddi - valideyni incitmək.
Həqiqətpərəstlik və onun ziddi olan riyakarlıq.
Məruf və onun ziddi olan munkər.
Örtünmək və onun ziddi olan zinətlərin açıq nümayişi.
Təqiyyə və onun ziddi olan sirlərin faş olunması.
İnsaf və onun əksi olan təəssübkeşlik.
Razılaşma və onun əksi - əhdi pozmaq.
Təmizlik və onun ziddi olan çirkinlik.
Həyalı olmaq və onun əksi - həyasızlıq.
Orta hədd və onun ziddi – həddini aşmaq.
Rahatlıq və ziddi olan əziyyət.
Asanlıq və onun ziddi olan çətinlik.
Bərəkət və onun ziddi olan çatışmazlıq, sıxıntı.
Sağlamlıq və onun ziddi olan xəstəlik.
Orta həddi gözləmək və onun ziddi olan acgözlük.

Hikmət və onun ziddi olan nəfspərəstlik.

Vüqarlı olmaq və onun əksi olan yüngüllük.

Səadət və onun əksi bədbəxtlik.

Tövbə və ona əks olan günaha israr.

Bağışlanma diləmək) və onun əksi olan məğrurluq.

Ciddilik və onun ziddi olan səhlənkarlıq.

Dua və onun ziddi duadan çəkinmək.

Gümrahlıq və onun əksi olan əzginlik.

Şadlıq və onun əksi olan qəm.

İnsanlarla ülfət (qaynayıb qarışmaq) və onun ziddi - adamayovuşmazlıq.

Səxavət və onun ziddi - xəsislik.

Daha sonra İmam (ə) buyurdu:

–Ağlın bu ordusunun hamısı heç bir kəsə də tam şəkildə bir yerə yığılmasın. Bu, yalnız peyğəmbər, peyğəmbərin canişini, yaxud da qəlbi imanla Allah tərəfindən imtahan edilmiş mömin insanlarda ola bilər. Lakin bizim digər dostlarımız da bu ordunun bir hissəsinə sahibdirlər, onu təkmilləşdirmək və cəhlin ordusunu qovmaq üçün səy göstərirlər. Bu şəraitdə yuxarı dərəcədə peyğəmbərlər və övsiyalar ilə birləşsələr. Lakin bu o zaman baş verər ki, ağıl və onun ordusu ilə əlaqədar kifayət qədər məlumat olsun, eləcə də cəhl və onun ordusundan uzaqlaşsın. Allah-taala bizi və sizi ona itaət etmək və onun razılığını əldə etməkdə müvəffəq etsin”.¹

Yuxarıdakı hədis İslam əxlaqı ilə bağlı dolğun bir hədisdir. Bəzi nəzəriyyə sahibləri bu hədis üzərində müstəqil formada bəhs açmış, ayrıca kitab yazmışlar.

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 1, səh. 20-23.

2. “Nəhcül-bələğə”nin “qısa kəlamlar” bölümündə yer almış bir hədisdə oxuyuruq ki, İmam Əlidən (ə) iman barəsində soruşdular (hədisin davamından aydın olur ki, iman dedikdə əxlaqın əsaslarına da şamil olan elmi və əməli iman nəzərdə tutulur), həzrət cavab olaraq buyurdu:

الْإِيمَانُ عَلَى أَرْبَعٍ دَعَائِمٍ، عَلَى الصَّبْرِ وَالْيَقِينِ وَالْعَدْلِ وَالْجِهَادِ

“İman 4 sütun üzərində dayanır: Səbir, yəqin, ədalət və cihad”.

Daha sonra buyurdu:

وَالصَّبْرُ مِنْهَا عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ، عَلَى الشَّوْقِ وَالشَّقَقِ وَالزُّهْدِ وَالتَّرَقُّبِ

“Səbir də dörd sütun üzərində dayanır: Şövq, qorxu, zöhd və intizar. Allahın cənnətinə və mükafatlarına şövq, Onun əzabından qorxu səbəb olur ki, insan xeyirxah işlərə tərəf yönəlsin və pis işlərdən çəkinsin. Eləcə də dünya malına, dünya bər-bəzəyinə qarşı zahidlik göstərmək, əhəmiyyət verməmək insanın bu dünyanın çətinliklərini kiçik saymasına səbəb olur. Ölümün, həyatın sonunun intizarını çəkmək isə insanı yaxşı əməllər etməyə sövq edir”.

Daha sonra əlavə etdi:

وَالْيَقِينُ مِنْهَا عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ، عَلَى تَبَصُّرَةِ الْفِطْنَةِ وَتَأَوُّلِ الْحِكْمَةِ، وَمَوْعِظَةِ الْعِبْرَةِ، وَسُنَّةِ الْأَوَّلِينَ

Yəqin də dörd qismə bölünür:

“Ayıq-sayıqlıqda bəsirət, hikmətin incəliklərinə çatmaq, hadisələrdən ibrət götürmək və keçmişdəkilərin yaşam üsullarına diqqət”.

Daha sonra buyurdu:

وَالْعَدْلُ مِنْهَا عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ، عَلَى غَانِصِ الْفَهْمِ، وَغَوْرِ الْعِلْمِ، وَزُهْرَةِ الْحُكْمِ، وَرَسَاخَةِ الْحِلْمِ

“Ədalət də dörd şaxəyə ayrılır: Başa düşmək üçün diqqət, elmdə dərinlik, (sonra) düzgün hakimlik və davamlı həlm”.

Sonda isə buyurur:

وَالْجِهَادُ مِنْهَا عَلَى أَرْبَعٍ شُعَبٍ عَلَى الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالصِّدْقِ فِي الْمَوَاطِنِ، وَشَتَّانِ الْفَاسِقِينَ

“Cihadın da dörd şəxəsi var: Yaxşılığa dəvət, pisləkdən çəkəndirmə, döyüşdə sədaqət və fəsiqlərlə düşmənçilik”.

Sonra onun tam əks nöqtəsi olan küfrün də dörd sütununa toxunaraq bir-bir onları izah edir.¹

Gördüyünüz kimi, İmam (ə) misilsiz bir diqqətlə iman və küfrün əsaslarını, insana daxilən qoyduğu təsirlərini - buna əməli əxlaq deyə bilərik - təsvirə çəkmişdir. İmam onun hər şəxəsi üçün digər qollar qeyd etmişdir, odur ki, bu hədisin izahı geniş bəhs tələb edir.

3. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunmuş digər hədisdə belə oxuyuruq:

أَرْبَعٌ مَنْ أُعْطِيَهُنَّ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، صِدْقٌ حَدِيثٌ وَأَدَاءُ أَمَانَةٍ، وَعِقَّةٌ بَطْنٍ وَحُسْنُ خُلُقٍ

*“Dörd xasiyyət kimə verilsə, dünya və axirətin xeyri ona verilmişdir: düz danışmaq, əmanəti qorumaq, qarının iffəti (haramdan çəkinmək) və gözəl əxlaq”.*²

4. Eyni məsələ bir az qısa formada İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş bir hədisdə də vurğulanır. Nəql olunanlara görə, bir şəxs İmamın (ə) yanına gəlir və ona elə bir şey öyrətməsini xahiş edir ki, dünya və axirətin xeyri onda olsun, həmçinin qısa olsun. İmam (ə) ona belə cavab verir: “Yalan danışma”.³

Həqiqətdə bütün əxlaqi keyfiyyətlərin kökü düzlük və sədaqətin üzərində qurulub. İnsan təkcə başqalarına deyil, özünə də yalan danışmamalı, hətta öz Allahına qarşı da yalançı olmaqdan çəkinməlidir. İnsan namaz qılarkən “iyyakə nəbudu və iyyakə nəstəin” cümləsini oxuyur və deyir ki, “İlahi, təkcə sənə pərəstiş edirəm və təkcə səndən kömək diləyirəm”. Bu sözdə azacıq da yalan olmasa və insan hər hansı şeytani

---

¹ “Nəhcül-bəlaqə”, qısa kəlamlar 31 (ixtisarla). Küfrün dörd şəxəsi haqda olan hədisə bənzər hədis üçün bax: “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 391.

² “Qurəul-hikəm”.

³ “Tuhəful-uqul”, səh. 264.

məbuddan və nəfsi istəklərdən uzaq olsa, təkcə Haqqın qarşısında baş əyib təslim olsa, dünya malına, məqamına, vəzifəyə və Allahdan başqa heç kəsə arxalanmasa, yalnız Allahın lütfünə söykənsə və ondan yardım istəsə, əxlaqın bütün əsasları və qol-budaqları o insanda dirilər, canlanar.

5. İslami hədislərdə əxlaq barəsində müxtəlif ifadələr diqqət çəkir. O cümlədən, “əfzəlul-əxlaq” (ən üstün əxlaqi keyfiyyət), “əkrəmül-əxlaq”, “əhsənül-əxlaq”, yaxud “əcməlul-xisal” ifadələrinə rast gəlmək olur. Bu ifadələrlə əxlaq əsaslarının ən əsas hissəsinə işarə olunur. Misal üçün, hədislərin birində oxuyuruq:

سُنَنِ الْبَاقِرِ (عَلَيْهِ السَّلَام) عَنْ أَفْضَلِ الْأَخْلَاقِ فَقَالَ الصَّبْرُ وَالسَّمَاحَةُ

İmam Baqirdən (ə) ən gözəl əxlaq barəsində soruşulduqda, buyurdu:

“Səbir (dözüm) və bəxşiş”.¹

Başqa bir hədisdə İmam Əli (ə) buyurmuşdur:

أَكْرَمُ الْأَخْلَاقِ السَّخَاءُ وَأَعَمُّهَا نَفْعُ الْعَدْلِ

“Ən dəyərli əxlaqi keyfiyyət səxavət, ən çox fayda verəni isə ədalətdir”.²

Yenə də İmam Əlinin (ə) belə buyurduğu nəql olunur:

أَشْرَفُ الْخُلُقِ التَّوَاضُّعُ وَالْحُلُمُ وَلَيْنُ الْجَانِبِ

“Ən üstün əxlaqi keyfiyyət təvazökarlıq, təmkinli və yumşaq davranışlı olmaqdır”.

İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş bir hədisdə həzrətdən sual edilir:

أَيُّ الْخِصَالِ بِالْمَرْءِ أَجْمَلُ فَقَالَ وَقَارٌ بِلَا مَهَابَةَ، وَسَمَاحٌ بِلَا طَلَبَ مُكَافَاةٍ، وَتَشَاغُلٌ بِغَيْرِ

مَتَاعِ الدُّنْيَا

“İnsani keyfiyyətlərdən hansı daha gözəldir?”

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 36, səh. 358.

² “Qurərul-hikəm”.

İmam (ə) cavabında buyurur: “Qorxu yaratmayacaq bir vüqar, əvəzini gözləmədən olunan bəxşiş, mənəvi nemətlərin qazanılması ilə məşğul olmaq.”¹

6. Başqa bir hədisdə İmam Sadiq (ə) pis əxlaqı küfrün əsasları kimi təqdim edir və belə buyurur:

أُصُولُ الْكُفْرِ ثَلَاثَةٌ: الْحِرْصُ وَالْإِسْتِكْبَارُ وَالْحَسَدُ

“Küfrün əsasları üçdür: hərislik, təkəbbür və paxıllıq”.

Sonra bu üç əsası izah etmək üçün əlavə edir:

“Hərislik Adəmdə müəyyən ağac qadağan olanda baş qaldırdı və onu vadar etdi ki, o ağacdən yesin (bununla cənnətdən çıxarıldı). Təkəbbür isə İblisə Adəmin xəlf edildiyi zaman səcdə etmək əmr olunduqda meydana çıxdı və onun təkəbbürünə səbəb oldu (bununla da, səcdə etməkdən boyun qaçırdı, həmişəlik olaraq ilahi dərğahdan qovuldu və lənətləndi). Paxıllıq o zaman baş qaldırdı ki, iki Adəm övladının biri digərinə həsəd apardı və onu qətlə yetirdi”.²

Beləliklə, bəşər aləmində, daha dəqiq desək, onun başlanğıcında baş verən böyük bədbəxtliklərin mənşəyi bu üç bəyənilməyən keyfiyyət idi. Hərislik Adəmi cənnətdən çıxardı, təkəbbür İblisi həmişəlik olaraq Allah dərğahından qovdu, paxıllıq isə dünyada qətl və cinayətin təməlini qoydu”.

7. Mövzumuzu Həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədislə sona çatdırırıq. İmam Sadiq (ə) Peyğəmbərin (s) belə buyurduğunu nəql etmişdir:

إِنَّ أَوَّلَ مَا عَصَى اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ بِهِ سِتٌّ: حُبُّ الدُّنْيَا وَحُبُّ الرِّيَاسَةِ، وَحُبُّ الطَّعَامِ وَحُبُّ النَّوْمِ
وَحُبُّ الرَّاحَةِ وَحُبُّ النِّسَاءِ

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 240.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 289.

*“İlk dəfə altı xislətlə Allaha qarşı üsyan edildi: “Dünya sevgisi, rəislik (başçılıq) sevgisi, yemək sevgisi, yuxu sevgisi, rahatçılıq sevgisi, qadın sevgisi”.*¹

Yuxarıda qeyd olunanlardan əxlaqi keyfiyyət və rəzilliklərin əsasları qısa şəkildə aydın oldu. Lakin hədislərdən də aydın olduğu kimi, onun bölgüsü üçün müəyyən bir rəqəm nəzərdə tutmaq mümkün deyil, çünki gözəl və pis əxlaqın çox sayda əsasları, müxtəlif amilləri və təsirləri var. Başqa sözlə desək, insanın cismani keyfiyyətlərinin müəyyən sayı olmadığı kimi, ruhani keyfiyyətlərinin də - istər yaxşı, istərsə də pis – müəyyən sayı yoxdur.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 105.

ƏXLAQİ MƏSƏLƏLƏRİN BİR-BİRİLƏ BAĞLILIĞI

Əxlaqi keyfiyyətlərin adətən bir-birinə bağlılığı var. Həmçinin əxlaqi rəzilliklər arasında da yaxın əlaqənin şahidi oluruq. Bu baxımdan, çox vaxt onların bir-birindən tam şəkildə ayrılması mümkün deyil.

Bu bağlılıq və əlaqə bəzən onların müştərək köklərinin olmasından qaynaqlanır, bəzən də onların nəticə və səmərələrinin bağlılığına görədir.

Əvvəlcə köklərin bağlılığına dair aydın nümunələr qeyd edirik:

Qeybət etmək çox hallarda həsəd adlandırdığımız rəzilət keyfiyyətindən doğur. Paxıl insan çalışır ki, paxıllığını çəkdiyi insanın dalınca qeybət etməklə onun abırını töksün, şərəf və şəxsiyyətini sındırsın. Böhtan atmaq, iftira atmaq, təkbəbbür, özünü üstün bilmə, təhqir, başqalarını kiçik saymaq da çox vaxt paxıllıqdan irəli gəlir.

Əksinə, təbiətin böyüklüyü tamahın qarşısını aldığı kimi paxıllıqla, təkbəbbürlə, qürurla, yaltaqlıqla da mübarizə aparır.

Nəticə və səmərələrlə əlaqədar da bu bağlılığı aydın şəkildə görmək olar. Ola bilər ki, bir yalan digər yalanların da yaranma mənbəyi olsun. Bəzən o yalana bəraət qazandırmaq üçün başqa günahlara əl atırlar. Yaxud bir cinayəti törətdikdən sonra birinci cinayətin izini gizlətmək üçün başqa cinayətlər də törədilir. Əksinə, xeyirxah bir iş görmək, məsələn əmanəti qorumaq insanlar arasında məhəbbət, dostluq və bağlılıq, cəmiyyət içində həmrəylik kimi gözəl xasiyyətlər yaradır.

İslam mənbələrində nəql olunmuş rəvayətlərdə də bu məsələyə incəliklə toxunulur. İmam Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə oxuyuruq:

إِذَا كَانَ فِي الرَّجُلِ خُلَّةٌ رَائِعَةٌ فَأَنْتَظِرُ أَخَوَاتِهَا

*“Bir insanda bəyənılən, gözəl bir keyfiyyət görsəniz, onun qardaş-bacılarının da (yəni digər gözəl keyfiyyətlərin) intizarında ol”.*¹

Digər rəvayətdə İmam Sadiqdən (ə) belə nəql edilir:

“Bəyənılən keyfiyyətlər və xislətlər bir-birinə bağlıdır”.

Hədisin davamında deyilir:

*“Düz danışmaq, döyüş meydanında müqavimət göstərmək, peşman olanı bağışlamaq, yaxşılığı yaxşıqla mükafatlandırma, əmanətə xəyanət etməmək, sileyi-rəhim, qonşulara və dostlara qarşı məhəbbət, qonaqlara layiqli xidmət və onların hamısının başında olan həyalı olmaq”.*²

Həqiqətən də, həya (abır, utanma hissi) yuxarıda qeyd olunmuş bütün əxlaqi feillərin mənşəyi ola bilər. Həyalı olmağın ruhu günaha və pisliliklərə olan nifrətdir. Eləcə də sədaqətin (düz danışmağın) əmanətdarlıq, mübarizə meydanında müqavimət, dostlara, qohumlara və qonşulara münasibətdə dostluq və məhəbbətlə sıx əlaqəsi var.

İmam Baqirdən (ə) nəql olunan üçüncü hədisdə oxuyuruq:

إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ جَعَلَ لِلشَّرِّ أَفْقَالًا وَجَعَلَ مَفَاتِيحَ تِلْكَ الْأَقْفَالِ الشَّرَّابُ، وَالْكَذِبُ شَرٌّ مِنْ

الشَّرَّابِ

*“Allah-taala pisliliklər üçün qifillər qərar vermişdir və bu qifillərin açarı da şərabdır. Yalan isə şərabdan da pisdır”.*³

Buna oxşar bir hədis də İmam Həsən Əskəridən (ə) nəql olunur:

جُعِلَتِ الْخَبَائِثُ كُلُّهَا فِي بَيْتٍ وَجُعِلَ مِفْتَاحُهَا الْكَذِبُ

*“Bütün pisliliklər və çirkinliklər (qapısı bağlı) bir otağa yığılmışdır, açarı da yalandır”.*⁴

Bəhsimizi həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədislə sona çatdırırıq:

¹ “Biharul-ənvar”, c. 66, səh. 411, hədis 129.

² “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 375.

³ “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 236, hədis 3.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 236.

Rəvayətə görə, bir kişi Məhəmməd peyğəmbərin (s) hüzuruna gəlib dedi:

- Ya rəsulallah! Mən xəlvətdə dörd günaha batıram. Zina edirəm, şərab içirəm, oğurluq edirəm və yalan danışırım. Onlardan hansı birini buyursanız, sizin xətrinizə onu tərk edə bilərəm. (Məlum olur ki, onların hamısını tərk edəcəyinə söz verə bilmirdi, yalnız birini həzrət peyğəmbərə görə tərk edəcəyinə böynuna götürə bilirdi.)

Məhəmməd peyğəmbər (s) ona belə buyurdu:

- Yalan danışmağı tərk et!

O kişi Məhəmməd peyğəmbərin (s) hüzurundan qayıdandan sonra nə vaxt əxlaqsız bir hərəkət etmək istəyirdisə, öz-özünə belə düşünürdü: “Bu günahı etsəm, peyğəmbər (s) məndən o barədə soruşanda düzünü desəm, məni cəzalandıracaq, yox əgər yalan danışsam, onunla bağladığım əhd-peymanı sındırmış olacağam”. Çarəsiz qalıb o əməli tərk edirdi. Daha sonra oğurluq və şərab içmək fikrinə düşdükdə də həmin fikir beyninə gəldi. Həzrət peyğəmbərin hüzuruna qayıdıb dedi:

قَدْ أَخَذْتُ عَلَى السَّبِيلِ كُلِّهِ فَقَدْ تَرَكْتُهُنَّ أَجْمَعِ

“Siz bütün yolları mənim üzümə bağladınız. Buna görə də mən bütün bu günahları tərk etdim”.¹

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox hallarda nəfsin tərbiyəsi və əxlaqın paklaşdırılması, xüsusilə də, bəzi xasiyyətlərin islahı üçün onlara bağlı olan işlərdən başlamaq, onlarla əlaqəli olan xasiyyətlərdən yardım almaq lazımdır.

---

¹ “Nəhcül-bəlağənin şərh”, İbn Əbil-Hədid, c. 6, səh. 357.

HARADAN BAŞLAYAQ?

Buraya qədər əxlaq elmi, onun nəticələri, təsirləri, əsasları, şəxələri haqqında söhbət açdıq. İndi isə bu ümumi məlumatları bilməklə nəfsi tərbiyə yoluna qədəm qoymaq məqamındayıq. Başqa sözlə desək, zehni məsələlərdən eyni (əməli) məsələlərə, külliyyatdan cüzi məsələlərə keçirik.

Lakin burada ayaq saxlamaq və bu mənəvi səfər üçün lazımı qədər hazırlaşmaq lazımdır ki, bu yolda azıb sərgərdan olmayaq, plansız-proqramsız hərəkət etməyək. Bu səbəbdən aşağıdakı məsələlərə diqqət etmək lazımdır:

1. Əxlaqi məsələlərə yanaşmaqla bağlı üç nəzəriyyə.
2. Hər mərhələdə ustad və yol göstərən birinə ehtiyac varmı?
3. Xarici və daxili vaizin (nəsihət edən) rolu.
4. İnsana bu nəhəng hədəfə çatmaq istiqamətində köməklik edə biləcək məsələlər; Allahı yad etmək, ibadətlər, dualar, ziyarətlər, davamlı nəsihətlər və təlqin.
5. Mühitin pak olması.

Əxlaqi məsələlərə üç yanaşma tərz

Birinci yanaşma: Bu nəzəriyyə sahiblərinə görə, nəfsin tərbiyəsi bir növ cihad və pusquda dayanmış daxili düşmənlərlə mübarizədir.

Bu nəzəriyyə Həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdən götürülmüşdür. Hədisdə deyilir:

“Məhəmməd peyğəmbər (s) bir gün İslam mücahidlərini cihad meydanına göndərdi. Onlar cihaddan qayıdanda peyğəmbər onları görüb buyurdu:

مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَبَقِيَ عَلَيْهِمُ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ، قَالَ (صلى الله عليه وآله): جِهَادُ النَّفْسِ

- Salam olsun kiçik cihadı yerinə yetirmiş və böyük cihad hələdə boyunlarında qalmış insanlara!

Onlardan biri:

- Ya rəsullallah! Böyük cihad nədir? – deyə soruşdu.

Peyğəmbər:

- Nəfslə cihad, - deyə cavab verdi.¹

“Biharul-ənvar” kitabında bu hədisin ardınca belə qeyd olunur:

أَفْضَلُ الْجِهَادِ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْهِ

Sonra Peyğəmbər (s) buyurdu:

“Ən üstün cihad iki böyürün arasında qərarlaşmış nəfslə cihad etməkdir”.²

Cihad haqqında nazil olmuş bəzi Quran ayələrinə də cihad sözü böyük cihad olaraq təfsir edilir. Bu, bəlkə də ona görədir ki, cihad deyərkən yalnız nəfslə cihad nəzərdə tutulur. Yaxud da ona görədir ki, cihadın ümumi mənası var və hər iki cihada şamil olunur. “Ənkəbut” surəsinin 6-cı ayəsində oxuyuruq:

“Cihad edən hər kəs özü üçün cihad etmişdir. Həqiqətən Allah aləmlərdən ehtiyacsızdır”.

Qumminin təfsirində bu ayəyə belə izah verilib: “Cihad edən kəs dedikdə şəhvətlərlə, icazəli olmayan ləzzətlərlə və günahlarla əlaqədar nəfslə mübarizə edən nəzərdə tutulur”.³

Bu təfsir buradan irəli gəlir ki, ayədə cihadın faydasının cihad edən insanın özünə qayıtdığı qeyd olunur. Bu isə əsasən nəfslə cihadda ola bilər.

---

¹ “Vəsailuş-şiə”, c. 11, səh. 122.

² “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 65.

³ “Təfsiri Qummi”, c. 2, səh. 148 və “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 65.

Ondan öncəki ayədə “liqaullah”dan (Allahla görüşdən) söhbət getməsi də bu fikri təsdiqləyir:

“Hər kəs Allahla görüşəcəyinə ümid edirsə...”

Bilirik ki, liqaullah, ilahi şühud və onun qürbünə çatma nəfslə cihadın əsas hədəfidir. “Ənkəbut” surəsinin son ayəsində də belə buyurulur:

“Bizim yolumuzda (xalis niyyətlə) cihad edənləri, şübhəsiz, hidayət edərik və həqiqətən, Allah yaxşı iş görənlərlədir”.

Bu ayədəki “bizim yolumuzda” və “öz yolumuza hidayət edərik” ifadələrindən də aydın olur ki, söhbət “böyük cihad”dan gedir. Yaxud da bu söz ümumi mənada işlənərək hər iki növ cihadı ehtiva edir.

“Həcc” surəsinin 78-ci ayəsində isə belə deyilir:

“Və Allah yolunda Ona layiq tərzdə cihad edin. O, sizi seçib və İslam dinində (ayinlərində) sizin üçün heç bir məşəqqət və dözülməz çətinlik qoymayıb”.

Təfsir alimlərinin çoxu cihad sözünün bu ayədə ümumi mənasında, yəni həm böyük, həm də kiçik cihada şamil olacaq şəkildə işləndiyini iddia etmiş, yaxud da təkcə böyük cihad mənasında götürmüşlər. Belə ki, Əllamə Təbərsi “Məcməul-bəyan” kitabında əksər təfsir alimlərindən nəql edir ki, “layiqli cihad” deyildikdə niyyətdə ixlaslı olmaq, ibadət və itaətləri Allaha xatir yerinə yetirmək nəzərdə tutulur.¹

Mərhum Əllamə Məclisi də bu ayəni “Biharul-ənvar” kitabında böyük cihada aid olan ayələrin sırasında qeyd etmişdir.²

Əbuzərdən nəql olunan bir hədisdə belə nəql edilir:

Mən peyğəmbərdən soruşdum:

- Hansı cihad daha üstündür?

O:

---

¹ “Məcməul-bəyan” təfsiri, c.7, səh. 97.

² “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 63.

- Ən üstün cihad, insanın öz nəfsi istəklərinə qarşı etdiyi cihaddır.¹

Keçən bəhslərdə ağıl və cəhlin ordusu haqqında nəql etdiyimiz bir hədisdə də bu yanaşma aydın şəkildə diqqət çəkir. Hədisdə insanın vücudu döyüş meydanına bənzədilir. Meydanın bir tərəfində ağıl və onun ordusu, digər tərəfində isə cəhl, nəfs öz ordusu ilə dayanmışdır. Bu iki ordu daim bir-biri ilə mübarizədədir. Aqlın ordusunun cahillik ordusuna qələbə çalması ilə insan nəfsani kamilliyə çata bilər. Ayrı-ayrı məqamlarda, sahələrdə qələbə çalması da insanın kamillik istiqamətində nisbi tərəqqisinə kömək edir.

İkinci yanaşma: Mənəvi-tibbi yanaşmadır.

Bu yanaşmaya görə insanın ruhu da onun bədəni kimi müxtəlif xəstəliklərə yoluxur. Onun sağalıb tam özünü bərpa etməsi üçün ruhani təbiblərə və pak nəfəsli mənəvi müdriklərə müraciət etmək, əxlaqi xəstəliklərin hər biri üçün olan dərmanlardan bəhrələnmək lazımdır ki, çevik, sağlam, çalışqan və fəal bir ruh tapsın.

Diqqət etmək lazımdır ki, Qurani-kərimin 12 ayəsində² ruhi və əxlaqi xəstəliklər “mərz” (xəstəlik) adı ilə adlanıb.

Misal üçün, “Bəqərə” surəsinin 10-cu ayəsində münafıqlıq kimi çirkin bir xislət xəstəlik (mərz) kimi qələmə verilir. Ayədə münafıqlar barəsində belə deyilir:

“Onların qəlblərində xəstəlik vardır, Allah da (günaha və nifaqa israr etdiklərinə görə) xəstəliklərini artırmaqdadır”.

“Əhzab” surəsinin 32 ayəsində isə şəhvətpərəst insanlar iffətli xanımların pusqusunda dayanmış xəstə qəlblilər kimi təqdim olunur. Ayədə Məhəmməd peyğəmbərin (s) xanımlarına belə müraciət olunur:

---

¹ “Mizahul-hikmət”, c. 2, səh. 141.

² “Bəqərə/10”, “Maidə/52”, “Ənfal/49”, “Tövbə/125”, “Həcc/53”, “Nur/50”, “Əhzab/12, 32 və 60”, “Məhəmməd/20 və 29”, “Muddəssir/31”.

“Danışığınızda naz-qəmzə və işvə etməyin ki, qəlbində xəstəliyi olanlar tamaha düşməsinlər”.

Digər ayələrdə də həmin mənalara, yaxud bütün əxlaqi və əqidəvi azgınlıqları əhatə edən geniş bir mənaya işarə olunur.

Dolğun mənali başqa bir ifadədə isə mərifət, əxlaq və təqva nuru ilə dolu qəlblər “səlim qəlb” kimi tanıtılır. Qurani-kərimdə İbrahim peyğəmbərin (ə) dilindən belə nəql olunur:

***“Məni insanların hesab-kitab üçün dirildiləcəyi gün xar etmə. O gün ki, malın və oğulların bir faydası olmayacaq. Yalnız səlim (sağlam) bir qəlblə Allahın hüzuruna gələn kimsədən başqa!”.*¹**

“Səlim” sözü “səlamət” kökündən götürülmüşdür, “fəsad”, “azgınlıq” və “xəstəlik” sözlərinin ziddidir.

Məsumların (ə) rəvayətlərində bu ayəyə verilmiş izahlardan məlum olduğu kimi, “səlim qəlb” deyildikdə isə içində Allahdan başqa heç nə olmayan (bütün əxlaqi və ruhani xəstəliklərdən uzaq) qəlb nəzərdə tutulur.

Quranın digər ayəsində də rəvayət edildiyi kimi, İbrahim (ə) (yuxarıdakı ayələrdə Allahdan təlvihi olaraq səlim qələb istədikdən sonra) öz məqsədinə çatdı, haqq-pərvərdigarın lütfü ilə səlim qəlbə sahib oldu.

“Səffat” surəsinin 83 və 84-cü ayələrində də bu məsələdən bəhs edilir:

“Həqiqətən, İbrahim onun (Nuhun) davamçılarından idi. O zaman o, səlim (təmiz) qəlblə öz Rəbbinin dərgahına gəldi”.

Bəli, İbrahim (ə) peyğəmbərin arzusu bu idi ki, səlim qəlbə sahib olsun. O, Allaha bəndəlik yolunda çalışıb vuruşmaqla, fədakarlıqla, şirkə və nəfsani istəklərə qarşı mübarizə aparmaqla sonunda bu məqama nail oldu.

İslami qaynaqlarda yer almış hədislərdə də bu təfəkkür tərzinə çox sayda işarələr vardır. Aşağıdakı hədislər onlara bir nümunədir:

---

¹ “Şuəra” surəsi, 87-89-cu ayələr.

1. Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə” kitabında Həzrət Məhəmməd peyğəmbəri (s) belə təsvir edir:

“O, səyyar bir təbibdir, öz tibbi ilə daim dolanır, öz məlhəmlərini əla hazırlamış və (zərurət hallarında və yara yerlərini yandırmaq üçün) alətlərini yaxşıca qızdırmışdır ki, ehtiyac duyulanda ondan kor qəlblər üçün, kar və eşitməyən qulaqlar üçün, lal dillər üçün bəhrə götürsün. O, öz dərmanları ilə unudulmuş və sərgərdan xəstələrinin axtarışındadır”.¹

2. Səlim qəlbdən söz açan iki Quran ayəsini (yuxarıda onlardan bəhs etdik) təfsir edən çox sayda hədislərimiz var:

Onlardan birində nəql edilir ki, həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) sual soruşuldu:

- Səlim qəlb nədir?

Peyğəmbər buyurdu:

- Şəkk və nəfsgirlik olmayan din, sümə və riya olmayan əməl.²

İmam Baqirdən (ə) nəql olunan digər bir hədisdə oxuyuruq:

“Salamatlıq axtarışında olmaq kimi elm və qəlbın salamatlığı kimi salamatlıq yoxdur”.³

Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan digər hədisdə həzrət belə buyurur:

“Allah-taala bir qulunu sevsə, ona səlim qəlb və mötədil, layiqli əxlaq bəxş edər”.⁴

3. Çox saylı hədislərdə rəzil əxlaq qəlb xəstəlikləri adlandırılır.

Həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdə deyilir:

“Mübahisə və ədavət etməkdən çəkinin, bu ikisi din qardaşlarına qarşı qəlbləri xəstələndirər, onların əleyhinə nifaq və təfriqəni cücərdər”.¹

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 108.

² “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 1, səh. 103.

³ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 164.

⁴ “Qurərul-hikəm”, c. 3, səh. 167.

İmam Sadiqdən (ə) olan digər bir hədisdə belə nəql olunur:

*“Heç bir şey qəlbi günah, xəta qədər xarab etmir”.*²

4. Həzrət Əlidən (ə) rəvayət olunmuş bir hədisə baxaq:

*“Bilin və agah olun! Yoxsulluq bəlalardan biridir. Ondan da pisi bədənin xəstəliyidir. Ondan da pisi qəlbin xəstəliyidir”.*³

5. Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql edilən digər bir hədisdə də həsəd (paxıllıq) bəşər tarixi boyu mövcud olan davamlı bir xəstəlik kimi təqdim olunur. Peyğəmbər (s) buyurur:

“Keçmiş ümmətlərin düşdüyü bir xəstəlik indi də sizə üz gətirib. Bu xəstəlik həsəddir. Həsəd bədənin tüklərini tökmür (bədənin tüklərini tökən xəstəliklərə toxunulur), lakin insanın dinini tökür və aradan aparır. Həsəddən xilas olmağın və onu müalicə etməyin yolu budur ki, insan (həsədin əlamətləri görünən zaman) əlini və dilini saxlasın, hətta öz mömin qardaşına gözüünün işarəsi ilə də olsa, ehtiramsızlıq etməsin”.

Bir çox islami rəvayətlərdə pis və rəzil əxlaq “mərz” (xəstəlik) adlandırılmışdır. Məsələn, “Nəhcül-bəlağə”nin 176-cı xütbəsində Quran barəsində belə deyilir:

“Qurandan öz xəstəlikləriniz üçün şəfa istəyin, çünki Quranda ən böyük xəstəliklərin, yəni küfrün, nifaqın, azgınlığın və zəlalətin şəfası var.

Bu ifadə başqa rəvayətlərdə də gözə çarpır.

Sözün qısa, bu tərzə təfəkkürə görə əxlaqi rəzilliklər insan ruhunun sağlamlıq, yaxud da xəstəlik əlaməti kimi təqdim olunur. İlahi peyğəmbərlər, məsum rəhbərlər, həmçinin əxlaq müəllimləri ruhani təbiblərdir və onların buyruqları şəfa bəxs edən dərmanlardır.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 70, səh. 399.

² “Biharul-ənvar”, c. 70, səh. 312.

³ “Nəhcül-bəlağə”, qısa kəlamlar, 388-ci kəlam.

⁴ “Mizanul-hikmət”, c. 1, səh. 630.

Bu əsasla, tibb elmində vücudun xəstəliyini tam müalicə etmək üçün dərman qəbul etməkdən əlavə, müxtəlif pəhrizlər lazım olduğu kimi, ruhani və əxlaqi tibdə də pis dostlardan, mənəviyyatsız ətraf mühətdən, eyni zamanda əxlaqi fəsadların insan vücudunda inkişaf etməsinə yardım edən bütün işlərdən pəhriz etmək vacib məsələdir.

Cismani tibdə bəzən cərrahiyyə əməliyyatına ehtiyac duyulur. Cərrah həkim öz cərrahlıq bıçağı ilə xəstəni müalicə edir. Ruhani tibdə də belə hallar mövcuddur. İnsanların cəzalandırılması, hədd, təzirət və digər müxtəlif cəza növlərini əxlaqa zidd olan bir sıra əməlləri aradan qaldırmaq üçün cərrahiyyə əməliyyatı hesab etmək olar.

Cismani tibb üçün iki mərhələ nəzərdə tutulur. Birincisi, xəstəliyin qarşısını almağa yönəlmiş gigiyena qaydaları, ikincisi isə müalicə qaydaları. Ruhani və əxlaqi tibdə də bu iki mərhələ var. Əxlaq müəllimləri bir tərəfdən xəstəliyə yoluxmuş insanların müalicəsi üçün, digər tərəfdən də sağlam adamların yoluxmasının qarşısını almaq üçün müvafiq üsul və qaydalar təqdim edirlər.

Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin (s) şəxsiyyəti haqqında söhbət açılmış “Nəhcül-bəlağə”nin 108-ci xütbəsində həm məlhəmlərdən, həm də dağ basmaq, yaraları yandırmaq və digər müalicə metodlarından bəhs edilir. Bu, əxlaqi tibdə cismani tibdəki kimi müalicələrin çoxluğundan xəbər verir.

Cismani tibdə iki cür müalicə üsulu var. Onlardan biri xəstəliklərin müalicəsi üçün lazım olan ümumi qaydalardır. Digəri də xəstəliklərin hər biri üçün lazım olan xüsusi müalicə üsullarıdır. Ruhani tibdə də elədir. Təvəbə, Allahı zikr etmək, namaz qılmaq, oruc tutmaq və sair ibadətlər, öz əməllərini hesaba çəkmək, əməlləri nəzarətdə saxlamaq müalicə üçün ümumi qaydalardır. Əxlaqi xəstəliklərin hər birinə xas müalicə üsullarına da hədislərdə və əxlaq kitablarında yer verilib.

Üçüncü yanaşma: Seyri-süluk (irfani) yanaşmadır.

Bu yanaşmada insan yoxluq nöqtəsindən yola düşmüş və Allahla görüşənədək, onun hər baxımdan sonsuz pak zatının qürbünə sarı irəliləyən

müsafirə bənzədilir. Bu mənəvi səfərdə də cismani səfərlərdə olduğu kimi bələdçi, minik, ehtiyat qida, maneələri aşmaq, oğrular, yol kəsənlər və düşmənlərlə mübarizə aparmaq üsullarına bələd olmaq lazımdır.

Bu mənəvi səfərdə də dincəlmək üçün dayanacaqlar, qorxunc və keçilməz dərələr, təhlükəli uçurumlar vardır, agah bələdçilərin köməyi ilə onlardan sağ-salamat keçmək, bir-bir arxada qoyaraq mənzil başına çatmaq lazımdır.

Bəzi alimlərə görə, Allaha doğru seyri-süluk məsələsi, eləcə də yolun, miniyin, azuqə və bələdçinin sirlərinə agah olmaq məsələsi əxlaq elminin deyil, başqa bir elmin mövzusudur. Bir nöqtəyi-nəzərdən belə ola da bilər. Lakin daha geniş yanaşsaq, görürük ki, mənəvi seyri-süluk da əxlaqi tərbiyə və fəzilət sifətlərinin formalaşdırılması ilə eyni yolda qərarlaşıb. Ən azından, ilahi əxlaq mənəvi seyri-sülukun bir hissəsidir.

Ayə və hədislərdə də bu yanaşmaya işarələr tapmaq olar.

Məsələn, “Bəqərə” surəsinin 156-cı ayəsində belə oxuyuruq:

“(Sabir insanlar) o kəslərdir ki, onlara hər hansı bir ağır itki üz verdikdə: “həqiqətən biz Allahınq və həqiqətən Ona tərəf qayıdacağıq,” - deyirlər”.

Ayədə insan bir tərəfdən özünü Allahın mülkiyyəti hesab edir, digər tərəfdən də ona doğru hərəkətdə olan bir müsafir kimi tanıtdırılır.

“Ələq” surəsində belə oxuyuruq:

“Şübhəsiz, hamının dönüşü sənə Rəbbinədir”.¹

“İnşiqaq” surəsində də belə deyilir:

“Ey insan, şübhəsiz, sən öz Rəbbinə doğru böyük bir səylə və zəhmətlə hərəkətdəsən. Nəhayətdə, sən Ona qovuşacaqsan”.²

“Rəd” surəsində də Allah-taala buyurur:

---

¹ “Ələq” surəsi, ayə 8.

² “İnşiqaq” surəsi, ayə 6.

“Allah göyləri sizin görə biləcəyiniz sütunlar olmadan yaratdı... O, (öz) nişanələrini (sizin üçün) izah edir ki, bəlkə, Rəbbinizlə görüşəcəyinizə yəqinlik tapasınız”.¹

Qurani-kərimdə iyirmidən çox ayədə “liqaullah” (Allahla görüş) haqda söhbət açılır; həqiqətdə bu, Allaha doğru seyr edənlərin və ilahi ariflərin mənzil başıdır, o misilsiz məhbub və bənzərsiz məqsudla mənəvi görüşdür.

Bu ayələr, habelə Allaha doğru rücu (qayıdış) etməkdən söz açan ayələr ilk baxışda ümumi xarakter daşıyıb hamıya şamil olsa da, onların iman olan və olmayan insanlarla bağlı fərqli olduğunu deyə bilərik. Bəzi insanlar öz fitrətinə zidd hərəkət edərək bu yolun yarısında dayanır, yaxud dərədən aşağı yuvarlanır. İlahi övliyalar isə mərhələləri adlayaraq mənzil başına çatır. Bu, yaradılış baxımından ana bətnində insani təkamülə sarı hərəkətdə olan nütfələrə bənzəyir; onlar öz təvəllüdlərindən sonra da bu yolda hərəkətini davam etdirirlər, lakin bu nütfələrdən bəzisi ilkin mərhələlərdə müxtəlif səbəblərdən inkişafını dayandırır və aradan gedir. Bir qismi də doğulandan sonra həmin səbəblər üzündən həyatını yarıda dayandırır və süqut edir.

Quranın ən yaxşı yol ehtiyatı kimi təqvaya işarə etdiyi ayələri bu deyilənlərin daha gözəl izahı hesab etmək olar. Həmin ayələrdən insanın Allaha doğru seyrdə (səfərdə) olduğunu başa düşmək olar. Bu mənəvi səfərdə insanın yol ehtiyatına ehtiyacı var və mənəvi səfərin azuqəsi də mənəvidir.

İslam qaynaqlarında qeyd olunmuş hədislərdə bu ifadələrə tez-tez rast gəlmək olar.

“Nəhcül-bəlağə”nin bir çox xütbələrində ilahi səfər üçün bu dünyadan yol ehtiyatı götürməkdən söhbət açılır.

---

¹ “Rəd” surəsi, ayə 2.

157-ci xütbədə deyilir: *“Bu fani günlərdə qalacaq günlər üçün yol ehtiyatı götürün”*.

132-ci xütbədə də daha səlis bir ifadəyə rast gəlirik: *“Dünya sizin həmişəlik məskunlaşmanız üçün yaradılmayıb. Dünya ötüb keçmək üçün yaradılıb ki, orada başqa bir dünyaya getmək üçün yol azuqəsi olaraq saleh əməllər görəsiniz”*.

133-cü xütbədə daha dərin mənalı bir ifadə ilə buyurur: *“Gözləri görənlər oradan (axirət səfəri üçün) yol ehtiyatı götürərlər. Korlar isə onun (dünyanın) özü üçün ehtiyat yığarlar”*.

“Əziz və həkim (Allahın) yolu”¹, “düz yol”, “səbilillah” və bir çox ayələrdə “Allahın yolundan saxlamaq üçün”² kimi ifadələr bu yanaşmaya bir işarə ola bilər.

---

¹ “İbrahim” surəsi, ayə 1.

² “Ənfal” surəsi, ayə 36.

SEYRİ-SÜLÜK ƏHLİNİN MÜXTƏLİF ÜSLUBLARI

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, mənəvi tərəqqi yoluna qədəm qoyan seyri-süluk əhli və alimlər – qeyri-islami və eklektiz düşüncə məktəblərinin təsiri altında olan sufilərdən fərqli olaraq – Quranın, sünnənin göstərişlərini özləri üçün bələdçi seçmişlər. Onlardan hər biri bu yolda özləri üçün müxtəlif üslublar işləyib hazırlayıb, daha dəqiq desək, müxtəlif mərhələlər və mənəvi dayanacaqlar (mənzil) nəzərdə tutublar. Bəhsimizin daha səmərəli və mükəmməl olması üçün bu mərhələlərdən bir neçəsini ixtisarla qeyd edirik:

1. Əllamə Bəhrul-uluma mənsub olan seyri-süluk

Böyük fəqih və məharətli alim Bəhrul-uluma mənsub kitabda – hərçənd ki, o böyük şəxsiyyətə nisbət verilən bəzi hissələr inandırıcı deyil, lakin onun bəzi bölümləri fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir – Allaha doğru seyri-süluk və Rəbbə yaxınlaşma yolunu qət etmək üçün dörd mərhələ qeyd edilmişdir:

1. *İslam*
2. *İman*
3. *Hicrət*
4. *Cihad*

Bu dörd mərhələnin hər biri üçün də 3 mənzil qeyd olunub ki, toplamı birlikdə 12 mənzil edir. Salik (seyri-süluk əhli) bu mənzillərdən Allaha xatir keçərək xalislik aləminə daxil olur. Sözügedən 12 mənzil aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci mənzil: Birinci mənzil kiçik İslamdır. Burada İslamı qəbul etmək üçün kəlmeyi-şəhadəti demək, zahirdə təsdiq etmək və öz dini vəzifələrinə əməl etmək nəzərdə tutulur.

İkinci mənzil: İkinci mənzil kiçik imandır. Burada zahirdə inandığını qəlblə təsdiq etmək və bütün İslam maarifinə batini bir etiqad bəsləmək nəzərdə tutulur.

Üçüncü mənzil: Üçüncü mənzil böyük İslamdır. Burada İslamın bütün həqiqətlərinin, ilahinin əmr və qadağalarının qarşısında təslim olmaq nəzərdə tutulur.

Dördüncü mənzil: Dördüncü mənzil böyük imandır. Bu, “Böyük İslam” mənzilinin ruhu və mənasıdır. Burada itaət mərtəbəsindən şövq, riza (razılıq) və rəğbət mərtəbəsinə keçid edilir.

Beşinci mənzil: Beşinci mənzil kiçik hicrətdir. Bu, “Darul-küfr”dən, yəni küfr diyarından “Darul-İslama” keçiddir. Eynilə müsəlmanların ilkin çağlarda küfr ocağı olan Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi kimi.

Altıncı mənzil: Altıncı mənzil böyük hicrətdir. Yəni günah əhlindən uzaqlaşmaq, çirkəbə bulaşmışlarla, zalım və pis insanlarla oturmaqdan çəkinməkdir.

Yeddinci mənzil: Yeddinci mənzil böyük cihaddır. Bu, Rəhmanın əql qoşununun köməyi ilə şeytanın ordusu ilə müharibədir.

Səkkizinci mənzil: Səkkizinci mənzil şeytanın ordusu üzərində fəth və zəfərdir. Şeytanın nüfuz dairəsindən xaric olaraq cəhalət və təbiət aləmindən uzaqlaşmaqdır.

Doqquzuncu mənzil: Doqquzuncu mənzil daha böyük İslamdır. Burada şəhvət, amal və uzun arzular qoşununun üzərində qələbədən sonra oyadıcı və təkanverici xarici amillər daxili azgınlıq amilləri üzərində qələbə qazanır. Məhz bu yerdə qəlb ilahi nuraniyyətin və Rəbbani feyzin mərkəzinə çevrilir.

Onuncu mənzil: Onuncu mənzil daha böyük imandır. Bu məqam Allah-taala qarşısında özünün fəna və heç olduğunu müşahidə etməkdir.

“Bəndələrimin zümrəsinə daxil ol! Cənnətimə daxil ol!”¹ – aləminə giriş mərhələsidir. Bu mərhələdə insanın Allaha bəndəliyinin əsl həqiqəti aşkar olur.

On birinci mənzil: On birinci mənzil çox böyük hicrətdir. Bu, öz vücudundan mühacirət etmək və özünü unudaraq rəm olmaqdır. Mütləq vücud aləminə olan bu səfər zəti pak olan Allah-taalanın kamalına tam şəkildə yönəlməkdir. Necə ki, ***“Cənnətimə daxil ol!”*** – cümləsində məhz buna xitab olunub.

On ikinci mənzil: Bu öz şəxsiyyətindən hicrət etdikdən sonra zəti pak olan Allah-taalaya qovuşulan ən böyük cihaddır. Bu mənzildə xudbinliyin bütün nişanələri məhvə məhkum olur və mütləq tövhid məkanına qədəm qoyulur.

Bu 12 mənzili (aləmi) qət etdikdən sonra “xalislik” aləminə daxil olunur və ***“...əksinə, diridirlər və onlara Rəbbi yanında ruzi verilir.”***² ayəsinin nümunəsinə çevrilir.³

Bu üslubda seyri-sülukun necəliyi

Əllamə Bəhrul-uluma mənsub olan “Seyri-süluk” kitabında yüksək aləmlər, mənzillər qeyd edildikdən sonra onların məşəqqət və iftixarla dolu olan yollarını qət etməyin necəliyi haqqında söz açılır. Bu yüksək məqsədə çatmaq üçün 25 göstəriş qeyd olunur. Bu göstərişləri qısa şəkildə aşağıda qeyd edirik:

Allaha doğru yol tutan və öz pərvərdigarına bu aləmlərdə qovuşub vüsala çatmaq istəyən kəs dinin əsasını mötəbər yollarla öyrəndikdən və

---

¹ “Fəcr” surəsi, 29 və 30-cu ayələr.

² “Ali-İmran” surəsi, ayə 169.

³ Daha geniş məlumat əldə etmək üçün Əllamə “Bəhrul-ulum”a mənsub olan “Seyri-süluk” risaləsinə müraciət edə bilərsiniz. Qeyd etdiyimiz kimi, bu kitabda sadalanan on iki mənzilin sayında Əllamə Təbatəbəinin “Lubbul-lubab” kitabında sadaladığı ilə azacıq fərq vardır. Burada onların hər ikisini uyğunlaşdırıb qeyd etmişik.

İslam əhkamını yüksək tərzdə mənimsədikdən sonra səfər azuqəsini hazır edib yola düşür; iyirmi beş göstərişə əməl edib bu yolla öz məqsədinin ardınca düşür:

Birinci: İnsanın məqsədinə doğru irəliləməsinə mane olan və onu öz girdabına çəkən adət-ənənələrin tərک edilməsidir.

İkinci: Heç bir şeydən qorxmayıb məqsədə doğru gedən yolda olan əzimkarlıqdır, Allah-taalanın lütfündən doğan yardımı ilə şübhələri özünə yaxın buraxmamaqdır.

Üçüncü: Yola vermək və dözümlülük. Bu o deməkdir ki, bir an belə əlavə işlərlə özünü yükləməməlidir. Əsla laqeyid və nifrət bəsləyən olmamalıdır. Bu cür sifətlər məqsədə doğru olan yoldan yayındıran amillərdəndir.

Dördüncü: Vəfalı olmaq. Bu, tövbə etdiyin əməllərə vəfalı olmaq, bir daha o işlərə dönməmək anlamına gəlir. Eyni zamanda ustadın göstərdiyi yollara vəfalı olmaqdır.

Beşinci: Sabitlik və davamlılıq. Bu mənada ki, seçilib planlaşdırılan gündəlik proqramlar davamlı olaraq adət halına salınsın və öz öhdəçiliyindən geri qalmasın.

Altıncı: Qorunma. Bu hal azğınlığa düşər olmamaq üçün insanın özünə aid olan istənilən vəziyyətini nəzarətdə saxlamasıdır.

Yeddinci: Hesablaşmaq. Hesablaşmaq dedikdə, “Hər gün özünü hesaba çəkməyən bizdən deyil” (لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يُحَاسِبْ نَفْسَهُ كُلَّ يَوْمٍ)¹ hədisinə işarə olunur.

Səkkizinci: Məzəmmət. Məzəmmət dedikdə, hər vaxt xətaya yol verildikdə insanın özünü ciddi tənbeh etməsi və bu yolla özünü cəzalandırması nəzərdə tutulur.

---

¹ “İrşadul-qulub”, Həsən ibn Məhəmməd Deyləmi, 39-cu bab.

Doqquzuncu: Tələsmək. Belə ki, Quranın *“Rəbbinizin məğfirətinə və genişliyi göylərlə yer üzü qədər olan, müttəqilər üçün hazırlanmış Cənnətə tələsin!”*¹ əmrini rəhbər tutub şeytan vəsvəsə etməyə macal tapmamış haqq yolunda tələsmək nəzərdə tutulur.

Onuncu: Ehtiramla dolu olan məhəbbət. Bu o deməkdir ki, insan öz batinini elə təmiz vəziyyətə gətirməlidir ki, onda heç bir yanılmalar olmasın. Şəriət sahibinə və onun seçdiyi ismət sahiblərinə kamil surətdə məhəbbət bəsləsin.

On birinci: Ədəb. Yəni, Allah-taalanın, Allah Rəsulunun (s) və onun məsum canişinlərinin müqəddəs nüfuz dairəsində ədəbi qorusun. Etiraza səbəb olan bir kəlmə belə dilinə gətirməsin. Bu böyük şəxsiyyətlərə ehtiram göstərməyə səy etsin. Hətta öz istəklərini dilinə gətirərkən əmr və qadağa ifadələri olan sözlərdən belə özünü qorusun.

On ikinci: Niyyət. Niyyət dedikdə çıxılan bu yolda məqsədi saf etmək nəzərdə tutulur. Bütün əməlləri Allah-taalaya xatir etməkdir.

On üçüncü: Sükut. Yəni sakit qalmaq, dili artıq və lazım olduğundan artıq danışıklardan qorumaqdır.

On dördüncü: Ac qalmaq və az yemək. Bu yolu qət etmək də mühüm amillərdən biridir. Ancaq bu, zəifliyə və təqətsizliyə səbəb ola biləcək qədər aclıq və az yemək mənasında deyil.

On beşinci: Tənhalığa çəkilmə. Bu, günah əhlindən, dünyaya aludə olanlardan və naqis ağıl sahiblərindən kənar gəzməkdir. İbadətdə və zikirlərdə də izdihamdan uzaq olmaqdır.

On altıncı: Gecə oyaq qalmaq (xüsusilə gecənin axırını oyaq qalmaq). Quran ayələrində və islami rəvayətlərdə buna təkrar-təkrar təkid olunur.

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə 133.

On yeddinci: Davamlı təharət və paklıq. Yəni həmişə dəstəmazlı olmaq nəzərdə tutulur. Belə ki, bu hal insanın daxilinə xüsusi bir nuranilik bəxş edir.

On səkkizinci: İzzət sahibi olan Allah talanın dərgahından təvazökarlıqla diləmək. İlahi dərgah qarşısında xarlığı və təvazıkarlığı bacardıqca daha çox aşkar etmək.

On doqquzuncu: Qəbul olunan olsa belə, bacardıqca nəfsin istəklərindən qorunmaq.

İyirminci: Sirri qorumaq. Bu hal çox mühümdür. Ustadlar bu bölümü xüsusi ısrarla təkid edirlər. Belə ki, bu yolda öz əməl və proqramını gərək gizli saxlayasan ki, azacıq da olsa, rıya və özünü nümayiş baş verməsin. Əgər bir insan üçün qeyb aləmindən mükaşifələr təzahür olsa, bunu da gizli saxlamalıdır, heç kimə deməməlidir. Əks halda, o, xudbinlik və özündən razılığa düşər olar.

İyirmi birinci: Tərbiyəçi və ustada sahib olmaq. Ustad dedikdə, ümumilikdə seyri-süluk yolunda olan işləri yönləndirmək və inkişaf etdirmək üçün geniş mənada ustad və tərbiyəçi nəzərdə tutulur. Xüsusi mənada ustadlara gəlincə isə, bunlar Allah Rəsulu (s) və məsum İmamlardır (ə). Əlbəttə, salik diqqətli olmalıdır; bu mərhələ çox dəqiqlik tələb edən və həssas bir mərhələdir. Belə ki, o, hər adama ehtiyac duymamalıdır, elmi və dini səlahiyyətindən xəbərdar olmadığı insanlara bağlanmamalıdır, çünki bəzən şeytan özü ustad libasında zahir olur, çoban libasına bürünmüş canavar kimi meydana gəlir və bu minvalla saliki öz yolundan azdırır.

Əllamə Təbatəbai bu haqda yazır: “Hətta bir insandan xaruquladə işlər görünsə, gizli elmlərdən xəbəri olsa, suyun və odun üzərində gəzsə, gələcəklə bağlı bu və sairə xəbərlər versə belə, yenə də inanmaq olmaz ki, bütün bu əməllərə yiyələnmiş insan seyri-süluk yolunda önə getmiş haqq olan bir məqam sahibidir. Belə ki, bunlar hamısı mükaşifə mərtəbəsində ruhiyyədə əmələ gəlir. Ancaq bununla belə, vüsəl və kamal sərhədlərinə hələ lap çox yol qalır”.

İyirmi ikinci: “Vird”. Vird dedikdə, gözəl surətdə və cazibəli zikr nəzərdə tutulur. Bu cür zikirlər salikin üzünə yolları açır və onu çətin keçidlərdən keçirərək Allaha tərəf aparan yolda yardımçısı olur.

İyirmi üçüncü: Zehnə gələnləri kontrol etmək. Bu mərhələ öz qəlbini ram etməkdən və onun üzərində mütləq hakimiyyətə nail olmaqdan ibarətdir. Fikirlər elə hala gətirilməlidir ki, insanın öz iradəsi olmadan qəlbə heç bir xatirə və təsəvvürlər daxil olmasın. Başqa sözlə desək, dağınıq fikirlər ixtiyarsız olaraq insanı özünə məşğul etməsin. Bu, çox çətin olan işlərdən biridir.

İyirmi dördüncü: Fikir. Burada murad salikin dərin düşüncə və düzgün fikirləşərək agah olması nəticəsində mərifət əldə etməsidir. Onun bütün düşüncələri İlahinin sifət və adlarına bağlanmalı, onlarda təcəlli etməli və İlahinin felinə çevrilməlidir.

İyirmi beşinci: Zikr. Zikr dedikdə zati pak olan Allaha qəlblə diqqət yetirmək nəzərdə tutulur. Burada zikr dedikdə dillə edilən və yuxarıda “vird” olaraq qeyd edilən zikr nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə desək, burada insanın bütün nəzərlərini Allah-taalanın camalına yönəlməsi və Ondan başqa hər şeyə göz yumması nəzərdə tutulur.

Beləliklə, qeyd etdiklərimiz Əllamə Bəhrul-uluma aid edilən seyri-süluk mərhələləri idi. Əllamə Təbatəbai də öz növbəsində həmin üslubu azacıq fərqlə - “Lubbul-lubab” kitabına uyğun olaraq – qələmə alıb qeyd etmişdir.

2. Əllamə Məliki Təbrizinin üslubu

Bu böyük şəxsiyyət – Mərhum Hacı Mirzə Cavadağa Təbrizi – tanınmış seyri-süluk ustadlarından hesab olunur. “Liqaullah” (Allahla görüş) kitabında qət edilən yollar haqda etdiyi qeydlər öz cəhətlərinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz Bəhrul-uluma mənsub edilən üslubdan fərqlidir.

O, ilk öncə seyri-sülukun ən uca məqsədi olan “Allahla görüş”ü tanıtdıraraq başlayır. Qurani-kərimin müxtəlif ayələrindən bəhrələnir və çox sayda islami rəvayətlərdən dəlillər gətirir. Birbaşa işarə edir ki, “Allahla görüş” dedikdə məqsəd gözlərlə müşahidə deyil, çünki Allah-taala görünməyə səbəb olan keyfiyyət olaraq bilinməkdən pakdır. Həmçinin buyurur ki, “Allahla görüş”də məqsəd Onun qiyamət günündə olan savab və nemətləri də görüş deyil, əksinə, məqsəd “şühudun” bir növü, qəlblə, ruhla və qəlbin gözü ilə müşahidə etməkdir.

Sonra isə bu uzun və uca yolu qət etmək üçün bir proqram məsləhət görür. Aşağıda bu proqramı xülasə şəkildə qeyd edirik:

1. Bu yolu qət etmək üçün niyyətli və qərarlı olmaq.

2. Keçmişdə etdiklərinə görə düzgün şəkildə tövbə etmək. Elə bir tövbə ki, insanın əməllərinə, qəlbinin dərinliklərinə nüfuz etsin, onu başqa bir insana çevirsin və günahın onun canında və ruhunda buraxdığı izləri yusun.

3. Yol azuqəsini hazırlamaq. Bunun üçün bir neçə göstərişlər verilir:

a) Səhər vaxtı özü ilə şərt bağlamaq (öz-özü ilə şərt bağlasın ki, haqq yolundan başqa bir yolla yürüməsin). Gündüzlər özünü qorumaq (diqqətli olsun ki, haqq yoldan sapmasın). Axşamlar hesabat aparmaq. (Gün boyu nə etdiklərini nəzərdən keçirmək).

b) Dillə və qəlblə edilən zikirlərə, həmçinin oyaq olarkən və yatmaqdan öncə olan vəzifələrə diqqət yetirmək.

c) Gecə namazına və Allahla razü-niyaz üçün xəlvətə çəkilməyə, gecələr oyaq qalmağa diqqət yetirmək. Yuxu və yemək ilə bağlı işlərdə riyazətə qatlaşmaq və lazım olan həddin aşılmasına çalışmaq.

4. Seyri-süluk yolunun məşəqqətlərinə qatlaşmaq. Bu, insanın öz-özünü dünya həyatına diqqətə, Haqq qarşısında səhlənkarlıq və məsuliyyətsizliyə görə tənbeh etməsidir. Allahdan bağışlanmaq diləməlidir, özünü vəfasızlığa görə qınamalı və Allah-taalanın hüsurunda şeytana itaət etdiyi üçün danlamalıdır. Eyni zamanda ixlaslı olmağa səy göstərməlidir.

5. Dəyişilmənin astanasında. Bu mərhələdə hər şeydən daha çox həyatın sonu və ölüm haqqında düşünəlməlidir. Ölüm haqqında düşüncələr dünyaya bağlılığı və dünya məhəbbətini yandırır yox edir. Daha çox çirkin sifətləri islah etmək üçün güclü təsirə malik olan bir dərmandır. (Daha sonra Allah-taalanın əzəməti, adları və sifətləri haqda düşünmək və haqqa yaxın olan övliyalrı yad etmək, özünü övliyaların sifətlərinə yaxınlaşdırmağa çalışmaq lazımdır).

6. Məqsədə yetişmək mənzilinin kəndərində. Bu bölümə insanın üç aləmə sahib olmasına işarə olunur: a) hiss və təbiət aləmi, b) xəyal və misal aləmi, c) əql və həqiqət aləmi.

Hiss və təbiət aləmi, demək olar ki, zülmətdir. Misal aləmi isə elə bir aləmdir ki, onun həqiqətləri surətə malik və maddədən xalidir. Hiss və təbiət aləminədən keçməyincə misal aləminə çatmaq olmaz. Həmçinin misal aləmindən keçməyincə əql və həqiqət aləminə çata bilməz. Əql aləmi isə elə bir aləmdir ki, orada həqiqət və insanın nəfsi nə maddəyə malikdir, nə də surətə. Elə ki, insan əql aləminə çatır və öz nəfsini maddədən və surətdən təmizlənmiş halda tanıyır, Allah-taalanın mərifəti ona əl çatan olur. Beləliklə, “مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ”- “Özünü tanıyan, Rəbbini tanıyır”¹ hikmətinin nümunəsinə çevrilir.²

3. Digər üslublar

“Allahla görüş” (لقاء الله) kitabında böyük alim və araşdırmaçı cənab Mustəfəvi ilahi seyri-süluk üçün daha bir proqram da qeyd edib. Əhatəli, zəngin, ayə və rəvayətlərə söykənən bu kitabda ilk olaraq “Allahla görüş” barədə olan Quran ayələri vurğulanır. Bundan sonra bu görüş mənəvi və

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 2, səh. 32.

² Daha artıq məlumat əldə etmək üçün Məliki Təbrizinin “Allahla görüş” (لقاء الله) kitabına müraciət edə bilərsiniz.

ruhani bir görüş olaraq təfsir olunur. Şərhə əlavə olaraq qeyd edilir ki, nəzərdə tutulmuş mənzil başına çatmaq üçün insan maddi dünyanın hüdudlarından xaric olmalıdır; zamandan, məkandan, hətta bütün mümkün varlıqların malik olduğu zatdan azad olmalıdır. Beləliklə, Allah-taalanın görüşünə nail olaraq *“Ey xatircəm olan nəfs! Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən! Bəndələrimin zümrəsinə daxil ol! Cənnətimə daxil ol!”*¹ ayəsinin xitab etdiyi bəndəsinə çevrilsin.

Daha sonra bu böyük və əvəzsiz mənzilin astanasına çatanda, daha beş mərhələni qət etmək tövsiyə olunur:

Birinci mərhələ: Etiqadın daha artıq təkmilləşdirilməsi və dinin əsaslarına xüsusi bir baxış.

İkinci mərhələ: Tövbə etmək, saleh əməllər etməyə geri dönmək, günahlardan çəkinmək və vacib əməlləri yerinə yetirmək.

Üçüncü mərhələ: Nəfsi rəzilliklərdən təmizləməyə hazır olmaq və onu əxlaqi fəzilətlərlə zینətləndirmək.

Dördüncü mərhələ: Haqqın əzəmətinin qarşısında mənliyin məhv olması və fənaya çatması.

Bu mərhələdə, maddi yaşayışa olan bağlılıq aradan qalxdıqdan və dünya malına, övlada, müxtəlif ləzzətlərə, maddi və xəyali istəklərə olan bağlılıqlar dəyişildikdən sonra ruhani və mənəvi aləmlə bağlılığa çevrilir. Yeganə qalan şey öz nəfslə olan əlaqə olur. Bu əlaqə isə o qədər köklü və möhkəm olur ki, salik gizlin və pünhan yaşam əldə edir. Amma bir məsələ qalır, o da budur ki, salikin məqsədinə çatmaq üçün olan bütün bu mərhələlərdə yeganə istəyi Allahla görüş olur. Yəni həqiqətdə batində etdiyi hər bir işi özü üçün etmişdir. Başqa sözlə desək, o istəmişdir ki, böyük məqamlara sahib olsun, Allah dərğahına yaxın olan insanlardan olsun, ruhani və mənəvi kamala yetişsin. Deməli, bütün bu işlərdə söhbət onun

---

¹ “Fəcr” surəsi, 27-30-cu ayələr.

hədəfindən deyil, özündən və öz xeyirindən gedir. Ona görə ki, hər vaxt belə bir uca məqama çatsa, nəhayətdə sevinc əldə edir. Amma bir başqası bu məqamları əldə etsəydi, ən azından bu həddə sevinməzdi. Məhz bu yerdə aydın olur ki, gərək “mən” və özünü düşünmə aradan qaldırılsın; salikin sevgi və məhəbbət bağları özü ilə sərhədlənməyərək Allah üçün zahir olsun. Daha aydın ifadə ilə desək, gərək “mən” aradan qaldırılsın, haqq yolunda olan bu ən böyük maneə və salikin “Allahla görüş”ə mane olan ən axırıncı örtük ortadan qaldırılsın.

Bu örtüyü aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı yollar mövcuddur:

1. Allah-taalaya, zat, sifət və feil tövhidə qəlb ilə yönəlmək yolu. Bu yolla başa düşmək olar ki, Ondan başqası Onun qarşısında heç və pucdur.

2. Öz “mən”inlə, nəfsi örtən hicabla düşünmək və dəlillərə istinad etmək vasitəsilə mübarizə aparmaq. Bu mənada ki, o, Allahı vücudu məhdud olmayan, əzəli və əbədi və mütləq olaraq diri hesab etməlidir. Özünü isə hər cəhətdən məhdud bir varlıq və ən aşağı dərəcədə aciz, zəif, fəqir və başdan ayağa qədər ehtiyaclı hesab etməlidir. Bir an belə Onun vücudu olmadan mövcud olmasını təsəvvürünə də gətirməməlidir.

3. Ziddiyyətlərin müalicəsi. Bu o deməkdir ki, hər bir halda “mən”in yerinə Allah-taalaya və Onun saleh bəndələrinə diqqət yetirsin və özünü həmişə Haqqın hüzurunda görsün.

Beşinci mərhələ: Bu mərhələdə salik mələkut (mələklər və ruhlar aləmi) aləminə mənsub bir insan kimi meydana çıxır və cəbərut (maddədən arınmış olan mücərrəd aləm) aləminə daxil olur. Cəbərut aləminə daxil olmaqda məqsəd odur ki, insan kamalının aydınlığı və xalisliyi ilə ilahi nurda itərək qərq olduğu üçün nüfuz və qüdrət əldə edir. Mərifətinin kamalının gücü çatdığı üçün ilahi vəzifələri yerinə yetirmək, fəaliyyətə başlamaq, xalqı hidayətə yönəltmək, yaxşılıqlara dəvət və pisliklərdən çəkəndirmək yoluna qədəm basır. Başqa sözlə desək, özü haqqında həddən artıq düşünməyi tərgidir, bütün məsələlərdə, vəzifələrində, əhkamda, şəri

ədab-ərkanda və seyri-sülukda geniş bilgi əldə etmiş olur. Dərdi və dərmanı aşkar etməkdə mahir bir təbib kimi bacarıq məqamına sahib olur.¹

Diqqət edilməli məqamlardan biri də budur ki, cənab Mustəfəvi kitabda qeyd edilən fikirlərini əsaslandırmaq üçün Quran ayələrinə və İslami rəvayətlərə geniş yer verib.

Seyri-süluk məktəbləri haqda yekun söz

Beləliklə, seyri-süluk alimləri, bu yolu tutub gedənlər (əlbəttə buraya şəri və islami cəhətdən Əhli-beytin (ə) yolunu rəhbər tutub gedənlər aiddir, yad və azdırıcı sufilərin fikirlərinin təsiri altına düşənlər nəzərdə tutulmur) haqda danışdıq və yuxarıda onlardan nümunələr qeyd etdik. İndi isə bu məktəblər arasındakı müştərək əsasları qeyd edirik:

1. Əsas hədəf “Allahla görüş” və zati pak olan yaradanı qəlb gözü ilə müşahidə etməkdir. Onun hüsurunda ruhani və mənəvi aramlıq tapmaqdır.

2. Bu məqsədə çatmaq üçün ilk addım bütün günahlardan tövbə, əxlaqi rəzilliklərin yuyulması və əxlaqi fəzilətlərlə zinətlənməkdir.

3. Bu yolda dördlük təşkil edən ədəb qaydalarını, yəni özünə şərt bağlamağı (müşaritə), qorunmağı (müraqibə), özünü hesaba çəkməyi (mühasibə) və özünü tənbehi (müaqibə) unutmamalıdır. Belə ki, sübhlər insan özü ilə şərt bağlamalıdır ki, günah və Haqqın razılığına səbəb olmayan hansısa bir əməl etməsin, günün bütün saatlarında ehtiyatlı olmalıdır ki, nəfsinin istəklərinə uymasın, axşam və yatmaq zamanı gəldikdə özü ilə günün haqq-hesabını çəkməlidir və əgər hansısa bir günahə yol vermiş olsa, özünü hansısa ləzzətlərin tərk edilməsi yolu ilə tənbeh etməlidir.

4. Bu yolun üstündə ən böyük maneə olan nəfsi istəklər və uzun arzularla mübarizə aparmaq ən vacib olan əməllərdəndir.

---

¹ Daha geniş məlumat almaq üçün böyük alim Mustəfəvinin təlif etdiyi “Allahla görüş” kitabına müraciət edə bilərsiniz.

5. Müqəddəs şəriətdə qeyd edilən dil və qəlb zikirlərinə diqqət etmək lazımdır. O cümlədən: “La həvlə və la quvvətə illa billah”, “Ya Allah”, “Ya Həyyu, Ya Qəyyum” və bu kimi digər zikrlər. Bütün bunlar qüvvətlənməyə və yolu qət etməyə səbəb olan zikrlərdir.

6. Allahın zəti, sifəti və fəli ilə bağlı olan tövhidə qəlbən diqqətli olmaq, Onun kamal və camal sifətlərində qərq olmaq. Bu enişli-yoxuşlu yolda yürümək üçün lazım olan azuqələr tədarük etmək lazımdır.

7. Ən böyük büt olan “mən” bütünü sındırmaq və öz şəxsiyyətinə nəzarət etmək vüsala çatmağın mühüm şərtlərindən biridir.

8. Ustad və tərbiyəçidən istifadə etmək və onun nəzarəti altında işləri həyata keçirməyi, sanki bir təbib kimi, onun dərmanlarını qəbul etməyi bəziləri şərt olaraq hesab edib. Bəziləri isə bu məsələyə xüsusi olaraq əhəmiyyət verməmişdir. Təəssüflər olsun ki, bir çox şəxsiyyətlərin “ustada” arxalanması şeytanın təhlükəli tələlərini mələk simasında təqdim edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu yolda yıxılaraq dinini, dünyasını, iman və əxlaqını bərbad hala salmışlar.

Bəziləri xalqı maarifləndirmə vəzifəsini, peyğəmbərlər və övliyanın xalqı hidayət etmək yolunu keçməyi, eyni zamanda yaxşılıqlara dəvəti və pisləklərdən çəkəndirməni sonuncu mərhələ kimi qeyd edib. Hətta bir çoxları qəti olaraq bu haqda bir söz açmayıb və bu məsələni salikin öz öhdəsinə buraxıb.

Kitabın əxlaqi bəhslərinin əsnasında bu bəhsi qeyd etməkdə aşağıdakı məqsədi güdürük:

Birinci: Bu təfəkkürün mahiyyəti əxlaqi bəhslərlə əlaqəli olduğu üçün burada təqdim olunur ki, kitabın oxuyucuları daha çox bəsirətlə əxlaqi paklamaq yolunda addımlasınlar.

İkinci: Bu yolu yürüyənlərin hamısına xatırladaq ki, haqq və batilin arasında olan sərhəd çox incədir. O qədər təmiz qəlbli cavanlar olub ki, əbədilik çeşməsinə tapmaq ümidi ilə bu vadiyə yola düşüb, lakin əql və şəriət yolundan azıb küfr və zəlalət vadisində sərgərdan olublar. Yırtıcılarla

dolu olan meşəyə əliboş girən insan kimi təhlükəyə düçar olub və əllərində olan hər bir şeyi itiriblər.

HƏR MƏRHƏLƏDƏ USTAD VƏ MÜRŞİDƏ EHTİYAC VARMİ?

Əksər seyri-süluk alimlərinin fikrinə görə kamal, fəzilət, təqva, əxlaq və Allaha yaxınlaşma yolunun yolçusu olan insan bu yolu ustadın nəzarəti altında getməlidir. Keçmiş bəhsimizdə tədqiqatçı Bəhrul-uluma mənsub “Seyri-süluk” və Əllamə Təbatəbainin “Lubbul-lubab” kitablarına istinadən bildirdik ki, iyirmi birinci göstərişdə ustad və tərbiyəçinin nəzarəti altında olmaq Allaha doğru gedən salikin qarşısında bir vəzifə kimi qeyd olunur. Ustad dedikdə xüsusi mənada İlahinin məsum öndərləri (ə), ümumi mənada isə süluk yolunu gedən böyüklər nəzərdə tutulur.

Amma təcrübəli mütəxəssislər xəbərdarlıq edir ki, təqva və nəfsi saflaşdırma yolunu tutanlar özlərini asanlıqla hər-hansı birinə etibar etməməlidirlər. Onlar etibar etdikləri şəxsi dərindən imtahan etməli, bundan başqa elmi və dini səlahiyyətinə əmin olmamış özlərini onun ixtiyarına qoymamalıdırlar. Hətta belə şəxslərin xariqül-adə işləri, gizli sirlərdən xəbərdar olmaları, gələcəklə bağlı bilikləri, hətta suyun və atəşin üzərində gəzmələri belə onları qane etməməlidir. Ona görə ki, bu tip əməllər başqa dinlərin və yol sahiblərinin nəfsi riyazətlə məşğul olan insanları tərəfindən də icra oluna bilər.

Bəziləri isə ustada müraciəti ancaq ilk başlanğıcda lazımlı hesab edir. Belə ki, mərhələləri addadıqca daha onlarla birgə addımlamağa ehtiyac duymurlar. Lakin xüsusi ustadlardan, yəni Peyğəmbər (s) və məsum imamlardan (ə) faydalanmağı bütün mərhələlərdə lazım hesab edirlər.

Bəzən ustad və yol göstərəninin vacibliyinə “Əgər bilmirsinizsə, zikr əhlindən soruşun”¹ ayəsini dəlil kimi göstərirlər. Halbuki sözügedən ayədə söhbət təlimdən gedir, tərbiyədən yox. Amma tərbiyənin əksər hallarda təlimə söykəndiyini nəzərə alsaq, şübhəsiz, belə hallarda təcrübəli insanlardan kömək alınmalıdır. Bu isə, aydın olduğu kimi, əməllərə və əxlaqa nəzarət etmək üçün xüsusi bir fərd seçməkdən fərqlidir. Bəzən də Quranda qeyd olunan Musa (ə) və Xızır (ə) dastanını dəlil olaraq irəli sürürlər. Belə ki, həzrət Musa (ə) böyük peyğəmbərlərdən olmasına baxmayaraq Xızıra (ə) ehtiyac duyurdu və yolun bir hissəsini onun köməyi ilə keçmişdi. Bu cür düşüncələr deyir:

Xızır siz getməkdən bu yolu çəkin,

Qorx ki sən zülmətdir azmaq qorxusu.

Həzrət Musa (ə) və Xızır (ə) hekayəsinə diqqətlə nəzər yetirdikdə Musanın (ə) məhz ilahi əmrə əsasən Xızırın (ə) yanında şagird olduğu anlaşılır. İlahinin bu dünyanın müxtəlif hadisələri ilə bağlı hikmət dolu sirlərindən olan xüsusi elmləri öyrənmək üçün olub. Həqiqətdə Musanın (ə) elmi zahiri elmləri özündə əks etdirirdi və şəri təkliflər dairəsini əhatə edirdi. Xızırın (ə) elmi isə batini elm idi və şəri təkliflərin fəvqündə olan elmləri əhatə edirdi.² Amma bu məsələ nəfsi saflaşdırmanın bütün mərhələlərində və təqva yolunu qət etməkdə xüsusi bir ustad seçimi ilə fərqlidir. Buna baxmayaraq, yığcam da olsa, ustadın vasitəsi ilə fəzilət əldə etməyin mühümlüyünə işarə olunmuşdur. Bəzən də burada Loğman və övladına işarə olunur. Belə ki, bu ilahi ustad öz övladının əxlaqını nəzarət altına alıb kamal yolunu addımlamaqda ona kömək etdi.³

---

¹ “Ənbiya” surəsi, ayə 7.

² Bu haqda daha geniş məlumat almaq üçün aşağıdakı mənbələrə müraciət edə bilərsiniz: “Nümunə” təfsiri, c. 12; “Kəhf” surəsi, 60-82-ci ayələr.

³ Daha artıq məlumat almaq üçün bax: “Nümunə” təfsiri, c. 17, “Loğman” surəsi.

Əllamə Məclisi “Biharul-ənvar” kitabında İmam Əli ibn Hüseyndən (ə) bir hədis nəql edir. Buyurulur:

هَلَاكَ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَكِيمٌ يُرْشِدُهُ

*“Hikmət və elm sahibinin irşad (hidayət) etmədiyi şəxs həlak olmuşdur”.*¹

Amma bütün bu deyilənlərə rəğmən əxlaqi bəhslərdə həmişə xüsusi bir ustadın zəruriliyi bir qayda olaraq qeyd edilmir. Belə ki, bu o anlama gəlmir ki, ustad olmasa, əxlaq proqramı, əxlaqi inkişaf və seyri-sülukun davam etdirilməsi xələl görə bilər. O qədər insan olub ki, Quran ayələrini, İslami rəvayətləri və əxlaq kitablarında böyük şəxsiyyətlərin qeyd edilən kəlamlarını əməldə həyata keçirərək bu yolu keçib və böyük məqamlara sahib olublar. Amma yenə də inkar etmək olmaz ki, xüsusi bir ustadın varlığı, xeyirxah, uca və pak şəxsiyyətlərin köməyindən bəhrələnmək kamala çatmaqda nailiyyət əldə etmək üçün bir vasitədir. Yolu ən qısa zamanda qət etmək və əxlaqla bağlı çətinlikləri həll etmək üçün bu önəmlidir.

“Nəhcül-bəlağə”də də həmçinin buna dair belə qeyd edilir:

*“Ey camaat, qəlbinizin çırağını sizə moizə edənlərin kəlamlarına əməl edərək nurlandırın”.*²

Amma təəssüflər olsun ki, bir çox hallarda bu, əks nəticə verib. Müxtəlif insanlar cürbəcür adlarla özlərini əxlaq tərbiyəçisi və hidayət ustadı kimi qələmə verib. Bir halda ki, onlar özləri bu yolun yol kəsənləri olmuşlar, pak qəlbli və haqq axtarışında olan insanları sufilik, yaxud başqa azğın yollarla azdırmışlar. Yaxud da, Allah göstərməsin, utanc gətirən əxlaqi fəsadlara sürükləmişlər. Məhz bu dəlillərə görə, biz bu yolun yolçularının hamısını xəbərdar etmək istəyirik ki, əxlaq məsələlərində ustad

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 159

² “Nəhcül-bəlağə”, 105-ci xütbə.

seçmək istəsələr, çox ehtiyatla bu işi həyata keçirsinlər. Bu seçimdə çox məsuliyyətli və dəqiq olsunlar. Qətiyyəni zahiri əməllərə aldanmasınlar və onların keçmişinə yaxşıca nəzər salsınlar. Bu cür işlərdə agah və ayıq insanların məsləhətlərinə qulaq assınlar. Onlar yalnız bu halda öz məqsədlərinə çata bilərlər.

Daxili “vaizin” (nəsihətçinin) rolu

Yuxarıdakı bəhslərimizdə xarici “vaiz” haqda yetərinə danışdıq. İndi isə daxili “vaiz” haqda söhbət açmaq istərdik. İslami rəvayətlərin bəzilərində buyurulur ki, daxili “vaiz” adlandırılan oyaq vicdan əxlaqi təkamül və təqva yolunu keçməkdə mühüm rola malikdir. Hətta deyə bilərik ki, onsuz bu yolu qət etmək çox çətin bir işdir.

İmam Əli ibn Hüseynin (ə) belə buyurduğu rəvayət olunur:

إِنَّ آدَمَ إِنَّكَ لَا تَزَالُ بِخَيْرٍ مَا كَانَ لَكَ وَاعِظْ مِنْ نَفْسِكَ، وَمَا كَانَتْ الْمُحَاسَبَةُ مِنْ هَمِّكَ

“Ey Adəm oğlu! Əgər sən daxili vaizə sahib olsan və əsas işin özünü hesaba çəkmək olsa, daima xeyir və yaxşılıq yolundasən”.¹

“Nəhcül-bəlağə”nin xütbələrinin birində də bu haqda belə buyurulur:

“Bilin ki, qəlbinin daxilindəki vaizi və maneəni özüə kömək üçün hazır olmasını istəməyən insana başqalarının moizəsi heç bir təsir etmər”.²

Aydın məsələdir ki, bu yolda insan hər şeydən daha çox elə bir vaizə ehtiyac duyur ki, istənilən halda onunla olsun və daxili sirlərindən xəbərdar olsun, həmişə onu öz nəzarəti altında saxlasın. Daxili vaizdən, yəni oyaq vicdandan başqa hansı amil bu rolu oynaya bilər? Büdrəmələrdə, xətalarda ilk fürsətdə bizi ondan başqa kim xəbərdar edə və insanı əxlaq azgınlığı uçurumuna yuvarlanmaqdan ondan başqa kim çəkindirə bilər? Həzrət Əmirəl-möminindən (ə) nəql olunan bir hədisdə belə oxuyuruq:

“Özünü özüə qoruyucu qərar ver!”.¹

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 137.

² “Nəhcül-bəlağə”, 90-cı xütbə.

Yenə də Həzrət Əlidən (ə) başqa bir hədisdə belə nəql olunur:

*“İnsanın öz nəfsinə hakim olması, qəlbini və dilini qoruması çox yaxşı haldır”.*²

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Qurəul-hikəm”.

ƏXLAQİ FƏZİLƏTLƏRİN İNKİŞAFI ÜÇÜN

HAZIRLIQLAR

Əxlaqın saflaşdırılması proqramının təkmilləşməsi üçün dediklərimizə əlavə olaraq, bir sıra şərtlər də var ki, əxlaqi rəzilliklərlə mübarizə aparmaq və fəzilətləri qüvvətləndirmək üçün insanın vücudunda əvəzsiz təsirlərə malikdir. Aşağıda qeyd etdiklərimizi də bu şərtlərdən hesab etmək olar:

1. Mühitin pak olması

İctimai mühitin insanın ruhiyyə və əməlində, bir sözlə, həyatında fəvqəladə bir iz buraxması şübhəsizdir. Ona görə ki, insan öz xasiyyətlərinin əksəriyyətini yaşadığı mühitdən kəsb edir. Təmiz mühit bir mənalı olaraq təmiz insanlar yetişdirir, çirkli mühit isə napak insanlar ərsəyə gətirir. Şübhəsiz ki, təmiz olmayan bir mühitdə insan təmiz həyat sürə bilər, yaxud, əksinə olaraq, pak bir mühitdə rəzil bir həyat tərzini keçirə bilər. Başqa sözlə desək, mühitin yaratdığı şərait fərdin yaxşılığı və pisliliyi üçün tam bir səbəb ola bilməz. Amma onun zəmin yaradan bir amil olaraq təsirini də inkar etmək mümkün deyil. Ola bilər ki, kimsə mühitin insan həyatına olan təsirini mütləq olaraq qiymətləndirsin, lakin biz bu təsiri mütləq şəkildə qəbul etməsək də zəmin yaradan güclü bir faktor kimi hər zaman qiymətləndirmişik.

İndi isə mövzumuzu mühitin insanın şəxsiyyətinə təsiri haqda olan Quran ayələri ilə davam etdiririk:

Ayələrin tərcüməsi:

1. *“Təmiz bir məmləkətin bitkiləri Rəbbinin iznilə çıxar. Pis bir məmləkətin bitkiləri isə yalnız çox çətinlikdə yetişər. Biz ayələrimizi şükür edən bir tayfa üçün belə müfəssəl izah edirik”.¹*

2. *“Biz İsrail oğullarını dənizdən keçirtdik, (sonra) onlar öz bütələrinə tapınan bir tayfaya uğradılar. (İsrail oğulları) dedilər: “Ya Musa! Bizə onların sitayiş etdikləri bütələr kimi bir büt düzəlt!” (Musa belə) cavab verdi: “Siz, doğrudan da, cahil bir tayfasınız!”²*

3. *“Nuh dedi: “Ey Rəbbim! Yer üzündə bir nəfər belə kafir qoyma! Çünki sən onları (sağ) buraxsan, onlar Sənin bəndələrini yoldan çıxardacaq, ancaq pozğun və kafir (oğul-uşaq) doğub-törədəcəklər”.³*

4. *“Ey iman gətirən bəndələrim! Şübhəsiz ki, Mənim yerim genişdir. Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin!”⁴*

5. *“Mələklər öz nəfslərinə zülm edənlərin (Məkkədə kafirlər içərisində qalıb hicrət etməyənlərin) canlarını alarkən (onlara) deyəcəklər: “Siz (hicrət zamanı) nə işdə idiniz?” Onlar söyləyəcəklər: “Biz yer üzərində zəif (aciz) kəslər idik.” (Mələklər də onlara:) “Allahın torpağı geniş deyildimi ki, siz də hicrət edəydiniz?” – deyəcəklər. Onların sığınacaqları yer Cəhənnəmdir. O necə də pis yerdir!”⁵*

Ayələrin təfsiri və nəticə:

Birinci ayədə mühitin insanın əməl və işlərinə olan təsiri incə formada bəyan edilib. Belə ki, böyük təfsir alimləri bu ayənin təfsirində müxtəlif izahlarla çıxış ediblər: bəzilərinin fikrinə əsasən, burada ona işarə olunur ki, yağış damcıları kimi vəhyin pak damcıları qəlblərin üzərinə yağır, pak qəlblər onu qəbul edir, mərifətin gözəl gülləri və təqvanın, itaətin

---

¹ “Əraf” surəsi, ayə 58.

² “Əraf” surəsi, ayə 138.

³ “Nuh” surəsi, ayə 26-27.

⁴ “Ənkəbut” surəsi, ayə 56.

⁵ “Nisa” surəsi, ayə 97.

ləzzətli meyvələri orada cücərir. Amma napak və bulaşlıq qəlblərin münasibəti belə nəticələr vermir. Peyğəmbərin (s) dəvəti və İslam təlimləri qarşısında zidd mövqe tutanları buna misal gətirmək olar. Bu o deməkdir ki, naqislik dəvətçinin fəaliyyətində deyil, dinləyicinin qabiliyyətindədir.¹

Bu misalları çəkməkdə hədəfimiz odur ki, yaxşılar və təmizləri həmişə münasib məkanlarda axtarın, çünki münasib olmayan məkanlarda olan səylər əziyyətdən başqa bir nəticə verməyəcək.²

Bu ayənin təfsiri haqqında bizim bəhsimizə aid olan üçüncü ehtimal isə odur ki, bu misalda insanlar şoran və münbit mühitdə yaşayan bitkilərə oxşadılmışdır. Çirkaba bulaşan bir mühitdə güclü və təsir qoyan təlim-təbiyə olsa belə, pak insanların yetişməsi çətin bir prosesdir; eynilə yağışın həyat bəxş edən damcılarının yararsız şoranlıqda əsla pöhrə cücərdə bilmədiyi kimi. Məhz bu dəlilə görə nəfsi saflaşdırmaq və gözəl əxlaqı hakim etmək üçün təmiz cəmiyyətin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilən üç təfsir nümunəsi bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Ola bilsin ki, qeyd edilən bənzətmə bütün bu təfsirləri işarə etsin.

Çirkaba bulaşan bir mühit gözəl əxlaqın düşmənidir. Amma pak mühit nəfsi saflaşdırmaq üçün ən yaxşı və ən münasib fürsətidir. Sevimli Peyğəmbərimizdən (s) nəql olunan məşhur bir hədisdə həzrətin bir gün öz səhabələrinə müraciət edərək belə buyurduğunu oxuyuruq:

إِيَّاكُمْ وَخَضِرَاءَ الدِّمَنِ، قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَنْ خَضِرَاءُ الدِّمَنِ قَالَ(ص): الْمَرْئَةُ الْحَسَنَاءُ

فِي مَنْبَتِ السُّوءِ

“Zibillikdə bitən (gözəl) güllərdən çəkinin!” Peyğəmbərə (s) dedilər:

“Ey Allahın Rəsulu (s)! Zibillikdə bitən gözəl güllər kimlərə işarədir?”

---

¹ Fəxri Razi bu təfsiri adı çəkilən ayənin mənasının əvvəlinci ehtimalı kimi qeyd edib. (“Məfatihul-qeyb” təfsiri, c. 14, səh. 144). Digər nəql etdiyi rəvayətlərin hamısını İbn Abbasdan nəql edib.

² Bu təfsir “Məcməul-bəyan” və “Təfsirul-Hədid”də yuxarıdakı qeyd olunan ayənin izahında qeyd olunub.

Həzrət Peyğəmbər (s) buyurdu: “Pis (mühit və) ailədə boya-başa çatan gözəl qadın”.¹

Bu bənzətmə tam açıqlığı ilə pis və yaxşı mühitin insan şəxsiyyətində rol oynamasına və ya zəmin yaratmağa vasitə ola bilən irsiyyət məsələlərinə toxunur. Həmçinin, hər iki məsələyə işarə ola bilər.

İkinci ayədə isə illərcə Musanın (ə) ruhani və mənəvi təlimlərinin nəzarəti altında tövhid və dinin digər əsaslarını öyrənən Bəni-İsraildən söhbət açılır. O Bəni-İsraildən ki, İlahinin böyük möcüzələrini, o cümlədən, dəryanın yarılmasını və Fironun zülmündən xilas olmalarını xarüqalədə formada öz gözləri ilə görmüşdülər. Amma elə ki, öz yollarına, yəni Şam istiqamətinə və müqəddəs torpaqlara tərəf gedəndə bütperəst bir tayfa ilə qarşılaşdılar, bu xəstə mühitin təsiri altına düşərək belə dedilər: **“Ya Musa! Bizə onların sitayiş etdikləri bütlər kimi bir büt düzəlt!”**. Musa (ə) bu sözlərdən təəccüblənərək əsəbləşdi və dedi: **“Siz, doğrudan da cahil bir tayfasınız!”**. Sonra isə bütperəstiyin bəzi fəsadlarını onlara izah etdi.

Maraqlısı odur ki, Musanın (ə) aşkar öyüdlərindən sonra da o zəhərli mühitin təsirləri Bəni-İsraildə qaldı. Belə ki, Musanın (ə) bir neçə günlük ortalıqda olmamasından istifadə edən Samiri öz qızıl bütünü düzəldərək bu nadan kütlənin əksəriyyətini öz ardınca aparmağı bacardı, tövhiddən şirkə və bütperəstliyə sürüdü.

Bu hekayə sağlam olmayan mühitin hansı həddə qədər əxlaqi, hətta əqidəvi məsələlərdə təsir qoyduğunu aydın şəkildə göstərir. Şübhəsiz ki, Bəni-İsrail bu bütperəst tayfa ilə qarşılaşmamışdan öncə bütperəst misirlilərin yanında davamlı yaşamışdılar. Beləliklə də, bu tayfa ilə qarşılaşdıqda gördükləri təzə səhnələr bir növ keçmiş xatirələri yenidən canlandırdı. Bütün bunlar mühitin insanın fikir və əqidəsində təsir buraxmasına bir dəlildir.

---

¹ “Vəsailuş-şiə”, c. 14, səh. 19, hədis 7; “Biharul-ənvar”, c. 100, səh. 232, hədis 10.

Üçüncü ayə isə həzrət Nuhun (ə) dilindən öz büt-pərəst qövmünə olan nifrindir. Sözügedən ayə də mühitin əxlaq və əqidəyə olan təsirinə şahidlik edən dəlillərdən biridir. Həzrət Nuh (ə) öz nifrinini həmin kafir qövmin məhv olması üçün aşağıdakı cümlə ilə tamamlayır və həqiqətdə öz sözlərini dəlillə əsaslandırır. Belə ki, buyurur: ***“Çünki sən onları (sağ) buraxsan, onlar Sənin bəndələrini yoldan çıxardacaq, ancaq pozğun və kafir (oğul-uşaq) doğub-törədəcəklər”***. Yəni həm onların bugünkü nəsilləri kafirdir, həm də bu mühitdə yetişən gələcək nəsilləri də onlar kimi olacaq.

Dörd və beşinci ayələr çirkaba bulaşmış cəmiyyətlərdən hicrət etmək məsələsinə toxunur. Dördüncü ayədə Allah-taala Öz bəndələrinə müraciət edərək belə buyurur: ***“Şübhəsiz ki, Mənim yerim genişdir. Buna görə də yalnız Mənə ibadət edin! (Düşmənin həmlələrinə təslim olmayın, çirkaba bulaşmış bir cəmiyyətdə qalmayın)”***.

Beşinci ayədə isə iman gətirib çətinliklər qarşısında hicrət yolu tutmayanlara xəbərdarlıq edərək buyurur ki, onların üzrləri Allah dərgahında qəbul olunmur. Ayənin məzmunu belədir: ***“Mələklər öz nəfslərinə zülm edənlərin (kafirlər içərisində qalıb hicrət etməyənlərin) canlarını alarkən (onlara) deyəcəklər: “Siz (hicrət zamanı) nə işdə idiniz? (Müsəlman olduqdan sonra niyə kafirlərin səfflərində qaldınız?)” Onlar söyləyəcəklər: “Biz yer üzərində zəif (aciz) kəslər idik”. (Mələklər də onlara:) “Allahın torpağı geniş deyildimi ki, siz də hicrət edəydiniz?” - deyəcəklər. Onların sığınacaqları yer Cəhənnəmdir. O necə də pis yerdir”***.

Ümumilikdə hicrət məsələsi İslam dinində ən əhəmiyyətli məsələlərdən hesab olunur. İslam tarixi, demək olar ki, hicrət üzərində qurularaq irəliyə getmişdir. Hicrətin bir neçə fəlsəfəsi var ki, bunlardan ən mühümü çirkaba bulaşan mühitdən qaçmaq və onun təsir qoya biləcəyi günahlardan qurtulmaqdır. Hicrət etmək bəzilərinin mülahizələri kimi təkcə İslamın ilk dövrlərinə aid deyil, əksinə hər bir dövrdə öz aktuallığını saxlayır. Əgər müsəlmanlar şirk, küfr və fəsada aludə olan cəmiyyətlərdə olsalar, əqidə və əxlaqları təhlükəyə düşə bilər və bu səbəbdən də oradan

köçməlidirlər. Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunan bir hədisdə bunları oxuyuruq:

*“Kim öz dini ayinini qorumaq üçün bir yerdən başqa bir yerə, hətta bir qarış belə mühacirət etsə, cənnətə layiq olar, Məhəmməd (s) və İbrahimə (ə) (mühacirət etmiş iki böyük peyğəmbərə) dost olar”.*¹

Hədisdə işlədilən “شیر”, yəni “bir qarış” sözü bu məsələnin çox əhəmiyyətli olmasının sübutudur. Məsafəsindən asılı olmayaraq, hər bir zaman və məkanda mühacirət etmək İslam Peyğəmbəri (s) və həzrət İbrahimlə (ə) birgə olmağın simvoludur.

Sözün qısa, hər bir dövrdə mühitin şəxsiyyət və əxlaqlı insan yaratmaqda böyük təsirləri olmuşdur. Mühitin pak və napak olması təyin edici amillərdən sayılır. Amma bu, mütləq bir anlam daşımır. Beləliklə, əxlaqı saflaşdırmaq və fəzilətli şəxslərin yetişdirilməsi üçün diqqətdə saxlanmalı mühüm amillərdən biri də cəmiyyətin təmizlənməsi faktorudur.

Əgər cəmiyyət həddən artıq çirkəbə bulaşmış olsa və onu təmizləmək mümkünə həddə çatdı, belə bir mühitdən mühacirət etmək lazımdır. Görəsən bir mühitdə insanın maddi həyatı çirkinliklərə görə təhlükəyə düşsə, oradan mühacirət etməzmi? Bəs nəyə görə insanın maddi həyatdan daha qiymətli olan mənəvi və əxlaqi həyatı təhlükəyə düşəndə mühacirət etməsin?! Ancaq “yalnız bura mənim daimi qaldığım məkandır” bəhanəsilə özünü və ailəsini müxtəlif çirkinliklərin ağuşuna atmağa dəyərmimi?!

Bütün əxlaq ustadlarının əxlaqi fəzilətləri inkişaf etdirmək məqsədilə mühitin təmizlənməsi ilə bağlı təsiredici bir proqram işləyib hazırlamaları vacib bir məsələdir. Əks təqdirdə fərdi çalışmaları və bir istiqamətli aparılan işlərin təsiri qənaətbəxş olmayacaq.

---

¹ “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 1, səh. 541.

2. Dostlar və yaxınların rolu

Növbəti mövzumuz dərin təsirə malik və təcrübələr vasitəsi ilə öz təsdiqini tapan, eyni zamanda, bütün əxlaq və təlim-tərbiyə alimləri tərəfindən yekdilliklə qəbul olunan dost və yaxın insanlar haqdadır. Əksər halda münasib olmayan və müxtəlif günahlara bulaşan dostlar pak insanların mənəvi çirklənməsinə səbəb olur. Bunun əksi də bir həqiqətdir. Belə ki, bir çox pak və iradəsi güclü insanlar bəzi əxlaqi cəhətdən uyğun olmayan tanışlarını paklıq və təqveyə dəvət etməyə nail olublar. Dediklərimizə sübut olaraq Qurani-kərimə müraciət edək və müqəddəs kitabımızın bu mövzuda buyurduqlarını birlikdə öyrənək:

Ayələrin tərcüməsi:

1. *“Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, Biz ona Şeytanı urcah edərək və onun yaxın dostu olar. (Şeytanlar) onları doğru yoldan çıxardar, onlar isə özlərinin haqq yolda olduqlarını güman edirlər! Nəhayət, o, hüzzurumuza gəldikdə (öz yoldaşına) belə deyər: “Kəş ki, mənimlə sən aranda şərqlə qərb arasındakı məsafə qədər uzaqlıq olaydı. Sən nə pis yolda imişsən!”¹.*

2. *“Onlardan biri belə deyəcək: “Mənim bir yoldaşım var idi. O deyirdi: “Sən də inananlardansan? Məgər biz öldükdən, torpağa çevrilib sür-sümüük olduqdan sonra haqq-hesaba çəkilib cəzalandırılacağıq?” (Sonra həmin şəxs Cənnətdəki yoldaşlarına) deyəcək: “Siz (indi onun nə halda olduğunu) bilirsinizmi?” (Onlar: “Xeyr”, - deyə cavab verəcəklər). O özü baxıb onu (yoldaşını) Cəhənnəmin ortasında görəcək və deyəcəkdir: “Allaha and olsun ki, sən az qala məni məhv edəcəkdin! Əgər Rəbbimin lütfü olmasaydı, mən də (Cəhənnəmə) gətirilənlərdən olardım!”²*

---

¹ “Zuxruf” surəsi, 36-38-ci ayələr.

² “Saffat” surəsi, 51-57-ci ayələr.

3. *“O gün zalım (peşmançılıqdan) əllərini çeynəyib deyəcəkdir: “Kaş ki, mən Peyğəmbər vasitəsilə (özümə) doğru bir yol tutardım; Vay halıma! Kaş filankəsi özümə dost etməyəydim; And olsun ki, Quran mənə gəldikdən sonra mənə ondan (Qurana iman gətirməkdən) o sapdırdı. Şeytan insanı (yoldan çıxartdıqdan, bəlaya saldıqdan sonra) yalnız buraxar (zəlil, rüsvay edər)”.*¹

Ayələrin təfsiri və yekun nəticə:

Yuxarıda qeyd edilən birinci ayə Allah-taalanı yaddan çıxaran qafillərlə şeytanın dostluğuna işarə olunmasına baxmayaraq əxlaqı və özülü pis olan hər bir insanla yaxınlıq nəzərdə tutulur. İlk olaraq buyurulur: *“Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, Biz ona Şeytanı hakim edərək və onun (Şeytanın) yaxın dostu olar”.*²

Sonra isə bu pis dostu izah edərkən buyurur ki, şeytanlar, Allaha aparan hidayət və hikmət yolunu bağlayırlar. O insanları öz müqəddəs hədəflərinə çatmaqdan çəkindirirlər. Ən acınacaqlısı isə budur ki, onlar azgın olduqları halda hidayətə qovuşduqlarını güman edirlər.

Daha sonra isə nəticə olaraq buyurur ki, Qiyamət günü hamılıqla İlahinin hüsurunda hazır olanda pərdələr kənara çəkiləcək və həqiqət aşkar olacaq. Yolunu azmış insan onu azdıran dostu şeytana xitab edərək deyəcək ki, kaş səninlə mənim aramda olan məsafə şərqlə qərb arasında olan yol qədər olardı, necə də pis bir yoldaşsan!

Bu ifadələrdən başa düşülür ki, pis yoldaş insanı Allahın yolundan tamamilə azdıra, onun əxlaqının bünövrələrini viran edə bilər, həqiqəti dəyişərək elə göstərir ki, azgınlıqda olan insan özünü hidayətə çatmış insanların zümrəsində hesab edir. Bu vəziyyətə inanan insanınsa düz yola

---

¹ “Furqan” surəsi, 27-29-cu ayələr.

² “فیض” feilindən düzələn “نقیض” (“nəqiz”) sözü haqda müxtəlif mənalar nəql olunub. Bəziləri bu sözü “sabit qalmaq”, bəziləri “təqdir” və “ayrılma”, bəziləri isə, məsələn, Rəğib İsfahani “üzərinə salma”, “hakim etmə” kimi qeyd edib. Sözü öz lüğətdəki mənası yumurtanın üzərini örtən və onu əhatə edən ağ örtük mənasındadır.

hidayət olması və qayıdışı mümkün deyildir. O zaman ayılar ki, artıq qayıdış yolu birdəfəlik bağlanmışdır. Hətta ayənin sözlərindən başa düşülür ki, bu pis yoldaşlar əbədi həyatda da onunla birgə olur. İnsanın onun bədbəxtliyinə səbəb olan bir kəsi həmişə öz yanında görməsi və ona “bu pis yoldaşdan ayrılmaq arzusunda olma, sizin aqibətiniz birdir!”, – deyilməsi necə də ağırlıdır! ***“Bu gün (peşmançılığınız) sizə heç bir fayda verməz. Siz birlikdə zülm (küfr) etdiyinizə görə əzaba da ortaqsınız!”***.¹

“Fussilət” surəsinin 25-ci ayəsində də bu məsələyə toxunulmuşdur: ***“Biz onlara önlərində və arxalarında olanları gözəl göstərən (batini saf olmayan) yoldaşlar qoşduq. Onlardan əvvəl gəlib-getmiş cinlər və insanlardan olan ümmətlərə gələn ilahi əmr onlar barəsində də gerçəkləşdi. Onlar həqiqətən, ziyana uğrayanlardır!”***.

İkinci ayədə o insanlardan söz açılır ki, pis yoldaşları olub və həmişə onları azdırmaq üçün çalışıblar. Amma onlar uçurumun lap kənarına gəldikləri halda, Allahın lütfü və öz söyləri nəticəsində pis dostların vəsvəsesindən xilas ola biliblər. Bu ayədə də pis dostun insanın əqidə və əxlaqına fəvqəladə təsirindən, ixtiyar sahibi olmasından və özünə nicat verə bilməsindən söz açılır. Ayədə belə buyurulur: “Qiyamət günü cənnət əhlindən bəziləri digərlərinə deyər ki, mənim dünyada bir dostum var idi ki, həmişə mənə deyərdi ki, sən həqiqətən də inanırsan ki, öləndən, torpağa çevriləndən və sümüklərimiz ovulub aradan gedəndən sonra yenidən diriləciyik və öz etdiklərimizin cəza və mükafatını görəciyik?! (Amma mən İlahinin yardımı ilə onun vəsvəşələrinə təslim olmadım və öz imanımda sabit qaldım). “Onlar bir-biri ilə (dünyada gördükləri barədə) sorğu-suala (söz-söhbətə) başlayacaqlar. Onlardan biri belə deyəcək: “Mənim bir yoldaşım var idi, o deyirdi: “Sən də inananlardansan? Məgər biz öldükdən,

---

¹ “Zuxruf” surəsi, ayə 39.

torpağa çevrilib sür-sümük olduqdan sonra haqq-hesaba çəkilib cəzalandırılacağıq?”.¹

Elə bu vaxt öz keçmiş dostunu xatırlayır, onu axtarmağa başlayır. Cənnətin yüksəkliyindən Cəhənnəmə nəzər salır, birdən onu cəhənnəmin ortasında görür. Ona deyir: “Allaha and olsun, özünü bədbəxt etdiyin kimi az qalmışdı ki, mənə də həlak edəsən. Əgər Allah-taalanın lütfü və neməti mənə şamil olmasaydı, mən də bu gün cəhənnəm odunda əzab çəkirdim”.

Bütün bu ayələr göstərir ki, pis dost insanı cəhənnəm uçurumunun kənarına kimi aparır. Əgər güclü iman, təqva və Allah-taalanın lütfü olmasa, insan bu uçurumdan aşağıya doğru yuvarlana bilər.

Mövzumuzla bağlı üçüncü qisim ayələr zalımların Qiyamət günü özləri üçün uyğun dost seçmədikləri üçün dərin peşmançılıq və təəssüf hissi keçirmələri barədədir. Çünki onlar özlərinin bədbəxtliyinin əsl səbəbi kimi məhz dostlarını görürlər. Ayədə buyurulur: ***“O gün zalım (küfrə düşməklə özünə zülm edən peşmanlıqdan) əllərini çeynəyib deyəcəkdir: “Kaş ki, mən Peyğəmbər vasitəsilə (özümə) doğru bir yol tutardım; Vay halıma! Kaş filankəsi özümə dost etməyəydin; Zikr (Quran) mənə gəldikdən sonra mənə ondan (haqdan) o sapdırdı. Şeytan insanı (bəlaya saldıqdan sonra) onu rüsvay edər”.***

Bu minvalla Qiyamət günü zalımlar ilk olaraq Peyğəmbərlə (ə) əlaqələrinin kəsildiyinə görə güclü təəssüf hissi keçirər və həmin fitnəkar, çirkəbə bulaşan insanlarla rabitələrinin davam etməsi onları sarsıdır. Sonra isə birbaşa olaraq öz azgınlıqlarının səbəbi kimi həmin yaramaz dostları göstərər və hətta onların təsirini (əlbəttə, qəlbində xəstəlik olan insanlar üçün) ilahi göstərişlərdən daha güclü olmasını qeyd edirlər. Ayənin axırıncı ifadəsinə əsasən isə pis dostlar şeytanın ordusunun bir hissəsidir. Başqa sözlə desək, insanlardan olan şeytanlar hesab olunur.

---

¹ “Saffat” surəsi, 50-53-cü ayələr.

Maraqlı məqam odur ki, bu ayədə sözügedən insanların təəssüf və peşmançılığı “يَعِزُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ” - *“Zalımlar o gün hər iki əlini dişləri ilə çeynəyəcəklər”*, - cümləsi ilə ifadə edilmişdir. Belə ki, bu, peşmançılığın son mərhələsidir. Bu, ən zəif peşmançılıq halında insanın barmaqlarını dişləri ilə çeynəməsidir, güclü halda isə əlinin arxasını dişləməsidir. Ən şiddətli hallarda isə hər iki əlinin arxasını bir-birinin ardınca dişləməsidir. Həqiqətdə isə bu, insanın özündən intiqam almasının bir növüdür. Yəni düşünür ki, nəyə görə səhlənkarlıq etdim, öz əlimlə özümü bədbəxt etdim.

Yuxarıda qeyd olunan və Quranın digər ayələrindən istifadə edərək qeyd edə bilərik ki, dostlar, yoldaşlar insanın səadət və bədbəxtliyində çox mühim rol oynayır. Təkcə əxlaq və rəftar deyil, hətta insanın əqidəsinin də formalaşmasında təsiredici gücə malikdir. Bu səbəbdən hər bir əxlaq ustası həmişə öz tərbiyəsi altına aldığı insanları bu cəhətdən diqqətdə saxlamalıdır. Xüsusilə bizim əsrimizdə, yaramaz “dostlar” vasitəsi ilə müxtəlif fəsadların yayıldığı bir zamanda diqqətli olmaq lazımdır.

İslami hədislərdə dostların rolu

Bu haqda Məhəmməd peyğəmbərdən (s), məsum İmamlardan (ə) çoxlu sayda hədislər bizə gəlib çatıb. Allah Rəsulunun (s) hədislərinin birində bu məsələyə əhəmiyyət verilərək belə buyurulur:

الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ وَقَرِينِهِ

“İnsan öz dost və yoldaşının dinindədir”.¹

İmam Sadiq (ə) sevimli Peyğəmbərimizin (s) kəlamından bəhrələnərək həmin mənanı verən başqa bir hədisdə buyurur: *“Bidət əhli ilə dostluq etməyin və onlarla yaxınlaşmayın, belələri camaat arasında həmişə olacaq. Allah Rəsulu (s) buyurmuşdur ki, insan öz dostunun, yoldaşının dinindədir”*.²

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 375, “Günah əhli ilə oturub durmaq” babı, 3-cü hədis.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 375, “Günah əhli ilə oturub durmaq” babı, 3-cü hədis.

Başqa bir hədisdə isə İmam Əli ibn Əbutalib (ə) qarşı tərəfin insana təsiri barədə belə buyurur: *“Yaxşılarla oturub-durmaq pisləri də yaxşılarla çevirir, yaxşıların pislərlə dostluğu yaxşıları pislərə çevirər”*.

Bu hədisin sonunda belə bir dərin mənalı cümlə qeyd olunur: *“Vəziyyəti və dini sizə şübhəli olan adamın dostlarına və oturub durduğu adamlara baxın (əgər oturub durduğu adamlar Allah dostları olsa, o insanı mömin hesab edin; yox, əgər haqqın düşməni olsalar, onu da pislərdən hesab edin)”*.¹

Bəzi rəvayət və hədislərdə bu mənanı verən hədislər bənzətmə ilə aşkar bəyan olunub. Belə ki, buyurulur:

صُحْبَةُ الْأَشْرَارِ تَكْسِبُ الشَّرَّ كَالرَّيْحِ إِذَا مَرَّتْ بِالنَّتَنِ حَمَلَتْ نِتْنًا

“Külək çirkab və qoxulu yerdən ötüüb keçərkən pis qoxunu da özü ilə apardığı kimi, pis insanlarla oturub durmaq da pisliyə gətirib çıxarar”.²

Bütün bu deyilənlərdən bir nəticə çıxarmaq olar ki, pis insanlarla yaxınlıq pisliklərə zəmin yaratdığı kimi, yaxşılarla yaxınlıq da hidayət nurunu və əxlaqi fəzilətləri insanın qəlbində artırır.

Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql olunan hədislərdə oxuyuruq:

“Qəlbin abadlığı ağıl sahibləri ilə təmasda olmadadır”.³

“Fəzilət əhli ilə yoldaşlıq qəlblərə həyat bəxş edən qüvvədir”.⁴

Dostların insan ruhiyyəsinə təsiri o qədərdir ki, həzrət Süleymanın (ə) hədisində oxuyuruq: *“Bir insanın kimlərlə dostluq etdiyini bilmədən onun haqqında nəticə çıxarmayın, çünki insanı onun dostları və yaxınları vasitəsi ilə tanıya bilərsiniz. Belə ki, o öz dostları və yoldaşları kimi olacaq”*.⁵

---

¹ “Sifatuş-şia” kitabı, Şeyx Səduq (“Biharul-ənvər” kitabında nəql edildiyi kimi, c. 71, səh. 197).

² “Qurəul-hikəm”.

³ “Qurəul-hikəm”.

⁴ “Qurəul-hikəm”.

⁵ “Biharul-ənvər”, c. 71. səh. 188.

Maraqlı bir hədisdə hikmət sahibi olan Loğmanın oğluna bunları nəsihət edir: *“Ey oğlum, alimlərlə dostluq et, onlara həmişə yaxın ol, onlarla otur-dur. Onları ziyarət etmək üçün evlərinə get. Ola bilsin ki, onlara oxşayasan, (dünyada və axirətdə) onlarla olasan”*.¹

Xülasə, İslami hədis və rəvayətlərdə dostların bir-birlərinə təsiri və əxlaq cəhətdən bir-birlərinə bənzəmələri haqqında çoxlu dərin mənalı ifadələr oxuyuruq. Əgər bunların hamısını bir yerə toplasaq, sırf bu mövzuda geniş bir bəhs yaranar. Bu söhbəti gözəl sonluqla tamamlamaq üçün İmam Əlidən (ə) qısa, amma dərin mənalı bir hədisi yekun olaraq qeyd edirik. Əmirəl-möminin İmam Əli (ə) oğlu həzrət Həsən Müctəbaya (ə) etdiyi vəsiyyətində belə buyurur:

قَارِنْ أَهْلَ الْخَيْرِ، تَكُنْ مِنْهُمْ، وَبَايِنِ أَهْلَ الشَّرِّ تَبَيَّنْ عَنْهُمْ

“Yaxşılarla yaxın ol ki, onlardan olasan (sayılasan), pislərdən çəkin ki, onlardan ayrılasan”.²

Qarşılıqlı münasibətlərin təsirinin məntiqi təhlili

Belə bir deyim var: “mümkünlüyün ən yaxşı dəlili onun varolma həqiqətidir”. Bəhs etdiyimiz mövzu və eyni nümunələrin müşahidəsi onu göstərir ki, pis dostlarla yaxınlıq növbənöv əxlaqi azğınlığın təməlidir. Yaxşı insanlarla yoldaşlıq isə insan ruhunun, canının təmizlənməsi yönündə iz buraxır. Məhz bu dəlillərə görə sözügedən mövzu diqqət mərkəzində saxlanılmağa layiqdir.

Yaxınlara, dostlara sürətlə sirayət edən pis əxlaqın ta qədimlərdən yoluxucu xəstəliklərə bənzədiyini söyləyənlər çox düzgün bənzətmə edərək öz fikirlərində yanılmayıblar. Xüsusilə azyaşlı, az məlumatlı, iman və etiqad zəifliyi, yaxud məxsus olduğu məzhəbin dərinliklərinə zəif yiyələnmə hallarında başqalarının əxlaqi davranışlarını asanlıqla qəbul etmək və

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 71. səh. 189.

² “Nəhcül-bəlağə”, İmam Əlinin (ə) İmam Həsənə (ə) vəsiyyəti. 31-ci məktub.

onların təsiri altına düşmək şəraiti yaranır. Bu kimi insanların pis yoldaşlarla münasibət qurması öldürücü zəhər kimidir.

Çox hallarda müşahidə olunur ki, əvvəllər yaxşı və yaxud pis olan bir adam ünsiyyətdə olduğu yoldaşlarının vasitəsi ilə tamamilə əksinə dəyişilib və hətta onların həyat yolları belə öz məcrasını dəyişib. Eyni zamanda bu məsələ müxtəlif psixoloji dəlillərə söykənir:

1. Psixanalitiklər öz araşdırmaları nəticəsində bu qənaətə gəliblər ki, insanlarda qarşılıqlı ruhi bağlılıq mövuddur. Yəni insanlar bilərəkdən ya bilməyərəkdən dostları və ya yaxınlarında gördüyü halı təqlid edirlər. Şad əhval ruhiyyədə olan bir insan özü də bilmədən ətrafına sevinc bəxş edir. Qəlbi sıxıntılı biri isə ətrafında da bu cür təsir qoyur. Məyus insan öz dostlarını da məyus edir, bədbin insan isə öz yoldaşlarını da bədbinliklə yükləyir. Elə bu səbəbə görə də dostlar bir-birlərinə sürətlə təsir edirlər.

2. Pisliklərin, çirkin işlərin müşahidəsi və təkrar olunması onları yavaş-yavaş adi hala gətirir. Məlum olduğu kimi, günahın tərk olunmasında mühüm rol oynayan səbəblərdən biri onun pis bir iş olmasını dərk etməkdir.

3. Təlqinin insanlara təsiri inkarolunmazdır. Pis dostlar öz yoldaşlarını adətən daimi təlqin yağışı altında saxlayır. Bu da bəzən ən pis əməlin onların nəzərində zinətlənməyinə və seçim hissini ayrı səmtə yönəltməyinə səbəb olur.

4. Pis insanlarla oturub-durmaq insanı bədbinləşdirir. Məhz bu bədbinlik də günah uçurumundan yuvarlanmaya və əxlaqi fəsada səbəb olan amillərdəndir. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə belə deyilir: *“Pislərlə yoldaşlıq yaxşılara qarşı bədbinliyə səbəb olar”*.¹

Pis insanlarla yaxın münasibət qurmaq hətta qəlbin ölməsi kimi qiymətləndirilib. Həzrət Peyğəmbər (s) aşağıdakı hədisdə belə buyurur: *“İnsanın qəlbini öldürən dörd nəsnə var... Onlardan biri də ölürlərlə*

---

¹ “Sifatuş-şii”, Şeyx Səduq, (“Biharul-ənvar” kitabında nəql edildiyi kimi), c. 71, səh. 197.

yoldaşlıq etməkdir". Allahın Rəsulundan (s) ölümlərin kim olduğunu soruşanda, həzrət (s) belə cavab verdi: "İsrafa adət edən hər bir varlı".¹

Məlum olduğu kimi, bu mövzu, yəni dostların hiss və çirkin əxlaqının bir-birlərinə sirayət etməsi şair və ədiblərin də bu mövzuda fəryad çəkmələrinə səbəb olub. Bəzi şeirlərdə oxuyuruq:

Az otur pislərlə, pis söhbət az et,

Bil ki, paklığını çirkinlik örtər.

Başqa bir yerdə isə belə söyləndiyini oxuyuruq:

Pislərlə az otur, pislik olarsan,

Alışır adətə insanın nəfsi.

Bu barədə olan şeirlər həddən artıq çoxdur. Biz isə burada söhbətimizi sona çatdırırıq.

3. Ailə tərbiyəsi və irsiyyət qanununun əxlaqda təsiri

Bildiyimiz kimi, uşaqların ilk təlim-tərbiyə aldığı təhsil ocağı onun ailə mühiti hesab olunur. Bir çox əxlaqi məsələlər məhz orada inkişaf edərək pöhrələnir. Ailə sağlam və yaxud qeyri-sağlam mühitə malik olmasından asılı olaraq əxlaqi fəzilliklərin, yaxud onların inkişafında dərin təsirə malikdir. Həqiqətən də insan əxlaqının təməlinin ilk daşı məhz orada qoyulur. Bu mövzunun əhəmiyyəti işin ciddiliyi barədə düşünüləndüyü zaman özünü biruzə verir. Diqqətlə düşündükdə görürük ki, əvvəla, uşaqlar çox tez təsirlənir, ikincisi isə kiçik yaşlarda uşağın ruhuna nüfuz edən hadisələr qalıcı və unudulmaz olur.

Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan bu hədisi çoxlarınız eşitmişiniz. İmam (ə) buyurur: *"Uşaqlara verilən təlim-tərbiyə eynən daş üzərinə həkk olunmuş yazı kimidir".¹*

---

¹ "Xisal", ("Biharul-ənvar" kitabında nəql edildiyi kimi), c. 71, səh. 195.

Yəni uzun illərlə silinmədən qalır. Uşaq bir çox əxlaqi xüsusiyyətləri atasından, anasından, qardaş və bacılarından götürür. Şücaət, səxavət, sədaqət, əmanət və bu kimi sifətləri uşaqlar ailənin böyüklərindən rahatlıqla mənimsəyirlər. Eyni zamanda, rəzilət sifətləri olan, məsələn, yalan, xəyanət, iffətsizlik, natəmizlik və bunun kimi mənfi sifətləri də həmçinin öz böyüklərindən götürürlər. Əlavə olaraq ata-ananın əxlaqi sifətləri həmçinin başqa yollarla da övlada ötürülür. Bu, genetik yolla həyata keçir. İnsan genləri təkcə cismani sifətlərə (ölçüyə, çəkiyə,..) malik deyil, eyni zamanda ruhani və əxlaqi sifətlərə də malikdir və məhz bu yolla xasiyyətlər övladlara ötürülür. Amma bu sifətlər cismani sifətlərdən (valideynə oxşama və s.) fərqli olaraq sonradan dəyişilməyə qadirdir və uşaqlardan məsuliyyəti götürən icbar bir xüsusiyyəti yoxdur. Başqa sözlə desək, ata və ana iki yolla övladının əxlaqının formalaşmasında rol oynayır. Bunlar “təkvini” (yaradılış) və “təşri” (qanun qoyma) yollarıdır. Təkvini dedikdə, burada nüfəsin daxilində həkk olan sifətlər nəzərdə tutulur və istər-istəməz övlada ötürülür. Təşri dedikdə isə düşünülmüş şəkildə aparılan təlim-tərbiyə nəzərdə tutulur, yaxşı və pis sifətlərin yaranma mənşəyi hesab olunur.

Bəli, bu qeyd edilən iki nəsnənin heç biri icbari deyil, lakin insanın pis və yaxşı sifətlərinə, ruhiyyəsinə şərait yaradan amillərdir. Çoxumuz öz gözlərimizlə görmüşük ki, pak, saleh, şücaətli və mehriban insanların övladları eyni ilə özləri kimi olur. Eyni zamanda əksinə, tərbiyəsiz ailələrin övladlarının da özlərinə bənzədiklərini görmüşük. Sözsüz ki, bu məsələ hər iki tərəfdə istisnalarla da müşayiət olunur. Bu isə onu göstərir ki, hər iki amil - vərəsəlik və tərbiyə - dəyişilməz və icbar xarakter daşıyır.

Bu məsələ ilə bağlı Qurani-kərimə müraciət edək, müqəddəs kitabımızın bu haqda işarə etdiyi ayələri sözüümüzə dəlil olaraq qeyd edək:

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 1, səh. 224.

1. *“Çünkü Sən onları (sağ) buraxsan, onlar Sənin bəndələrini yoldan çıxardacaq, ancaq pozğun və kafir (oğul-uşaq) doğub-törədəcəklər”.*¹

2. *“Belə olduqda, Rəbbi (Məryəmi) yaxşı qəbul etdi, onu gözəl (bir fidan kimi) böyütdü və Zəkəriyyəyə tapşırdı...”.*²

3. *“Allah Adəmi, Nuhu, İbrahim övladını və İmran ailəsini aləmlər üzərində seçilmiş (üstün) etdi. Onlar biri digərindən törəmiş bir nəsil idilər. Allah eşidəndir, biləndir!”.*³

4. *“Ey iman gətirənlər! Özünü və ailənizi yanacağı insanlar və daşlar olan oddan qoruyun! Ona Allahın verdiyi əmrlərə (heç vaxt) asi olmayan, buyurduqlarını yerinə yetirən sərt və güclü mələklər nəzarət edir”.*⁴

5. *“Ey Harunun bacısı! Atan pis kişi, anan da zinakar deyildi!”.*⁵

Ayələrin təfsiri və nəticə:

Birinci ayədə söhbət yenə də Nuh (ə) qövmü barədədir. Həzrət Nuh (ə) öz qövmünün ilahi əzabla məhv olmasını Allahdan istəyəndə öz istəyini bu dəlil vasitəsi ilə əsaslandırır. Buyurur ki, əgər onlar sağ qalsalar, Sənin sair bəndələrini də yoldan çıxaracaqlar, onlardan kafir bir nəsilədən başqa heç nə törəməyəcək. Bu sözlər onu göstərir ki, fasiq insanların nəsləi də günah əhli olur. Yaradılış qanunlarına əsasən, onların yaşama haqları yoxdur və ilahi əzaba məruz qalaraq aradan getməlidirlər. Bu ifadə o həqiqəti çatdırır ki, cəmiyyətin halı, ailə tərbiyəsi və hətta irsiyyət amili əxlaqda və əqidədə təsir buraxa bilər.

Diqqəti çəkən məqamlardan biri də odur ki, həzrət Nuh (ə) çox ciddi surətdə deyir: *“Onların bütün övladları fasiq və kafir olacaq”*. Çünki

---

¹ “Nuh” surəsi, ayə 27.

² “Ali-İmran” surəsi, ayə 37.

³ “Ali-İmran” surəsi, 33-34-cü ayələr.

⁴ “Təhrim” surəsi, ayə 6.

⁵ “Məryəm” surəsi, ayə 28.

onların cəmiyyətində fəsad o qədər güclü idi ki, ondan qurtulmaq elə də asan deyildi. Amma bu, insanı ixtiyarsız özünə cəzb edən yüz faizlik icbari bir hal da deyildi. Bəzilərinin görüşlərinə görə, həzrət Nuhun (ə) bu agahlığı ilahi vəhyə görə idi. Necə ki, Nuha (ə) buyurulur: **“Əvvəlcə iman gətirənlərdən başqa, tayfandan daha heç kəs iman gətirməyəcək”**.¹

Aydındır ki, bu ayə onların gələcəyinə şamil olunmur. Amma gələcək nəsillərlə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz üç nəsnəyə görə (mühit, tərbiyə, ailə və irsiyyət) hökm oluna bilər.

Bəzi rəvayətlərdə qeyd edilir ki, Nuh peyğəmbərin (ə) qövmünün kafir olanları öz övladları həddi-buluğa çatanda onları Nuhun (ə) yanına aparıb deyirdilər ki, gördüyünüz bu qoca kişi yalançıdır, ondan uzaq durun, mənə də vaxtında öz atam bunu demişdi (siz də öz övladlarınıza bunu çatdırın). Bu minvalla bir-birinin ardı ilə fasiq nəsillər gəlib gedirdi.²

Qurani-kərimdə dünyanın ən şəxsiyyətli və seçilmiş qadınlarından olan həzrət Məryəmin hekayəsində maraqlı ifadələr qeyd olunur. Bu ifadələr onu göstərir ki, irsiyyət, ailə tərbiyəsi və mühit insanın ruhiyyəsinə çox böyük təsir göstərir. Tərbiyəli övlad yetişdirmək istəyən hər kəs bu təsirlərə qarşı çox diqqətli olmalıdır. Eynilə həzrət Məryəmin (ə) anası kimi; o, elə bir ruhiyyədə idi ki, şeytanın vəsvəsesindən uzaq olması üçün övladını Allaha tapşırırdı. Hamilə olarkən arzu etdi ki, övladı Allah evinin xidmətçilərindən olsun və hətta bu iş üçün nəzir də etdi. Ayədə deyilir ki, **“Belə olduqda, Rəbbi (Məryəmi) yaxşı qəbul etdi, onu gözəl (bir fidan kimi) böyütdü və Zəkəriyyəyə tapşırırdı...”**.

İnsanın pak vücudunun fədana bənzədilməsi o həqiqətdən xəbər verir ki, bir gözəl gül koluna və ya barlı bir ağaca qulluq etmək istədikdə əvvəlcə onu alaq otlarından təmizləyirsən, sonra boy atması üçün başqa tədbirləri

---

¹ “Hud” surəsi, ayə 36.

² “Fəcr” surəsinin təfsirində, Fəxri Razi və “Təfsiri-Məraği” sözügedən ayənin təfsirində.

görürsən. Hər bir bağban da beləcə səliqə ilə məhz bu ardıcılıqla çalışır. İnsanlar da belədir; həm ruhda və canda olan irsi amillər, həm də ailə və cəmiyyətdə olan amillər ona təsir edir.

Diqqəti çəkən digər məsələ də budur ki, ayədəki cümlənin sonunda “وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا” – *“Onu (Məryəm) Zəkəriyyəyə tapşırdı”*, – deyə buyurulur.¹ Təbii ki, Allahın seçdiyi böyük bir peyğəmbərin (ə) himayəsində tərbiyə alan bir insanın aqibəti də gözəl olacaq. Təəccüblü deyil ki, belə bir ali tərbiyə ilə Məryəm ali bir əxlaq, təqva və iman məqamına çatacaq. Ayənin davamında da buna toxunularaq buyurulur: “Zəkəriyyə hər dəfə onun ibadət etdiyi mehraba girdikdə, yanında bir ruzi olduğunu görərdi. “Ya Məryəm, bunlar sənin üçün haradandır?” - dedikdə, o: “Allah tərəfindəndir!” - deyə cavab verərdi. Həqiqətən, Allah istədiyi şəxsə hədsiz ruzi verər!”.

Bəli, bu cənnət tərbiyəsinin nəticəsi də belə gözəl əxlaq və cənnət nemətləri olacaq!

Üçüncü ayə həqiqətdə həzrət Məryəm (ə) və Zəkəriyyənin (ə) qəyyumluğundan bəhs edilən ayəyə bir müqəddimə hesab olunur. Yenə də söhbət irsiyyət amilinin təsirindən, paklıqla olunan tərbiyədən, təqva və fəzilətdən bəhs edir. Buyurur ki, *“Allah Adəmi, Nuhu, İbrahim övladını və İmran ailəsini aləmlər üzərində seçilmiş (üstün) etdi. Onlar biri digərindən törəmiş bir nəsil idilər. Allah eşidəndir, biləndir!”*.

Ayədə ilahi peyğəmbərlərin bir-birinin nəslindən yaranmasına, irsiyyət qanununa və ya ailə tərbiyəsinə, yaxud hər ikisinə işarə olunur. İstənilən halda bəhs etdiyimiz mövzuya, yəni irsiyyətin məsələsi və tərbiyənin şəxslərdə, təqva və fəzilətdə qoyduğu təsirinə şahidlik edir.

---

¹ Diqqət etmək lazımdır ki, “kəfil” - “كفل” kəlməsi təşdidsiz yazılsa, öhdəyə götürmək, qəyyumluq mənasını verir. Əgər üç hərf kökünə əlavə artırma ilə (sulasi məzid) təşdidli yazılsa, (“kəffil” – “كفّل”) “başqası üçün qəyyum seçmək” mənasını verir. Eyni ilə, yuxarıda ayədə deyildiyi kimi, Allah-taala Zəkəriyyəni (ə) Məryəmə qəyyum olaraq seçdi. (Beləliklə “kəffil” kəlməsi burada iki məful qəbul edir: birinci məful “ha” qadın cinsi əvəzliyidir ki, Məryəmə (ə) işarə olunur, ikinci məful isə həzrət Zəkəriyyənin (ə) özü olur).

Bu ayənin izahında rəvayət olunan hədislər də həmin mənanı bizə çatdırır.¹ İstənilən halda qeyd edilən ayənin dəlalət etdiyi mövzu bir insanın tərbiyə olunduğu mühiti, irsiyyət məsələsini, ləyaqətli insanların dərin təsirini və mənəvi əxlaq rəhbərlik edən məqamın varlığını təsdiq edir. İnkərolunmaz bir həqiqətdir ki, belə bir irsiyyətə və tərbiyəyə məxsus olan şəxsləri aludə irsiyyəti və tərbiyəsi qüsurlu olan şəxslərlə müqayisə etmək olmaz.

Dördüncü ayədə Allah-taala möminlərə xitab edərək belə buyurur: ***“Ey iman gətirənlər! Özünüzdü və ailənizi yanacağı insanlar və daşlar olan oddan qoruyun! Ona Allahın verdiyi əmrlərə (heç vaxt) asi olmayan, buyurduqlarını yerinə yetirən sərt və güclü mələklər nəzarət edir”.***

“Təhrim” surəsinin bu ayəsi ilk öncə Peyğəmbərin (s) bəzi xanımlarına xəbərdarlıq edərək buyurur ki, öz əməllərinə diqqətli olsunlar. Sonra isə ümumi bir hökm kimi bütün möminlərə xitab edərək qeyd edilir.

Aydındır ki, burada qeyd edilən od elə cəhənnəm odunun özüdür. Bu oddan uzaq olmanın yolu ancaq günahdan uzaqlığa səbəb olan, itaət və təqva ilə həvəsləndirən ailə təlim-tərbiyəsidir. Bu tərtiblə, sözügedən Quran ayəsi həm ailə başçısının vəzifələrini müəyyənləşdirir, həm də əxlaqi fəzilətlərin, təlim-tərbiyənin təsirlərini vurğulamış olur. Bu elə bir proqramdır ki, gərək ailə təməlinin ilk daşı qoyulanda, sonra isə övladın dünyaya gəlişinin ilk günlərində başlanmış olsun. Həmçinin, proqramın bütün mərhələlərində görülməli işlər düzgün və sonuna kimi diqqətlə təqib edilsin.

Bir hədisdə oxuyuruq ki, sözügedən ayə nazil olduqda, Peyğəmbərin (s) səhabələrindən biri soruşdu: “Öz əhli-əyalımızı cəhənnəm odundan necə qoruyaq?”.

Həzrət Peyğəmbər (s) buyurdu:

---

¹ “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 1, səh. 331.

“Onları yaxşılıqlara dəvət et və pisləklərdən çəkindir. Əgər sözünü qəbul etsələr, artıq sən onları cəhənnəm atəşindən qorumuş olarsan. Yox, əgər qəbul etməsələr, sən öz vəzifənə əməl etmiş olarsan!”.¹

Məlum olduğu kimi, yaxşılıqlara dəvət prinsipi ailəni cəhənnəm odundan qorumağın bir vasitəsidir. Bu hədəfi təkmilləşdirmək üçün hər vasitədən istifadə etməli və mümkün olan bütün işlərdən, o cümlədən, əməldən, ruhi durumdan, ibrətamiz kəlamlardan yararlanmaq lazımdır. Hətta bu ayənin irsiyyət məsələsinə də aid olması mümkündür. Məsələn, ana bətnində nutfənin bağlandığı zaman halal yeməklər yemək, Allahı yad etmək kimi. Bu halda bağlanan nutfə də irsiyyət cəhətdən müsbət yüklə yüklənəcək, çünki uzaqgörənliklə nəzər saldıqda bütün bunlar oddan uzaq olmaq üçün vacib amillərdir.

Bəhsimizə dair beşinci ayə həzrət Məryəm (ə) və atasız dünyaya gələn həzrət İsa (ə) haqqında bəhs edir. Həzrət Məryəm (ə) öz körpəsi İsa Məsihi özü ilə yaxınları və qövmünün yanına gətirən zaman onlar təəccüblə dedilər ki, sən çox pis bir iş görmüsən. ***“Ey Harunun bacısı! Atan pis kişi, anan da zinakar deyildi!”***.

Bu cümlə (xüsusilə onu Quranın nəql etməsi və əməldə onu təsdiq etməsi) onu göstərir ki, ata-ana tərəfindən irsiyyət amilinin təsiri və insanların əxlaqında ailə tərbiyəsinin rolu bütün insanların öz həyatlarında təcrübədən keçirdikləri məsələlərdəndir. Hətta onlar bu işin əksini gördükdə, heyrətlərini gizləməmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ayələrdən ümumi nəticə ala bilərik ki, irsiyyət amili və tərbiyə əxlaqi məsələlərdə - istər müsbətə doğru olsun, istərsə də mənfiyə - təsir buraxan mühüm amillərdəndir.

Ailə tərbiyəsi ilə əxlaqın əlaqəsi islami hədislərdə

---

¹ “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 5, səh. 372.

Sözsüz ki, hər bir insanın ilk məktəbi anasının qoynu və atasının qucağıdır. Elə bu yerdə o, ilk fəzilət, yaxud rəzilət dərslərini mənimsəyir. Əgər tərbiyə məfhumunu ümumi olaraq yaradılış qanunlarına uyğun (təkvini) və şəriət qanunlarına uyğun (təşrii) nəzərə alsaq, insanın ilk məktəbi öz təsirini dolayı yolla körpənin vücudunda biruzə verən ana bətni və ata sülbüdür. Belə ki, məhz buradan fəzilət ya rəzilət sifətləri üçün zəmin hazırlanır. İslami hədislərdə bu məsələyə çox incə və dəqiq ifadələrlə münasibət bildirilib. Onlardan bir qismini aşağıda sizlərə təqdim edirik:

1. Həzrət Əli (ə) buyurur:

حُسْنُ الْأَخْلَاقِ بُرْهَانُ كَرَمِ الْأَعْرَاقِ

“Gözəl əxlaq insana (ata-anadan çatan) bəyənən irsiyyətə bir sübutdur”.¹

Məhz bu dəlilə görə pak və fəzilətli ailələrdən layiqli, saleh övladlar yetişir və tam əksinə, şər insanlar da adətən çirkəbə bulaşmış ailələrdən çıxır.

2. Yenə də həzrət Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə oxuyuruq: *“Öz hacətlərinizi istəmək üçün camaatın şərəflisi olan, pak və əsilzadə ailələrdə böyüyən insanların sorağına gedin. Çünki ehtiyacı olanlar onların yanında gözəl bir surətdə istəklərinə çatar”.²*

3. İmam Əlinin (ə) Malik Əştərə ünvanladığı əhdnamədə layiqli ordu başçıları seçilməsi barədə etdiyi tövsiyələrində oxuyuruq: *“...sonra öz bağlılığını əsil-nəcəbəti olan, saleh və keçmiş parlaq ailələrlə qur, bundan sonra şücaətli, səxavətli və alicənab insanlarla yaxın ol. Çünki onlar fəzilət ocağı və yaxşılıqların özəyidir”.³*

4. Övladların əxlaqlı şəxsiyyət kimi formalaşmasında əxlaqdan uzaq olan ata-ananın mənfi təsiri çoxdur. İmam Sadiqdən (ə) nəql olunan bir

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Qurəul-hikəm”.

³ “Nəhcül-bəlağə”.

hədisdə oxuyuruq: *“Əri şərab içən qadın ərinə (onunla bir yatağa girərək) itaət etsə, göydəki ulduzların sayı qədər günah etmiş olar və onlardan törənən övlad da çirkəbə bulaşmış olar”*.¹

Digər çoxsaylı rəvayətlərdə şərab içən və bədaxlaq kişiye qız vermək qadağan olunub.²

5. Ata-ananın övladın təməlinin qoyulmasında təsiri yetərinə mühümdür. Həzrət Peyğəmbərdən (ə) nəql olunan məşhur bir hədisdə belə buyurulur:

كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّى يَكُونَ أَبَوَاهُ هُمَا اللَّذَانِ يَهُودَانِهِ وَنَصْرَانِيهِ

“Hər bir övlad pak fitrət (islam və tövhid) üzərində dünyaya gəlir, sonradan ata və anası onu yəhudi və məsihi edir”.³

6. Elə bu deyəcəyimiz hökm övlad tərbiyəsi məsələsində, tərbiyənin övladların əsas hüququ olduğundan, məsuliyyətin ata-ananın üzərinə düşməsinə səbəb olur.

Belə ki, Həzrət Peyğəmbərin (s) digər bir hədisində oxuyuruq:

“Ata və ana üzərində olan övlad haqları ondan ibarətdir ki, ona gözəl ad qoysunlar və yaxşı tərbiyə versinlər”.⁴

Şübhəsiz, adlar, insana olunan bir təlqin kimi onun ruhiyyəsinə çox təsir edir. Böyük şəxsiyyətlərin, təqva və fəzilətdə öncül olanların adları insanı onlara yaxın edir, daşürəkli və rəzil insanların adları isə adamı onlara sarı cəlb edir. İslam dini bu zərif psixoloji halı belə nəzərdən qaçırmayıb. Belə ki, kitablarda yaxşı və pis adlarla bağlı ayrıca fəsillər açıqlaraq hədislər qeyd edilib.⁵

---

¹ “Ləalil-əxbar”.

² “Vəsailuş-şiə”, c. 14, səh. 53.

³ “Məcməul-bəyan” təfsiri, “Rum” surəsinin 30-cu ayəsinin təfsirində.

⁴ “Kənzul-ummal”, 45192-ci hədis.

⁵ “Vəsailuş-şiə”, c. 15, səh. 122-132.

7. Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş digər bir hədisdə oxuyuruq: *“Atanın öz övladına qoyduğu ən yaxşı miras gözəl əxlaqdır”*.¹

8. İmam Səccad Əli ibn Hüseyn (ə) elə bu zəmində dərin mənalı bir ifadə ilə bunları buyurur:

“Vilayəti (başçılığı) öhdənə qoyulan (ailə və uşaq) qarşısında – onların gözəl tərbiyəsində, Allaha doğru hidayətlərində və itaətkar olmalarında kömək etməkdə məsuliyyət daşıyırsan”.²

9. Həzrət Əli (ə) özünə aid bir kəlamında maraqlı ifadə işlədir. Bu ifadə onu göstərir ki, ataların əxlaq və davranışı övladlara keçən irsi bir mirasdır. Buyurur: *“Ataların öz övladları üçün qoyduğu ən yaxşı miras düzgün ədəb, tərbiyə və əxlaqi fəzilətdir”*.³

10. Bu bəhsimizi İmam Əlinin (ə) “Nəhcül-bəlağə”də olan başqa bir kəlamı ilə sona çatdırırıq. İmam Əli (ə) nadanların onu başqaları ilə müqayisə etməsinə görə öz şəxsiyyət və tutduğu mövqeyi bəyan edərkən belə buyurur: *“Siz mənim Peyğəmbərə (s) olan yaxınlığımı və Peyğəmbərin yanında olan xüsusi məqamımı çox yaxşı bilirsiniz. Kiçik uşaq idim, Peyğəmbər (s) məni öz qucağına alır, sinəsinə basırdı... O, hər gün mənim üçün öz əxlaqi fəzilət bayrağını dalğalandırırdı. Mənə əmr etdi ki, onun ardıcılı olum (və məndə olan bu əxlaq və davranış onun tərbiyəsi ilə daima artmışdır)”*.

Diqqətə layiqdir ki, İmam Əli (ə) bu söhbətin əsnasında Peyğəmbərin (s) əxlaq və rəftarı barədə danışarkən belə buyurur: *“Elə ki, Allah Rəsulu (s) süddən ayrıldı, Allah-taala Öz böyük bir mələyini məmur təyin edib gecə və gündüz onu ən gözəl əxlaq yolu ilə aparmasını və dünyanın ən yaxşı sifətlərinə yiyələnməsinə sövq etməsini tapşırdı”*.⁴

---

¹ “Kənzul-ummal”, 45411-ci hədis.

² “Biharul-ənvar”, c. 17, səh. 6.

³ “Qurəul-hikəm”.

⁴ “Nəhcül-bəlağə”, 192-ci xütbə.

Beləliklə, Həzrət Peyğəmbərin (s) özünün də mələklər vasitəsi ilə tərbiyə olunduğu anlaşılır.

Bu bir həqiqətdir ki, əxlaq və pis-yaxşı olmasından asılı olmayaraq, insanın ruhi sifətləri onun daxilindən qaynaqlanır və insanın öz iradəsi ilə formalaşır. Əlbəttə, pis və yaxşı əxlaqın formalaşmasına səbəb olan çoxsaylı amilləri də inkar etmək olmaz. Bunlardan biri də genetik məsələsi və ata-anadan aldığı tərbiyəsidir. Bu məsələ qəti olaraq elmi və məntiqi təhlillərlə, eyni zamanda müşahidə və təcrübələrlə danılmaz bir fakt kimi isbat olunub. Elə bu dəlilə əsasən, şəxsiyyət və əxlaqi zinətlərlə bəzənmiş saf cəmiyyət yetişdirmək üçün genlərə, irsiyyətə və ana qucağında olduğu zamandan başlayaraq körpəyə diqqət tələb olunur. Məhz bu zamanlarda insan şəxsiyyəti formalaşdığı üçün ona çox əhəmiyyət verilməlidir.

4. Tərbiyədə elm və biliyin təsiri

Əxlaqın çiçəklənməsinə zəmin yaradan amillərdən biri də elmi biliklərin çoxalması və fərdlərin mərifət əldə etməsidir. Məntiqi dəlillərlə, çoxsaylı təcrübələrlə sübut olunub ki, insanın mərifət qazanması və ilahi elmlərə yiyələnməsi, nə qədər çox olsa, əxlaqi fəzilətləri də bir o qədər parlaq olar. Əksi də belədir, nadanlıq və ilahi maarifin azlığı yaxşı xislətin dayaqlarını şiddətli şəkildə sarsıdaraq əxlaqı da tənəzzülə uğradır.

Kitabın başlanğıcında qısa şəkildə “elm və əxlaqın rabitəsi” haqda bəhs olundu. Qeyd edildi ki, bəzi alim və filosoflar bu haqda o qədər fikirlər yürüdülər ki, sonda “elm əxlaqa bərabərdir” kimi bir nəticəyə gəliblər. Buna misal kimi Sokratın “elm və hikmət əxlaqın mənbəyidir” fikrini qeyd etmək olar.

Əxlaqi rəzilliklər isə nadanlığın mənşəyidir. Məsələn, təkəbbürlü və paxıl insanlar məhz bu dəlillərə görə iki rəzil sifətə mübtəla olmaqdadır, amma onların nəhslik və ziyanlarından xəbərsizdirlər. Elm adamları yazır ki, heç kim düşünülmüş şəkildə pisliyin, çirkinliyin arxası ilə getməz.

Beləliklə, əgər cəmiyyətin mərifəti artsa, bu cür insanların sağlam əxlaq sahibi olmalarına da kömək etmiş olar.

Hərçənd bu sözlər mübaliğəyə daha yaxındır və əxlaqi məsələlərə yalnız müəyyən aspektdən bir baxışdır. Amma bir həqiqəti də inkar etmək olmaz ki, elm əxlaqa münbit şərait yaradan amildir. Elə buna görə də, cəhalət girdabına batan insanlar əxlaqdan daha çox uzaqdır, ilahi maarifə yiyələnmiş alimlərdə isə bu hal daha az müşahidə olunur. İstənilən halda bu iki qism insanlarda da istisnalar mövcuddur. Elə bu dəlilə görə Quranda Peyğəmbərin (s) dəvəti və göndərilməsi barədə buyrulur: *“(Əksəriyyəti yazıb-oxumaq bilməyən) ümmiərə özlərindən elçi göndərən Odur. (Bu Peyğəmbər) onlara (Allahın) ayələrini oxuyar, onları (pis əməllərdən) təmizləyər, onlara Kitabı və hikməti öyrədir. Halbuki onlar əvvəllər açıq-aydın azgınlıq içində idilər”*.¹

Bu ardıcılıqla aşkar azgınlıqdan nicat tapmaq, eləcə də əxlaqi rəzilliklərdən, günahlardan paklanmaq Qurani-kərimin ayələrini oxumaqla və əməl etməklə əldə olunur. Bu məsələ də aşkar şəkildə iki işin, yəni Quran ayələrini oxumaqla nicat tapmağın, kitab və hikmətin təlimlərinə əməl etməklə paklanmağın arasında rabitə olmasını göstərir.

“Quranın mesajı” kitabının 1-ci cildinin ilk hissələrində “mərifət və idrak” məsələləri haqda bəhs edərkən, Quranın həmişəyaşar ayələrindən çoxlu sayda nümunələr qeyd etdik. Belə ki, əxlaqi fəzilətlər ilə elm və mərifətin rabitəsi və əxlaqi rəzilliklərlə cəhalət və idraksızlığın rabitəsi barədə söhbət açdıq. İndi isə qısa şəkildə yenə də bu haqda on nümunəni diqqətinizə çatdırmaq istəyirik:

1. Cahillik, fəsadın mənbəyi və azgınlıqdır

---

¹ “Cümə” surəsi, ayə 2.

“Nəml” surəsinin 55-ci ayəsində oxuyuruq ki, Lut peyğəmbər (ə) öz azgın qövmünə deyir: ***“Siz qadınları qoyub şəhvətlə kişilərin yanınımı gedəcəksiniz? Yox, siz cahil bir qövmsünüz!”***.

Burada cəhalət və nadanlıq cinsi azgınlıq və əxlaqi fəsad kimi təqdim olunub.

2. Cəhalət, cinsi azadlıq və azgınlığa səbəb olur

“Yusif” surəsinin 33-cü ayəsində həzrət Yusif (ə) öz kəlamında cinsi azgınlığı cəhalətlə birgə qeyd edir: ***“(Yusif) dedi: Ey Rəbbim! Mənim üçün zindan bunların məni sövq etdikləri işi görməkdən daha xoşdur. Əgər bu qadınların hiyləsini məndən uzaq etməsən, mən onlara meyl edər və cahillərdən olaram”***.

3. Cəhalət, paxıllıq amillərindəndir

“Yusif” surəsinin 89-cu ayəsində oxuyuruq ki, Yusif peyğəmbər (ə) Misirin xəzinədarı olanda və qüdrət taxtında oturanda Kənan bölgəsindən buğda almağa gələn qardaşlarının qarşısına özünü tanıtmadan çıxıb belə dedi: ***“Siz cahil olduğunuz zaman Yusifə və qardaşına (Benyamin) nələr etdiklərinizi bilirsinizmi?”***.

Yəni sizin cahilliyiniz paxıllığa səbəb oldu və paxıllığınız səbəbindən Yusifi qətlə yetirmək həvəsinə düşdünüz, ona işkəncə verdiniz və quyuya atdınız.

4. Cəhalət, təəssübkeşlik və inadkarlığın mənşəyidir

“Fəth” surəsinin 26-cı ayəsində bir ifadə diqqəti çəkir. Aydın olur ki, ərəb müşriklərinin həzrət Peyğəmbərin (s) zamanında olan kor-koranə təəssübkeşliyi onların nadanlığından nəşət tapmışdır: ***“(Xatırla) Kafirlər qəlblərində cahiliyyət qəzəbi və təəssübkeşliyini yerləşdirdikləri zamanı...”***.

5. Cəhalətlə bəhanə axtarmaq arasında bağlılıq

Peyğəmbərlərin tarixi nadan ümmətlərin önündə duran yersiz bəhanə axtaranlarla doludur. Qurani-kərim dəfələrlə buna işarə edib. Bəzən bu bağlılıqda cəhalətin izi aşkar görünür. Belə ki, “Bəqərə” surəsinin 118-ci ayəsində oxuyuruq: ***“Cahillər dedilər: “Nə üçün Allah bizimlə danışmır və***

ya bizim özümüdə bir ayə və nişanə gəlmir?” Onlardan əvvəlkilər (də) belə demişdilər. Onların qəlbləri (və düşüncələri) biri-birinə bənzəyir. Şübhəsiz, biz əminliklə inananlara (və həqiqət axtaranlara) ayə və nişanələrimizi (kifayət qədər) aydınlaşdırdıq”.

Burada cəhalət mənasız bəhanə gətirməkdən ibarətdir və onu göstərir ki, bu əxlaqi sapma cəhalətlə yaxın rabitədədir. Eyni zamanda çoxsaylı təcrübələr də bunu deməyə əsas verir.

6. Sui-zənn və bədbinliyin cəhalətlə rabitəsi

“Ali-İmran” surəsinin 154-cü ayəsində “Ühüd” müharibəsinin döyüşçüləri barədə oxuyuruq: *“Bu qəm-qüssədən sonra Allah sizə rahatlıq üçün xəfif bir yuxu göndərdi. O sizin bir qisminizi bürüdü. O biri qisminiz isə ancaq öz canlarının harayına qalaraq: Bu işdə bizim üçün bir şey varmı? – deyə Allaha qarşı haqsız yerə, cahiliyyətə xas olan düşüncələrə qapıldılar”.*

Şübhəsiz, sui-zənn əxlaqi rəzilliklərdən hesab olunur. Fərd və cəmiyyət üçün bir çox fəsadların mənşəyidir. Bu ayədə cəhalətlə sui-zənnin rabitəsi aşkar şəkildə göstərilir.

7. Ədəbsizlik, cəhalətdən qaynaqlanır

Qurani-kərim “Hucurat” surəsinin 4-cü ayəsində Həzrət Peyğəmbərə (s), böyük məqamına rəğmən, ehtiram etməyənləri nadan və düşüncəsiz olaraq təqdim edir. Buyurulur: *“Şübhəsiz ki, səni otaqların arxasından çağıranların çoxunun ağı kəsmir”.*

Bu ayə vaxtılı-vaxtsız həzrət Peyğəmbərin evinin qarşısına gəlib uca səslə “Ey Məhəmməd, çölə çıx, səninlə işimiz var”, – deyə qışqıran şəxslər barədə nazil olub. Həzrət Peyğəmbər (s) onların bu ədəbsizliyindən çox əziyyət çəkirdi. Amma həya etdiyi üçün bir söz demədən sakit qalırdı. Sözügedən ayə nazil olaraq Peyğəmbərlə (s) danışmağın və ona müraciətin qaydalarını öyrətdi.

Ayədə keçən “çoxunun ağılı kəsmir” cümləsi mülayim formada ifadə olunur. Belə ki, bu cür ədəbsiz davranış əsasən düşüncənin azlığından qaynaqlanır.

8. Cəhənnəm əhli cahildir

Sözsüz cəhənnəm yolunun yolçuları çirkin əməl və rəzil əxlaq sahibləridir. Başqa sözlə desək, onlarda olan əxlaqi sifətlər, əxlaqa əməl etmək çirkəbə bulaşmışdır. Əlavə olaraq, Quranın cəhənnəm əhlini qanmaz, cahil və nadan kimi qələmə verməsi aşkar şəkildə göstərir ki, çirkin əməl ilə cəhalət və nadanlıq arasında sıx bir rabitə mövcuddur. “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsində oxuyuruq: ***“Biz Cəhənnəm üçün bir çox cinlər və insanlar yaratdıq. Onların qəlbləri var, onunla anlamazlar; gözləri var, onunla görməzlər; qulaqları var, onunla eşitməzlər. Onlar heyvan kimidirlər, hətta daha çox azğınlıqdadırlar. Qafil olanlar da məhz onlardır”.***

Qurani-kərimin bu və bir çox digər ayələrində cəhalət, əməl və bəd əxlaqın rabitəsi aşkar surətdə bəyan olunur.

9. Səbir və dözümlülük öz mənşəyini bilikdən alır

“Ənfal” surəsinin 65-ci ayəsində müsəlmanlara bildirilir ki, düşmən ordusuna nisbətdə az olan qüvvələrinizi elm və biliyi artıran səbir və imanla çox hesab edin. Buyurulur: ***“Ey Peyğəmbər, möminləri cihadə həvəsləndir. Əgər sizdən iyirmi nəfər səbirli olsa, onlar iki yüz nəfərə qalib gələrlər. Əgər sizdən yüz nəfər olsa, onlar kafirlərin min nəfərinə qalib gələrlər. Çünki onlar anlamaz bir qövmdürlər”.***

Bəli! Kafirlərin elmsizliyi onların süstlüyünə və səbirsizliyinə, möminlərinə müqavimət göstərməsinə və ayaqda durmasına səbəb olur. O həddə ki, müsəlmanlardan olan bir nəfər düşmənin on nəfərinin qarşısında dura bilər.

10. Nifaq və pərakəndəlik cəhalətdən qaynaqlanır

Quranın “Həşr” surəsinin 14-cü ayəsi yəhudilərdən olan bir qəbiləyə (Bəni-Nəzirə) işarə edərək buyurur ki, aralarında olan ixtilaf və pərakəndəliyə görə (zahirdə bunu biruzə verməsələr belə) müsəlmanların

qarşısında aciz qaldılar. Ayədə buyurulur: *“Onların hamısı sizə qarşı yalnız hasarları olan şəhər və kəndlərdə, yaxud (qalaların, ya evlərin) divarlar(ının) arxasında döyüşürlər. Zor-gücləri öz aralarında şiddətlidir. (Lakin siz möminlərin müqabilində zəifdirlər). Onların əlbir olduqlarını sanırsan, halbuki qəlbləri dağınıqdır, bunun səbəbi onların düşüncəsiz bir qövm olmasıdır”*.

Bu minvalla, onların nifaq və pərakəndəliyi əxlaqi rəzilət hesab olunur, onların cahil və nadan olmalarını göstərir.

Nəticə:

Yuxarıda on bənddən ibarət qeyd etdiyimiz məsələlər bir aspektdən elm və fəzilətin çoxsaylı rabitəsini çatdırır. Digər tərəfdən də cəhalət və rəzilliyin geniş rabitəsini izah edir. Bütün bunlar bizi bu rabitələrlə tanış edən geniş həcmli Qurani-kərimin ayələrindən yalnız bir qismidir.

Öz gündəlik təcrübəmizdə də cahil insanların çirkin işlərlə məşğul olmasını və rəzilət sahibi olmalarını çox görmüşük. İnsanın biliyi bu cür əməllərin pis olmasını anlayacaq qədər olsa və bu tip əməllərin ziyanlarını bilsə, onun axirət və məadla bağlı biliyi daha da artar; kökündən bu cür əməlləri tərk edər, yaxud, ən azından, çox hallarda pis əməllərdən çəkinər.

Bəhs etdiyimiz məsələlərin məntiqi dəlilləri də aydındır. Belə ki, yüksək dərəcəli sifətlər əldə etmək məqsədilə olunan hərəkətlərin və saleh əməllərin dərin düşüncəyə ehtiyacı var. Sözsüz ki, düşüncələrin ən üstünlərindən biri yaxşı əməllərin və yaxşı sifətlərin, eyni zamanda, pis əməllərin və rəzilət sifətlərin barəsində olan düşüncələrdir. Həmçinin axirət və məad haqqında biliklər, peyğəmbərlər və övliyaların məktəbi haqda məlumatlar insanı onlara tərəf sövq edir, əxlaqi fəsadları islah etmək üçün geniş üfüqlər açır.

Göründüyü kimi, burada “elm və idrak” dedikdə, texniki fənlər və maddi məsələlər barədə biliyə yiyələnməyi nəzərdə tutmuruq, çünki bu məsələlər barədə biliyə yiyələnmişlərin çoxu daha çox çirkəbə bulaşan

insanlardır. Əksinə “elm və idrak” dedikdə, bizim məqsədimiz yüksək insani keyfiyyətlər, saf təlimlər, mənəviyyat və ilahi maarifdir.

Elm və əxlaqın əlaqəsi islami hədislərdə

İslami hədislər də elm və mərifətin əxlaqi fəzilətlərlə sıx əlaqəsini göstərən ifadələrlə doludur. Eyni zamanda nadanlıq əxlaqi rəzilət hesab edən rəvayətlər də kifayət qədərdir. Dediklərimizə dəlil olaraq onlardan bəzi nümunələri aşağıda qeyd edirik.

1. Əxlaqi fəzilətlərdən ən mühümü olan zöhdlə mərifətin rabitəsi haqda İmam Əlidən (ə) belə rəvayət olunur:

“Mərifət ağacının meyvəsi dünyadakı zöhddür”.¹

2. Başqa bir hədisdə yenə də həzrət Əli (ə) buyurur:

يَسِيرُ الْمَعْرِفَةِ يُوجِبُ الزُّهْدَ فِي الدُّنْيَا

“Azacıq mərifət və bilik dünyada zahidliyə səbəb olur”.²

Burada mərifət dedikdə, ilahi mərifət nəzərdə tutula bilər. Belə ki, Onun nəhayətsiz pak zatının qarşısında hər şey kiçik və dəyərsizdir. Eynilə bir damlanın dəryanın müqabilində heç nə olması kimi. Belə bir düşüncənin özü zöhdün səbəbi və dünyanın bər-bəzəyinə etinasızlıq hesab olunur.

Həmçinin dünyanın daimi olmaması və keçmiş xalqların tarixi haqqında düşünmək də insanda zöhdün ruhunu oyadır. Əbədi qalacağı saraylar və cənnətin nemətlərinin əzəməti və ya bu deyilənlərin hamısı haqqında düşüncələr insanda zöhdün təməlini qoyur.

3. Başqa bir hədisdə hərisliyin tərk olunması ilə mərifətin əlaqəsi haqda Həzrət Əli (ə) belə buyurur:

“Hər kimin qəlbində ilahi mərifət yuva qursa, qəlbində ehtiyacsızlıq və camaata möhtac olmamaq öz yerini tutur”.¹

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Qurəul-hikəm”.

Aydındır ki, Allahın cəlal və camal sifətlərindən agah olan, varlıq aləmini ehtiyacsız Zətin bir qığılcımı hesab edən bir kəs yalnız Ona təvəkkül edər. Ehtiyacını yalnız o zəngin Zətdən istəyər.

4. İlahi mərifətin dili nalayiq sözlərdən və qarnını haramdan qorumqla rabitəsi. Həzrət Peyğəmbərin (s) bir hədisində belə buyurulur:

مَنْ عَرَفَ اللَّهَ وَ عَظَّمَهُ مَنَعَ فَأَمَّا مِنَ الْكَلَامِ، وَبَطْنُهُ مِنَ الطَّعَامِ

“Allahı tanıyan və böyük bilən şəxs dilini (nalayiq) sözdən, qarnını isə (haram) yeməkdən saxlayar (qoruyar)”.²

5. Müxtəlif əxlaqi fəzilətlərin mənşəyi olan mərifət və Allah qorxusu arasında olan rabitə haqda İmam Sadiqdən (ə) rəvayət olunur:

“Allahı tanıyan (Onun cəzasından) qorxar, Allahdan qorxan isə dünyanın bər-bəzəyinə etinasız olar”.³

6. Olub keçənləri unutmaq və intiqam hissini tərk etməklə ilahi mərifətin rabitəsi. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə bunları oxuyuruq:

“Allahı ən cox tanıyan, səbəb tapmasa belə, hamıdan əvvəl xəta edənləri bağışlayan kəslərdir”.⁴

(Aydındır ki, bu hədis ictimai deyil, fərdi məsələlərə aiddir).

7. Təkbəbbürün tərk edilməsi ilə ilahi mərifətin rabitəsi. İmam Əlidən (ə) belə nəql olunur:

“Allahın əzəmətindən xəbərdar olan şəxsin lovğalıq etməsi ləyaqətli iş deyil”.⁵

8. Əməllərin paklığının elm və biliklə rabitəsi. Həzrət Əli (ə) növbəti bir hədisində buyurur:

“Elm və mərifətə yaxınlaşmadıqca, insanın əməlləri pak olmaz”.⁶

---

¹ “Qurərul-hikəm”.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 237.

³ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 68, hədis: 4.

⁴ “Qurərul-hikəm”.

⁵ “Nəhcül-bəlağə”, 147-ci xütbə.

⁶ “Qurərul-hikəm”.

Aydındır ki, əməlin paklığı ilə əxlaqın paklığı adətən bir-birindən ayrı deyil.

9. Bu rabitə haqda Həzrət Peyğəmbərdən (s) belə bir hədis nəql olunur:

“Elm və mərifət vasitəsi ilə Allaha itaət və ibadət olunur, elm vasitəsi ilə Allahı tanımaq və Onu vahid qəbul etmək olar. Həmçinin onun vasitəsi ilə qohumlar arasında əlaqə yaranır, halal-haram tanınır. Elm əməlin rəhbəridir”.¹

Bu hədisdə də bir çox əxlaqa söykənən əməllərin elm ağacının səmərəsi olması qeyd edilib.

10. Başqa bir hədisdə Həzrət Əli (ə) həmin mənanı çatdıran bir hədisdə buyurur:

“Ağıl ağacının bəhrəsi camaatla mülayim davranmaqdır”.²

Adətən islami mənbələrdə elm və mərifətin əxlaqi fəzilətlərlə, yaxud əxlaqa söykənən əməllərlə rabitəsini göstərən hədislərin qarşısında cəhalət və rəzilliklərin rabitəsi də qeyd olunur; cəhalətlə rəzilliklərin qarşılıqlı əlaqəsi açıqlanır. Mövzumuza aid olduğu üçün onlardan bir neçəsini qeyd edirik:

1. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə deyilir:

“Cəhalət və nadanlıq hər bir şərin köküdür”.³

2. Yenə də Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan başqa bir hədisdə oxuyuruq:

“Hərislik, acgözlük və paxıllıq cəhalət və nadanlıqın nəticəsidir”.⁴

Həris və acgöz insan adətən ehtiyacından artıq şeylərin ardınca gedir. Həqiqətdə bu tip insanın sevgisi əql və məntiqə uyğun olmayan mal,

---

¹ “Tuhəful-uqul”, səh. 21.

² “Qurərul-hikəm”.

³ “Qurərul-hikəm”.

⁴ “Qurərul-hikəm”.

sərvət və maddi düşüncələrdir. Həmçinin, paxıl insan öz paxıllığı ilə özünə ehtiyac olmayan və yaşayışı üçün zəruri sayılmayan şeyləri qoruyub saxlayır, heç kimə vermir. Sonunda isə yığıdığı hər şeyi başqaları üçün qoyur və gedir...!

3. İmam Əlinin (ə) digər gözəl bir hədisində cəhalətlə əxlaqi rəzilliklərin əlaqəsi ümumi və daha geniş şəkildə bəyan olunur. Həzrət buyurur:

الْجَاهِلُ صَخْرَةٌ لَا يَنْفَجِرُ مَائِهَا! وَ شَجَرَةٌ لَا يَخْضَرُ عُودُهَا! وَ أَرْضٌ لَا يَظْهَرُ عُشْبُهَا!

“Cahil, içindən heç vaxt su qaynamayacaq bir daşa bənzəyir; o, elə bir ağacaca bənzəyir ki, budaqları heç vaxt yaşıllaşmaz və elə bir torpağa bənzəyir ki, onda heç vaxt bitki cücərməz”.¹

4. Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan başqa bir hədisdə cahilin həmişə ya ifratda, ya da təfritdə olduğu söylənir:

لَا تَرَى الْجَاهِلَ إِلَّا مُفْرِطًا أَوْ مُفَرِّطًا

“Həqiqətən cəhalətdə olanı ya təfritdə, ya da ifratda görərsən”.²

Diqqət etsək görərik ki, məşhur əxlaq alimlərinin nəzərlərinə əsasən, əxlaqi fəzilətlər həmişə ifrat və təfrit arasında olmaqla orta həddə yer tutur və bunun əksi isə rəzilətlə sona çatır. Yuxarıdakı hədisdən asanlıqla başa düşülür ki, cəhalət və əxlaqi rəzilliklər arasında çox yaxın bir bağlılıq mövcuddur.

5. Bir çox əxlaq ustaları əxlaqi islah, nəfsi saflaşdırma və özünütərbiyə yolundakı birinci addımı dilin islah olunması ilə şərtləndirirlər. İslami rəvayətlərdə də cəhalət və nadanlıqla dilin pis sözlərə alışması arasında olan rabitəyə işarə edilməkdədir. Onuncu imam Həzrət Hadidən (ə) nəql olunan hədisdə oxuyuruq:

“Cahil dilinin əsiridir”.¹

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Nəhcül-bəlağə”, hikmətli sözlər 70.

Sözün qıyası, elm və gözəl əxlaq, cəhalət və bəd əxlaq mövzusunda həddən artıq çox rəvayətlər mövcuddur. Bütün bunlar onu göstərir ki, nəfsi saflaşdırmaq yolunda nailiyyət əldə etmək üçün mərifət və elmi səviyyəni artırmaq, biliklənmək, başlanğıcı, məadı tanımaq və əxlaqi fəzilət və rəzilliklər haqda təsirqoyucu məlumatlara yiyələnmək lazımdır. Həqiqətdə mərifət artırmağın iki yolu var:

Birincisi, fərd və cəmiyyətə dəyən əxlaqi rəzilliklərin ziyanları ilə bağlı bilgi əldə etməkdir. Əslində, əgər insan narkotik vasitələrin, yaxud alkoqollu içkilərin istifadəsinin ona necə bərpa olunmayan ziyan vurduğunu bilsə, vücudunda onu tərk etmək istəyi yaranar. Buna görə də, narkotik vasitələrlə və alkoqollu içkilərlə mübarizə aparmaq üçün camaata bu işlərin ziyanları başa salınmalıdır. Eynilə əxlaqi rəzilliklərlə mübarizə və əxlaqi fəzilətlərin qazanılması üçün ilk növbədə bu metoddan istifadə olunmalıdır. Hərçənd bu səbəblərdən heç biri tam deyil, amma əxlaqi fəzilətlər üçün zəmin və düz yol üçün şərait yaradır.

İkincisi isə, ümumi olaraq, mərifəti inkişaf etdirmək və daha yüksəklərə ucaltmaqdır. Əgər insanın başlanğıc, məad, övliya və peyğəmbərlərin həyat yolu və bu qəbildən olan başqa məsələlərlə nisbətdə mərifəti artarsa, onda əxlaqi fəzilətlərə sevgi və rəzilətlərə nifrət yaranar. Başqa sözlə, maarif və düşüncənin aşağı səviyyədə olması və etiqaqi məsələlər baxımından cəhalətdə olmaq insanın fikirlərində rəzillik tikanlarının bitməsinə münbit şərait yaradır. Amma biliyin və düşüncənin çoxalması ruhun və canın geniş mühitini fəzilət güllərinin bitməsi ilə diri saxlayır.

5. Cəmiyyətdəki mədəniyyətin əxlaqi keyfiyyətlər və rəzil sifətlərin formalaşmasındakı rolu

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 368.

Mədəniyyət insanın fikrini, ruhiyyəsini və müxtəlif sahələrə nisbətə əsas hədəfini formalaşdıran amillər məcmusudur.

Cəmiyyətdə mövcud etiqad, adət-ənənə, ədəbiyyat, incəsənət həmin cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil edir.

Bu amillərdən bəzisinin, o cümlədən, ətraf mühit, fəzilət və rəzilliklər üçün zəmin yaradan məlumatların təsiri haqda öncəki bəhslərdə söhbət etmişik. Burada isə cəmiyyətdəki mədəniyyətin əxlaqi keyfiyyətlərinin əsaslarını möhkəmlədən, mənfi və rəzil sifətlərin bünövrəsini dərinləşdirən digər amillərdən danışmaq istəyirik.

Onlardan biri də cəmiyyətdə olan adət-ənənə, qaydalar, dəblər və xalqın tarixidir. Onlar əgər fəzilət meyarı ətrafında dönərsə, insanın ali keyfiyyətlərinin formalaşması və nəfslərin tərbiyəsi üçün olduqca münasib bir zəmin yaradacaqdır. Yox əgər əxlaqi rəzilətlər ətrafında dönərsə, mühiti rəzilliklər, mənfi xüsusiyyətlərin qəbulu üçün hazırlayacaqdır.

Quran ayələrində bu sahədə çox aydın nümunələr gözə dəyir. Bu ayələr göstərir ki, düzgün yoldan sapmış qədim xalqlar, millətlər öz batil adət-ənənələrinə, cahil qanunlarına və geridəqalmış mədəniyyətlərinə görə əxlaqi rəzilliklərin qorxunc uçurumundan aşağı yuvarlanmışdır. Nümunə olaraq:

1. “Onlar pis bir iş gördükləri zaman: “atalarımızdan belə gördük; bizə bunu Allah əmr etmişdir!” - deyərlər. De: “Allah (əsla) pis işə əmr etməz. Bilmədiyiniz bir şeyi Allaha nisbət verirsiniz?”¹

2. “Onlara: “Allahın nazil etdiyinə tabe olun!” - deyildikdə, onlar: “Xeyr, əksinə, biz atalarımızın getdiyi yola tabe oluruq”, - deyərlər. Görəsən, ataları həтта bir şey anlamayıb, hidayət olunmamış olsalar belə (onlar yenə atalarının yoluna davam edəcəklər)?!”²

---

¹ “Əraf” surəsi, ayə 28.

² “Bəqərə” surəsi, ayə 170.

3. *“Bir zaman (İbrahim) öz atasına (Azər) və qövmünə dedi: “Bu nə heykəllərdir ki, siz həmişə təzim və itaətkarlıqla onlara ibadət edirsiniz?!” Dedilər: “Biz atalarımızı onlara ibadət edən görmüşük”.*¹

4. *“Və beləcə, Biz səndən əvvəl hansı cəmiyyətə qorxudan bir peyğəmbər göndərdiksə, onların naz-nemət içində olanları dedilər: “Biz atalarımızı bir dində görmüşük və biz onların yolunu davam edirik”.*²

5. *“Onun qövmünün cavabı yalnız bu oldu: “Onları öz şəhərinizdən və cəmiyyətinizdən çıxarın; onlar paklıq axtaran insanlardır!”.*³

6. *“Onların birinə qızının olması müjdəsi verilən zaman qəzəbdən üzü qaralar - ona verilmiş xəbərin pisliyindən öz qəbiləsindən qaçıb gizlənər (və bilməz ki), görəsən, onu xəcalətlə saxlasın, ya torpaq altında gizlətsin? Bilin, pis hökm çıxarırlar!”.*⁴

7. *“Məhəmməd Allahın peyğəmbəridir. Onunla birgə olanlar kafirlərin qarşısında güclü və sərt, öz aralarında isə mehribandırlar. Onları həmişə rüku və səcdə halında daim Allahın fəzl və razılığını diləyən görərsən. Onların nişanəsi üzlərində görünən səcdə izidir”.*⁵

Ayələrin təfsiri və nəticə:

Məsələ burasındadır ki, hər bir xalqın mədəniyyəti fərdlərin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Ali dəyərlərə malik mədəniyyətlər ali keyfiyyətli insanlar yetişdirir. Geridə qalmış və naqis əməllərə aludə olmuş mədəniyyətlər də əxlaqi rəzillikləri inkişaf etdirir. Yuxarıda qeyd olunan ayələrdə bu iki qismə kifayət qədər toxunulmuşdur:

---

¹ “Ənbiya” surəsi, 52-53-cü ayələr.

² “Zuxruf” surəsi, ayə 23.

³ “Əraf” surəsi, ayə 82.

⁴ “Nəhl” surəsi, 58-59-cu ayələr.

⁵ “Fəth” surəsi, ayə 29.

Birinci ayədə azğınlaşmış şeytansifət bir dəstənin bəhanəsindən söz açılır. Onlar öz çirkin əməllərinə davam etməkdədirlər. Davranışlarının dəlilini soruşanda deyirlər ki, bu bizim ata-babalarımızdan qalmış adət-ənənələrdir.

Onlar daha da irəli gedib deyirlər ki, Allah da bizə belə olmağa əmr etmişdir. Bu minvalla keçmiş nəsillərin adət-ənənələrini əməllərinin yaxşı olmasına dəlil gətirər, hətta ilahi hökmə bir dəlil kimi qeyd edirlər. Onlar nəinki bu çirkin, xoşagəlməz işdən və ona aid əxlaqi rəzilətlərdən utanmazlar, hətta ona haqq qazandıraraq fəxr edirlər.

İkinci ayədə həmin məsələ başqa bir formada irəli sürülür. Quran Məhəmməd peyğəmbərə (s) nazil olmuş qayda-qanunlara tabe olmağı təklif edəndə onlar təkəbbür və lövğalıqla deyirdilər: “Xeyr! Biz bunu etmərik. Biz atalarımızı necə görmüşüksə, elə də yaşayırıq”. Bu gedişatla cahil qanunlar və əxlaqi rəzilliklər onların mədəniyyətində olduğu üçün, onları ilahi ayələrdən və Quranın dəlillərindən daha dəyərli sayırdılar.

Qurani-kərimdə onlar haqqında belə deyilir: ***“Onların ata-babaları nadan və yollarından azmış deyildilərmidi? (Nə üçün o nadan azğınların adət-ənənələrini Quranın həyat bəxş edən ayələrindən üstün tuturlar?)”***.

Üçüncü ayədə yenə də yanlış adət və mədəniyyətin əxlaqa zidd təsirlərindən söz açılır. Ayədə növbəti ayələrə bənzər bir bəyanla İbrahim peyğəmbərlə (ə) Babil büt-pərəstlərinin arasında baş vermiş hadisələrdən söhbət gedir. İbrahim peyğəmbər (ə) onları cansız bütlərə sitayiş etdikləri üçün (bu mənasız işdən əl çəkmədikləri üçün) qınayanda, belə cavab verdilər: ***“Həmişə ata-babalarımızı onlara ibadət edərkən gördüyümüz üçün biz də belə edirik”***.

Məhz burada həzrət İbrahim (ə) bu kor-koranə təqlidə sərt etiraz edərək dedi: ***“Şübhəsiz ki, siz və atalarınız aşkar azğınlıqda olmusunuz”***.

Lakin bu aşkar zəlalət nəsildən nəslə keçərək mədəniyyət şəklini almışdı. Beləliklə, onun qəbahətli olmasının qəbul edilməsi bir yana, hətta cahil kütlənin fəxr etməsinə də səbəb olurdu.

Dördüncü ayədə də eyni məsələyə başqa bir formada yanaşılır:

Onlar ***“nə üçün şüurlu insanlara şüuru olmayan bütələrə pərəstiş edirlər?”***, – sualına belə cavab verirdilər: ***“Biz öz babalarımızın bir dində olduğunu görmüşük və biz onların irsləri sayəsində hidayət tapmışıq”***.

Onlar bu məntiqsiz işlərini azğınlıq saymır, əksinə, babalarından onlara çatan hidayət kimi qəbul edirdilər. Növbəti ayədə bu düşüncə tərzini tarix boyu bütün mütrüflərin (məst və məğrur varlıların) fikirləri hesab edilir.

Təbii ki, bu günahların sayəsində gözdə gözəl cəlvələnən bu kor-koranə təqlidin müxtəlif amilləri var idi. Şübhəsiz ki, onun amillərindən biri də günahları və çirkin əməlləri adətə və mədəniyyətə çevirmək idi.

Həmçinin “Maidə” surəsinin 103 və 104-cü ayələrində göstərilir ki, cahil ərəblər halal və haram sahəsində özləri üçün bir sıra bidətlər (dini əsası olmayan yeni qaydalar) qoymuşdular. Onlar halal qidaları özlərinə haram edir, haramları özləri üçün halal sayırdılar. Bu yanlış qaydalara elə möhkəm sarılmışdılar ki, onun barəsində gəlmiş ilahi ayələrə əhəmiyyət vermir və deyirdilər: ***“Ata-babadan gördüklərimiz bizə bəsdir”***.

Beşinci ayədə adət-ənənənin əxlaqi dəyərlərə qoyduğu təsir zəminində yeni bir mətləbə rast gəlirik. O da budur ki, Lut peyğəmbərin (ə) tarixin səhifəsində qara ləkə kimi yadda qalmış qövmi (təəssüflə deməliyik ki, əsrimizdə Qərb mədəniyyət mərkəzləri keçmişdəkindən daha pis formada bu çirkin işləri qanuniləşdirirlər) Lut peyğəmbərin (ə) və az sayda dostlarının paklıq və təqva ilə bağlı çağırışını təkrar-təkrar eşidəndə etiraz edib bağırırdılar: ***“Onları öz diyarınızdan çıxarın. Onlar təqvalı və pak olmaq istəyirlər”***.

Mənəvi baxımdan çirklənmiş ətraf mühit, yanlış adətlər, mürtəce mədəniyyət onlara o qədər mənfi təsir qoymuşdu ki, paklıq və təqva günah, napaklıq və pozğunluq isə iftixar sayılırdı.

Belə bir mühitdə, belə bir cəmiyyətdə əxlaqi çirkinliklər sürətlə inkişaf etməsi, əxlaqi keyfiyyətlərin isə sürətlə öz rəng və mahiyyətini itirməsi də təbiidir.

Altıncı ayədə cahillik dövründə qız uşaqlarının diri-diri basdırılması kimi qorxunc ənənədən söhbət açılır. Cahillik dövrünün ərəbləri qız uşağını özləri üçün alçaqlıq rəmzi sayırdılar. Onlara qız övladlarının olduğunu xəbər verəndə üzləri narahatlıqdan qaralardı.¹

Bəzən neçə gün yaxud neçə həftə gözlərdən gizlənər, hey fikirləşər, götür-qoy edər ki, görəsən, bu ləkəni özünə götürüb qızı saxlasınmı, yoxsa onun torpaq altında əbədi gizlətsinmi?

Şübhəsiz ki, adam öldürmək, özü də öz körpə övladına qıymaq ən çirkin və bağışlanmaz işlərdəndir. Lakin yanlış adətlər bu işin qəbahətini aradan qaldırmağa, hətta onun böyük bir milli-əxlaqi dəyərə, fəxr edilməli bir addıma çevirməyə qadirdir.

Qız uşaqlarını diri-diri basdırmaqla bağlı bəzi təfsir kitablarında qeyd olunan dəhşətli faktlardan biri də budur ki, qız uşaqlarını torpaqda dəfn etmək onların məhvi üçün bir neçə yoldan sadəcə biri idi. Bəzən qızları suya atıb batırar, bəzən dağdan aşağı tullayar, ya da başlarını kəsərdilər.² Belə adətlərin Ərəb dünyasında tarixin hansı dövründə formalaşması

---

¹ Bəzi təfsir alimləri bu haqda yazırlar: İnsanın ürəyi ilə üzü arasındakı yaxın əlaqənin təsirindən onun ruhu və ürəyi şadlıqdan dolub daşanda (üzünə sarı şəffaf qan hərəkət edir) üzü nurani, işıqlı və gümrəh görünür. Onun ruhuna qəm-qüссə hakim kəsildəndə (üzündə şəffaf qan dövrəni azalır) üzü sarı və qara olur. Bu əlamətlərdən bu iki hal şadlıq ya da qəm-qüссə əlamətləri kimi tanınır ("Ruhul-məani" təfsiri, sözü gedən ayənin təfsirində).

² "Ruhul-məani" təfsiri, c. 14, səh. 154.

haqqında geniş bəhlər var, lakin burada onlardan danışmaq qarşınızdakı kitabın tutumundan xaricdir.¹

Burada sual yaranır ki, belə adətlər, qanun-qaydalar əxlaqi rəzilliklərə ən pis şəkildə necə yol açə bilər? Necə ən pis, ən çirkin vərdisləri ən gözəl və qiymətli sifətlərlə tərəzinin eyni gözünə qoya bilər? Bu da digər bir dəlildir ki, bir millətin, bir xalqın mədəniyyəti, adət-ənənələri fəzilət ya da rəzilətlərə tərəf təmayül üçün ən əsas stimullardan biridir. Əxlaqi çirkinliklərlə mübarizə aparmaq istəyən şəxslər ilk öncə fasiq, xəstə və aludə mədəniyyətin islahatı üçün çalışmalıdır.

Eyni məsələni öz əsrimizdə də müşahidə edirik. Hazırkı şəraitdə də cahil ərəb mədəniyyətinə oxşar mədəniyyətlər müxtəlif əxlaqi çirkinliklərin mənbəyinə çevrilmişdir. Son illərdə Çinin paytaxtı Pekində qadın hüquqları mövzusunda Beynəlxalq konfrans keçirildi. Orada iştirak edən ölkələrdən böyük bir dəstəsi israrla konfransın proqramında bu üç məsələyə yer verilməsini tələb edirdi: Qadınların cinsi əlaqələrinə azadlıq, qadınların həmcins əlaqələrinin qanuniləşdirilməsi (leqallaşması), abort haqqında azadlıq. Bu çağırış bir çox İslam ölkələri tərəfindən böyük narazılığa səbəb oldu.

Ayındır ki, xalqların ali təhsilli, ziyalı nümayəndələri bu kimi xoşagəlməz, pis işləri qadın haqları adı altında müdafiə etsə və getdikcə bu bir mədəniyyətə çevrilsə, xalqlar və millətlər arasında nə kimi əxlaqi rəzilliklər yarana bilər. Bu əxlaq pozuntularının ziyanlı təsirləri təkcə insanların mənəvi tərbiyəsində deyil, ictimai və iqtisadi həyatında da özünü göstərəcəkdir.

Əxlaqi keyfiyyətlərin mühitdəki mədəniyyətlə əlaqəsindən bəhs edən yeddinci və sonuncu ayədə Məhəmməd peyğəmbərin (s)

---

¹ Bu haqda geniş məlumat almaq üçün bax: “Nümunə” təfsiri, c. 11, “Nəhl” surəsinin 58-ci ayəsinin təfsiri.

səhabələrindən söhbət açılır. Ayədə göstərilir ki, onlar Məhəmməd peyğəmbərin (s) zülmətlə dolu bir cəmiyyətdə əmələ gətirdiyi mədəniyyət sayəsində böyük sürətlə əxlaqi keyfiyyətlərin müxtəlif mərhələlərini adlayıb, elm və fəzilət pillələrinə yüksəldilər. Allah-taala buyurur: ***“Məhəmməd Allahın peyğəmbəridir. Onunla birgə olanlar (bu yüksək keyfiyyətə nail olanlar) kafirlərin qarşısında güclü və sərt, öz aralarında isə mehribandırlar. Onları həmişə rüku və səcdə (ibadət) halında daim Allahın lütf və bəxşişini və Onun razılığını diləyən görərsən. Onların üzlərində səcdə nişanəsi görünür”.***

Bildiyimiz kimi, ayədə “onunla birgə olanlar” deyiləndə peyğəmbərlə eyni zamanda və eyni məkanda olanlardan söhbət getmir. Söhbət Rəsulullahın (s) ilahi mədəniyyətini, adətlərini qəbul edərək onunla eyni təlimlərə və etiqadlara yiyələnməyə cəhd edənlərdən söhbət gedir.

İslami hədislərdə əxlaqın adət-ənənələrlə əlaqəsi

İslam dinində düzgün adətlərin yaranması və yanlış adətlərlə mübarizə məsələsinə hədsiz dərəcədə böyük əhəmiyyət verilir. Bu məsələ hədislərdə geniş formada öz əksini tapmışdır. Bu hədislərin məcmusundan aydın olur ki, gözəl və düzgün adətlərin (sünnələrin) yaranmasında əsas məqsəd saleh və əxlaqlı əməllər üçün zəmin yaratmaq, əxlaqi rəzilliklərin amillərini ortadan qaldırmaqdır. Sözügedən hədislərin bir neçə nümunəsini diqqətinizə çatdırırıq:

1. Həzrət peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdə həzrət buyurur:

“Beş məsələni ömrümün sonunadək tərk etməərəm. Nökərlərlə bir yerdə əyləşib çörək yemək, keçini öz əllərimlə sağmaq, yun (və kasıb

camaatın geydiyi sərt) paltarlar geymək, uşaqlara salam vermək. Qoy bunlar məndən sonra adət olaraq qalsın!”¹

Belə işləri görməkdə əsas məqsəd insanlarda təvazökarlıq ruhiyyəsi əmələ gətirmək, hətta təvazökarlığın bir adətə çevrilməsi və insanların ona yiyələnməsidir.

2. Başqa bir hədisdə Həzrət peyğəmbərdən (s) belə nəql olunur: *“Bir kəs insanlar arasında gözəl bir adət (sünnə) qoyub getsə, ondan sonra bu adətə əməl olunsa, həm öz əməlinə görə mükafatlanar, həm də ona əməl edənlərin savabından heç nə azaltmadan eyni savabı ona da verərlər. Hər kəs pis bir adət (sünnə) qoyub getsə və özündən sonra ona əməl olunsa, bunun cəzası, həmçinin ona əməl edənlərin cəzasının bir misli də – onların cəzasından bir şey azalmadan - onun boynunadır”²*

Buna bənzər hədis mərhum Əllamə Məclisinin “Biharul-ənvar” kitabında da qeyd olunmuşdur.

Müxtəlif şəkildə Məhəmməd peyğəmbərdən (s), İmam Baqirdən (ə) və İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş bu hədisdən aydın olur ki, etik normalar, əxlaqlı əməllər üçün şərait yaratmaq o qədər əhəmiyyətlidir ki, bunu edən adam bu əməlin bütün bəhrələrinə şərikdir. Həmçinin yanlış, qəbih və azğın adətlər yaratmaqla rəzilliklər, çirkinliklər üçün zəmin hazırlamağın da eyni nəticəsi var.

3. Bu üzdən gözəl və düzgün adətləri qoruyub saxlamaq və onların hörmətinin sınımasının qarşısını almaq həzrət Əlinin (ə) dönə-dönə Malik Əştərə verdiyi tapşırıqlardan biri idi. O, buyurardı:

“Ümmət rəhbərlərinin əməl etdiyi və islam ümmətinin adət etdiyi, rəiyyətin həyatını islah etmiş gözəl adətləri əsla pozma. Və o saleh adətlərə

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 73, səh. 66.

² “Kənzul-ummal”, c. 15, səh. 780, hədis 43079.

ziyan gətirəcək yeni bir adət ixtira etmə. Onun savabı bu sünnələri bərqərar edənlərə yazılar, sənə isə onu sındırdığın üçün günahı qalar”¹.

Həqiqətdə yaxşı adət və qaydalar xeyirxah işlərə və əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına yardım etdiyi üçün xeyrə yardım adı daşıyır. Digər tərəfdən, pis adətləri (şər sünnələr) diriltmək günah işlərə yardım etməyin bir nümunəsidir. Bilirik ki, xeyir və şər işlərdə onlara yardım edənlər onlarla şərikdirlər. Bu şəriklik onların əməllərinə nə bir şey artırır, nə də onlardan bir şey azaldır.

Gözəl adətin dəyəri haqqında Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş məşhur bir hədisdə oxuyuruq:

“Məhəmməd peyğəmbərin (s) babası Əbdülmüttəlib İslam dinindən qabaq ərəb xalqı üçün beş gözəl adət yaratmışdı. Allah-taala da onların hamısını təsdiqlədi və İslam dininin hökmü kimi təyin etdi: Atanın həyat yoldaşını oğula haram etdi. Qətlin diyəsini (qisas bahasını) 100 dəvə qərar verdi. Allahın evinin ətrafında yeddi dəfə fırlanırdı. Tapdığı xəzinənin xümsünü verdi. Zəməm quyusunu yenidən qazanda onu “siqayətul həcc” adlandırdı.

Çoxsaylı hədislərdən məlum olur ki, bir xalqın adət, ənənə, mədəniyyətinin onun əxlaq və əməllərində həlledici təsiri var. Məhz buna görə də İslam dini bu məsələyə olduqca böyük əhəmiyyət verir və yalnız gözəl ənənələri qoruyub saxlamağı tövsiyə edir. Pis qaydaları, adətləri meydana gətirmək, ya da qoruyub saxlamaq isə böyük bir günah kimi təqdim edilir.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, məktub 53.

5. Əməl ilə əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi

İnsanın əməlləri onun əxlaqından qaynaqlanır, daxili xasiyyəti və kimliyi, əxlaq və davranışları arasında özünü göstərir. Demək olar ki, insanın əməli, davranışları onun daxili şəxsiyyətinin və xasiyyətinin nəticəsidir. Lakin digər tərəfdən də insanın əməlləri onun əxlaqını formalaşdıraraq şəkildən şəkilə salır. Yəni yaxşı və ya pis bir işi təkrarlamaq tədricən zəruri bir hala çevrilir. Ona davam etmək isə əxlaqi vərdişə - istər fəzilət, istərsə də rəzil əxlaqa səbəb olur. Bu üzdən nəfsin tərbiyəsinin ən yaxşı yollarından biri əməllərin tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdır. Pis bir əməli təkrar etmək insanın ruhunda kök salaraq onu öz rəngi ilə boyaya və əxlaqi rəzilliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Buna görə də islami hədislərdə göstəriş verilir ki, insanlar xəta, günah etdikdən sonra dərhal tövbə etsinlər. Yəni tövbə suyu ilə dərhal onun təsirlərini ürəkdən və candan yusunlar ki, günah təkrar olmasın və əxlaqi rəzilliyə çevrilməsin. Əksinə olaraq göstəriş verilir ki, xeyirxah işlər gördükdən sonra o qədər onu təkrar etsinlər ki, bir adətə çevrilsin. Bu işarə ilə Qurani-kərimə qayıdaq və bu haqda olan bəzi ayələri nəzərdən keçirək:

1. *“Belə deyildir (“Onların, yəni çəkidə aldadanların düşündüyü kimi deyil). Onların əməlləri pas kimi qəlblərini bürümüşdür”.¹*

2. *“İsraf edənlərə etdikləri əməllər beləcə zinətləndirilmişdir (ki, bu əməlin pisliyini başa düşməzlər)”.²*

3. *“Pis əməlləri gözündə zinətlənmiş olan və onları gözəl görən bir kəs həqiqəti olduğu kimi görən mömin kimidirmi?”.³*

4. *“Mən onun və tayfasının Allahı qoyub Günəşə səcdə etdiklərini gördüm. Şeytan onların əməllərini nəzərlərində zinətləndirmişdir...”.¹*

---

¹ “Mutəffifin” surəsi, ayə 14.

² “Yunis” surəsi, ayə 12.

³ “Fətir” surəsi, ayə 8.

5. *“De: “Sizə insanların əməlləri baxımından ən çox ziyanə uğrayanlarından xəbər verimmi?” Onların dünyə həyatındakı səyləri (puç olaraq) yoxa çıxmış və bununla yaxşı iş gördüklərini sanan kəslərdir”.*²

6. *“Tövbə, çirkin işi nadanlıq üzündən etmiş, sonra tez peşman olmuş kəslər üçündür. Allah onların tövbələrini qəbul edər. Allah həmişə bilən və hikmət sahibidir”.*³

7. *“Onların mallarından sədəqə (zəkat) al ki, bununla onları təmizləyib paklaşdırasan”.*⁴

Ayələrin təfsiri və nəticə:

İlk ayədə günah əməllərin insanın qəlbinə, mənəviyyatına göstərdiyi təsirlərdən söhbət açılır. Günah insanın qəlbindən səfa və nuraniliyi alar, onun yerinə zülməti əyləşdirər. Ayədə deyilir:

“Belə deyildir (“Onların, yəni çəkiddə aldadanların düşündüyü kimi deyil). Onların əməlləri pas kimi qəlblərini bürümüşdür”.

«مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ» (“əməlləri”) sözündə bu prosesin davam etməsini aydın görmək olar. Bu, o deməkdir ki, pis əməllər daim onların qəlbində təsirini buraxır, mənəviyyatlarını dəyişir. Aynanın üzərinə qonmuş çirk qatı kimi ruhu zülmətləşdirir, bulandırır. Başqa sözlə desək, günah etməkdə daəqəblilik, həyasızlıq və biganəlik kimi rəzil sifətlər insanın qəlbinə zülmət, bədbəxtlik və təqvasızlığı hakim edir.

“Reyn” sözü qiymətli əşyaların üzərində olan pas, yəni havanın rütubətindən dəmirin və digər filizlərin üzərində yaranan qırmızı qatdır. Bu qat, adətən, filizin çürüməsindən xəbər verir.

---

¹ “Nəml” surəsi, ayə 24.

² “Kəhf” surəsi, ayə 103.

³ “Nisa” surəsi, ayə 17.

⁴ “Tövbə” surəsi, ayə 103.

Günahların insan ruhunda məhvəddici təsirini təsvirə çəkmək üçün bu söz çox münasib seçimdir. Hədislərdə bu ifadəyə tez-tez rast gəlmək olar, gələcək bəhsimizdə ona yer verəcəyik.

İkinci ayədə “reyn”, yəni pas bağlama mərhələsindən daha yüksək bir mərhələyə toxunulur. O da “təzyin”, yəni bəzəmək, gözəlləşdirməkdir. İnsan pis bir əməli təkrar etsə, bu onun gözündə həmin əməli gözəlləşdirər. İnsanın ruhu o əməllə uyğunlaşır və o, hətta bu işi özünə iftixar da bilir. Ayədə deyilir: ***“Beləcə, israf edənlərin əməlləri onların gözlərində zینətləndirildi”***.

«ما كانوا يَغْمُلُونَ» - (etdikləri işlər) ifadəsi, eləcə də “israfçılar” sözü onların günahı təkrar etməsinə bir dəlildir. Çirkin əməlləri təkrar etməklə bu işin qəbahəti sanki aradan qalxır, üstəlik, günah əməl tədricən günahkar insanın gözündə bir fəzilət kimi görünməyə başlayır. Bu, əslində böyük əxlaqi çirkinlik və günah əməlləri təkrar etməyin nəticəsidir.

Pis əməlləri günahkarların gözündə kimin gözəl cəlvələndirdiyi haqda mülahizələr çoxdur.

Bəzi Quran ayələrində bu məsələ Allaha aid edilir. Əslində, bu, Allahın günahda ısrarlı olan insanlar üçün nəzərdə tutduğu bir cəza növüdür. Çünki pis əməlləri gözlərində gözəlləşdikcə onun arxasınca daha çox düşür, özlərini dünyada və axirətdə daha çox rüsvay və bədbəxt edirlər.

Quran ayəsində belə deyilir:

“Həqiqətən, axirət gününə iman gətirməyənlərin əməllərini nəzərlərində zینətləndirdik”.¹

Digər bir ayədə bu iş şeytan əməli kimi göstərilir. Məsələn, “Ənam” surəsinin 43-cü ayəsində nəsihət qəbul etməyən, inadkar kafir dəstələr barəsində belə buyurulur:

---

¹ “Nəml” surəsi, ayə 4.

“Əksinə, onların qəlbləri daşlaşdı və Şeytan etdikləri işləri bəzəyərək onlara gözəl göstərdi”.

Bəzən də Quran ayələrində bu məsələ bütələrin adına yazılır. Ayədə deyilir:

“Və beləcə şərikləri (bütələr) müşriklərin çoxuna övladlarını öldürməyi gözəl göstərdilər... (çünki onlar öz uşaqlarını bütələr üçün qurbanlıq edir və buna fəxr edirdilər).”¹

Bəzi ayələrdə, o cümlədən, bizim bəhs etdiyimiz ayədə bu məsələ məchul bir feil şəklində qeyd olunur. ***“Beləcə israf edənlərin əməlləri onların gözlərində zینətləndirildi”.***

Azacıq diqqət etsək, aydın olar ki, bu kimi ibarələrin bir-biri ilə əsla ziddiyyəti yoxdur. Əksinə onlar bir-birini tamamlayır.

Bəzən zینət amili əməlin təkrarlanmasıdır, çünki pis bir əməli təkrar etmək tədricən onun qəbahətini azaldır və elə bir mərhələyə çatdırır ki, insan artıq o əmələ əhəmiyyət vermir. Yenə də davam edərsə, artıq sahibinin gözündə yaxşı bir əməl kimi görünməyə başlayır, zəncir kimi onun əl-ayağına sarılır və bu tələdən çıxmağa icazə vermir. Bu məsələni böyük canilərin həyatını mütləq etməklə təcrübə edə bilərik.

Bəzən də pis əməl təkrar olunmasa belə, nəfsin vəsvəşələri daxildən, şeytanın vəsvəşələri isə xaricdən onu insanın nəzərində bəzəyir, günaha gözəl don geyindirir. İş o yerə gəlib çatır ki, insan böyük bir günahı öz dini ya da insani vəzifəsi qəbul edərək yerinə yetirir. Məsələn, hansısa şəxsin qeybətini etməyin vacib olduğunu düşünür. Halbuki o adamın heç bir təqsiri yoxdur. Bu durumda qeybət kimi çirkin işi insanın gözündə bəzəyən paxıllıq amilidir. Tarixin səhifələrini vərəqləsək, belə hallara çox rast gələ bilərik. Canilərin etdikləri cinayətlər nəfsi istəklərə və şeytanın vəsvəşələrinə uyğun

---

¹ “Ənam” surəsi, ayə 137.

olduğuna görə, bu əməllərini nəinki pis saymamış, hətta onlarla fəxr etmişlər.

Bəzən Allah-taala bəzi insanları inadkarlıqlarına və nəsihət qəbul etmədiklərinə görə cəzalandırmaq istəyir. Onları cəzalandırmağın yollarından biri də budur ki, pis əməlləri onların gözündə bəzəyir; bu, onları daha böyük rüsvaylığa və daha ağır cəzaya tərəf sürükləyir.

Buna da diqqət etmək lazımdır ki, “feillərdə-tövhid” prinsipinə əsasən bu aləmdə baş verən hər bir iş və təsiri Allahın adına yazmaq olar. Ona görə ki, səbəblər səbəbi və amillər amili məhz onun pak zatıdır. Əlbəttə ki, bu, insanlara günah əməlləri ilə bağlı haqq qazandıra bilməz. İnsana güc və qüvvət bəxş etmiş Allah həmd və sənaya layiqdir. Bu güc və qüvvəti günah işə sərf edənlər isə lənətə layiqdir.

Bəzən yaradılışın təbiəti tələb edir ki, bir şey aldadıcı, bərbəzəkli olsun. Necə ki, “Ali İmran” surəsinin 14-cü ayəsində deyilir:

“Qadınlar və övladlar, qızıl və gümüş kimi toplanılan çoxlu mallar... arzu edilən dünya mallarının məhəbbəti insanlar üçün zinətləndirilmişdir (ki, bu yolla sınağa çəkilsinlər)”.

Pis və xoşagəlməz işləri gözlərdə gözəlləşdirən amillərdən biri də onu təkrar etməkdir. Bu əməlləri təkrar etmək insanın canında, ruhunda böyük təsir qoyur və onun əxlaqını, rəftarını alt-üst edir. Həmçinin xeyirxah bir işi davamlı şəkildə görməklə onu insanın daxilində bir vərdişə çevirmək də mümkündür. Buna görə də nəfsi tərbiyəsi və əxlaqi keyfiyyətlərin tərəqqisi üçün çalışanlar xeyirxah, gözəl əməlləri təkrar etməkdən yardım almalı, pis əməlləri təkrar etməkdən çəkinməlidirlər; çünki birincisi xeyirxah köməkçi, digəri isə qəddar düşməndir.

Üçüncü ayədə də pis əməllərin insanların gözündə bəzədilməsindən söz açılır. Ayədə deyilir: ***“Görəsən, pis əməlləri gözündə zinətlənmiş olan və onları gözəl görən bir kəs həqiqəti olduğu kimi görən mömin kimidirmi?”.***

Yuxarıdakı ayənin təfsirində qeyd etdiyimiz kimi, pis əməlləri bəzəyib gözəlləşdirən amillərdən biri də onu təkrar etmək, ona alışmaqdır. Beləcə, insan bu kimi əməllərə əhəmiyyət vermir, tədricən ona alışır və onu sevməyə, yaxşı iş saymağa başlayır və onunla fəxr edir.

Maraqlıdır ki, Quranda **“*Görəsən, pis əməlləri gözündə zینətlənmiş olan və onları gözəl görən bir kəs həqiqəti olduğu kimi görən mömin kimidirmi?*”**, – sualından sonra onun müqabil tərəfi təsvir edilmir. Sanki bu sükutla oxucuya onun qarşı tərəfində təsəvvür oluna biləcək müxtəlif variantlar haqqında düşünmək üçün fürsət yaradılır. Demək istəyir ki, belə bir şəxs doğrunu doğru və yanlış yanlış görən bir insan kimidirmi? Belə bir şəxs həmişə nəfslərini hesaba çəkən, pisliklərə vərdis etməkdən uzaq duran pak ürəkli insanlar kimidirmi? Bir məsələyə də diqqət etməliyik ki, bu ayənin davamında Məhəmməd peyğəmbərə (s) belə buyrulur: *“Onların halına qüssə çəkib canını təhlükəyə salma. Allah hər kəsi istəsə, yolundan azdırar və hər kəsi istəsə, doğru yola hidayət edər”*.

Bu, əslində, pis və günah əməllər etməkdə cəsarətli olan insanların yaxasını tutacaq ilahi cəzadır. Onların belə bir sonluğu olmalıdır.

“Fi-Zilalil-Quran” təfsirinin müəllifi yazır:

Allah bir insanın (niyyət və əməllərinə görə) hidayət və xeyrini istəyərsə, onun qəlbində pis işlərə qarşı diqqət, həssaslıq və xüsusi hesab açar. Belə bir şəxs ilahi sınaq və ilahi cəzadan, həmçinin qəlbin ölməsindən, xətadan, büdrəyişdən, nöqsandan və acizlikdən amanda olmadığını dərk edər. Buna görə də daim özünü hesaba çəkər, daim şeytandan ehtiyatlı olar, həmişə ilahi yardımların intizarında olar. Bura hidayətlə zəlalətin, uğurla həlakətin ayrıldığı yerdir.¹

İmam Kazimin (ə) (ya da İmam Rzanın (ə)) səhabələrindən biri nəql edir:

---

¹ “Fi-Zilalil-Quran” təfsiri, c. 6, səh. 675.

“Həzrətdən soruşdum: “İnsanın əməlini batıl edən üç (özünübəyənmə) və xüdpəsəndlik nədir?”

İmam (ə) buyurdu:

“Ücb və özünü bəyənmənin dərəcələri var. Onlardan biri budur ki, insanın gözündə onun pis əməlləri zinətləndirilir, onu yaxşı görür, işlədiyi günah özünə xoş gəlir və güman edir ki, yaxşı işlər görmüşdür”.¹

Dördüncü ayədə Səba məmləkətinin şahzadəsinin sərgüzəştləri və hud-hud (şanapipik) quşunun onların diyarından Süleyman peyğəmbərə gətirdiyi xəbərdən söhbət açılır. Hud-hud belə söylədi:

“Mən şahzadəni və onun xalqını Allahdan başqasına - Günəşə səcdə edərkən gördüm. Şeytan onların əməllərini gözlərində zinətləndirmişdir”.

Günəş və onun işığı bərəkətli və nəhəng enerji mənbəyidir. Lakin onun doğması, batması, dəyişməsi, bulud arxasında gizlənməsi göstərir ki, bu nəhəng varlıq da təbii qanunların əsiridir və özünün azacıq iradəsi yoxdur. Buna görə də pərəstişə layiq deyil, lakin yanlış təlim-tərbiyələr, keçmiş nəsillərin qoyub getdikləri qanun-qaydalar, həmçinin mənfi əməlin təkrarlanması səbəb olur ki, onun qəbahəti, çirkinliyi aradan qalxsın, gözəl bir əməl kimi cəlvələnsin.

Buna misal kimi hazırda dünyanın bəzi ölkələrində müəyyən xalqlar tərəfindən pərəstiş olunan “müqəddəs” inəklər var. Onlar dişi inək qarşısında müəyyən ayinlər yerinə yetirir və bu heyvan haqqında bir çox müqəddəs fikirlərə inanırlar. Onların bu inancları qıraqdan baxan və beynində bu haqda heç nə olmayan insanları gülməyə vadar edə bilər. Halbuki inəyə pərəstiş edənlər bu ayinləri tam ciddi formada yerinə yetirir və hətta bununla fəxr edirlər. Sual budur ki, nə üçün başqaları gülür, onlar isə iftixar edirlər?

---

¹ “Nurus-Səqəleyn” təfsiri, c. 4, səh. 351, hədis 30.

Dəlillərindən biri də budur ki, əməlin təkrar olunması onun qəbahəti ilə gözlər arasında pərdəyə çevrilir.

Yuxarıdakı ayədə əməlin zینətləndirilmə səbəbi olaraq şeytan göstərilə də, aydındır ki, şeytanın bu iş üçün vasitə və alətləri var. Bunlardan biri də pis əməlləri təkrar etdirərək ona aludə etməkdir.

Qeyd etdiyimiz beşinci ayədə də keçmiş ayələrin məzmunu yeni bir formada diqqəti cəlb edir. Ayədə Məhəmməd peyğəmbərə (s) belə müraciət edilir: ***“De! Sizə ən çox ziyan uğramış insanlardan xəbər verimmi? Onların səyləri dünya həyatında məhv olmuşdur, lakin yaxşı işlər gördüklərini güman edirlər”.***

Burada dünyada ən çox ziyan çəkən insanlardan söz açılır. Onlar o kəslərdir ki, həyatda qiymətli sərmayələrini, o cümlədən, ömrü, gəncliyi, fikir qüvvəsini, cismani qüdrətlərini batıl yollara sərf etmişlər. Halbuki onlar yaxşı iş gördüklərini düşünür, buna sevinir və hətta fəxr edirlər.

Nə üçün bu insanlar belə bir qara tale ilə üzləşirlər? Səbəb pisliklərə, çirkin əməllərə, nəfsi istəklərə, özünü sevməyə, xüdpəsəndliyə alışmaq, vərdiş etməkdir. Bu pisliklər qara zülmət pərdələri kimi onların ağıl gözünün önünü örtür, beləcə, həqiqətləri olduğu kimi deyil, tam fərqli təsəvvür edirlər.

Bu yanlış əqidənin nəticəsi sonrakı ayədə belə qeyd olunur: ***“Onların Rəblərinin ayələrinə və onun görüşünə kafir olan (inkar edən) kəslərdir və onların əməlləri məhv olmuşdur”.***

Bu ayəni təfsir edən hədislərdə müxtəlif izahlara rast gəlmək olar. Onların hər birini ayəyə aid nümunələrdən bir aydın nümunənin bəyanı saymaq mümkündür.

Bəzi hədislərdə bu insanların həzrət Əlinin (ə) vilayətini inkar edən adamlar olduğu göstərilir.

Bəzi hədislərə görə onlar xaçpərəst rahiblərdir. Yəni dünyanın bütün ləzzətlərinə göz yummuş, zahirdə tərki-dünya, lakin əslində düzgün yolu tamamilə səhv salmış qadın və kişilər nəzərdə tutulur.

Bəzi hədislərdə müsəlmanlar içində bidət yaradanlar, başqa hədislərdə Nəhrəvan xəvaricləri, bəzilərinə yəhudi və xaçpərəst bidətçilər kimi təfsir olunmuşdur. Onların hamısı həqiqətdə əməlləri pis olan, günaha və cinayətə aludə olmuş, lakin həmişə doğru yolda olduqlarını güman edən insanlardır.

Maraqlıdır ki, növbəti ayədə qeyd olunmuş “həbitət” (məhv olmuşdur) felinin məşhur mənası “heyvanın yeməkdən qarnı şişərək ölməsi”dir. Yəni dəvəyə, yaxud başqa bir heyvana yemək üçün həddindən çox ot və yaxud zəhərli otlar, bitkilər verəndə qarnı şişir və onun ölümü ilə nəticələnir (Bu yerdə “həbitət” felindən istifadə olunur). Aydındır ki, heyvanın bu şəkildə qarnının böyüməsi onun köklüyünün və güclü olmasının göstəricisi deyil. Bu şişkinlik onun xəstəliyinə və çox vaxt ölümünə az qaldığına bir işarədir. Sözsüz ki, məlumatı olmayan insanlar belə bir heyvanı kök, yağlı və sağlam təsəvvür edə bilirlər.

Bu tale ilə üzləşən bəzi insanlar da xoşbəxtlik yolunda addımladıqlarını zənn edərək səy və zəhmətlərini bu səhv yolda əsirgəmirlər.

Sözügedən altıncı ayədə kamil bir tövbədən söhbət açılır. Tövbə o insanlar üçün qeyd olunur ki, birincisi, günahın acı və ağrılı əqibətindən xəbərsizdirlər, nadanlıq üzündən günah edirlər. İkincisi də tezliklə öz işindən peşman olub Allaha sarı qayıdırlar. Allahın rəhməti belə insanlara şamil olur. Allah-taala onların tövbəsini qəbul edir. Allah hər şeyi bilən və həkimdir.

Aydındır ki, ayədəki “cəhalət” (bilməməzlik, xəbərsizlik) sözü dedikdə şüurlu cəhalət və bilməməzlik nəzərdə tutulmur, çünki mütləq cahillik zamanı günah, ümumiyyətlə, olmur. Burada cəhalət dedikdə məqsəd şərtidir: yəni günaha, onun əqibətinə və nəticələrinə dair tam məlumatı olmasın.

Ayədəki “yaxında tövbə edərlər” ifadəsi ilə bağlı yenə də əlimizdə fərqli ifadələr mövcuddur. Bəzi təfsir alimləri “yaxın” sözünü “ölümdən

qabaq” kimi izah edirlər. Halbuki “yaxın” kəlməsi ilə bəzən 50 il və daha da artıq çəkəcəyi o qədər də ağlabatan deyil. Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının sitat gətirdikləri hədislər də bu ayə ilə bağlı deyil. Onların müstəqil və tam fərqli bəyanı var.

Bir qrup təfsir alimi onu günaha yaxın bir zaman kimi izah etmişlər. Yəni tezliklə öz işlərindən peşman olar və Allaha sarı qayıdalar, çünki tam bir tövbə odur ki, günahın təsir və qalıqlarını onun canında və ruhundan tamamilə silib aparsın və qəlbində günahın kiçik izi də qalmasın. Bu, o halda mümkündür ki, yaxın bir zaman müddətində (günah insanın vücudunun dərinliklərinə kök salmamış və ikinci təbiətə çevrilməmiş) ondan peşman olsun. Əks halda, adətən, günahın təsirləri insanın qəlbində, canında qalacaqdır. Deməli, kamil bir tövbə o tövbədir ki, tezliklə baş versin. “Qərib” (yaxın) sözünün də lüğəvi baxımdan və ürfi anlayış baxımından bu mənaya daha çox uyğunluğu var.

Yeddinci və sonuncu ayədə zəkat və onun təsirlərindən söhbət gedir. Ayədə göstəriş verilir ki, ***“Mömin insanlardan zəkat al!”***.

Sonra bu ayənin davamında zəkatın əxlaqi və mənəvi təsirlərindən söz açılır:

“Sən bu işlə onları təmizləyir və inkişaf etdirirsən”.

Bəli, zəkati ödəmək onları dünyapərəstlikdən, paxıllıqdan, xəsislikdən təmizləyir, canlarında insansevərlik, səxavət, başqalarının hüququna diqqət toxumunu cücərdir.

Bundan əlavə, cəmiyyətdə yoxsulluq və aztəminatlılıqdan doğan yolunu azmalar digərlərinin bu ilahi vəzifəni yerinə yetirməsi ilə kökündən həll olur. Buna görə də zəkat həm əxlaqi rəzillikləri aradan aparır, həm də sildiklərinin yerini müsbət əxlaqi keyfiyyətlərlə bəzəyir. Bu, bəhsimizdə əsas mövzu olan məsələdir. Yəni pis və yaxşı əməllərin əxlaqi rəzilət və keyfiyyətlərin inkişafında təsiri.

Bu məsələ oxşar bir ifadə ilə hicab ayəsində gözə dəyir:

“Əgər onlardan (Peyğəmbərin zövcələrindən məişət ləvazimatlarından) bir şey (qaytarmaq niyyəti ilə) istəsəniz, pərdə arxasından istəyin ki, bu, həm sizin qəlbləriniz üçün həm də onların qəlbləri üçün daha təmiz olar”.¹

Bu ifadə tərzini onu göstərir ki, əməllə iffəti gözləmək qəlbin paklığına səbəb olur. Əksinə, iffəti tərk etmək insanın qəlbini və ruhunu çirkləndirir, əxlaqi rəzilliklərin inkişafına səbəb olur.

Nəticə:

Yuxarıdakı ayələri şərh etməkdə hədəfimiz əməllərin insan əxlaqına olan təsirlərinə və onun fonunda insan ruhunun formalaşmasına aydınlıq gətirmək idi. Ayələrdən bu qənaətə gəlmək olar ki, nəfsin tərbiyəsi üçün əməllərdən ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki günahı, pis əməlləri təkrar etmək bir tərəfdən öz gözündə əməllərin qəbahətini aradan aparır, digər tərəfdən də insanın ruhu ona adət edir, tədricən rəzil sifətlər vərdiş şəklində insanın canına keçir və insan daha da şadlanır, pis əməli ilə fəxr edir.

Əməlin əxlaqa olan təsiri hədislərdə

Yuxarıdakı ayələrdə əməl və əxlaqla əlaqədar olan məsələlər islami hədislərdə də öz əksini tapmışdır. O cümlədən:

1. Hədisdə İmam Baqirdən (ə) belə nəql olunur:

“Elə bir bəndə yoxdur ki, qəlbində ağ (aydın) bir nöqtə olmasın (belə ki, həqiqətləri onunla dərk edir və onu səadət və fəzilətə doğru səsləyir). O, günaha batanda həmin ağ yerdə qara nöqtə yaranır. Tövbə etsə, o qara nöqtə aradan qalxır. Günahlarına davam etsə, o qara nöqtə böyüyür, o qədər böyüyür ki, ağ nöqtəni tamamilə örtür. Ağ nöqtə tam örtüldükdən sonra o şəxs bir daha xeyirə, yaxşılığa doğru qayıtmaz. Məhz

---

¹ “Əhzab” surəsi, ayə 53.

*beləsi haqqında Allah-taala: “Onların düşündüyü kimi deyil. Onların əməlləri pas kimi qəblərini örtmüşdür,” – deyə buyurub”.*¹

Hədisdən tam aydın olur ki, günahların üst-üstə toplanması rəzilətlərin yaranmasına və insanın əxlaqi keyfiyyətlərdən uzaq qalmasına səbəb olur. Beləcə, insanın ruhu tamamilə zülmətə bürünür, arxasında qalmış körpü tamamilə dağılıb çökür. Artıq geriye qayıtmağa bir yol qalmır.

2. İmam Əlinin (ə) oğlu həzrət Həsənə (ə) olan məşhur vəsiyyətnaməsində oxuyuruq: *“Yaxşılıq adətdir”*.²

Həmin məsələ “Kənzul-ummal” kitabında həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuşdur. Hədisdə deyilir:

“Xeyir adətdir, şər isə inadkarlıqdır”.³

İmam Zeynəlabdinin (ə) sözlərində də eyni məsələyə başqa formada rast gəlirik. İmam buyurdu: *“O kəsi sevirəm ki, gözəl adəti qəbul edib və daim ona əməl edir”*.⁴

Bu hədisdən başa düşmək olar ki, yaxşı və pis olmasından asılı olmayaraq istənilən əməli təkrar etmək insanın ruhunda yaxşıya, yaxud pisə vərdişə bənzər bir hal yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, insanda gələcəkdə bənzər əməllərin mənbəyinə çevriləcək bir təbiət əmələ gəlir. Nəticədə həm yaxşı, həm də pis əməllər yaxşı və pis əxlaqın yaranmasında öz təsirini qoyur. Yaxşı və pis əxlaq da öz növbəsində yaxşı və pis əməllərin yaranmasına təkan verir. Buna qarşılıqlı təsir deyilir.

3. İmam Əlinin (ə) öz oğlu İmam Həsənə (ə) etdiyi vəsiyyətin digər bir yerində oxuyuruq:

“Nəfsini xoşagəlməz hadisələr qarşısında səbirli olmağa vərdiş elətdir. Haqq yolunda səbir etmək nə qədər gözəl xasiyyətdir”.¹

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 273, hədis 20.

² “Biharul-ənvər, c. 46, səh. 99.

“Biharul-ənvər, c. 74, səh. 232.

³ “Kənzul-ummal”, hədis 28722.

⁴ “Biharul-ənvər, c. 46, səh. 99.

Burada da birmənalı şəkildə əməllərin təkrarından yaranmış adətlə səbirli xasiyyət arasında əlaqəni görmək olar.

4. Tövbə haqqında olan hədislərin çoxunda vurğulanır ki, günahdan sonra dərhal tövbə etməyə tələsmək lazımdır. Hədislərə görə, “təsvif”, yəni tövbəni sonraya saxlamaq çox təhlükəlidir, bu işdən çəkinmək lazımdır ki, günahın təsirləri insanın qəlbində qalmasın və zaman keçdikcə insanın təbiətinə çevrilməsin.

Hədislərin birində İmam Məhəmməd Təqidən (ə) belə nəql olunur: *“Tövbəni gecikdirmək insanda qürur və qəflətə səbəb olur. Tövbəni sabaha saxlamaq (təsvif) insanın heyrətinə, günahda israrlı olmaq isə ilahi cəzaya biganəliyə gətirib çıxarır”*.²

Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş digər bir hədisdə tövbə haqqında maraq doğuran bir ifadəyə rast gəlirik. Hədisdə buyurur:

“Hər kəs tövbə edib Allaha sarı qayıtsa, Allah da ona sarı qayıdar, onun bədən üzvlərinə əmr edilər ki, günahı gizli saxlasınlar. Yerin müxtəlif yerlərinə (üzərində günah edilmiş yerlərə) də eyni əmr verilər. Əməlləri yazan mələklər yazdıqlarını unudurlar”.³

Hədisin deyiliş formasından aydın olur ki, tövbə günahın izlərini, təsirlərini yuyur, ilk paklıq və əxlaqi təmizliyi insana qaytarır. Həmin məsələ daha aydın formada Həzrət Əlidən (ə) nəql olunmuş hədisdə öz əksini tapıb. Həzrət buyurur:

“Tövbə qəlbi təmizləyər, günahları yuyar”.⁴

Bu ifadədən məlum olur ki, günah insanın qəlbinə müəyyən təsirlər qoyur və bu təsirlər tədricən xasiyyətə, təbiətə çevrilir. Amma tövbə bu təsirləri yuyur və insanın qəlbində özünə yer etməsinə mane olur.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, məktub 31.

² “Biharul-ənvar, c. 6, səh. 30.

³ “Kənzul-ummāl”, səh. 79. hədis 10.

⁴ “Qurərul-hikəm”, nömrə 3837.

Tövbənin “təhur” (təmizləyici) olması məsələsi başqa bir çox hədislərdə də diqqət çəkir. Bu hədislərin hamısında günahla daxili çirkin hallar arasındakı əlaqədən söhbət gedir.¹

İmam Əli ibn Hüseyndən (ə) nəql olunmuş məşhur və son dərəcə mənalı “Munacati xəmsətə əşər”in birincisi olan “Tövbə edənlər” minacatında belə deyilir:

“İlahi! Mənim böyük cinayətim qəlbimin ölməsinə səbəb olub. Səndən istəyirəm ki, tövbə ilə onu dirildəsən, ey mənim arzu-ümidim!”.²

Bəli, günah insanın ruhunu çirkəbə batırır və onu təkrar etməklə sanki qəlb artıq ölür. Tövbə isə qəlbi həyata qaytarır və ruhun gümrahlığına səbəb olur.

Buna görə də fəzilət yolunu, Allaha tərəf seyri-süluk yolunu qət etmək istəyənlər əxlaqi fəzilətləri möhkəmləndirmək üçün yaxşı və pis əməllərin təsirlərinə qarşı diqqətli olmalı və bilməlidirlər ki, insanın qəlbində, ruhunda təsir qoymayacaq bir əməl yoxdur. Əməl pak və xeyirxah olarsa, insanın ruhunu da öz rənginə boyayır, pak və xeyirxah edir. Əməl pis və napakdırsa, bu napaklığı özü ilə insan ruhunun ənginliklərinə çəkir.

6. Əxlaqla qidalanmanın əlaqəsi

İlk görünüşdə yuxarıdakı başlıq bəzi insanlarda təəccüb doğura bilər, axı qidalanma insanın bədənində aiddir və cismani bir məsələdir, insanın əxlaqında, ruhiyyə və nəfsani keyfiyyətlərində necə təsir qoya bilər? Əxlaq isə insanın ruhuna aiddir. Lakin insanın bədənini ilə ruhu arasındakı yaxın əlaqə bu məsələyə aydınlıq gətirir. Hamımız şahidi olmuşuq ki, insana üz vermiş ağır qəm, kədər, ruhi böhran onun bədənini qısa bir müddətdə zəiflədir, solğun və aciz edir. İnsanın saçları ağarır, gözləri nurunu itirir, əl-

---

¹ “Biharul-ənvār, c. 69, səh. 121; c. 91, səh. 133.

² “Biharul-ənvār, c. 91, səh. 142.

ayağı gücdən düşür. Bəzən əksi də ola bilər. İnsan cismani baxımdan gümrah olarsa, bu, onun əhval-ruhiyyəsinə də təsir buraxır, ruhu da şad olur, sağlam düşünür.

Qədim zamanlardan qidaların təsirinin insanın əxlaqına olan təsiri məsələsi əxlaq alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta bu məsələ xalqlar arasında da müxtəlif inanclara çevrilmişdir. Məsələn, qan içmək insanın ürəyinin daşlaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan, “sağlam bədəndə sağlam ruh olar” ifadəsi özünü doğruldur.

Quran ayələri və hədislərdə də bu məsələyə aid sitatlar diqqəti cəlb edir.

Məsələn, “Maidə” surəsinin 41-ci ayəsində müxtəlif əxlaqa zidd əməllərə, o cümlədən, müsəlmanların arasında casusluq etmək, səmavi kitabların həqiqətlərini gizlətmək kimi əməllərə bulaşmış yəhudi qrupları haqqında belə deyilir:

“Onlar o kəslərdir ki, Allah onların qəlblərini paklamaq istəmir”.

Dərhal sonrakı ayədə deyilir:

“Onlar sənin (yəni Məhəmməd peyğəmbərin (s)) sözlərinə çox qulaq asırlar ki, onu təkzib etsinlər və haram mal çox yeyirlər”.

Ayə göstərir ki, onların qəlblərinin napaklığı öz əməllərindən, o cümlədən, daim ilahi ayələri təkzib etməkdən və haram mal yeməkdən irəli gəlir. Sözsüz ki, ayədə onlar barəsində qeyd olunan sifətlərin ***“Allah onların qəlblərini paklamaq istəmir”*** cümləsi ilə əlaqəsi olmaya bilməz. Bu fəsaahət və bəlağətə ziddir.

Buradan məlum olur ki, haram mal yemək qəlb aynasını bulandırır, əxlaqi rəzilətlərin qəlbə nüfuz etməsinə, əxlaqi keyfiyyətlərin də uzaqlaşmasına səbəb olur.

“Maidə” surəsinin 91-ci ayəsi isə şərab və qumar barəsindədir. Ayədə deyilir:

“Həqiqətən, Şeytan şərab və qumarla aranızda düşmənçilik və kin salmaq istəyir”.

Şübhəsiz ki, düşmənçilik və kin iki daxili əxlaqi haldır. Ayədə bu əxlaqi halla şərab içmək arasındakı əlaqəyə toxunulur. Bu göstərir ki, haram bir içki və qida insanda təcavüzkarlıq, inadkarlıq, kin və düşmənçilik kimi rəzilətlərin yaranmasında rol oynaya bilər.

“Muminun” surəsinin 51-ci ayəsində də belə oxuyuruq:

“Ey peyğəmbər! Pak qidalardan bəhrələnin və saleh işlər görün”.

Bəzi təfsir alimlərinə görə bu ikisi (pak qidalar yemək və saleh işlər görmək) yanaşı qeyd olunması onlar arasındakı əlaqəyə dəlalət edir. Belə ki, müxtəlif yeməklərin fərqli-fərqli əxlaqi təsirləri olduğuna işarə edir. Halal və pak yeməklər ruhu pak edir və saleh əməllərin mənbəyinə çevrilir. Haram və napak yeməklər isə insanın ruhunu qaraldır və saleh olmayan əməllərin əmələ gəlməsinə yol açır.¹

“İsna əşəri” təfsirində həmin ayəni izah edərkən saleh əməl və qəlbin nuraniyyəti ilə halal qidalanma arasındakı əlaqəyə toxunulur.²

Qidalanma ilə əxlaq arasındakı əlaqə hədislərdə

Bəhs edilən əlaqə Quran ayələrində ətraflı şəkildə öz əksini tapmayıb, təkcə bu barədə işarələr gözə dəyir. Lakin bu mövzu (əxlaqla qidalanmanın əlaqəsi) hədislərdə geniş şəkildə diqqət çəkir. Onlardan bir neçəsini nümunə kimi nəzərdən keçirək:

Bir sıra hədislər qida ilə pis əxlaq arasındakı əlaqədən söz açır:

1. Çoxsaylı hədislərdə görürük ki, haram qidadan çəkinmək duanın qəbul olma şərtlərindən biri kimi qeyd olunur. Misal üçün, hədisdə nəql olunur: *“Günlərin bir günü bir şəxs Məhəmməd peyğəmbərin (s) yanında gəlib dedi: “Dualarımın qəbul olmasını istəyirəm”.*

---

¹ “Nümunə” təfsiri, c. 14, “Muminun” surəsi 51-ci ayənin təfsirində.

² “İsna əşəri” təfsiri, c. 9, səh. 145.

Peyğəmbər də ona buyurdu: “Yeməyini təmizlə və qarnına haram salma”.¹

Həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) buna bənzər digər bir hədis də nəql olunmuşdur. Hədisdə həzrət (s) buyurur:

“Hər kəs duasının qəbul olmasını istəyirsə, yeməyini və qazancını haramdan təmizləsin”.²

İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş bir hədisdə isə həzrət belə buyurur:

“Allah-taala daşlaşmış bir qəlbdən qalxan duanı qəbul etməz”.³

Bu hədislərdən belə nəticə almaq olar ki, haram və natəmiz yemək qəlbi qaraldır və daşlaşdırır. Buna görə də haram yeyənlərin duası qəbul olmur. Buradan da daxili natəmizlik və haram qidalanma arasındakı sıx əlaqəni başa düşmək olur.

İmam Hüseyndən (ə) nəql edilən məşhur rəvayətdə göstərilir ki, həzrət (ə) Aşura günü o inadkar və qəlblərini qəsavət basmış Kufə ordusunun qarşısında atəşli və dolğun bir nitq söylədi. Lakin onlar sükut edib İmamın nitqinə qulaq asmaq istəmirdilər. İmam (ə) buyurdu: *“(Bəli, siz haqq sözü eşitmək istəmirsiniz, çünki) sizin qarınlarınız haramla doludur. Nəticədə Allah sizin ürəklərinizi möhürləmişdir (və həqiqətləri heç vaxt başa düşməzsiz)”*.⁴

2. Digər bir hədisdə nəql olunur ki, haram yeməklə namaz, oruc və ibadətlərin qəbul olmaması arasında əlaqə var. O cümlədən, həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql edilən bir hədisdə oxuyuruq:

“Haram tikə yeyən hər kəsdən qırx gecəyə qədər namaz qəbul olmaz, qırx günə qədər onun duası müstəcəb olmaz. Haramdan əmələ

---

¹ “Biharul-ənvar, c. 90, səh. 373.

² “Biharul-ənvar, c. 90, səh. 372.

³ “Biharul-ənvar, c. 90, səh. 305.

⁴ “Hüseyn ibn Əlinin (ə) Mədinədən Kərbəlaya qədər söylədiyi sözlər” kitabından nəqlən, səh. 232.

gəlmiş hər bir ət cəhənnəm oduna layiqdir. Hətta bir tikədən də ət əmələ gəlir”.¹

Aydındır ki, namazın qəbul olması üçün çoxlu şərtlər vardır. O cümlədən, hüzüri-qəlb, təmiz ürək lazımdır. Haram yemək də ürəyin paklığını, saflığını aradan aparır.

3. Məhəmməd peyğəmbərdən (s) və məsum imamlardan (ə) nəql olunmuş müxtəlif hədislərdə belə bir ifadəyə rast gəlirik:

“Qırx gün ət yeməyən insanın əxlaqı (xasiyyəti) pisləşər”.²

Bu hədislərdən də aydın olur ki, ətin tərkibində olan maddələr uzun müddət boyu insan orqanizmində çatışmasa onun əxlaqına, rəftarına, ruhiyyəsinə mənfi təsir edir, davranışını pisləşdirir.

Söz yox ki, heyvanların ətindən çox istifadə etmək bəzi hədislərə görə bəyənilməsə də, onun uzun müddət tərk etmək də bir çox hədislərdə qadağan olunmuşdur.

4. Yemək-içmək haqqında nəql olunmuş çoxsaylı hədislərdə yeməklərin bir çoxunun yaxşı və pis əxlaqla əlaqəsindən danışılır. Nümunə üçün:

Həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) belə nəql olunur:

“Sizə zeytdən (“zeyt” zeytun yağı və yaxud hər hansı maye yağa deyilir) istifadə etməyi tövsiyə edirəm. Çünki zeyt ödü (onun turşluğunu) təmizləyir və insanın əxlaq və davranışını gözəlləşdirir”.³

5. İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş hədisdə həzrət (ə) Allahın Rəsulundan (s) belə nəql edir:

“Əsəbiliyinin (qəzəbinin) azalmasını istəyən adam turac əti yeməlidir”.⁴

---

¹ “Səfinətul-bihar”, c. 1, “əkl” sözü.

² “Vəsailuş-şiə”, c. 17, səh. 25, bab 12.

³ “Vəsailuş-şiə”, c. 17, səh. 12.

⁴ “Furui-Kafi”, c. 6, səh. 312.

Hədisdən məlum olur ki, əsəblə qida arasında da sıx əlaqə mövcuddur.

6. “Əyyaşi” təfsirində İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş geniş bir rəvayətdə Allahın nə üçün qanı haram etməsi haqda izah verilir.

“Allah qanı içməyi ona görə haram edib ki, dəliliyə, ürəyin daşlaşmasına, mehribanlıq və mərhəmət hissənin azalmasına səbəb olur... hətta insanın qəlbinin öz övladını, ya da valideynini öldürə biləcəyi həddə daşlaşmasına belə səbəb olar”.

Hədisin başqa hissəsində buyurur: *“Şərabı isə Allah-taala təsirinə və fəsadına görə haram etmişdir”. Buyurur: “Daim şərab içən şəxs bütpərəst bir şəxs kimidir, bədəni titrəyişdədir, şərab onun (mənəviyyət) nurunu aradan aparar, şəxsiyyətini viran edər”.*¹

7. “Kafi” kitabında bir çox rəvayətlərdə üzüm yeməklə qəm-qüssənin aradan getməsi arasındakı əlaqədən söhbət açılır. O cümlədən, İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş hədislərin birində oxuyuruq: *“Peyğəmbərlərdən biri Allah-taalaya qəm-qüssədən şikayət etdi. Allah-taala da ona üzüm yeməyi əmr etdi”.*²

Bu hədis də qida ilə əxlaqi məsələlərin bir-biri ilə əlaqəli olmasını vurğulayır.

8. Bir çox hədislərdə nar yedikdə şeytani vəsvəşələrin aradan getdiyi və qəlbə nuraniyyət yarandığı söylənilir. O cümlədən, İmam Sadiqdən (ə) nəql olunmuş bir hədisdə həzrət belə buyurur:

*“Səhər acqarına yeyilmiş bir nar insanın qəlbini 40 gün nurani edər”.*³

---

¹ “Burhan” təfsiri, c. 1, səh. 434, “Maidə” surəsi ayə 1-in təfsirində; “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 16, səh. 163.

² “Furui-Kafi”, c. 6, səh. 351, hədis 4.

³ “Furui-Kafi”, c. 6, səh. 351, hədis 11.

9. “Yemək” fəslində nəql olunmuş hədislərdən də aydın olur ki, qidalarla əxlaqi məsələlər arasında müəyyən əlaqələr var. Məsələn, həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql olunmuş bir hədisdə görürük ki, Peyğəmbər (s) Cəfərə (Cəfər Əbutalıb oğlu) belə buyurdu: *“Ey Cəfər, heyva ye! Heyva ürəyi gücləndirər, qorxağı şücaətli edər”*.¹

10. Bəzi rəvayətlərə görə, əlavə yeməklə ürəyin qəsavət bağlamasının başqa sözlə daşlaşmasının əlaqəsi var. Məsələn, “Əlamud-din” kitabında Məhəmməd peyğəmbərdən (s) belə nəql olunur:

“Əlavə yeməkdən çəkinin, artıq yemək ürəyi daşlaşdırar, haqqa itaətlə bağlı insanı tənbel edər, qulağı moizə eşitməklə bağlı kar edər”.²

“Füzulut-təam” (artıq yemək) ifadəsi həm çox yeyib qarınqululuq etməyə, həm də artıq qalıb xarab olmuş yeməkləri yeməyə işarə ola bilər. Hər iki halda qida ilə əxlaqi bir məsələnin əlaqəsindən xəbər verir.

“Biharul-ənvar” hədis toplusunda bəzi əhli-sünnə rəvayətləri həzrət Məhəmməd peyğəmbərdən (s) nəql etdikləri hədislərdə də diqqəti özünə cəlb edir.³

Bu hədisdən aydın olur ki, artıq yeməyin üç pis nəticəsi ola bilər: Qəsavət gətirir, insanı ibadət və itaət baxımından tənbel edir, insandan moizələrlə əlaqədar eşidən qulağı alır.

Hamıya məlumdur ki, insan çox və ağır yeməklər yeyəndə ibadətləri çətinliklə yerinə yetirir, ibadət edərkən gümrahlığı, yüksək ruhiyyəsi olmur. Əksinə, az yeyəndə, sadə yemək yeyəndə səhər azanından öncə ayağa qalxır, mütalimə və ibadət üçün də həvəsi olur.

Həmçinin təcrübə olunmuş bir məsələdir ki, insan oruc tutarkən qəlbi lətifləşir, moizə və nəsihət eşitmək üçün qəlbində meyl yaranır.

---

¹ “Furui-Kafi”, c. 6, səh. 357, hədis 4.

² “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 182.

³ “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 182.

Əksinə, qarın dolu olan vaxtlarda insanın fikri düz işləmir, özünü Allahdan uzaqda görür.

11. İslami rəvayətlərdə bal yeməklə ürəyin səfa və mənəviyyəti arasındakı əlaqəyə toxunulur. İmam Əlidən (ə) bu haqda oxuyuruq:

“Bal bütün xəstəliklərin şəfasıdır, balda xəstəlik yoxdur. Bal bəlğəmi azaldır, ürəyə saflıq gətirir”.¹

Nəticə:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz, həmçinin burada qeyd edilməsi mümkün olmayan çox sayda hədislərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, insanın ruhiyyəsi, əxlaq və davranışları ilə qidalanması arasında sıx əlaqə mövcuddur. Əlbəttə, yeməkarin yaxşı və yaxud pis əxlaq üçün yeganə səbəb olduğunu əsla iddia etmək olmaz. Sadəcə, yuxarıdakı hədislərə istinad edərək insanın mənəvi paklığı və gözəl əxlaqı üçün zəmin hazırlayan amillərdən birinin də qidalanma olduğunu deyə bilərik. Qidalanma həm qidanın növü, miqdarı, həm də halal-haram baxımından müxtəlif təsirlərə malik ola bilər.

Müasir alimlər də hesab edirlər ki, əxlaqi reaksiyaların çoxu bədənin vəzilərləndən ifraz olunan hormonlarla bağlıdır. Hormonların da miqdarı insanın qidalandığı maddələrdən birbaşa asılıdır. Buna əsasən, bəzi alimlər hesab edir ki, hər bir heyvanın əti o heyvanın sifət və xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Bu sifət və xüsusiyyətlər hormonların ifrazı vasitəsilə bu ətlə qidalanan insanın əxlaqına təsir qoyur. Yırtıcı heyvanların əti insanı yırtıcı xislətli edir. Donuz əti yeyən insan bu heyvanın xüsusiyyəti olan cinsi əxlaqsızlıq ruhiyyəsini mənimsəmiş olur. Bunlar təbii və fiziki baxımdan olan təsirlərdir.

---

¹ “Biharul-ənvār, c. 63, səh. 294.

Mənəvi baxımdan da haram qidalar yeməyin təsirini inkar etmək mümkün deyil. Haram yemək insanın qəlbini qaraldır, ruhunu qəddarlaşdırır, əxlaqi keyfiyyətlərini zəiflədir.

Bu bəhsimizi məşhur tarixçi Məsudinın “Murucuz-zəhəb” kitabında qələmə aldığı tarixi bir hekayətlə sona çatdırırıq. Məsudi, Fəzl ibn Rəbidən nəql edir: “Günlərin bir günü Şərik (və ya Şüreyk) ibn Abdullah Abbasi xəlifəsi Məhdi Abbasinin hüzuruna gəldi. Xəlifə ona dedi:

- Bu üç işdən birini görməlisən.

Şərik:

- Bu işlər hansılardır? – deyə soruşdu.

Xəlifə:

- Ya mənim tərəfimdən qazi olmalısən, ya övladlarımdan müəllimi olmalısən, ya da (bizimlə əyləşib) yemək yeməlisən.

Şərik bir az düşünüb qərar verdi ki, üçüncüsü hamısından daha asandır. Xəlifə Məhdi onu saxlayıb aşpaza dadlı, yağlı və şirin yeməklər hazırlamağı tapşırırdı.

Şərik bu dadlı (təbii ki, haram) yeməklərdən yeyəndən sonra öz evinə qayıtdı. Aşpaz üzünü xəlifəyə tutub dedi:

- Bu qoca bu yeməkləri yeyəndən sonra bir daha nicat üzünü görməyəcək.

Fəzl ibn Rəbi nəql edir ki, elə aşpaz deyən kimi də oldu. Şərik ibn Abdullah bu hadisədən sonra xəlifənin övladlarına müəllimlik etməyə başladı. Sonradan onlar tərəfindən qazilik vəzifəsini də qəbul etdi.¹

Əxlaqi sifətlər və əxlaqi əməllər

Məlum olduğu kimi, insanın əməllərinin kökü onun vücudunun daxilindədir. Başqa sözlə desək, əməl daxili sifətlərin təzahürüdür.

---

¹ “Səfinətul-bihar”, “Şirk” sözü; “Murucuz-zəhəb”, c. 3, səh. 310.

Bu baxımdan, əxlaqi işlər əxlaqi sifətlərdən ayrı deyil. Məsələn, nifaq (ikiüzlülük) rəzilət sifətlərindən biridir. Nifaqın kökləri insanın ruhunun dərinliklərindədir və onun ikili və qeyri-vahid şəxsiyyətindən xəbər verir. Həmin daxili sifət insanın riyakar və münafiq işlər görməsinə səbəb olur.

Həsəd də insanın daxilində olan bir haldır; Allahın başqa insanlara bəxş etdiyi nemətlərlə bağlı paxıllıq aşılır. Bu sifət özünü paxıllığı çəkilən insanın səadət yoluna daş atmaq və digər ziyanverici işlər icra etməklə özünü büruzə verir.

Təkəbbür və qürur da insanın öz dəyər və məqamını bilməməsindən və ya ilahi nemətlər qarşısında zərfiyyətinin (tutum) azlığından yaranan daxili sifətlərdir. Bu daxili sifət əməli olaraq saymazlıq, sərtlik, hörmətsizlik, təhqir şəklində üzə çıxır.

Bəlkə də, bu səbəbdən əxlaq alimləri öz əsərlərində, adətən, bu iki sifəti bir-birindən ayırmamışlar. Onlar bəzən daxili sifətdən və kökdən bəhs edir, bəzən də qol-budaqlarından və xarici əməllərdən söhbət açirlar. Birincini “əxlaqi sifətlər”, ikincini isə “əxlaqi əməllər” adlandırırlar.

Sözsüz ki, əxlaqi əməllər fihi bəhslərin mövzusunur. Fiqh alimləri bu əməllərə öz baxış bucaqlarından yanaşaraq araşdırmalar aparırlar. Lakin əxlaq alimləri də onlar haqqında bəhs edirlər. Əlbəttə ki, əxlaq aliminin baxışı fiqh aliminin baxışı ilə fərqlidir. Fəqihlər bu beş şəriət hökmü (vacib, haram, müstəhəb, məkruh və mübah hökmləri) və bəzən mükafat və cəza nöqtəyi-nəzərindən bu əməllərə baxırlar. Lakin əxlaq alimi bu əməllərə ruhun kamalı ya da inhitat (və naqislik) nişanəsi olub-olmaması baxımından nəzər salır.

ƏXLAQİ SAFLAŞMAĞA DOĞRU PRAKTİKİ ADDIMLAR

Bu fəsildə əxlaqi fəzilətlərin inkişafına yol açan və insanın addım-addım Allaha yaxınlaşmasına zəmin yaradan nəsnələri araşdıracağıq. Əxlaq elmində bu bəhsin çox böyük əhəmiyyəti var, hansı ki özündə bir çox bəhsləri ehtiva edir:

İlk addım: Tövbə

Bir çox əxlaq alimləri əxlaqın islahı və Allaha doğru seyirdə ilk addım kimi tövbəni önə çəkirlər. Elə bir tövbə ki, qəlbi aludəliklərdən təmizləyir, zülmətini aydınlığa çevirir və insanın kürəyindən günah yükünü götürməklə Allaha doğru hərəkətinə rahat şərait yaradır.

Feyz Kaşani “Məhəccətul-bəyza” kitabının 7-ci cildinin girişində - həm də əxlaqi bəhslərin müqəddiməsi sayılır - belə yazır:

“Günahdan tövbə etmək və “Səttarəl-uyub” və “Əllaməl-ğuyub”a (eybləri örtən və qeyblərin bilən) tərəf dönmək saliklərin yolunun başı, zəfər qazananların sərmayəsi, müridlərin ilk addımı, müştəqlərin açarı, seçilmişlərin sözünün əvvəli və müqərrəblərin seçimidir”.

Sonra isə insanların adətən, səhvə yol vermələri həqiqətinə diqqət çəkir, Adəmin səhvinə (əslində o günah yox, ən yaxşıdan imtina idi) işarə edərək yazır:

“Nə olardı, Adəm övladları da səhv etdikləri zaman ona iqtida edəydilər. Bir halda ki, mütləq xeyir mələklərin işi, əvəzsiz şər şeytanların əxlaqı və şərdən sonra xeyirə dönmək insanların təbiətidir. Günaha düşdükdən sonra xeyirə qayıdan kəs, həqiqətən də insandır!

Əslində tövbə dinin əsasını təşkil edir, çünki din və məzhəb insanı pisliliklərdən uzaqlaşmağa və xeyir işlərə dönməyə dəvət edir. Bu həqiqəti

nəzərə alsaq, tövbə bəhsi xilasedici əməl və sifətlərdən danışan bəhslərin başında gəlməlidir”.¹

Bir çox hallarda insan – xüsusilə tərbiyə və Allaha doğru seyrin başlanğıcında – səhvlərə yol verir. Qayıdış qapıları onun üzünə bağlı olsaydı, tamamilə məyus olar, əbədi olaraq bu yolu keçməkdən geri qalardı. Ona görə də İslamın tərbiyə məktəbində “tövbə” mühüm bir əsas kimi götürülür; özünü islah və keçmişin əvəzini çıxmaqdan ötrü bütün günah aludəçilərini ilahi rəhmət qapısından girməyə dəvət edir.

Bu həqiqət, İmam Əli ibn Hüseynin (ə) sözlərində - “Tövbəkarların münacatı”nda - ən gözəl şəkildə bəyan olunub: *“İlahi, sən bəndələrinin üzünə əfvinin qapısını açan və adını tövbə qoyan kəssən. Və buyurmusan ki, Allaha tərəf qayıdın və tövbə edin, xalis tövbə! Görəsən, rəhmət qapın açıq olduğu halda, ondan qafil olanların üzrü nədir?”*.²

Maraqlısı budur ki, bəndələrin tövbəsinə Allahın xüsusi əlaqəsi var. Bunun da səbəbi insanların xoşbəxtliklərinin başında tövbənin durmasıdır. İmam Baqir (ə) buyurur: *“Allah-taala, bəndəsinin tövbəsinə, gecənin qaranlığında, (təhlükəli) səhrada itmiş minik və azuqəsini tapdıqda sevinən şəxsdən daha çox fərəhlənir”*.³

Xüsusi kinayə və incəliyi özündə ehtiva edən bu ifadə, əslində tövbənin həm minik, həm də azuqə olduğunu göstərir; hansı ki, insanın qaranlıq günah vadisini arxada qoyub nur, rəhmət, ali insanlıq səciyyələrinə çatması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hər halda, “Tövbə” bəhsi bir çox məsələləri ehtiva edir və onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

1. *Tövbənin həqiqəti;*

2. *Tövbənin vacibliyi;*

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 7, səh. 6.

² “Munacati-xəmsətə əşər”, İmam Səccad (ə), birinci münacat, c. 94, səh. 142.

³ “Usuli-Kafi”, c. 2, “tövbə” fəsli, səh. 435, hədis 8.

3. *Tövbənin ümumiliyi;*
4. *Tövbənin əsasları;*
5. *Tövbənin əqli və ya nəqli olması;*
6. *Tövbədə ayrışeçkilik;*
7. *Tövbənin davamlılığı;*
8. *Tövbənin dərəcələri;*
9. *Tövbənin təsir və faydaları.*

1. Tövbənin həqiqəti

Tövbənin əsl mənası günahdan qayıtmaqdır (günahkara nisbət verildiyi halda belədir), amma Quranda və İslam hədislərində dəfələrlə Allaha nisbət verilib. Bu halda tövbə, ilahi rəhmətə tərəf dönmək mənasındadır. O rəhmət ki, günaha düşdüynə görə günahkara əsirgənmişdir. Deməli, Allaha bəndəlik və ibadət yoluna dönmək ilahi rəhməti cəlb edir və buna görə də “təvvab” (yəni rəhmətinə çox qayıdan və ya olduqca tövbə qəbul edən) Allahın adlarından biridir.

Əslində Allah və bəndələri ilə müqayisədə tövbə sözü omonim və ya univokaldır (bu mənada ki, bəndəyə nisbət verildikdə “ila” ədatı ilə işlənir, Allaha nisbət verildiyində isə “əla” ədatı ilə).¹

“Məhəccətul-bəyza” kitabında tövbənin həqiqəti haqqında yazılır ki, tövbənin üç əsası vardır. Bunlar elm, hal və əməldir ki, hər biri digərinin səbəbi hesab olunur.

Elmdən məqsəd, günahların zərər və ziyanlarının əhəmiyyətini bilməkdir. Belə ki, günahlar bəndələr və Allahın pak zəti arasında pərdə yaradır. İnsan bu mənanı yaxşı dərk etdiyi zaman məhbubu itirdiyinə görə qəlbi narahatlıq hiss edir. Ayrılığa məhz əməlinin səbəb olduğunu biləndən

---

¹ Fəxri Razi və Safi təfsirləri, “Bəqərə” surəsi, 37-ci ayənin izahında.

sonra peşman və pərişan olur. Bu da, keçmiş, indi və gələcəyə dair qərarlar qəbul edilməsinə gətirib çıxarır. İndiki halda həmin əməli tərk edir, məhbubu itirməyə səbəb olan əməlləri gələcəkdə etməməsi ilə bağlı qərar verir, keçmişdəki boşluqları da doldurmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Həqiqətdə elm və yəqin nuru qəlbə peşmançılıq halının yaranmasına səbəb olur. Həmin peşmançılıq isə keçmiş, indi və gələcək barədə qərarlar verməyə gətirib çıxarır.¹

Bəziləri qəlbin bu halını ruhi inqilab kimi ifadə ediblər: Tövbə insanın can və ruhunda bir inqilabdır ki, həyat proqramına yenidən baxmağa vadar edir.

2. Tövbənin vacibliyi

İslam alimləri yekdilliklə tövbəni vacib bilirlər. Qurani-kərimin mətnində də dəfələrlə buna əmr edilib. Misal üçün, “Təhrim” surəsinin 8-ci ayəsində buyurulur: ***“Ey iman gətirənlər! Allaha tövbə edin, xalis bir tövbə, ümid vardır ki, Rəbbiniz (bu işlə) günahlarınızı bağışlasın və sizi ağaclarının altından çaylar axan cənnət bağlarına daxil etsin...”***.”

Tövbəsiz, yəni günah izini qəlb lövhəsindən silməmiş qəlbə tövhid və fəzilətlərə yer olmadığı üçün ilahi peyğəmbərlər yolunu azmış ümmətlərin hidayəti zamanı ilk növbədə tövbəyə dəvət etmişlər.

Allahın əzəmətli peyğəmbəri həzrət Hudun (ə) ilk sözü bu idi: ***“Ey qövmüm, Rəbbinizdən əfv diləyin, sonra da ona qayıdaraq tövbə edin!”***.²

Digər əzəmətli peyğəmbər həzrət Saleh həmin sözü işinin təməli qərar verir və buyurur: ***“Ondan məğfirət diləyin və Ona tərəf qayıdaraq tövbə edin!”***.³

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 7, səh. 5.

² “Hud” surəsi, ayə 52.

³ “Hud” surəsi, ayə 61.

Həzrət Şüeyb (ə) da eyni məntiqlə qövmünü dəvət etmiş və buyurmuşdu: ***“Pərvərdigarinızdan əfv diləyi və Ona tərəf qayıdaraq tövbə edin ki, Rəbbim mehriban və (tövbəkarları) sevəndir!”***.¹

İslami hədis və rəvayətlərdə də tövbəni gecikdirməməyin vacibliyinə təkid edilmişdir, o cümlədən:

1. Əmirəl-möminin İmam Əlinin (ə) oğlu həzrət Həsənə (ə) vəsiyyətində buyurur: *“Əgər günah etdin, dərhal tövbə ilə onu məhv et!”*.²

İmamın günah etmədiyi bəlli məsələ olduğunu nəzərə alsaq, burada başqalarını tövbəyə təşviq başa düşülməlidir.

2. Peyğəmbərdən (s) nəql edilən bir hədisdə oxuyuruq ki, İbn Məsud buyurdu: *“Ey İbn Məsud! Günahı önə verib tövbəni təxirə salma, əksinə tövbəni önə salıb günahı sonraya saxla (və tərk et)!”*.³

3. Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edilən digər hədisdə oxuyuruq: *“Əcəl hücumunun müqabilində tövbəni təxirə salan kəs, ən böyük təhlükə qarşısında qalmış olur (o da budur ki, tövbə etmədiyi halda ömrü sona çatır)”*.⁴

4. İmam Əli ibn Musa Rzanın (ə) bir hədisində oxuyuruq ki, cəddi Rəsulullahdan (s) belə nəql edir: *“Allah yanında imanlı kişi və ya qadının tövbəsindən sevimli bir şey yoxdur”*.⁵

Bu hədis tövbənin vacibliyinə dəlil ola bilər. Allah yanında ən sevimli işin tövbə olması buna əsas verir. Əlavə olaraq, əqli dəlillər də tövbənin vacibliyini isbat edir; aqlın hökmünə əsasən, ilahi əzablar qarşısında – istər yaqin olsun, istərsə də ehtimal – qurtuluş vasitəsi olmalıdır. Tövbənin ən gözəl qurtuluş vasitəsi olduğunu nəzərə alsaq, ağıl

---

¹ “Hud” surəsi, ayə 90.

² “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 208.

³ “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 104.

⁴ “Mustədrəkul-vəsail”, c. 12, səh. 130.

⁵ “Mustədrəkul-vəsail”, c. 12, səh. 125.

onu vacib hesab edir. Günahkar şəxs tövbə etmədiyi halda, özünü Allahın dünya və axirət əzabından necə sığortalanmış hesab edə bilər?

Həm Quranın açıq-aşkar ayələri, həm İslam hədisləri, həm də ağıla istinadən tövbə vacibdir, bundan başqa İslam alimləri arasında da bu məsələ qətidir.

Deməli, “dörd dəlil” tövbənin vacibliyinə dəlalət edir. Yenə “dörd dəlil”ə əsasən tövbənin vacibliyi gecikməməli, dərhal yerinə yetirilməlidir. Üsuli-fiqh (fiqhın metodikası) elmində də bəhs edilir ki, əleyhinə dəlil olmadığı müddətcə bütün zahiri əmrlər təxirəsalınmazdır.

3. Tövbənin ümumiliyi

Tövbə, müəyyən bir günah və günahlara məxsus deyil; müəyyən şəxs və şəxslərə aid deyil, zamanla məhdudlaşmır, xüsusi yaş, il, zaman və vaxt tələb etmir.

Deməli, tövbə bütün günahlar üçündür; bütün şəxslərə, hər zaman və məkana da şamil olur. Əgər şərtləri əsasında tövbə edilərsə, Allah dərğahında qəbul olacaq.

Tövbənin qəbulunda yeganə müstəsna hal – Qurani-kərimin vurğuladığı kimi bərzəx astanasında qərarlaşan, dünyadan köçməsinin əlamətləri görünən, yaxud ilahi əzabı çatan insanın (Firon kimi – ilahi əzab yetişdiyi və Nil çayının sularında batdığı zaman tövbə etdi və Allah da tövbəsini məqbul saymadı) tövbəsidir. Həmin halda tövbə qapıları bağlanır, çünki o vaxt tövbə edənin tövbəsi ixtiyari və könül razılığı ilə deyil. Quran buyurur: *“Pis işlər görən və hər hansı birinin ölümü yetişdiyi anda “İndi tövbə etdim” deyən kəslərin və eləcə də, küfr halında dünyadan gedənlərin tövbəsi qəbul deyil. Onlar, barəsində ağırlı əzab hazırladığımız kəslərdir”*.¹

---

¹ “Nisa” surəsi, ayə 18.

Fironun əhvalatında oxuyuruq: Firon və qoşunları dəryanın quru torpağına ayaq qoyduqları zaman gözlənilmədən su onları ağışuna aldı. Firon boğulduğu zaman dedi: ***“Bəni-İsrailin iman gətirdiyindən başqa heç bir məbudun olmamasına iman gətirdim və mən təslim olanlardanam!”***.¹ Lakin dərhal cavab gəldi: ***“İndi iman gətirdin?! Halbuki, qabaqlar itaətsizlik etdin və fəsad törədənlərdən idin (bu halda tövbən qəbul deyil)”***.²

Keçmiş ümmətlərin bəziləri haqqında oxuyuruq: ***“Bizim (şiddətli) əzabımızı gördükdə, dedilər: “İndi tək olan Allaha iman gətirdik və Ona şərik qoşduğumuz məbudlara kafir olduq”***. Quran onların cavabında buyurur: ***“Lakin Bizim əzabımızı müşahidə etdikləri zaman, imanlarının onlara faydası olmadı. Bu, Allahın bəndələr arasında həmişə icra olan sünnəsidir və kafirlər orada ziyanə uğradılar”***.³

Həmin dəlilə əsasən, İslam həddlərində (cəza sistemində) cinayətkar həbs edildikdən sonra ədalət qarşısında, cəza məqamında tövbə edərsə, tövbəsi qəbul deyil. Səbəbi də bu qəbildən olan tövbələrin, adətən, çarəsizlikdən olmasıdır və cinayətkar statusunun dəyişməsinə dəlalət etmir.

Deməli, yalnız bir məqamda tövbə məqbul deyil və o da, məsələnin ixtiyar çərçivəsindən çıxıb məcburi hal aldığı məqamdır.

Bəzilərində görə digər üç məqamda da tövbə qəbul deyil:

1. Şirk və bütperəstlik məqamında. Qurani-kərim buyurur: ***“Allah şərik qoşmağı (heç vaxt) bağışlamayacaqdır. Ondan aşağı olan günahı kimə istəsə (və ləyaqətli bilsə) bağışlayar”***.⁴

Ayədə tövbədən deyil də, tövbəsiz əfvdən söhbət getdiyinə görə bu iddia doğru deyil. Heç şübhəsiz İslamın əvvəlində şirkdən tövbə edib

---

¹ “Yunis” surəsi, ayə 90.

² “Yunis” surəsi, ayə 90.

³ “Ğafir” surəsi, 84-85-ci ayələr.

⁴ “Nisa” surəsi, ayə 48.

müsəlman olmuş kəslərin tövbəsi qəbul idi. Günümüzdə tövbə edib İslama üz tutanların tövbəsi də habelə. İslam alimlərinin yekdil rəyinə əsasən, şərikin qoşmaqdan tövbə etmək məqbuldur. Tövbə etməyib müşrik halda ölənin kəs isə ilahi əfv və mərhəmətə şamil olmayacaq. Yox, əgər imanlı və tövhid əqidəsi ilə günahkar halda dünyasını dəyişərsə, ilahi əfvə şamil olması mümkündür. Yuxarıdakı ayənin anlamı da budur.

Sözün qıtası, ilahi əfv müşriklərə deyil, möminlərə şamildir, amma tövbə sayəsində bütün günahları, hətta şərikin qoşmağı bağışlatdırmaq mümkündür.

2. Tövbə uzun-uzadı təxirin ardından deyil, günahdan dərhal sonra olmalıdır.

3. Günah inadkarlıqla və bilərəkdən deyil, nadanlıq üzündən baş vermiş olmalıdır. Buna şahid isə “Nisa” surəsinin 17-ci ayəsidir. Ayədə buyrulur: ***“Allah tərəfindən yalnız o kəslərin tövbəsi qəbul olunar ki, cəhalət üzündən pis bir iş etdikdən sonra dərhal peşman olsunlar. Allah belə şəxslərin tövbəsini qəbul edir. Allah bilən və hikmət sahibidir”.***

Bir çox təfsirçilər sözügedən ayəni kamil tövbəyə aid etmişlər, çünki inadla və bilərəkdən günah etdikdən sonra inadından dönüb Allah dərgahına üz tutaraq tövbə edənlərin tövbəsi qəbuldur. Buna söz yoxdur və İslam tarixində belə nümunələrə rast gəlmək olur. Hansı ki öncədən qatı və inadkar düşmən olsalar da sonralar tövbə etmiş, inadından dönmüş və nəticədə əsl dostlardan olmuşlar.

Eləcə də, illərlə günahdan sonra peşman olub, tövbə edib keçmişini cübran edən (əvəzini ödəyən) kəsin də tövbəsi qəbuldur.

Peyğəmbərdən (s) nəql edilən bir hədisdə buyrulur: *“Hər kim ölümündən bir il qabaq tövbə etsə, Allah tövbəsini qəbul edər. Sonra buyurdu: Bir il də çoxdur, hər kəs ölümündən bir ay öncə tövbə etsə, Allah tövbəsini qəbul edər. Yenə əlavə etdi: Bir ayda çoxdur, hər kim ölümündən bir cümə (bir həftə) əvvəl tövbə etsə, Allah tövbəsini qəbul edər. Yenə buyurdu: Bir cümə də çoxdur, hər kəs ölümündən bir gün qabaq tövbə etsə,*

*Allah tövbəsini qəbul edər. Yenə buyurdu: Bir gün də çoxdur, hər kəs ölümündən bir saat qabaq tövbə etsə, Allah tövbəsini qəbul edər. Bir saat da çoxdur! Hər kim canı boğazına çatmamışdan öncə (həyatının son anları və can verdiyi zaman) tövbə etsə, Allah tövbəsini qəbul edər”.*¹

Əlbəttə, burada tam şəraiti olan tövbə nəzərdə tutulur. Məsələn, başqalarının haqqını tapdalayan kəs həmin anda boynundan haqqı olanların haqqının qaytarılmasını əmin adamlara vəsiyyəət edib sonra tövbə etsə, tövbəsi qəbuldur.

Quranın bir çox ayələri də tövbənin ümumiliyi və bütün günahkarlara şamil olmasını sübut edir, o cümlədən:

1. “Zumər” surəsinin 53-cü ayəsində buyurulur: ***“De: “Ey Mənim özlərinə israf və zülm etmiş bəndələrim! Allahın rəhmətindən ümitsiz olmayın ki, Allah bütün günahları bağışlayır, çünki O, çox bağışlayan və mehribandır”.***

2. “Maidə” surəsinin 39-cu ayəsində oxuyuruq: ***“Lakin etdiyi zülmədən sonra tövbə edib özünü düzəldən şəxsin tövbəsini Allah qəbul edir (və bu cəzası bağışlanır, çünki) Allah bağışlayan və mehribandır”.***

Bu ayə oğrunun həddi (cəzası) bəyan edildikdən sonra gəlsə də, ümumi və geniş mənə daşıyır və bütün günahkarlara şamildir.

3. “Ənam” surəsinin 54-cü ayəsində gəlmişdir: ***“Sizlərdən hər kəs nadanlıq üzündən pis iş görsə, sonra tövbə edib özünü düzəldərsə, (günahdan özünü doğruldarsa) (Allahın rəhmətinə şamil olacaqdır, çünki) O, bağışlayan və mehribandır”.***

Bu ayədə hər növ pis əməldən – hansı ki, bütün günahlara da şamildir – tövbə və qayıtmağın mümkünlüyü qeyd edilib.

4. “Ali-İmran” surəsinin 135-cü ayəsində buyurulur: ***“Və o kəslər ki, çirkin bir iş gördükdə, yaxud özlərinə zülm etdikdə, Allahı xatırlayır və***

---

¹ “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 12, səh. 145 (“Səhhətut-tovbə fi axiril-omr” babı, hədis 5).

günahları üçün bağışlanmaq istəyirlər. Günahları Allahdan başqa, kim bağışlaya bilər? Bilərəkdən günaha israr etmirlər”.

Burada da tövbə zülm barəsində gəlməyinə rəğmən, bütün günahlara şamil olur, çünki həqiqətdə bəzi günahlar başqasına, bəziləri də özünə zülmdür. Bu ayədə hər birində tövbənin qəbuluna zəmanət verilmişdir. Nəticədə tövbənin ümumiliyi və bütün günahları əhatə etməsi isbat olur.

5. Başqa bir ayədə (“Nur” surəsi, 31-ci ayə) bütün möminlərə müraciətlə buyrulur: ***“Ey möminlər! Hamınız Allaha tövbə edin ki, nicat tapasınız!”***.

“Hamınız” kəlməsindən belə başa düşülür ki, bütün günahkarlar tövbəyə dəvət olunur. Tövbə ümumilik daşımaya, belə bir çağırış mənasız olardı.

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarıdakı ayələrdən bəziləri israf məsələsinə təkid etdiyi halda, bəziləri zülm, bəzi digərləri də pis əməli xüsusi vurğulayır. Birmənalı olaraq bütün bu günahların tövbə ilə bağışlanması mümkündür və Allah özü buna zəmanət verir. Deməli, insan özünə qarşı yol verdiyi hər bir pis əməl, zülm və israftan tövbə edərsə, Allah onun tövbəsini qəbul edir.

Bu xüsusda şiə və əhli-sünnə kitablarında bir çox hədislər nəql edilmişdir. Belə ki, tövbə qapısı son nəfəsədək və nə qədər ki, insan ölümü gözü ilə görməyib, açıqdır.

Belə hədisləri “Biharul-ənvar”¹, “Usuli-Kafi”², “Durrul-mənsur”³, “Kənzul-ummal”⁴ kitablarından və “Fəxri Razi”⁵, “Qurtubi”⁶, “Ruhul-

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 6, səh. 19 və c. 2, səh. 440.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 440.

³ “Durrul-mənsur”, c. 2, səh. 131.

⁴ “Kənzul-ummal”, hədis 10187 və 10264.

⁵ “Fəxri Razi” təfsiri, c. 10, səh. 7, sözügedən ayənin təfsirində.

⁶ “Qurtubi” təfsiri, c. 3, səh. 1662, yuxarıdakı ayənin təfsirində.

bəyan”¹, “Ruhul-məani”² təfsirlərindən və digər mənbələrdə mütləq edə bilərsiniz. Bəlkə də bu hədis müttəvatir hədislər sırasındadır.

4. Tövbənin əsasları

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi tövbənin həqiqəti Allaha itaətsizlikdən itaətə doğru qayıtmaqdır ki, bu da keçmiş əməllərdən peşmançılıqdan qaynaqlanır. Peşmançılığın və günahın onunla məhbubu arasında maneə yaratmasını bilməyin tələbi, gələcəkdə günahın tərkı və xəsarəti ödəməkdir. Yəni bacarığı və imkanı həddində günahın mənfi təsirlərini vücudundan təmizləməli, pozduğu hüquqları imkan daxilində bərpa etməlidir. Buna əsasən, Qurani-kərimin bir çox ayələrində həmin mənanaya, yəni tövbənin islah və əvəzləməklə yanaşı olmasına təkid edilib.

1. “Bəqərə” surəsinin 160-cı ayəsində ilahi ayələri təkzib etmək kimi böyük günaha və bunu edənlərin ağır cəzasına işarə etdikdən sonra buyurulur: ***“Yalnız tövbə edib (Allaha tərəf) qayıdan və (öz pis əməllərini yaxşı əməllərlə) islah edib (və gizlətdiklərini aşkar edən) kəslərdən başqa ki, Mən onların tövbəsini qəbul edirəm. Mən çoxlu tövbə qəbul edən və mehribanam”***.

2. “Ali-İmran” surəsinin 89-cu ayəsində “irtidat” (iman gətirdikdən sonra kafir olmaq, mürtəd olmaq) məsələsi və ona mürtəkib olanların ağır cəzasına işarə edildikdən sonra buyurulur: ***“Yalnız ondan sonra tövbə edən (keçmiş günahlarını) islah edən kəslər (ki, onların tövbələri qəbul olunacaqdır) istisnadır. Həqiqətən, Allah əfv edən və mehribandır”***.

3. “Nisa” surəsinin 146-cı ayəsində münafıqlərə və onların məşum talelərinə işarə etdikdən sonra buyurur: ***“Tövbə edib özlərini islah edənlər, Allahın (lütfünə) sığınanlar və dinlərini Allaha görə xalis edənlər istisnadır”***.

---

¹ “Ruhul-bəyan” təfsiri, c. 2, səh. 178, yuxarıdakı ayənin təfsirində.

² “Ruhul-məani”, c. 4, səh. 233.

4. “Nur” surəsinin 5-ci ayəsində “qəzf”in (başqasını zina və buna bənzər əməldə ittiham etmək) ağır cəzasına və ona bulaşanların dünya və axirətdəki dərddli bəlalarına işarə etdikdən sonra buyurur: ***“Yalnız ondan sonra tövbə edib özünü düzəldən kəslər (ki, Allah onları bağışlayır,) istisnadır. Həqiqətən, Allah bağışlayan və mehribandır”.***

5. Nəhayət, bütün günahlara şamil olan ümumi bir qanun kimi “Nəhl” surəsinin 119-cu ayəsində buyurulur: ***“Lakin Rəbbin, nadanlıq üzündən pislik edib sonra tövbə edərək özlərini düzəltmək istəyənləri (bağışlayır). Həqiqətən, sənin Rəbbin ondan sonra bağışlayan və mehribandır”.***

6. Bənzər məna “Taha” surəsinin 82-ci ayəsində də gəlmişdir, belə ki, buyurur: ***“Mən tövbə edib iman gətirən və yaxşı əməl edib sonra hidayət olan kəsi bağışlayaram”.***

Burada tövbənin əsası sayılan qayıtmaq və saleh əməl (yəni keçmişi əvəzləmək) məsələsindən əlavə, iman və hidayət məsələlərinə də işarə edilib.

Həqiqətdə günah iman nurunu azaldır və insanı hidayət yolundan çıxardır. Buna görə də tövbədən sonra imanını təzələmək və hidayət yoluna dönmək lazım gəlir.

7. Yenə oxşar məna “Ənam” surəsinin 54-cü ayəsində gəlmişdir, ayədə buyurulur: ***“Sizlərdən hər kəs nadanlıq üzündən pis iş görsə, sonra tövbə edib özünü düzəldərsə, (günahdan özünü doğruldarsa) (Allahın rəhmətinə şamil olacaqdır, çünki) O, bağışlayan və mehribandır”.***

Yuxarıdakı ayələrin məcmusundan Quranın tövbə məsələsi ilə əlaqədar məntiqi tam aydın olur. Belə ki, həqiqi tövbə təkcə “əstəğfirullah” demək, hətta keçmiş əməllərdən peşmançılıq və gələcəkdə təkrar etməməklə bağlı qərar qəbul etmək deyil, əksinə bunlarla yanaşı keçmişdəki səhlankarlıqlar və insan ruhunda, canında iz qoyan fəsadlar və günahın cəmiyyətdə iz buraxdığı mənfi təsirlər də mümkün qədər əvəzlənməli və

tam təmizlənməlidir. Günahdan həqiqi tövbə etmək də budur, nəinki sadəcə “əstəğfirullah” demək!

Burada diqqət olunası digər bir məqam yuxarıdakı ayələrdə islah sözünün tövbədən sonra gəlməsi Quranın bir çox təbirləri kimi geniş və əhatəli anlam daşıyır ki, bu da hər növ itkinin əvəzlənməsinə şamildir, o cümlədən:

1. Tövbəkar şəxs camaatın tapdaladığı hüquqlarını özlərinə qaytarmalıdır; həyatda olduqları surətdə özlərinə, dünyadan köçdükləri halda isə varislərinə çatdırmalıdır.

2. Qeybət və ya böhtan səbəbindən başqasının heysiyyətinə toxunmuşsa, ondan halallıq tələb etməlidir; həmin şəxs dünyasını dəyişibsə, əvəz olaraq onun adından xeyir işlər görməklə ruhunu razı salmalıdır.

3. Əgər ibadətləri qəzaya gedib्सə, onun qəzasını yerinə yetirsin. Kəffarəsi varsa (vacib orucun qəsdən tərk edilməsi, əhd və nəziri pozmaq, vacib namazları qılmamaq kimi), kəffarəsini ödəsin.

4. Günahın qəlbi qaraltdığını nəzərə alsaq, o qədər bəndəlik və itaət etməlidir ki, qəlbinin zülmətini itaət nuru ilə işıqlandıra bilsin.

“İslah” sözünün izahı haqqında ən mükəmməl söz Əmirəl-möminin İmam Əlinin (ə) “Nəhcül-bəlağə”də, qısa kəlamlar bölümündə “istiğfar”ın şərhinə dair ən əhatəli və kamil sözüdür.

Bir nəfər İmam Əlinin (ə) yanında dedi: “Əstəğfirullah”. Sanki İmam (ə) danışiq tərzindən və ya keçmiş əməllərindən bilirdi ki, bu tövbə həqiqi deyil, görünüş xarakterlidir. Odur ki, bu cür tövbəyə qəzəbləndi və buyurdu: Anan sənə ağılasın, sən bilirsənmi istiğfar nə deməkdir? İstiğfar məqam sahiblərinin dərəcəsidir və o altı mənə və mərhələni ifadə edən bir kəlmədən ibarətdir: İlk öncə keçmişindən peşman olmaq; ikincisi, gələcəkdə həmişəlik olaraq (günahı) tərk etməyi qərara almaq; üçüncüsü, camaatın haqqını onlara geri qaytarmaq, belə ki, Allahın hüzurunda hazır olduğun zaman, kimsənin sənənin boynunda haqqı qalmamış olsun; dördüncüsü, səndən qəza olmuş hər hansı bir vacib bir əməli (qəza edərək) yerinə

yetirəsən; beşincisi, haram nəticəsində bədəninə əlavə olmuş ətləri, qəm-qüssə ilə onları əridib tökəsən, belə ki, haramdan heç bir şey qalmasın və onun yerinə təzə ət gəlsin; altıncısı isə günahın ləzzətini daddığın kimi itaət və ibadətə də zəhmətlərinə qatlaşasan. Bunları başa vurduqdan sonra “Əstəğfirullah” deyə bilərsən.¹

Eyni məna digər hədisdə də gəlmişdir. Kumeyl ibn Ziyad Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edir ki, həzrətə dedim: “Ey Əmirəl-möminin! İnsan bir günah edir, sonra ondan istiğfar edir, istiğfarın həddi nədir?

- Ey Kumeyl ibn Ziyad! Onun həddi tövbədir.
- Həmin qədər, kifayətdirmi?!
- Xeyr!
- Bəs, necədir?
- İnsan günaha düşdükdən etibarən başlanğıc hərəkət kimi dilində “istiğfar” edir.
- Hərəkətdən məqsəd nədir?
- Dil və dodaqlar dönməyə başlayır və məqsəddə budur ki, onları həqiqətlə uyğunlaşdırar.
- Həqiqət nədir?
- Məqsəd budur ki, (günahın pis və çirkinliyinə qarşı) qəlbə təsdiq hasil olsun və istiğfar etdiyi günaha bir daha dönməməklə bağlı qərar versin.
- Bu işi gördükdə tövbəkarlardan sayılırmı?
- Xeyr! Ona görə ki, sən hələ də tövbənin əsasına varmamısan!
- Əsl istiğfar nədir?
- İstiğfar etdiyin günahdan tövbəyə qayıtmaq və bu da abidlərin ilk məqamıdır.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 417.

Sonra İmam (ə) əlavə etdi: “Günahın tərki və istiğfar bir isimdir ki, altı mənası, altı dərəcəsi vardır”. Sonra İmam (ə) altı dərəcəni (“Nəhcül-bələğə”nin, qısa kəlamlarında gələn hədisdən az fərqlə) bəyan etdi.¹

Belə bir irad edilə bilər ki, əgər tövbə Əmirəl-möminin Əlinin (ə) yuxarıdakı hədisdə qeyd etdiyi kimdirsə, həmin keyfiyyətdə az tövbəkar tapılar.

Cavab: Diqqətdən yayınmamalıdır ki, altı şərtədən bəziləri kamil tövbənin şərtidir; beşinci və altıncı şərt kimi. Digər dörd şərt isə vacib şərtlərdəndir. Bəzi tədqiqatçıların təbirincə, birinci və ikinci şərt tövbənin əsası, üçüncü və dördüncü şərt tövbənin zərurəti, beşinci və altıncı şərt isə tövbənin kamalıdır.²

Başqa bir hədisdə Peyğəmbər (s) buyurur: *“Tövbəkar insanın əlaməti dördüdür: Allah (dini və bəndələri) üçün əməlində xeyirxahlıq, batilin tərki, haqqa bağlılıq və xeyir iş üçün çoxlu səy”*.³

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər tövbəkarın əməli mənfi təbliğat, Allah dininə bidət gətirmək kimi başqalarının azgınlığına səbəb olan əməllərdəndirsə, onun islahı və əvəzlənməsi yalnız bir halda mümkündür. O da günah əməli nəticəsində azgınlığa sürüklədiyi bütün insanları bacardığı qədər doğru yola qaytardığı təqdirdə, əks halda tövbəsi qəbul deyil.

İlahi ayələri təhrif edənlər, bidət gətirənlər və camaatın azmasına xidmət edən bütün fərdlərin tövbəsinin nə qədər ağır və çətin olduğu artıq aydın olur.

Belə deyil ki, bir nəfər cəmiyyətdə və ya mətbuatda, ictimai informasiya vasitələrində, ya da kitab və məqalələr yazmaqla camaatı

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 6, səh. 27.

² “Şəhid Mürtezə Mütəhhəridən mənəvi sözlər”, səh. 139.

³ “Tuhəful-uqul”, səh. 32.

azğınlığa sürükləyib, sonra da evində xəlvət əyləşib Allahdan əfv diləsin. Belə bir tövbə əsla məqbul deyil!

Həmçinin kütlə arasında, ictimai yerlərdə insanları yalan, iffətsizlik və buna bənzər əməllərlə ittiham edənlər, sonradan təklikdə həmin adamdan hallallıq tələb edərsə, yaxud onlardan xəbərsiz gizləncə tövbə edərsə, şübhəsiz onların da tövbəsi qəbul deyil. Yalnız qarşı tərəfin onu bağışlaması və ya kütlə arasında sözünü geri götürməsi halı istisnadır.

Buna əsasən, bir çox hədislərdə qeyd edilir ki, camaata töhmət vuranlar, insanlara nalayiq nisbət verənlər şəri hədd (cəza) aldıqdan sonra sözlərini geri götürməyə, özlərini təkzib etməyə qədər tövbələri qəbul deyil.

İmam Sadiqdən (ə) nəql edilən mötəbər bir hədisdə oxuyuruq: Həzrətdən (ə) soruşdular: İlahi hədd cari olmuş şəxsin tövbədən sonra şəhadəti məqbuldurmu? Buyurdu: Tövbə etdiyi halda, bəli. Tövbəsi də budur ki, dediyindən daşınsın; imam və müsəlmanların yanında sözünü təkzib etsin. Belə etdiyi halda (tövbəsi qəbuldur və) onun şəhadətini qəbul etmək imama vacibdir.¹

Başqa hədisdə oxuyuruq: *“Allah, peyğəmbərlərdən birinə vəhy etdi ki, filan şəxsə de: İzzətimə and olsun, sənənin dəvətin sayəsində yollarından azanların dünyadan gedənlərini dirildib doğru yola yönəltməyincə, oynaqların bir-birindən qopana kimi məni çağırırsan da, səsinə səs verməyəcəm (və tövbəni qəbul etməyəcəm)”*.²

Yuxarıdakı hədisdən islah və əvəz məsələsinin nə qədər geniş olduğu gözəl şəkildə bəlli olur, bunlar olmadan tövbə daha çox formal və natamam rol oynayır.

---

¹ “Vəsailuş-şiə”, c. 18, səh. 283.

² “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 219.

İşarə olunmalı son məqam bundan ibarətdir ki, qalaq-qalaq yığılmış günahlar müqabilində təkcə dilin istiğfarına qənaət edən kəslər, tövbənin əsasları və şərtlərinə riayət etmək əvəzinə, sanki özlərini məsxərəyə qoymuş, ya da istiğfar və tövbəyə istehza ilə yanaşırlar.

Bu üzdən İmam Baqirdən (ə) nəql edilən bir hədisdə buyrulur: *“Hər kəs günahından (tam və bütün şəraiti ilə birgə) tövbə etsə, heç günah etməyən şəxs kimidir. İstiğfar etdiyi halda günahına davam edən kəs isə istehza edən kəs misalıdır”*.¹

5. Tövbənin qəbulu əqlidir, yoxsa nəqli?

Bütün İslam alimlərinin yekdil rəyinə əsasən, tam şəraitli tövbə Allah dərgahında qəbuldur. Quran ayələri və hədislər də aşkar surətdə buna dəlalat edir. Amma tövbənin qəbulunun əqli və ya nəqli olmasına gəlincə, bu xüsusda fikir ayrılığı var.

Bir qrupa görə, tövbədən sonra ilahi cəzanın qüvvədən düşməsi Allahın fəzl və lütfü əsasında. Əgər Allah istəsə, tövbədən sonra bəndənin günahını bağışlamaya bilər, buna söz yoxdur. Necə ki, camaat arasında bir qayda olaraq belədir; biri başqasına zülm etdikdən sonra üzrxahlıq etsə, qarşı tərəf onu bağışlaya da bilər, bağışlamaya da.

Digər bir qrupa görə isə tövbə sayəsində cəzanın götürülməsi vacib və qaçılmazdır. Hətta cinayətkar və ya günahkarın üzründən sonra onun bağışlanmaması çirkin və xoşagəlməz sayılır. Belə bir iş Allah üçün rəva deyil.

Burada üçüncü nəzəri də təsəvvür etmək olar: Tövbənin qəbulundakı zərurət əqli bir məsələdir. Yəni ağıl tövbə və üzrxahlığın qəbulunu vacib bilməsə də, bütün aqillərin üslubuna əsasən, yanlışlığa yol vermiş kəs, sonradan üzrxahlıq edib bu işin bütün mənfi təsirlərini – heç nə olmamış

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2 (“Tövbə” fəslə, hədis 10), səh. 435.

kimi; heysiyyətini tapdaladığının bir şəkildə heysiyyətini bərpa etməklə, haqqına girdiyinin haqqını tam qaytarmaqla, qəlbinə dəydiyinin müxtəlif yollarla könlünü almaqla - aradan qaldırarsa, belə bir şəraitdə onun üzrü və tövbəsi qəbul olunmalıdır. Kimsə bunu qəbul etməsə onu kin-küdurətli, insanlıq və əxlaq meyarlarından xaric bilirlər.

Şübhəsiz, bu cür hallarda sonsuz qüdrətli və hər kəsdən, hər şeydən ehtiyacsız Allaha tövbəkarların üzr və tövbələrini qəbul etməsi və onları cəzalandırmaqdan vaz keçməsi daha yaxşıdır.

Bir az irəli gedib tövbənin qəbulundakı zərurəti əqli saymaq və onu “hədəfi önləmənin qəbahəti” qaydasına tətbiq etmək olar. Bu mənada ki, Allah bəndələrinin ibadət və itaətindən ehtiyacsızdır, ilahi təkliflər bəndələrinin tərbiyə və təkamülündən ötrü bir lütfüdür; namaz, oruc və digər ibadətlər bizim ruhumuzu inkişaf etdirir və günbəgün Allaha daha da yaxınlaşdırır. Yerdə qalan vacib və haramlar da hər bir öz növbəsində təkamülümüzə xidmət edir. Quranda həcc ibadəti haqqında deyilir: ***“İnsanlar Allah evinin ziyarətinə getməklə vəzifəlidirlər ki, onun maddi və mənəvi mənfəətlərindən bəhrə alsınlar”***.¹

Quranın digər ayələrində namaz çirkinlik və pisliklərdən çəkəndirmək səbəbi², oruc təqva amili³, zəkat isə fərd və cəmiyyətin əxlaqi rəzilət və azgınlıqlardan arınmaq faktoru kimi təqdim edilmişdir.⁴

İslam hədislərində də iman şirkdən paklanmaq amili, namaz insanın təkəbbürdən arınmaq səbəbi, həcc müsəlmanların vəhdət faktoru, cihad İslamın izzət səbəbi və s. sayılmışdır.⁵

Bu tərtiblə bütün ilahi təkliflər insanın səadəti və təkamülünə xidmət edən amillər sayılır. O səadət və təkamül ki, insan yaradılışının əsas hədəfi,

---

¹ “Həcc” surəsi, ayə 28.

² “Ənkəbut” surəsi, ayə 45.

³ “Bəqərə” surəsi, ayə 183.

⁴ “Tövbə” surəsi, ayə 103.

⁵ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 252-dən iqtibas edilib.

Allaha yaxınlıq və bəndəlik məqamına yetişməyin qayəsidir (*“Cin və insanları yalnız Mənə ibadət etmələri (və bu yolla təkamül tapıb Mənə yaxınlaşmaları) üçün yaratmışam”*).¹

Sözsüz ki, tövbə və qəbulunun vacibliyi təkamül amillərindən biridir, ona görə ki, insan məsum deyil; həyatı boyu bəzi səhvlərə yol verir. Əgər qayıdış yolu olmasa, şübhəsiz, təkamüldən qalacaq. Yox, əgər səhvə yol verdiyi halda ona: “Əgər səhvə yol versən, Allaha tərəf dön, zay etdiklərinin əvəzini çıx, Allah da sənə tövbəni qəbul etsin”, – deyilsə, belə bir şəxs səadət və təkamülə daha yaxın, azğınlıq və səhvə daha uzaq olacaq.

Nəticə etibarı ilə, tövbənin qəbul olmaması hədəfi önləməyə gətirib çıxarır. Təklif və itaətlərin əsas hədəfinin insanın tərbiyə və təkamülü olduğunu nəzərə alsaq, tövbənin qəbul olmaması bu işə zərbə vurur. Allah isə heç vaxt hədəfini önləməz.

Tövbə, insanın təkamülü ilə sıx əlaqədar fəlsəfəyə malikdir; tövbə qapıları bağlı olduğu təqdirdə, təkamül marağı da aradan gedəcək, dahası insan tənəzzülə yönələcək. Artıq qurtuluş yolunun olmadığını güman etdiyi üçün digər günahlardan çəkinməyə bir səbəb görməyəcək. Elə bu əsasla, ilahi dinlərə bağlı olub-olmamasından aslı olmayaraq bütün dünya tərbiyəçiləri tərbiyə etdikləri insanlar üçün tövbə (qayıdış, üzrxahlıq) qapısını açıq qoyurlar ki, canlarındakı islah, əvəz vermə və kamala doğru hərəkət marağı tamamilə sönməsin.

Bu minvalla tam şəraitli tövbənin qəbul olması təkcə ayə və hədislərlə deyil, ağıl və aqillərin hökmünə əsasən də sabit və inkarolunmazdır.

6. Tövbədə ayrışeçkilik

---

¹ “Zariyat” surəsi, ayə 56.

Görəsən, insan bəzi günahlara mürtəkib olduğu halda, digər günahlarından tövbə edə bilərmə? Məsələn, həm şərab içən, həm də qeybət edən adam, şərab içməyi həmişəlik tərk etmək qərarına gəlir, amma qeybət xüsusunda hələ də bir qərara gəlməmişdir.

Bəzən deyilir ki, tövbə ümumi və cahanşümul yönə malik olmalıdır, yəni bütün günahlardan tövbə edilməlidir, çünki nəticə etibarı ilə hamısı Allahla müxalifətçiliyə, həqiqi Sahibin hörmətini sındırmağa qayıdır. Bu işdən peşman olan kəs hər bir günahı tərk etməlidir, nəinki bir günahdan tövbə edib, digərinə bulaşsın və ona israr etsin.

Həqiqətdə isə tövbədə ayrışeçkiliyin heç bir nöqsanı yoxdur (bəzi görkəmli əxlaq alimləri, o cümlədən Nəraqi “Meracus-səadət” kitabında bunu təsdiq edir və atasından da nəql edir).

Hansısa günahın acı sonluğunu daha yaxşı bildiyindən insanın həmin günahdan daha çox qorxub çəkinməsi və ya ondan tövbə etməsi, eyni halda digər günahın cəzasını yüngül bildiyi, yaxud aqibətindən xəbərsiz olduğuna görə həmin günaha bulaşması və davam etməsi mümkündür.

Əksər tövbəkarların da tövbəsi bu formadadır. Adətən, xüsusi günahlardan tövbə edilir, eyni halda digər günahlar tövbəsiz qalır. Peyğəmbər (s), imamlar (ə) və İslam alimləri də daxil olmaqla heç kim bu şəkildə tövbəni etibarsız saymamış, yalnız bütün günahlardan tövbənin mümkünlüyünü xüsusi vurğulamamışdır.

Quranın bir çox ayələri də açıq-aşkar bu mənaya, yəni tövbədə ayrışeçkiliyə işarə edir. Məsələn, sələmçilər haqqında oxuyuruq: **“Əgər tövbə etsəniz (tövbəniz qəbul olar və) sərmayələriniz sizindir”**.¹

İman gətirdikdən sonra mürtəd olanlar barəsində Quran buyurur: **“Onların cəzası Allahın, mələklərin və bütün insanların lənətinin onlara olmasıdır... Yalnız ondan sonra tövbə edən (keçmiş günahlarını) islah**

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə 279.

*edən kəslər (ki, onların tövbələri qəbul olunacaqdır) istisnadır. Həqiqətən, Allah əfv edən və mehribandır”.*¹

Cəmiyyətdə xaosa səbəb olan və savaşkar insanlar üçün nəzərdə tutulmuş ağır cəzaları bəyan etdikdən sonra buyurur: *“Yalnız onları ələ keçirməyinizdən öncə tövbə edənlər istisnadır. Odur ki, bilin (Allah onların tövbəsini qəbul edir) Allah bağışlayan və mehribandır”.*²

Mənfur əməllərə mürəkib olub iffətini itirən kəslərin cəzasını bəyan etdikdən sonra buyurur: *“Əgər tövbə edib (özlərini) islah etsələr, onlardan vaz keçin. Həqiqətən, Allah çox tövbə qəbul edən və mehribandır”.*³

Başqa yerdə isə şərik qoşmaq, insan qətli və zina kimi günahlara işarə edib ağır cəzalarını açıqladıqdan sonra buyurur: *“Yalnız tövbə edib iman gətirən və yaxşı işlər görən kəslərin Allah günahlarını yaxşılıqlara çevirəcəkdir; Allah həmişə bağışlayan və mehribandır”.*⁴

Bu ayələrdən bəzilərinin dünya cəzaları və onların tövbə ilə bağışlanması barədə olmağı heç də fərq yaratmır; əgər dünya cəzalarından ötrü tövbə qəbuldursa, şübhəsiz axirət cəzaları haqqında da qəbul olacaq.

Deməli, tövbədə günahlar arasında fərq qoymaq müxtəlif cəhətlərdən (agahlıq fərqi, maraq fərqi, günahın qəbahəti və çirkinliyi fərqi ilə) ola bilər və bunun eybi yoxdur, amma mükəmməl tövbə ayrışdırıcılıq edilmədən bütün günahlardan olan tövbədir.

7. Tövbənin davamlılığı

Tövbə birdəfəlik və daimi olmalıdır. Bir tərəfdən “pisliyə əmr edən nəfsin” vəsvəşələri nəticəsində insan günah və ya səhv etdiyi zaman dərhal tövbə etməlidir ki, “danlayan nəfs” mərhələsinə, ondan da “arxayın nəfs” mərhələsinə çatsın. Bu mərhələdə artıq vəsvəşələr bitmiş olacaq.

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, 87-89-cu ayələr.

² “Maidə” surəsi, ayə 34.

³ “Nisa” surəsi, ayə 16.

⁴ “Furqan” surəsi, ayə 70.

Digər tərəfdən hər günahdan tövbə edildiyi zaman tövbənin pozulmaması və gələcəkdə günahın tərkilə bağlı Allaha verdiyi sözü tutmasından ötrü səy göstərməlidir. Başqa cür desək, əgər tövbə etdikdən sonra qəlbinin dərinliklərində o günaha yenə də maraq qalıbsa, onunla mübarizə aparmalı, nəfslə cihadı gündəlik proqramının tərkib hissəsi qərar verməlidir. Bu minvalla, həm tövbəkarların sırasında qərarlaşmış olar, həm də mücahidlərin.

Burada bəzi əxlaq alimləri nəticəsiz və ya nəticəsi az olan bir bəhsi ortaya atıblar: Görəsən, günah köklərini kəsməklə mübarizə aparan tövbəkar üstündür, yoxsa günah köklərini qəlbindən qoparıb atmış tövbəkar?¹

Hansının üstün olması elə də mühüm deyil, mühüm olan tövbəkarın hansı göstərişlərdən yararlanıb keçmiş günahlara bir daha qayıtmamasıdır. Bundan ötrü bəzi işlərə riayət edilməlidir:

1. Günah mühitindən ayrılmaq və fəsad məclisində iştirakdan imtina. Tövbəkar ilk vaxtlarda zəifdir və yataqdan yeni qalxmış xəstə kimidir; öz ayağı ilə yolxucu və mikroblu yerlərə getsə, yenidən xəstələnmək ehtimalı yüksəkdir. Həmçinin narkotik maddələrdən imtina etmiş narkotik aludəçisi keçmiş mühitinə dönsə, dərhal yoluxmaq ehtimalı var.

2. Dost-taşıları arasında yenidən seçim etməlidir. Daha öncə onu günaha təşviq etmiş kəslərdən ciddi uzaqlaşmalıdır.

3. Günah vəsvəşləri və maraqları ona yönəldiyi zaman Allahın zikrinə sığınsın. Allahın zikri qəlblərin rahatlıq amilidir: ***“Qəlblər yalnız Allahın zikri ilə aramlıq tapar”***.²

4. Tərk etdiyi günahın zərərli təsirləri haqqında daim düşünsün və göz qabağına gətirsin. Məbada, qəflət üzündən günahın öldürücü təsirlərini

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 7, səh. 75.

² “Rəd” surəsi, ayə 28.

yaddan çıxarıb günah marağının ayılmasına, vəsvəsələrin hər tərəfdən qəlbinə hücum etməsinə şərait yaratsın.

5. Keçmişdəkilər və ayrı-ayrı günahlar səbəbindən böyük bəlalara düşənlərin əhvalatları haqqında düşünsün, sərgüzəştlərini göz önünə gətirsin. Hətta peyğəmbərlər içərisində bəzən “ən yaxşının tərkı” ilə büdrəyən nəbilərin əhvalatını oxusun. Məsələn, həzrət Adəmin böyük məqam sahibi olmasına rəğmən cənnətdən qovulmasının, yaxud həzrət Yunisin qəzəbə tuş gəlib nəticədə balığın (balina) qarnında həbs edilməsinin, yaxud da Allahın böyük peyğəmbəri Yaqubun (ə) illərlə dözülməz övlad həsrətinə düçar olmasının səbəblərinə baxsın.

Bu istiqamətdə mütalilər sözsüz ki, günah vəsvəsələrini azaldır və tövbəyə davamiyyət bəxş edir.

6. Cəza və əzab vədəsi verilmiş hər bir günahın aqibəti haqqında düşünsün. Bu ehtimalı da nəzərə alsın ki, tövbədən sonrakı təkrar günahın ağır cəzaları ola bilər.

Həmçinin tövbəkarların intizarında olan ilahi lütf və inayətlərə diqqət etsin və daima bu lütf və inayətləri qorumaqla bağlı özünə təlqin etsin: ***“Allahın sənə nəsib etdiyi bu yüksək məqamı asanlıqla əldən vermə!”***.

7. Gecə-gündüz vaxtlarını düzgün proqramlarla doldurmalıdır. Şərəfli həyat uğruna təlaş proqramı, ibadət və Allaha bəndəlik proqramı, sağlam məşğuliyyət proqramı və s. Bekarlıq, vaxt boşluğu böyük bir bəladır ki, günaha sürükləyən vəsvəsələrə zəmin yaradır.

Bir alimdən soruşdular ki, *“Tövbəkar Allahın dostudur”* hədisinin izahı nədir?¹ Cavabında dedi: Hədisin məqsədi ***“Tövbə edənlər, ibadət edənlər, şükr edənlər, səyahət edənlər, rüku edənlər, səcdə edənlər, yaxşı işlərə dəvət edənlər, pis işdən çəkindirənlər, ilahi hədləri (və sərhədləri)***

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 7, səh. 187.

qoruyanlar, (həqiqi möminlərdirlər) və (belə) möminlərə müjdə ver!”¹
ayəsinin əyani misalıdır.

8. Tövbənin dərəcələri

Əxlaq alimləri tövbə və tövbəkarlar üçün müxtəlif dərəcələr müəyyən etmişlər. Bir baxışda tövbəkarları dörd qismə bölmək olar:

Birinci qismə aid tövbəkarlar günahlarından tövbə etsələr də, bir müddət sonra tövbəsini pozub təəssüf və peşmanlıq hissi keçirmədən keçmiş günaha geri dönürlər. Bunlar “pisliyə əmr edən nəfs” dərəcəsindədirlər və belələrinin aqibəti tamamilə naməlum və təhlükəlidir. Ona görə ki, bir tərəfdən növbəti tövbələrinin həyatdakı son günlərinə təsadüf edib gözəl aqibətlə dünyadan köçmək ehtimalı yaradırsa, digər tərəfdən tövbəni pozduqları vaxtın son nəfəslərinə tuş gəlib pis aqibətlə ölmələri ehtimalını doğurur.

İkinci qisim tövbəkarlar tövbə edib Allaha bəndəlik və itaət yoluna dönsələr də, ara-sıra bəzi günahlar xüsusunda şəhvət onlara güc gəlir və onu önləmək üçün yetərli gücə sahib olmadıqlarından tövbəni pozmalı olurlar. Bununla yanaşı tövbəni pozduqlarına peşmandırlar və mütəmadi olaraq özlərinə: *“Kəş, bu günahı etməyəydim, Allahın izni ilə tez bir zamanda tövbə edəcəm”*, – deyirlər. Belə tövbəkarlar da “pisliyə əmr edən nəfs” dərəcəsindədirlər, amma nicat tapmaları ehtimalı çoxdur.

Üçüncü qisim tövbəkarlar tövbədən sonra böyük günahlardan çəkinirlər, itaət tələblərinə bağlıdırlar, amma tövbəni pozmaq qəsdı olmadan ara-sıra bəzi günahlara düşürlər. Günahdan dərhal peşman olub özlərini danlayırlar, diqqətlərini tövbəyə cəmləyirlər və günah amillərindən uzaqlaşmağa çalışırlar.

---

¹ “Tövbə” surəsi, ayə 112.

Bu qisim tövbəkarlar “danlayan nəfsin” ali dərəcəsində və “arxayın nəfsə” yaxın olduqları üçün nicat tapmaları ehtimalı yüksəkdir.

Dördüncü qisim tövbəkarlar tövbədən sonra möhkəm iradə ilə Allaha bəndəlik və itaət yolunu tutur, tövbələrinə sadıq qalırlar. Belə şəxslər məsum olmadıqları üçün bəzən günah və büdrəmə fikrinə düşə bilirlər, amma əməldə günaha düşməkdən çəkinirlər, çünki ağıl və iman gücləri o qədər yüksəkdir ki, nəfsi istəklərə zəfər çalıb onları ram edə bilmişlər. Bu qisim tövbəkarlar “arxayın nəfs” dərəcəsindədirlər. O kəslər ki, “Fəcr” surəsinin 27-dən 30-dək olan ayələri ali və iftixarlı müraciətlə onlara xitab edir: *“Ey arxayın və xatircəm nəfs! * Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən! * (Əməlisaleh) bəndələrimin sıralarına daxil ol! * Cənnətimə daxil ol!”*.

Başqa cəhətdən baxdıqda yenə tövbənin bir neçə dərəcəsi var:

Birinci dərəcə: Küfrdən imana doğru tövbə.

İkinci dərəcə: Təqlidçi və zəif imandan araşdırılmış və möhkəm imana tövbə.

Üçüncü dərəcə: Böyük və təhlükəli günahlardan tövbə.

Dördüncü dərəcə: Kiçik günahlardan tövbə.

Beşinci dərəcə: Günah fikrindən tövbə, hərçənd tövbəkarı günaha salmır.

Bütün Allah bəndələrinin tövbəsi vardır, peyğəmbərlərin tövbəsi daxili iztirabdan (və daxildə bir anlıq Allahdan qafillikdən) ötrüdür.

Seçilmişlərin tövbəsi Allahı yada salmadan aldıkları nəfəslərə görədir.

Allah dostlarının tövbəsi zəhinlərinə gələn mənfi fikirlərə görədir.

Xüsusi bəndələrin tövbəsi Allahdan başqası ilə məşğul olmağa görədir.

Adi insanların tövbəsi isə günaha görədir. Onların da hər tövbəyə başlamaq və yerinə yetirmək xüsusunda fərqli bilgilərə sahibdirlər.¹

9. Tövbənin təsir və faydaları

Sözsüz ki, tövbə həqiqi, içdən gələn və bütün şəraitə sahib olduğunda Allah dərgahında məqbul sayılır. Təbii ki, belə tövbə də öz təsir və faydalarını göstərəcək.

Tövbəkar şəxs daima keçmişin əvəzini vermək (bərpa etmək, tələfi etmək) fikrindədir, etdiyi günah və xətalardan dolayı peşmandır.

Həqiqi tövbəkarlar günah yerlərindən uzaqlaşır, günahı vəsvəsə edən amillərdən çəkinirlər. Onlar Allah dərgahında özlərini xəcalətli görürlər və həmişə onun razılığını qazanmaq məqsədi güdürlər.

Qeyd edilən əlamətlər sayəsində həqiqi tövbəkarları tövbəkar görünənlərdən rahatlıqla ayırmaq olar.

Bəzi təfsirçilər *“Ey iman gətirənlər! Allaha tövbə edin, xalis bir tövbə...”* ayəsinin təfsirində “nəsuh” (xalis) sözünün mənasını belə izah ediblər: “Nəsuh tövbə”dən məqsəd, insanları özü kimi tövbə edilməsinə nəsihət edən tövbədir; tövbənin təsiri tövbəkarda ciddi təsir qoyduğu üçün insanlar bundan təsirlənir və ibrət alırlar. Yaxud da, məqsəd günahları kökündən kəsib və onlara heç vaxt dönməməsilə bağlı tövbəkarı nəsihət etməsidir.

Bəziləri də xalis tövbə kimi təfsir etdikləri halda, bəzi digərləri “nəsaḥət” kökündən alınmış “iki həyat” mənasına yozublar. Belə ki, günahın sarsıtmış olduğu din və iman kökləri yenidən möhkəmlənir, yaxud günah nəticəsində Allah dostlarından ayrı düşmüş tövbəkar bir daha onların sıralarına qayıdır.²

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 6, səh. 31.

² “Biharul-ənvar”, c. 6, səh. 17.

Tövbənin bərəkət və mənfəətləri olduqca çoxdur, ayə və hədislərdə geniş şəkildə onlara toxunulmuşdur, o cümlədən:

1. Günahları məhv edir. Belə ki, ***“Ey iman gətirənlər! Allaha tövbə edin, xalis bir tövbə...”*** ayəsinin davamında buyurulur: ***“...ümid vardır ki, Rəbbiniz (bu işlə) günahlarınızın üstünü örtün (bağışlasın)”***.

2. Yerin-göyün bərəkətini tövbəkarlara nazil edir. “Nuh” surəsinin 10-12-ci ayələrində bu haqda buyurulur: ***“Onlara dedim: “Öz Rəbbinizdən bağışlanmaq istəyin ki, O, çox bağışlayandır. Sizə ardıcıl olaraq göydən çox bərəkətli yağışlar göndərsin və sizə çoxlu mal və oğullarla kömək etsin və ixtiyarınızda yaşıl bağlar və axar çaylar qoysun”***.

3. Təkcə günahı üzərini örtmək və məhv etməklə qalmır, həm də onu savaba çevirir. “Furqan” surəsinin 70-ci ayəsində buyurulur: ***“Yalnız tövbə edib iman gətirən və yaxşı işlər görən kəslərin Allah günahlarını yaxşılıqlara çevirəcəkdir”***.

4. Bir hədisdə deyildiyi kimi tövbə tamamilə xalis olduğu zaman Allah günahın təsirlərini elə örtər ki, əməlləri qeydə alan mələklər belə onu unudarlar, qiyamətdə əməllərini şahid durmağa məmur olunmuş bədən üzvlərinə günahlarını gizləməsinə əmr edər, üzərində günah baş vermiş və qiyamətdə də ona şahid duracaq yerə günahının üzərini örtməsinə fərman verir. Belə ki, qiyamət günü məhşər səhnəsinə gəldiyi zaman heç kəs və heç nə əleyhinə şəhadət verə bilməsin.¹

5. Həqiqi tövbəkar Pərvərdigarının elə bir məhəbbətinə layiq olur ki, ərşin daşıyıcıları belə onun üçün istiğfar edir, özünün və ailəsinin ali cənnətə, ədn cənnətə girməsini diləyirlər.

Başqa bir hədisdə buyurulur: ***“Allah (həqiqi) tövbəkarlara üç fəzilət vermişdir ki, onlardan birini yer və göy əhlinə versəydi, qurtuluşlarına***

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 430 (“Tövbə” fəslə, hədis 1). Bu hədis İmam Sadiqdən (ə) nəql olunur.

səbəb olardı”. Sonra “Allah tövbəkarları və pakları sevir”¹ ayəsinə işarə edir və buyurur: “Allah sevdiyi kəsə əzab verməz”. Ardınca, “Ərşi daşıyan və onun ətrafında (təvaf edib) Rəblərinə təsbih və həmd deyən mələklərin Ona imanları vardır və möminlər üçün bağışlanmaq istəyir (və deyir): “İlahi! Sənin rəhmət və elmin hər bir şeyi əhatə etmişdir, odur ki, tövbə edib Sənin yoluna tabe olanları bağışla və onları cəhənnəmin əzabından qoru. Pərvərdigara! Onları vədə verdiyin Cənnətin əbədi bağlarına daxil et! Eləcə də, ataları, zövcələri və övladlarından saleh olanları. Sən qüdrətli və hikmətlisən. Və onları pisliklərdən qoru. O gündə pisliklərdən saxladığın hər bir kəsi Öz rəhmətinə daxil etmisən və bu həmin böyük nicətdir!”² – ayələrini oxudu.³

Bu tərtiblə, əxlaqı saflaşdırmanın ilk addımı, yəni tövbə haqqındakı bəhsin sonuna çatdıq, hərçənd bu xüsusda digər çoxlu mövzular da vardır, lakin bəhsimiz xaricindədir və tövbə haqqında müstəqil bəhsə ehtiyac duyulur.

Bəli, qəlb aynası günah pasından təmizlənmədisə, tövbə suyu insan ruhunu yumadısa, tövbə nuru günah zülmətini qəlbin dərinliyindən qovmadısa, əxlaqı saflaşdırma və Allaha doğru seyir yolunu getmək, Rəbbin yaxınlığına çatmaq, hidayət nuru və tərifəsiğmaz irfani cazibələrdə qərq olmaq qeyri-mümkündür.

Bu, ilkin mənzildir, hamısından da mühüm və həlledicidir. Möhkəm iradə və ilahi yardımlar olmadan bu mənzili keçmək mümkünsüzdür.

İkinci addım: Müşaritə (şərt kəsmək)

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə 222.

² “Ğafır” surəsi, 7-9-cu ayələr.

³ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 432.

Seyri-süluk addımlarının bir hissəsi böyük əxlaq alimləri və bu yolun yolcuları arasında müştərekdir və keçən bəhlərdə onları sadalamışdıq. İndi isə Quran ayələri və hədislərə istinadən həmin dərəcələri sadə və geniş şəkildə bəyan edəcəyik:

Böyük əxlaq alimlərinin tövbədən sonra nəzərə aldıkları ilk addım “müşaritədir”, mənası isə hər gün təkrar-təkrar xəbərdarlıq və xatırlatmalarla bağlı nəfslə şərt kəsməkdir. Bu işin ən yaxşı vaxtı kimi sübh namazından – bu böyük ilahi ibadətin nuru ilə nurlandıqdan sonrakı vaxtı qeyd ediblər. Bu minvalla nəfsinə müraciət edərək belə desin: “Dəyərli ömrümdən başqa bir sərmayəm yoxdur, bu da məhv olsa, bütün varım əldən çıxacaq. Sonra **“And olsun əsrə ki, bütün insanlar ziyandadır”**¹ ayəsini yada salıb nəfsinə belə desin: “Bu sərmayəni əldən verməklə, böyük bir ziyana uğrayacam. Amma bu sərmayə ilə daha böyük mənfəət əldə etsəm, xeyr! Elə bir mənfəət ki, surənin davamındakı ayədə qeyd edilir: **“Yalnız iman gətirib yaxşı işlər görən, bir-birinə haqqı, səbir və dözümlü tövsiyə edənlərdən başqa”**.²

Allah mənə möhlət verib. Əgər ölsəydim Allaha yalvarardım ki, bir günlük də olsa məni dünyaya qaytarsın, mən də saleh işlər görüm. Fərz elə ölmüsən və sənə verilən möhlət sayəsində bu gün dünyaya dönmüsən. Elə isə bu dəyərli gününü zay etməkdən çəkin”.

Öz-özünə deməlidir: “Təsəvvür et, ömrün sona yetib, ölümdən sonrakı hadisə və pərdələrin kənara çəkilməsi nəticəsində aşkara çıxan acı, xoşagəlməz həqiqətləri görəndən sonra olduqca peşman halda fəryad etdin: **“Ey Pərvərdigarın (mələkləri), məni geri qaytarın! Bəlkə**

---

¹ “Əsr” surəsi, 1-2-ci ayələr.

² “Əsr” surəsi, ayə 3.

səhlənkarlıqlarım müqabilində saleh işlər gördüm. (Ona deyərlər:) Xeyr, əsla!... ”.¹

Təsəvvür et ki, onlardan “kəlla” (əsla) cavabını eşitmədin, istəyinə əməl etdilər və bu gün dünyaya qayıtdın. De görüm, keçmiş səhlənkarlıq və təqsirlərindən ötrü hansı işləri görəcəksən?

Sonra yeddi bədən üzvün, yəni göz, qulaq, dil, əl, ayaq, qarın və fərcini² də nəfsinə tapşır. De ki, bunlar sənin xidmətçilərin, buyruq qullarıdır. Cəhənnəmin yeddi qapısı olduğunu və hər qapıdan ayrı-ayrı dəstələrin daxil olacağını bilirsənmi? Həmin yeddi qapının çox güman bu yeddi üzvlə günah edənlərdən ötrü olduğunu bilirsənmi? Gəl, yeddi üzvü dəqiq kontrol etməklə cəhənnəm qapılarını üzünə bağla, əvəzində isə cənnət qapılarını aç!

Bədən üzvlərinə nəzarət etməyi də nəfsinə tapşır ki, Allahın bu böyük nemətlərini ona qarşı üsyandan ötrü istifadə etməsin, bu əzəmətli töhfəni yalnız itaətdə sərf etsin.

İmam Səccadın (ə) “Səhifeyi-Səccadiyə”də gələn bəzi dualarından “müşaritə” məsələsinə xüsusi önəm verdiyi anlaşılır.

“Tövbə” duası kimi tanınan 31-ci duada Allaha ərz edir: *“İlahi! Sənin dərgahında şərt kəsirəm ki, sevmədiyin şeylərə üz tutmayım və zəmanət verirəm ki, məzəmmət etdiyən şeylərin soracağına getməyim və əhd edirəm ki, bütün günahlardan uzaq qaçım”*.

Quran ayələrindən də başa düşülür ki, Peyğəmbərin (s) səhabələri mühüm məsələlərdə Allahla əhd bağlayırdılar və bu da, müşaritənin bir növüdür. “Əhzab” surəsinin 23-cü ayəsində buyurulur: ***“Möminlərin arasında Allahla bağladıkları əhdə sadıq olan kişilər vardır. Bəziləri öz***

---

¹ “Muminun” surəsi, 99-100-cü ayələr.

² “Fərc” cinsi ehtirasa işarədir.

*əhdini sona çatdırdılar (və Onun yolunda şəhadət şərbətini içdilər) və bəziləri intizardadılar və öz əhdlərində heç bir dəyişiklik etmədilər”.*¹

Bir halda ki, bəziləri Allahla əhd bağlayır, şərt kəsir və nəticədə onu pozurdular. Yenə “Əhzab” surəsinin 15-ci ayəsində oxuyuruq: *“(Halbuki,) onlar bundan öncə düşməyə arxa çevirməyəcəklərini Allahla əhd etmişdilər və Allahla bağlanmış əhddən sual olunacaq (və hamılıqla onun qarşısında məsuliyyət daşıyırlar)”.*

Əmirəl-möminin Əli (ə) bir hədisdə buyurur: *“Öz nəfsinin nöqsanlarını axtarmayan şəxsə nəfsi istəkləri hakim olar; həmişə süqut və nöqsanda olan üçün ölüm daha yaxşıdır”.*²

Xülasə, əxlaqın saflaşdırılmasında mühüm addımlardan biri də müşaritədir. Onsuz qəflət və qürurun qara buludları nəhs və zülmət kölgəsini insan ruhunun üzərinə salacaq ki, bu halda qurtuluş olduqca çətin məsələdir.

Üçüncü addım: “Müraqibə” (nəzarət etmək)

“Müraqibə”, “boyun” mənasına olan “rəqəbə” kökündən alınıb. İnsan bir şeyə nəzarət edib onu qoruyanda boynunu uzadır, ora-bura baxır və vəziyyəti kontrol etdiyi üçün “müraqibə” sözü nəzarət, qorumaq və bir şeyi nəzərdə saxlamaq mənalarına şamil edilmişdir.

Əxlaq alimlərinin təbirincə, bu söz “özünü gözləmək” xüsusunda istifadə edilir. Müraqibə, müşaritədən sonrakı mərhələdir, yəni insan ilahi fərmanlara itaət və günahlardan çəkinməklə bağlı özünə söz verdikdən sonra paklığına nəzarət etməlidir, qəflət etdiyi təqdirdə bütün şərt və əhdlər pozula bilər.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 64.

² “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 64.

Əlbəttə insanın özünə nəzarətindən öncə, Allahın mələkləri onun əməllərinə nəzarət edir. Quran buyurur: ***“Şübhəsiz, sizin üstünüzə gözetçilər qoyulmuşdur”.***¹

Növbəti ayəyə əsasən, burada gözetçilərdən məqsəd, əməllərə nəzarət edən mələklərdir: ***“Sizin nə etdiyinizi bilirlər”.***²

“Qaf” surəsinin 18-ci ayəsində buyurulur: ***“Elə bir söz yoxdur ki, insan dilinə gətirdikdə həmin an (qeyd etməyə) məmur olan mələk hazır olmasın”.***

Dahası, sonsuz qüdrətli və alim Allah həmişə və hər yerdə əməllərimizə nəzarətçidir.

Eyni mənə “Nisa” surəsinin 1-ci ayəsində də gəlmişdir, ayədə buyurulur: ***“Həqiqətən, Allah sizin gözetçinizdir”.***

“Ələq” surəsinin 14-cü ayəsində oxuyuruq: ***“Məgər bilmirdi ki, Allah (onun bütün əməllərini) görür?!”.***

“Səba” surəsinin 21-ci ayəsində də buyurulur: ***“Sənin Rəbbin hər bir şeyin qoruyucusu və nəzarətçisidir”.***

Daima təqva və nəfsi saflaşdırma məqsədilə addım atan Allah yolunun salıqları, dost yolunun yolcuları ilahi mələklər onlara gözetçi olmamışdan qabaq öz əməllərinə nəzarətçidirlər.

Başqa təbirlə, bu nəzarət xaricdən deyil, daxildən qaynaqlanır. Bu üzdən təsiri çox, rolu da olduqca mühümdür. Əlbəttə, xarici nəzarətə diqqət, daxili nəzarətin güclənməsinə səbəb olur.

Əslində insan bu dünyada qiymətli gövhərləri olan və satmaq üçün qara bazara gətirən kəs kimidir. Onları satıb ən yaxşı malları almaq istəyir, halbuki ətrafını oğru və quldurlar sarıb. Belə halda ani qəflət dəyərlə

---

¹ “İnfitar” surəsi, ayə 10.

² “İnfitar” surəsi, ayə 12.

sərmayəsini oğurlatdırmağa bərabər olacaq. Bundan sonra bir özü qalacaq, bir də dünya dolu əfsus və kədər!

Reallıqda da tam belədir; dünya həyatında insan və cinlərdən olan şeytanlar insanı əhatəsinə alıb, digər tərəfdən də nəfsi istəklər özünə tərəf çəkir. Bu halda özünü Allaha həvalə etməsə, əməllərini nəzarətdə saxlamasa, iman və təqva sərmayəsi qarət olunacaq, nəticədə dünyadan əliboş köçəcəkdir.

Bir çox Quran ayələri və hədislər bu mərhələyə işarə ediblər, o cümlədən:

1. “Ələq” surəsinin 14-cü ayəsində oxuyuruq: ***“Məgər bilmirdi ki, Allah (onun bütün əməllərini) görür?”***. Ayə həm Allahın insan əməllərinə nəzarət etdiyini, həm də insanın öz əməllərinə diqqət etməli olduğunu çatdırır.

Başqa yerdə möminlərə xitabən buyurur: ***“Ey iman gətirənlər! Allahla (müxalifətçilik etməkdən) qorxun; Hər bir kəs sabahı üçün qabaqcadan nə göndərdiyinə baxmalıdır, Allahdan qorxun ki, Alalh etdiklərinizdən xəbərdardır”***.¹

“Hər bir kəs sabahı üçün qabaqcadan nə göndərdiyinə baxmalıdır”, – cümləsi, əslində müraqibə məfhumunu çatdırır.

Eyni məna Quranın başqa yerində daha xülasə bəyan edilib: ***“İnsan öz yeməyinə baxmalıdır (və onları halaldan və haramdan əldə etdiyinə nəzarət etməlidir)”***.²³

2. Allah Rəsulundan (s) nəql edilən hədisdə, (“Həqiqətən Allah ədalətə və yaxşılığa əmr edir” ayəsindəki) “yaxşılıq” sözünün təfsirində belə

---

¹ “Həşr” surəsi, ayə 18.

² “Əbəsə” surəsi, ayə 24.

³ Yuxarıda qeyd edilənlər ayə haqqındakı təfsirlərdən biridir. Digər təfsirə – hansı ki, “Əbəsə” surəsində ona da şahidlər var – əsasən, ayənin mənası tövhidə dair nöqtələrinin və xilqətin böyük nişanələrinin kəşfindən ötrü yeməyə nəzər etməkdir, hər halda iki təfsir arasında ziddiyyət yoxdur.

buyurulur: *“Yaxşılıq, Allaha onun görürmüş kimi ibadət etməyindir; sən onu görməsən də, o səni görür”*.¹

Məlumdur ki, Allahın hər yerdə, hər vəziyyətdə və hər zamanda əməllərimizə nəzarətçi, şahid və gözətçi olduğunu nəzərə almaq, canımızda nəzarət ruhunu dirildəcək ki, mütəmadi olaraq əməllərimizə diqqət edək.

3. Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edilən başqa hədisdə buyurulur: *“Yaxşı olardı ki, insan özünə hakim, qəlbinə nəzarətçi və dilinin qoruyucusu olsun”*.²

4. İmam Sadiqdən nəql edilən hədisdə belə buyurulur: *“Hər kəs qəflət müqabilində qəlbini, şəhvət müqabilində nəfsini, cəhalət müqabilində aqlını qoruyarsa, adı ayıq və agahların dəftərinə yazılar. Həvəsbazlığa qarşı əməlinə, bidətə qarşı dininə, harama bulaşmağa qarşı malına sahib çıxan kəs isə salehlərin cərgəsindədir”*.³

5. Qüdsi hədislərin birində Allah-taalanın belə buyurduğunu oxuyuruq: *“Mənim rəhmətimdən məyus olanlara əzab olsun, Mənə itaətsizlik edənə və Məni orada (hazır) bilməyəninə vay olsun!”*.⁴

6. Əmirəl-möminin Əlinin (ə) bir xütbəsində deyilir: *“(Əməllərində) Allahı gözləyən, günahdan çəkinən, nəfsi istəkləri ilə mübarizə aparan və xülyalarını təkzib edən şəxsə Allahın rəhməti şamil olsun!”*.⁵

7. “Nəhcül-bəlağə”də də qeyd edilir: *“Belə isə ilahi təqvasına bürünün, Allahın bəndələri! Təfəkkürü qəlbini məşğul etmiş... və bu gün (qiyamət) səhərini gözləyən ağıl sahibinin təqvasına!”*.⁶

Yuxarıdakı hədislərdə qeyd edilmiş özünə nəzarət, Allahı və ya qiyaməti nəzərə almaq eyni mənadadır, yəni öz əxlaq və əməllərinə

---

¹ “Kənzul-ummāl”, c. 3, səh. 22, hədis 5254; “Biharul-ənvar”, c. 25, səh. 204.

² “Qurərul-hikəm”.

³ “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 68.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 68.

⁵ “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 349.

⁶ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 83 (“Qərra” xütbəsi).

gözetçilik, dəqiq nəzarətdə saxlamaq və hər gün, hər vəziyyətdə və hər yerdə gördüyü işlərə diqqət mənasında.

Haqq yolunun yolcuları və Allaha doğru istiqamət alan saliklər “müşaritə”dən, yəni özləri və Allahları ilə haqqa bəndəlik və nəfsi saflaşdırmaq xüsusunda bağladıkları əhd-peymandan sonra bu əhdin pozulmamasından ötrü daimi olaraq özlərinə nəzarət etməlidirlər. Borc verən borcludan borcunu tələb etdiyi kimi, öz nəfsindən əhdə vəfa etməsini tələb etsin. Məlumdur ki, hər formada qəflət geriləməyə, zərər və ziyana səbəb olacaq. Necə ki, insan maddi gəlirinin təminatında səhlənkarlıq etsə, sərmayəsini asanlıqla itirər, ələlxüsus bu hiyləgər və fürsəttələb fərdlərin əhatəsində baş verərsə.

Dördüncü addım: “Mühasibə” (hesabat)

Əxlaq alimlərinin bu yolun yolcuları üçün nəzərdə tutduğu dördüncü addım mühasibədir. Mühasibədən məqsəd budur ki, hər kəs hər ilin, hər ayın, hər həftənin və ya hər günün sonunda işlərinin hesabatını aparsın, fəaliyyətlərini yaxşılar və pislər, itaət və üsyan, allahpərəstlik və nəfspərəstlik xüsusunda dəqiqliklə hesablasın; bir sözlə hər gün, hər həftə, hər ay və ya hər il ticarətində hesabat aparıb xeyir və ziyanlarını ticarət dəftərindən çıxarış edən və müvazinəti (balansı) tənzimləyən zirək və dəqiq tacir kimi olmalıdır.

Din və ya dünya işlərində sözsüz ki, mühasibənin iki mühüm faydası vardır: əgər qaimələr böyük mənfəət göstərsə, əməl və yolun düzlüyündən, təqib edilməsinin vacibliyindən xəbər verir. Yox, əgər mühüm bir zərəri göstərsə, böhran və təhlükənin mövcudluğuna dəlalət edir; çox ehtimal ticarətində pulgir, oğru, xain, xətakar ya da savadsız fərdlərin əli var və tez bir zamanda bu böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

Bu xüsusda - Quran ayələri və hədislər də daxil olmaqla - İslam mənbələrində dolğun işarələrə rast gəlirik. Bir çox Quran ayələri yaradılış

aləmində kompleks olaraq nəzm-intizam və hesab-kitabın olduğunda xəbər verir, insanları da bunlar barəsində düşünməyə dəvət edir, o cümlədən buyurur: *“Asimanı ucaltdı və (onda) ölçü və qanun qoydu. Ölçünü ədalətlə qurun və çəkini az etməyin (və ədalət, hesab-kitab yolundan azmayın)”*.¹

Başqa ayədə buyurulur: *“... hər bir şeyin onun yanında müəyyən miqdarı vardır”*.²

Digər ayədə buyurulur: *“Və hər bir şeyin xəzinəsi yalnız Onun yanındadır; Lakin Biz müəyyən miqdardan artığını nazil etmirik!”*.³

Digər tərəfdən Qurani-kərimin bir çox ayələri qiyamətin dəqiq hesabından xəbər vermişdir, o cümlədən hikmət sahibi Loğman oğluna belə belə buyurur: *“Oğlum! Əgər bir xardal dənəsi ağırlığı qədər (yaxşı və ya pis iş) olar və daşın içində və ya asimanların və yerin (bir ucunda) yer tutarsa, Allah onu (qiyamət günündə hesab üçün) gətirər. Allah dəqiq və agahdır”*.⁴

Yenə də buyurur: *“... (Odur ki,) qəlbinizdə olanı aşkar etsəniz, yaxud onu gizlətsəniz, Allah sizi onun əsasında hesaba çəkəcəkdir”*.⁵

Bu məsələnin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, qiyamət adlarından biri “hesab günü”dür: *“...Allahın yolundan azan kəslərə hesab gününü yaddan çıxardıqlarına görə, şiddətli əzab vardır!”*.⁶

Qiyamətdə hesab məsələsi o qədər şəffafdır ki, orada insan özü ilə hesablaşmalı olacaq. Ona deyiləcək: *“(O gün insana belə deyilər:) “Oxu kitabını (əməl dəftərini). Bu gün sən haqq-hesab çəkməyə özün-özünə (özün öz əməllərinin şahidi olmağa) kifayət edərsən!”*.⁷

---

¹ “Ər-Rəhman” surəsi, 7-8-ci ayələr.

² “Rəd” surəsi, ayə 21.

³ “Hicr” surəsi, ayə 21.

⁴ “Loğman” surəsi, ayə 16.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə 284.

⁶ “Sad” surəsi, ayə 26.

⁷ “İsra” surəsi, ayə 14.

Bu halda, dünya və axirətdə hər şeyin hesab-kitabının olduğunu bildikdən sonra, insan bu aləmdəki hesabından necə qafil ola bilər? Sabahkı gün özü ilə hesablaşmaq məcburiyyətindədirsə, yaxşı olardı ki, elə bu dünyada hesabat aparsın. Bu aləmdə hər şeyin hesab-kitabının olduğunu bilirsə, niyə bundan özünü kənar tutmalıdır?

Deməli, yuxarıdakı və bu qəbildən olan ayələrin məcmusu bütün insanlara mühüm bir mesaj – mühasibəni əsla yaddan çıxarmamaq mesajını verir. Əgər sabahkı gün yükünüzün yüngül olmasını istəyirsinizsə, o dünyada sizi hesaba çəkməmişdən qabaq, bu dünyada özünüzlə hesabat aparın.

İslam hədislərində məsələ bundan da genişdir. O cümlədən:

1. Allah Rəsulunun (s) məşhur bir hədisində oxuyuruq: *“Sizi hesaba çəkməmişdən öncə özünüzlə hesabat aparın, haqqınızda ölçü götürülməmişdən qabaq, özünüzlə ölçü götürün (və sizin dəyəriniz müəyyən edilməmişdən əvvəl, dəyərinizi təyin edin) və (qiyamət gününün) böyük təqdimatına hazır olun”*.¹

2. Başqa bir hədisdə Peyğəmbər (s) Əbuzərə xitabən buyurur: *“Ey Əbuzər! Özünlə hesab apar, nə qədər ki, hesabını aparmayıblar. Bu iş qiyamət günündəki hesabına nisbətdə daha asandır. Və özünü ölç, nə qədər ki, mizanda səni ölçməyiblər”*.²

3. Əmirəl-möminin Əli (ə) belə buyurur: *“Nə yaxşı olar ki, insan özünə müəyyən vaxt ayırsın və həmin saatda yalnız nəfsinin hesabı ilə məşğul olsun; həmin gecə-gündüzdə hansı faydalı işlər, hansı zərərli işlər gördüyünü nəzərdən keçirsin”*.³

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 67, səh. 73.

² “Əmali”, Şeyx Tusi (“Mizanul-hikmət”in nəqlinə əsasən, c. 1, səh. 619).

³ “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 12, səh. 154.

Bu hədisdə hər gün – həm də tam asudə bir vaxtda – nəfslə hesabat aparmaq məsələsi tam şəffaflıqla qeyd edilmişdir. Bu iş həm də insanın ən ləyaqətli fəaliyyətlərindən biri sayılmışdır.

4. Eyni məna fərqli şəkildə İmam Sadiqin (ə) hədisində də gəlmişdir: *“Bizim mərifətimizə sahib hər bir müsəlmanın, hər gecə və gündüz əməllərini özünə tədqim etməsi və nəfsini hesaba çəkməsi lazımdır. Hesabında yaxşı əməl olsa, onun çoxalmasına çalışmalıdır. Pis əməllə qarşılaşsa, ondan istiğfar etməlidir ki, qiyamət günü rüsvay olmasın!”*.¹

5. Həmin məna İmam Kazimdən (ə) başqa cür nəql olunub, buyurur: *“Hər gün öz hesabını aparmayan bizdən deyil. Əgər yaxşı iş görübsə Allahdan onu artırmaq nailiyyəti diləsin (və Allaha şükür etsin). Yox, əgər pis iş görübsə istiğfar etsin, Allaha tərəf qayıtsın və tövbə etsin”*.²

Bu xüsusda hədislər olduqca çoxdur, maraqlı olanlar ətraflı məlumat üçün “Mustədrəkul-Vəsail”, “kitabul-cihad”, “əl-cihadun-nəfs” fəslinə müraciət edə bilərlər.³

Bütün bu hədislərdən başa düşülür ki, İslamda nəfsin mühasibəsi olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, nəfsini hesaba çəkməyənlər Əhli-beyt imamlarının (ə) həqiqi ardıcıllarından hesab olunmurlar!

Bu hədislərdə işin fəlsəfəsinə gözəl formada toxunulub. Həmin iş yaxşılıqların çoxalması, habelə pisliklərin qarşısının alınması və əvəzlənməsi amili ola bilər. Həmçinin insanın həlakət girdabı, qəflət dəryasında boğulmasına maneə yarada bilər.

Doğrusu, niyə biz maddi və mənəvi işləri ən azından paralel həyata keçirmirik?! Niyə maddi işlərimizin hesab-kitabı, gündəlik hesab dəftəri, anbar dəftəri, ümumi və digər dəftərləri olduğu halda, mənəvi işlər üçün

---

¹ “Tuhəful-uqul”, səh. 221.

² “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 12, səh. 153.

³ “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 12, səh. 152-dən 156-a qədər – eyni məna “Usuli-Kafi”, c. 2, “muhasibətul-əməl” fəslə, səh. 453, hədis 2-də də gəlmişdir.

hətta bir dəftərin olmasına razı olmayacaq? Halbuki mənəvi işlər dərəcə baxımından çox-çox üstündür. Ümumiyyətlə, maddi işlərlə müqayisə olunması deyil! Bu üzdən Peyğəmbərin (s) dolğun bir hədisində oxuyuruq: *“İnsan iman əhli olmaz, nə qədər ki, öz hesabında ciddi deyil. Hətta şərikin şərikinə, ağanın qulamına qarşı ciddiyyətindən daha ciddi olmalıdır”*.¹

Məsələnin çox mühüm olması bir qrup alimi “nəfsin mühasibəsi” mövzusunda kitab yazmağa vadar etmişdir. Mərhum Seyid ibn Tavus Hillinin (vəfatı: 664 h.q.) “Muhasibətun-nəfs”, mərhum Kəfinin “Muhasibətun-nəfs” (hicri tarixlə 9-cu əsrin alimi), Mirzə Hairi Mərəşinin (vəfatı: 1344 h.q.) və Seyid Əli Mərəşinin (vəfatı: 1080 h.q.) “Muhasibətun-nəfs” kitabları bu qəbildəndir.²

Burada bir neçə məqama toxunmaq yerinə düşər:

1. Nəfslə hesablaşma, özünü hesaba çəkməyin ən yaxşı yolu Əmirəl-möminin Əlinin (ə) hədisində nəql olunandır. O, Peyğəmbərin (s) buyurduğu: *“Ən aqıl kəs özünü mühasibə edəndir”*, – hədisini nəql etdikdən sonra bir nəfər ondan soruşdu: Ey Əmirəl-möminin! İnsan öz nəfsini necə mühasibə edə bilər?

İmam (ə) hədisin şərhini əsnasında buyurdu: “Səhərini gecəylə başa vurduğu zaman özünə müraciət edib belə desin: Ey nəfs! Bu günün keçdi və bir daha geri qayıtmayacaq. Allah onu hansı yolda başa vurmağın barəsində səndən soruşacaq. Həmin gün hansı işləri gördün? Allahla olub ona həmd etdinmi? Mömin qardaşının haqqını qaytardınmi? Qəm-qüsəsini qəlbindən qovdunmu? Yoxluğunda ailəsini qorudunmu? Ölümündən sonra yerdə qalanlarının haqqını ödədinmi? Abrından istifadə edib mömin qardaşının qeybətinin qarşısını aldınmi? Bir müsəlmana kömək etdinmi? Doğrusu, bu gün nə (müsbət) iş görmüsən?!”

---

¹ “Muhasibətun-nəfs”, Seyid İbn Tavus, səh. 14; “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 72, hədis 22.

² “Əz-Zurriyyət”, c. 20.

Sonra gördükləri işləri yadına salsın; xeyirdirsə, ona lütf olunan nailiyyətdən ötrü Allah-taalaya həmd və təkbir desin. Günah və təqsiri varsa, Allahdan əfv diləsin, gələcəkdə təkrarlamamaq qərarına gəlsin. Məhəmməd və pak Əhli-beytinə salavatını yeniləmək, Əmirəl-mömininlə beyəti, onun qəbulunu özünə təklif etmək və düşmənlərinə, haqqına mane olanlara lənət deməklə günahın təsirini nəfsindən silir. Mühasibəni (tam və təfərrüatı ilə) yerinə yetirdikdən sonra Allah buyurar: “Dostlarımla dostluğuna, düşmənlərimlə düşmənliliyinə (və nəfsinlə tam hesabatına) xatir, günahların barəsində sənə ciddi davranmıram və səni rəhmətimə şamil edəcəm”.¹

Nəfsin ən gözəl mühasibə tərzilə bu cürdür!

2. Nəfslə hesabatın nə kimi təsirləri vardır?

Daha öncə qeyd edilənlərdən bu sualın cavabı aydın olmasına baxmayaraq, İslam hədislərində yer alan ibarələri burada gətirməyimiz tam yerinə düşərdi:

Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edilən bir hədisdə oxuyuruq: “*Nəfsi ilə mühasibə edən kəs nöqsanlarına vaqif olar, günahlarını bilər (və ardınca) günahından tövbə edər və nöqsanlarını düzəldər*”.²

İmam (ə) başqa yerdə buyurur: “*Nəfsi ilə hesabat aparan şəxs xoşbəxt olar*”.³

Yenə başqa hədisində oxuyuruq: “*Mühasibə ağacının meyvəsi nəfsin islahıdır*”.⁴

Bəzi əxlaq elmi mütəxəssisləri mühasibənin həqiqəti haqqında belə yazırlar: Mühasibə şəriklə hesab aparmaq kimidir. Hansı ki, malın qazancı, itkisi, xeyir və zərərinə araşdırır, əgər ortada gəlir varsa, şərikindən payını

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 89, səh. 250.

² “Qurərul-hikəm”.

³ “Mustədrəkul-Vəsail”, c. 12, səh. 154.

⁴ “Qurərul-hikəm”.

istəyir, əvəzində təşəkkür bildirir. Malına xəsarət gəlibsə, onu zamin sayır və gələcəkdə ziyanı qaytarmağa vadar edir.

İnsanın mühüm sərmayəsi, yəni nəfsinin ixtiyarında qoyulmuş ömrü də belədir; qazancı xeyir işlər, ziyanı isə günahlardır. Ticarət mövsümündə gün boyu onun şəriki də əmmarə (pisliyə əmr edən) nəfsidir.

Ondan – nəfsindən ilk olaraq vacibləri soruşsun. Yerinə yetirdiyi təqdirdə Allahına şükürlər etsin, yola davam etməkdə özünü həvəsləndirsin. Vaciblər əldən çıxdığı halda da qəzasını tələb etsin. Vaciblər yarımçıq görülübsə, nafilələrlə bu boşluğu doldursun. Günaha düşdüyü halda isə nəfsini mühakimə edib əvəzini istəsin. Necə ki, tacir öz şərikindən hesab çəkir; müamilə zərər görməsin deyə, ən kiçik işdə, ən az məbləğdə belə güzəşt etmir. Xüsusilə, insan hiyləgər, məkrli və əfsunkarlığı ilə seçilən əmmarə nəfsin ortağıdırsa...!

Əslində ilahi mələklərin qiyamət günü onunla gördükləri işi dünyada özü ilə görmüş olur. Hətta mühasibə zamanı durmaq, oturmaq, yemək, içmək, yatmaq və sükutla bağlı zehninə gələn fikirləri də mühasibə etsin. Məsələn, soruşsun ki, niyə filan yerdə susdun, filan yerdə isə danışdın? ... (və ən yaxşısı hər gün, hər saat nəfsini hesaba çəkməsidir, yoxsa kələfin ucunu əldən verər).

İnsan ömrü boyu bulaşdığı hər günaha görə evinin həyatınə bir daş atsa, az vaxtda həyət daşla dolar. İşin nöqsanı bundadır ki, insan günahının qorunub saxlanması və hesabında səhlənkarlıq edir, amma əməlləri yazmağa, qorumağa məmur edilmiş iki mələk hər şeyi qeydə alırlar. Dahası, Quranın buyurduğu kimi Allah hər şeyi hesaba alır: ***“Allah onların hesabını qoruyub saxlamış, onlar isə unutmuşlar!”***.¹

---

¹ “Mücadilə” surəsi, ayə 6; “Məhəccətul-bəyza”, c. 8, səh. 167 (ixtisarla).

Bəhsimizi qiyamət hesabının keyfiyyəti haqqında olan bir hədislə başa çatdırırıq. Hansı ki, dünyada hesabat aparmaq üslubunu ondan öyrənmək olar:

Allahın Rəsulu (s) buyurur: *“Qiyamət günü hər insandan dörd şey - ömrünü harda keçirdiyi, gəncliyini hansı yolda qocaltdığı, malını hardan qazanıb harda xərclədiyi və biz Əhli-beytin (ə) məhəbbəti (haqlarını ədədib-etmədiyi) haqqında soruşulmamış addım ata bilməyəcək”*.¹

Beşinci addım: “Müatibə” və “müaqibə” (danlamaq və cəzalandırmaq)

Mühasibədən sonra həyata keçirilən beşinci addım müatibə və müaqibədir, yəni nəfsi yol verdiyi səhvlərə, günahlara görə danlamaq və cəzalandırmaqdır. İnsan mühasibə edib nalayiq işlərə reaksiya verməsə, nəticə əks olacaq. Başqa sözlə, nəfsin cürət, cəsarətinə gətirib çıxaracaq.

İnsan işçiləri, əlaltıları və şərikləri ilə hesab-kitab edərkən qanunsuzluqları, nadürüstlükləri müqabilində necə reaksiya göstərərək bir şəkildə - yüngüldən ağıra doğru; danlamaqdan tutmuş müxtəlif cəzalara kimi - onları cəzalandırırsa, Allaha yaxınlaşmaq yolunda qədəm götürən, seyri-sülukla məşğul olanlar da azğın nəfsinə qarşı belə davranmalıdır. Əks halda, mühasibənin nəticəsi mənfi olacaq, yəni nəfsin cürət və cəsarəti artacaq.

Quran bu məsələyə böyük əhəmiyyət verir. Belə ki, “ləvvamə” (danlayan) nəfsə and içərək buyurur:

“Və and olsun danlayan nəfsə!”.²

---

¹ “Xisal”, səh. 253.

² “Qiyamət” surəsi, ayə 2.

Bildiyimiz kimi ləvvamə nəfs elə ayıq vıcdandır ki, sahibi səhv iş gördüyü zaman onu danlayır. Bu da öz növbəsində müəqibə və özünüqınaqdır.

İnsanın qanunsuz işlərinin müqabilində həyata keçirilən müəqibə və özünüqınağın silsilə dərəcələri var; danlamaqdan başlayaraq daha kəskin dərəcələrə, məsələn özünü müəyyən müddətdə həyatın bəzi ləzzətlərindən məhrum etməyə doğru davam edir.

Qurani-kərimdə mövzu ilə əlaqədar Təbuk döyüşündən boyun qaçıran üç nəfər haqqında maraqlı nümunəyə toxunulub: Peyğəmbər (s) döyüşdən qayıtdıqdan sonra müsəlmanlara onlarla münasibətlərini kəsmək əmri verdi, axırda yer bütün genişliyi ilə onlara dar gəldi. Əməllərindən tövbə edib özlərini cəzalandırmağa başladılar. Belə ki, hətta bir-birilərindən ayrılıb inzivaya çəkildilər, tövbələrini davam etdirməklə məşğul oldular. Bir müddətdən sonra Allah onların tövbəsini qəbul etdi. Bu ayə nazil oldu: ***“(Həmçinin, “Təbuk” müharibəsində iştirak etməkdən) boyun qaçıran (və müsəlmanların onlarla əlaqələrini kəsdiqləri) o üç nəfərə yer bütün genişliyi ilə dar oldu, (hətta) öz vücutlarında özlərinə yer tapmadılar; (Bu vaxt) bildilər ki, Allahdan başqa, pənah yeri yalnız Onun özüdür; Sonra Allah rəhmətini onlara şamil etdi (və onları müvəffəq etdi ki,) tövbə etsinlər. Allah çox tövbə qəbul edən və mehribandır!”***¹

“Canları (da) özlərinə dar gəldi” cümləsi bəlkə də “nəfsiqınamağa” işarədir. Onlar özlərini məzəmmət etmək üçün bir-birilərindən ayrılıb tam inzivaya çəkildilər, bu halda Allah onların tövbəsini qəbul etdi.

“Tövbə” surəsinin 102-ci ayəsinin ***“Və başqa bir dəstə günahlarına etiraf etdi, yaxşı və pis əməlləri bir-birinə qatdılar, ümid vardır ki, Allah onların tövbəsini qəbul etsin; doğrudan da, Allah bağışlayan və mehribandır”*** nazilolma səbəbində Əbu Lubabə Ənsari haqqında əhvalat

---

¹ “Tövbə” surəsi, ayə 118.

nəql edilib. O, Peyğəmbərin (s) səhabələrindən olsa da, süstlük göstərərək Təbuk döyüşündə iştirakdan boyun qaçırdı. Sonralar çox peşman və narahat oldu. Məscidun-Nəbiyə (s) gəlib özünü sütunlardan birinə - hansı ki, günümüzdə “Əbu Lubabə sütünü” və ya “Tövbə sütunu” kimi məşhurdur – bağladı. Peyğəmbər (s) gəlib onun düyünlərini açmayınca, yaxud Allah tövbəsini qəbul etdiyini bildirməyincə özünü orada bağlı saxlayacağına and içdi. Bir müddət sütuna bağlı qaldıqdan sonra Allah tövbəsini qəbul etdiyini xəbər verdi.

Məlum olduğu kimi Əbu Lubabənin səhv işin müqabilində gördüyü iş müəqibənin, özünüqınağın bir növü idi. Həm də bəlli olur ki, Peyğəmbərin (s) dövründə, səhabələr arasında seyri-sülukun bu dərəcəsi mövcud idi.

“Yaxşı və pis əməlləri bir-birinə qatdılar” cümləsi də həmin mənaya işarədir.

İslami hədislərə müraciət etdikdə də müəqibə məsələsinə işarələr olunduğu üzə çıxır, o cümlədən:

1. Əmirəl-mömin Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”də təqvalıların səciyyəvi sifətlərindən danışır. Onlardan birinin izahında belə buyurur: *“Hərgah nəfsi sevmədiyi vəzifəni icra etməkdən boyun qaçırsa (və günah yolunu tutsa), o da nəfsini sevdüyündən məhrum edər (və bu yolla azğın nəfsini cəzalandırar)”*.¹

Deməli, üsyankar nəfsin qarşısında bəzən onu yuxu, yemək, istirahət kimi sevdiyi şeylərdən məhrum edir ki, bu yolla cəzalandırsın, bir daha haqq qarşısında üsyan etməsin.

2. “Qurərul-hikəm” kitabında İmam Əlidən (ə) nəql edilən başqa bir hədisdə oxuyuruq: *“Nəfsin səndən tələbkar olduğu (və Haqqın fərmanına*

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 193.

itaətə asanlıqla boyun əymədiyi) zaman, sən də onu sıxışdır (və istəklərini ondan əsirgə) ki, sənə təslim olsun”.

3. Həzrət (ə) başqa bir hədisdə buyurur: *“Hər kim nəfsini məzəmmət etsə, islahına şərait yaratmışdır və hər kəs özünü alqışlasa, sanki boynunu vurmuşdur”*.¹

4. Yenə başqa bir hədisdə buyurur: *“(Dikbaş) nəfsin dərmanı nəfsi istəklər orucu tutmaq və dünya ləzzətlərindən çəkinməkdir”*.²

Peyğəmbər (s) səhabələri, böyük alimlər, saf möminlər arasında bir çox nümunələrə rast gəlmək olar ki, günaha düşdükləri zaman özlərini məzəmmət etmiş, cəzalandırmış və hər biri gələcəkdə günahı təkrar etməməklə bağlı özünəməxsus addımlar atmışlar. O cümlədən:

1. Peyğəmbərin (s) səhabələri xüsusunda qeyd edilir ki, Ənsar tayfasından olan Sələbə³ adlı səhabənin mühacirdən olan Səid ibn Əbdürrəhmanla qardaşlıq peymanı vardı.

Döyüşlərin birində Səid Peyğəmbərlə (s) yanaşı cihad meydanına getdi, Sələbə isə Mədinədə qaldı. Dostuna söz verdi ki, ailə çətinliklərini həll edəcək. Demək olar ki, hər gün onlar üçün su və odun tədarük görürdü və digər problemlərinin həllinə çalışırdı.

Bir gün Səidin xanımı bir mövzu barəsində pərdə arxasından Sələbə ilə danışdı. Nəfsi istəkləri ona hakim oldu. Pərdəni kənara çəkəndə gözü Səidin gözəl arvadına sataşdı. Aqlını əldən verdi, bir addım irəli gedib əlini ona uzatdı. Lakin Səidin xanımı fəryad etdi: Sələbə nə edirsən? Mücahid qardaşın Allah yolunda cihad etdiyi halda evində arvadına təcavüz etməyin rəvadırımı?!

---

¹ “Qurəul-hikəm”.

² “Qurəul-hikəm”, hədis 5153.

³ Peyğəmbər (s) səhabələri arasında Sələbə adlı çox adam vardı. Sözügedən Sələbə, zəkati ödəməkdən imtina edən, buna görə də Peyğəmbər (s) və müsəlmanların İslam cəmiyyətindən qovduğu Sələbə ibn Hatib Ənsaridən fərqli şəxsdir.

Bu söz Sələbəni silkələdi. Sanki dərin bir yuxudan oyanmışdı. Fəryad çəkib başılovlu evdən çıxdı. Dağlarda, səhralarda sərgərdan gəzərək göz yaşı tökür və deyirdi: İlahi sən bağışlamaqla məşhursan, mənə günahla tanınıram!

Bu tərtiblə, o, etdiyi xətdən dolayı özünü cəzalandırmaq məqsədilə məhrumiyyət və sıxıntıda qaldı. Nəhayət, uzun bir əhvalatdan sonra Peyğəmbərin (s) yanına gəlib tövbə etdiyini bildirdi. İlahi dərgahda tövbəsi məqbul sayıldı və “Ali-İmran” surəsinin 135-ci ayəsi haqqında nazil oldu: ***“Və o kəslər ki, çirkin bir iş gördükdə, yaxud özlərinə zülm etdikdə, Allahı xatırlayır və günahları üçün bağışlanmaq istəyirlər. Günahları Allahdan başqa, kim bağışlaya bilər? Bildikləri halda günaha israr etməirlər”***.¹

2. Böyük şiə alimi və fəqihi mərhum Ayətullah Brucerdı haqqında deyilir ki, əsəbləşdiyi vaxtlarda, adətən bəzi tələbələrle dərstdə qaba rəftar edirdi, hərçənd bu məhdudiyyət atanın övladına yaratdığı məhdudiyyət kimi idi – dərhal əməlindən peşman olur, üzrxahlıq edir, əvəzini ödəməyə çalışırdı. Öz nəzərinə uyğun tərzdə əsəbiləşməyinin əvəzi olaraq səhərişi gün oruc tutardı. Bu minvalla, həmin kiçik işin qarşılığında özünü cəzalandırırdı.

3. Böyük əxlaq alimlərindən biri nəql edirdi ki, minbər əhlindən biri deyirdi: Mən minbərimin əvvəlində İmam Hüseynə (ə) salam verirəm və cavabımı alıram. Əgər cavab eşitməsəm, minbərə getmərim! Bu mənəvi halın məndə yaranması əhvalatı belədir: Bir gün mühüm bir məclisə daxil oldum. Məşhur vaizlərdən biri minbərdə idi. Belə xəyala qapıldım ki, ondan sonra maraqlı söhbət edib onu sındırım! Yanlış düşüncəmə görə qırx gün minbərə getməmək qərarına gəldim. Bu işdən (bir səhv fikir, batil xəyalın

---

¹ Bu əhvalat geniş şəkildə müxtəlif kitablarda “Xəzinətul-cəvahir” kitabından (səh. 320) nəql edilmişdir. Fəxri Razi ayənin təfsirində həmin əhvalatı çox qısa formada nəql etmişdir (“Kəbir” təfsiri, Fəxri Razi, c. 9, səh. 9).

qarşısında özümü müəqibədən) sonra qəlbimdə nuranilik yarandı; İmam Hüseyndən (ə) salamımın cavabını eşidirəm.

Sözün qıçası, müəqibə, sonra da mühasibə o vaxt qəti təsirə malikdir ki, bunların ardınca müəqibə və əmmarə nəfsin, azğın nəfsi istəklərin münasib cəzalandırılması olsun, əks halda təsir çox zəif olacaq.

Amma bu, yoqaların, bəzi sufilərin azğın əməllərini təsdiq etmək, Qəzalinin “İhyaul-ulum” kitabında gələn nümunə dastanlara haqq qazandırmaq anlamında deyil. Məsələn, insan nəfsinin riyazəti, yaxud səhvlərini düzəltmək üçün xoşagəlməz işlərə əl atması, özünə təhlükəli və ağlasığmaz cəzalar verməsi məqsədimizdən xaricdir. Müəqibə dedikdə, yuxarıdakı işlərə bənzər əməllər nəzərdə tutulur; oruc tutmaq, nəfsi istəyə dair planlardan vaz keçmək, özünü bir sıra maddi və bu kimi ləzzətlərdən məhrum etmək və s.

Mərhum Nəraqi “Meracus-səadət” kitabında yazır: “Xətaya, səhv bir işə bulaşdığı zaman özünü tənbeh eləsin. Məsələn, ağır ibadətlərə baş vursun, sevdiyi maldan bağışlasın. Əgər haram və şübhəli qida yeyibsə, özünə bir az aclıq versin. Müsəlmanın qeybətini edibsə, onu tərifləsin, yaxud susmaqla özünü tənbeh etsin və ya Allahı zikr etməklə əvəzini çıxsın”.¹

Niyyət və onun xalisliyi

Bir çox əxlaq alimləri əxlaqa dair bəhslərin başlanğıcında niyyət və niyyətin xalisliyindən söz açaraq, ikisi arasında fərq qoyurlar. Deməli, niyyəti və niyyətin xalisliyini ayrı-ayrı şeylər sayırlar. Buna rəğmədən bəhs əsnasında aşkar fərqlərini bəyan etməyi bəslər. Belə ki, niyyətin xalisliyi bəhsini niyyət bəhsinin tərkibində gətirdikləri üçün hər iki məfhumu bir-birindən ayırmaq çətin məsələdir.

---

¹ “Meracus-səadət”, səh. 703 (az ixtisarla).

İki anlam arasında belə fərq qoymaq olar: Niyyət, işin icrası üçün lazım olan möhkəm iradədir, istər maddi maraq naminə olsun, istərsə də mənəvi.

Sözsüz ki, insan güclü iradə, möhkəm əzmlə işə başladığı zaman səmərəsi də olacaq. Təhsil, ticarət, əkinçilik, sənaye işləri, ictimai və siyasi fəaliyyətlər, bir sözlə bütün müsbət işlər tərəddüdsüz başlanıldığı zaman nəticə verir. Bu da, insanın gerçəkləşdirmək istədiyi plan haqqında yetərli məlumatı olduğu zaman mümkündür. İşin faydası, nəticəsi, şərtləri və ehtimal olunan maneləri haqqında tam araşdırma aparmalıdır. Güclü iradə ilə işə girişərək, möhkəm addımlarla məqsədə doğru hərəkət etməlidir.

Əxlaqın islahı, Allaha doğru səfər yolunda da möhkəm və qəti iradə ləbüddür. Zəif iradəli insanlar heç vaxt məqsədə çatmır, kiçik bir maneə yolundan saxlayır. Ümumiyyətlə, zəif iradə insanın gücünü də zəiflədir. Əksi də belədir; güclü iradə daxili qüvvə və potensialları səfərbər edir, insanı məqsədə doğru hərəkətə gətirir.

Bu, elə Quranda “əzm” ifadəsi ilə keçən anlamdır. Allahın böyük peyğəmbərləri də güclü iradələrindən dolayı “ulul-əzm” adlandırılmışdır.¹

Qurani-kərim Peyğəmbərə (s) xitabla buyurur: ***“(İlk öncə dostlarınızla məşvərət et) elə ki, qəti qərara gəldin (qətiyyətli ol və) Allaha təvəkkül et!”***.²

Həzrət Adəm (ə) haqqında buyurur: ***“Bundan öncə Adəmdən əhd almışdığ (ki, qadağan olunmuş ağaca yaxınlaşmasın və şeytanın hiyləsinə aldanmasın), lakin o, yaddan çıxardı və (əhdinə vəfa etmək üçün) onda möhkəm əzm və iradə görmədik”***.³

---

¹ “Məqayisul-luğət” kitabında qeyd edilir ki, “əzm” əsl mənasında bir şeyi kəsmək mənasındadır (İnsan qərar verdiyi, qəti qərara gəldiyi zaman sanki nəyisə kəsir, ayırır ki, ona əzm deyirlər).

² “Ali-İmran” surəsi, ayə 159.

³ “Taha” surəsi, ayə 115.

İslam hədislərində də bu mənaya yetərli yer verilib, o cümlədən İmam Kazimdən (ə) nəql edilən rəcəb ayının dualarından birində oxuyuruq: *“Mən yaxşı bilirəm ki, Sənin yolunun yolcularının ən yaxşı azuqəsi möhkəm iradədir. Hansı ki, onun vasitəsilə Səni seçirlər. Mənim qəlbim də möhkəm iradə ilə sənin minacatına məşğuldur”*.¹

İmam Sadiqdən (ə) nəql edilən bir hədisdə oxuyuruq: *“Allah, bəndələrinin niyyəti qədərində onlara yardım edir. Saf və möhkəm iradəsi olan kəsə Allahın yardımı da tam olacaqdır. Niyyəti nöqsanlı olana ilahi yardım da az yetişəcək”*.²

İmam Sadiqin (ə) başqa bir hədisində buyurulur: *“Niyyət möhkəm olduğu zaman bədən (vüsala çatmaq naminə ağır işləri öhdəsinə götürməkdə) zəif olmayacaq”*.³

Bu hədis işlərin icrasında möhkəm əzmin, iradənin fiziki gücü necə artırdığını, insana güc bağışladığını gözəl şəkildə bəyan edir.

Niyyətin digər mənalarından biri əməllərin icrasında maraq fərqləridir, hərçənd zahirdə eynidirlər. Məsələn, cihada yollanan şəxsin qənimət toplamaq, ad qazanmaq kimi maraqları ola bilər. Necə ki, haqq dinə yardım etmək, zalımın zülmünü dəf etmək, fitnə atəşini söndürmək niyyətində olması mümkündür.

Hər iki halda xarici aləmdə bir iş baş verir; o da, döyüş meydanına getmək və düşmənlə savaşımaqdır. Amma iki niyyət arasındakı fərq yerlə göy qədərdir.

Bu cəhətdən işdən qabaq niyyəti müəyyən və islah etmək əmri verilmişdir. Allah yolunun yolcuları da niyyətlərinə çox diqqət etməlidirlər. Görəsən, özünü islah, əxlaqi səciyyələrin təkamülü Allaha yaxınlıq

---

¹ Mühəddis Qumi “Məfatih” kitabının rəcəb ayının əməlləri bölümündə bu duanı Seyid ibn Tausun “İqbal” kitabından nəql etmişdir.

² “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 211.

³ “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 14.

məqamına varmaq üçündür, yoxsa kəramət tapmaq, xariqul-adə işlər görmək, camaatdan üstün olmaq ötrü?

Məşhur *“Həqiqətən əməllər niyyətə bağlıdır”*, hədisi də həmin mənədadır. Çünki hədisin ardına diqqət etsək, mənası aydın olar. *“Biharul-ənvar”* kitabında Peyğəmbərdən (s) belə nəql edilir: *“Həqiqətən əməllərin dəyəri niyyətlərdən aslıdır. Hər kəsin əməldən bəhrəsi niyyətinə uyğundur. Hər kim Allah və Peyğəmbərinə (s) xatir hicrət etsə, Allaha və Peyğəmbərinə (s) sarı hicrət etmişdir. Hər kəs dünya sərvətinə, yaxud qadına görə hicrət etsə, bəhrəsi də ona sarı hicrət etdiyi şeydir”*.¹

İmam Əlidən (ə) nəql edilmiş *“İlahi bəxşislər insanların niyyəti qədərindədir”*, hədisi də həmin və ya öncəki mənaya işarə edir.

Bəhsimizin məcmusundan belə qənaətə gəlmək olar ki, hər işin uğuru, hədəfin gerçəkləşməsi üçün möhkəm əzm, qəti niyyət, iradə möhkəmliyi lazımdır, xüsusilə mühüm işlərdə buna çox ehtiyac var. Əks təqdirdə insanın təlaşı nəticəsiz, yaxud az faydalı olacaqdır.

Nəfsin islahı yolu ilə əxlaqını düzəltmək istəyənlər də bu qaydadan istisna deyil. Onlar dəmir iradə ilə işə girişməli, Allaha təvəkküllə irəli getməlidirlər.

Burada zəhnə belə bir sual gəlir: Sözügedən güclü iradə necə əldə edilir?

Sualın cavabı aydındır. Onun əsas yolu işin nəticəsini, hədəfin əhəmiyyətini, məqsədin böyüklüyünü düşünməkdir. İnsanın bu xüsusda şəffaf təhlil bacarığı, məqsədi yaxşı bilməyi, işin əhəmiyyətini tanımağı möhkəm iradə, dönməz əzmlə addım atmağına başlıca səbəbdir.

İnsan dürüst düşünməlidir; varlığının əxlaqi fəzilətlərdən, insanın yaradılışındakı hədəfin əxlaqi təkamül və Allaha yaxınlaşmaqdan başqa bir

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 211 – “Biharul-ənvar” kitabının sətiraltında qeyd edilib ki, bu hədisü bütün İslam alimləri təsdiq edir. Sonra Buxarinin “Səhihi-Buxari”də, iman kitabı, səh. 23-dəki sözüənə işarə edir.

şey olmadığı qənaətinə gəlməlidir. Habelə bu mühüm hədəfdən bir an qafil olduğu təqdirdə geriləyib süquta yaxınlaşdığını dərk etməlidir. Bir sözlə bu həqiqəti nə qədər dərinədən öyrənib ona inanarsa, tutduğu yolda addımları daha sabit olar.

Sözümüzün canı, möhkəm iradə tam mərifət və hədəfin əhəmiyyətinə diqqətdən irəli gəlir.

İxlas (xalislik)

İxlas dedikdə, niyyətin xalisliyi nəzərdə tutulur. Niyyətin xalisliyi isə qərar qəbulunda maraq dairəsinin yalnız Allah olmasıdır.

Bəzilərinin möhkəm iradə ilə işin icrasına başlaması, eyni zamanda maddi mənfəət naminə həmin işi görməsi mümkündür. Amma Allah yolunun yolcuları o kəslərdir ki, dəmir iradələri niyyət xalisliyi ilə yığrulmuş və ilahi maraqlardan nəşət tapmışdır.

Quran ayələri və İslam hədislərində niyyətin xalisliyi qədər əhəmiyyət verilən az dəyər vardır. Quranın ayrı-ayrı yerlərində, məsumların (ə) kəlamlarında niyyətin xalisliyindən çox danışılmış, dünya və axirət zəfərinin başlıca faktoru sayılmışdır. İslam kontekstində bir qayda olaraq, xalis niyyətsiz əməl heç bir dəyər daşımır. Bu, bir tərəfdən.

Digər tərəfdən ixlas məsələsi ən çətin işlərdən hesab edilmişdir. Belə ki, bəşər içində yalnız Allah dostları, seçilmiş bəndələri kamil ixlasla nail olurlar, hərçənd ixlasın hər dərəcəsi sevilən və arzuolunandır.

Burada yaxşı olar ki, Qurana müraciət edib, ixlasla əlaqədar və xüsusi keyfiyyət daşıyan ayələrə göz ataq. Quranın bir çox ayələrində “muxlisin” (xalislər) və ya “muxləsin” (xalis olmuşlar!) dəstələrindən danışılır. Bu ayələrdə onlar müxtəlif mənalı ifadələrlə vəsf edilir, o cümlədən:

1. “Bəyyinə” surəsinin 5-ci ayəsində buyrulur: “***Halbuki onlara (bu səmavi kitabda) əmr edilmişdi ki, öz dinlərini Allah üçün xalis edərək***

və tövhidə dönərək Allaha ibadət etsinlər, namaz qılsınlar və zəkat versinlər. Budur, sabit və möhkəm din!”.

Din əqidə, əməl, xaric, daxilə də şamil olan geniş anlam daşıyır. Habelə “ما أمروا” cümləsindəki əvəzlik səmavi dinlərin bütün ardıcılarını əhatə edir. Digər tərəfdən ayədəki ixlas, namaz və zəkat onların hamısına verilən yeganə göstərişlərdir. Bütün bunları nəzərə alsaq, mövzunun əhəmiyyəti aydın olar. Bu ifadədən bütün ilahi göstərişlərin tövhid və ixlasdan qaynaqlandığı başa düşülür.

2. Quran başqa yerdə bütün müsəlmanlara müraciətlə buyurur: ***“(Yeganə) Allahı səsləyin və dininizi onun üçün xalis edin, kafirlər bundan xoşlanmasa belə”.***¹

3. Allah-taala başqa ayədə Peyğəmbərə (s) xitab edərək, ona qəti göstəriş verir: ***“Mən dinimi xalis etdiyim halda, Allaha pərəstiş etməyə əmr olmuşam”.***²

Bu və ya eyni mənanı çatdıran digər ayələrdən anlaşılır ki, ixlas dinin əsası, möhkəm təməlidir.

“Müxləslər” (xalis olmuşlar) haqqında - “müxlislər”lə fərqi haqqında izah verəcəyik – daha önəmli ifadələr gözə dəyir:

1. “Hicr” surəsinin 39 və 40-cı ayələrində oxuyuruq ki, İblis Allah dərgahından qovulduqdan sonra inadkarlığından belə deyir: ***“Mən onların hamısını azdıracağam, xalis olmuş bəndələrindən başqa”.***

Bu cümlədən məlum olur ki, xalis olmuş bəndələrin mövqeyi çox möhkəmdir. Hətta əfsunkar və inadçı şeytan onlardan tamahını kəsmişdir.

2. “Saffat” surəsinin 39 və 40-cı ayələrində xalis olmuş bəndələrə yalnız Allahın bildiyi mükafat vədələri verilmişdir: ***“Və yalnız etdiklərinizə***

---

¹ “Ğafır” surəsi, ayə 14.

² “Zumər” surəsi, ayə 11.

görə cəzalanacaqsınız. Yalnız Allahın müxləs bəndələri (ki, bu cəzadan uzaqdırlar və ilahi nemətlərdən hesabsız mükafat alırlar)”.

3. Yenə də “Saffat” surəsinin 127 və 128-ci ayələrində xalis olmuşlar ali məqamla yad edilir; onlar qiyamət günü ilahi məhkəmədən azaddırlar (və birbaşa Allahın əbədi cənnətinə daxil olacaqlar)

4. Həmin surənin 159 və 160-cı ayələrində Allahın zatına yalnız xalis olmuşların bəyanı və vəsfləri layiq görülmüşdür. Buyurur: ***“Allah onların vəsf etdiklərindən pakdır. Yalnız Allahın müxləs bəndələri istisnadır”.***

5. “Yusif” surəsinin 24-cü ayəsində Misir əzizinin xanımı Züleyxanın təhlükəli vəsvəşləri qarşısında ilahi himayədən söz açır və buyurur: ***“Pisliyi və çirkin işi (zinanı) ondan uzaq etmək üçün belə etdik, çünki o, Bizim xalis bəndələrdən idi”.***

“Müxlis” və “müxləs” sözünün fərqi gəlinə, bu xüsusda fərqli nəzərlər var. Amma ən yaxşı izahı bəlkə də budur: Müxlis özünü hər növ şirk, qeyri-ilahi maraq və əxlaqi rəzilətlərdən xalisləşdirmək yolunda şəxsən addım atan və bacardığı qədər irəli gedəndir. Müxləs isə o kəsdir ki, ilahi imdad, mənəvi yardımlar canındakı son kəsiri aradan qaldırmış, Allahın lütfü sayəsində hər cəhətdən xalis olmuşdur.

Bunu izah etmək istəsək, insan vücudundakı nöqsanlar iki qisimdir: insanın xəbərdar olduğu, aradan qaldırmağı bacardığı nöqsanlar. Yəni insan təlaş etməklə niyyət, əqidə və əməl xalisliyini qazana bilir. Bir də gizli nöqsanlar, hansı ki insanın onları müəyyən etmək, müəyyən etsə belə aradan qaldırmaq gücü yoxdur. Necə ki, Peyğəmbərin (s) məşhur hədisində buyurulur: *“Şirk (və onun əməllərə nüfuzu) qarışqanın gecə qaranlığında qara daşın üzərindəki hərəkətindən daha məxfidir”.*¹

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 69, səh. 93.

Belə vəziyyətdə ilahi lütf olmasa, seyri-süluk yolcuları şirkin çətin keçilən keçidindən ötə bilməyəcək, nöqsanlarında batıb qalacaqlar. Sanki Allah xalislik üçün son gücünədək çalışan kəsləri “müxlis”dən “müxləs”ə çevirməyi, qalan yolu təkcə öz lütfü ilə keçməyi onların mükafatı qərar vermişdir.

İnsan bu mərhələni arxada qoyduqdan sonra şeytan vəsvəşləri, nəfsi istəklər müqabilində sığortalanmış olur. Şeytan onlardan ümidini kəsir, açıq-aşkar acizliyinə etiraf edir. Burada artıq ilahi nemət süfrəsindən sonsuz faydalanırlar. Allahın cəlal və camal sifətləri haqqındakı vəsfləri xalis tövhid rəngi alır. Təbii ki, qiyamət günü də hesab-kitabsız cənnətə daxil olacaqlar, çünki bu dünyada hesablarını veriblər.

Bu, elə Əmirəl-möminin Əlinin (ə) “Nəhcül-bəlağə”nin bəzi xütbələrində Allahın layiqli bəndələrinin vəsfində buyurduğuur: *“Onların üstün xüsusiyyətlərindən biri də özlərini Allah üçün xalis etmələri, Allahın da ixtisaslarını qəbul etməsidir (və son mərhələyə çatdırmasıdır)”*.¹

Bu üzdən bir hədisdə Peyğəmbər (s) haqqında buyurulur: *“Bu vaxt Uca Allah Məhəmmədi (s) nübüvvət və risalətdən ötrü bol səmərəsi olan pak ağacdən seçdi və xalisləşdirdi”*.²

Məsum imamlardan (ə) nəql edilmiş başqa bir hədisdə oxuyuruq: *“Adəm övladını Allahla şeytan arasında görürəm. Əgər Allah onu (ixlas yolunda səylərindən dolayı) sevsə, xalis və müxləs edər. Əks halda şeytanla baş-başa buraxar”*.³

Xülasə, nəfsin saflaşdırılması, Allaha doğru səfər yolunda xalislik məsələsi, xüsusilə niyyət, əqidə, əxlaq və əməl xalisliyi ən mühüm və əsas addımlardandır.

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 87.

² “Biharul-ənvar”, c. 14, səh. 520.

³ “Biharul-ənvar”, c. 5, səh. 55.

İslami hədislərdə ixləsliyin yeri

İslam hədislərində də bu mənaya fəvqəladə əhəmiyyət verilmiş, haqqında danışılmışdır. Onlardan bir neçəsini burada qeyd edirik:

1. Allahın Rəsulu (s) buyurur: *“Heç bir müsəlmanın qəlbi üç şeyə xəyanət etməməlidir (və bütün müsəlmanlar ona riayət etməlidir): Allah üçün əməlin xalisliyi, İslam rəhbərlərindən ötrü xeyirxahlıq və müsəlman cəmiyyətlərinə bağlılıq və onlardan ayrı düşməmək”*.¹

2. Peyğəmbər (s) başqa bir hədisdə ixləsliyin ilahi sirlərdən olduğunu bəyan edir: *“İxləs mənim sirlərimdəndir. Onu sevdiyim bəndəmin qəlbinə əmanət qoyaram”*.²

3. Əmirəl-möminin Əli (ə) buyurur: *“İxləs insanın əldə etdiyi ən qiymətli məqamdır”*.³

4. Başqa yerdə Həzrət (ə) buyurur: *“İxləs imanın ən üstün mərtəbəsidir”*.⁴

5. İmam Əlinin (ə) mənalı hədislərindən birində oxuyuruq: *“Aqıl və elm sahibləri əməlin xalisliyində rəqabət apararlar”*.⁵

6. Məsələ o qədər əhəmiyyətlidir ki, Allahın Rəsulu (s) möminlərin məqamları arasındakı fərqi xalisliklərinin fərqində görür və buyurur: *“Möminlərin məqamları ixləslə fərqləndirilir”*.⁶

7. Əmirəl-möminin Əli (ə) də yəqinin son mərtəbəsinin ixləs olduğunu bildirir və buyurur: *“Yəqinin sonu ixləsdür”*.⁷

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 8, səh. 125 – Həmin hədis tam şəkildə Şeyx Səduqun “Xisal” kitabının üçüncü fəslində, səh. 167-də də gəlmişdir.

² “Məhəccətul-bəyza”, c. 8, səh. 125.

³ “Təsniful-qurər”, səh. 197, hədis 3894.

⁴ “Qurərul-hikəm”, c. 1, səh. 30.

⁵ “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 513.

⁶ “Mizanul-hikmət”, c. 1, səh. 754.

⁷ “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 503.

8. İxlas o qədər mühümdür ki, insanın az sayda xalis əməli qurtuluşuna səbəb olar. Necə ki, Peyğəmbərin (s) hədisində buyurulur: *“Qəlbini xalis etsən, az əməlin sənə yetər”*.

9. İmam Əli (ə) ixlası Allah dərğahına yaxınlaşanların ibadəti sayır və buyurur: *“İxlas müqərrəblərin ibadətidir”*.¹

10. Bu geniş bəhsi İmam Əlinin (ə) digər maraqlı hədisi ilə sona çatdırırıq: *“Xoş o kəsin halına ki, ibadət və dualarını Allah üçün xalisləşdirmiş, qəlbini gördüyü ilə məşğul etməmiş, eşitdiyi ilə Allahın zikrini unutmamış, başqalarına verilən nemətlərə görə içini qəm bürüməmişdir”*.²

İxlasın həqiqəti

Feyz Kaşani “Məhəccətul-bəyza” kitabında bu xüsusda yazır: “İxlasın həqiqəti insanın niyyətinin hər növ gizli və şirkdən saf olmasıdır”. Qurani-kərim buyurur: ***“Dördəyaqlıların vücudunda sizin üçün ibrət (dərsləri) vardır: Onların qarnında həzm olunmuş yeməklər və qanın arasından içənlərə xalis və ləzzətli süd içiririk!”***.³

İslami hədislərdə də ixlasın həqiqəti, xalislərin nişanələri haqqında incə təbirlər deyilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Allah Rəsulundan (s) nəql edilən bir hədisdə buyurulur: *“Hər bir həqiqətin nişanələri vardır; bəndə ixlasın həqiqətinə çata bilməz, yalnız ilahi əməllərinə görə tərifləndikdə ikrah hissi keçirdiyi təqdirdə”*.⁴

2. Yenə Həzrətdən (ə) nəql edilən başqa bir hədisdə buyurulur: *“Xalis şəxsin əlamətləri dördür: qəlbi Allaha, əzaları fərmanına təslimdir, xeyrini insanlara verir, şərinə isə uzaqlaşdırır”*.⁵

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 70, səh. 175, hədis 15.

² “Usuli-Kafi”, səh. 16.

³ “Nəhl” surəsi, ayə 66.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 304.

⁵ “Tuhəful-uqul”, səh. 16.

3. İmam Baqir (ə) bir hədisində buyurur: *“Bəndə bütün məxluqatdan gözünü çəkib Allaha diqqətini yönəltməyə nə qədər, Ona layiqincə ibadət etməyib. Belə olduqdan sonra Allah buyurur: Bu mənim üçün xalis olmuşdur. Bundan sonra kərəmi ilə onu qəbul edər”*.¹

4. Nəhayət, İmam Sadiq (ə) sözün canını bir cümlədə xülasə edərək ixlas haqqında belə buyurur: *“Allah-taala bəndəsinə bundan böyük nemət verməyib ki, qəlbində Allahdan başqası olmasın”*.²

İxlasın böyük əhəmiyyətini, habelə haqq yolunun keçilməsində, Allaha yaxınlıq məqamlarına varmaqda dərini təsirini nəzərə alsaq belə bir sual yaranır, xalisliyi necə qazanmaq olar?

Sözsüz ki, niyyətin xalisliyi iman, yəqin və dərin ilahi maarifdən baş qaldırır. Allahın əməli tövhidə insanın əminliyi nə qədər güclü olarsa, əməli də bir o qədər xalisləşmiş olar. Belə ki, varlıq aləmində Allahın pak zatından başqa heç bir təsiredicinin olmadığını, hər şeyin Ondən, Onun tərəfindən və Onun fərmanı ilə baş verdiyini, aləmdəki mümkün amil və səbəblərin də Onun əmrinə tabe olduğunu bilən şəxs Allahı ilk səbəb, əsas təsiredici gördüyü üçün əməlləri də xalis olacaq.

Bu həqiqət İslam hədislərində kiçik, eyni zaman mənalı ibarələrlə əks olunub: İmam Əli ibn Əbutalib (ə) bir hədisində buyurur: *“İxlas yəqin ağacının meyvəsidir”*.³

“Və Rəbbinə sənə yəqin əta olunanadək ibadət et!” ayəsinə əsasən, yəqinin bir səbəbi də ibadətdir. Odur ki, digər hədisdə buyurulur: *“İxlas ibadət ağacının meyvəsidir”*.⁴

---

¹ “Mustədrəkul-vəsail”, c. 1, səh. 101.

² “Mustədrəkul-vəsail”, c. 1, səh. 101.

³ “Qurərul-hikəm”, c. 1, səh. 30.

⁴ “Qurərul-hikəm”, c. 1, səh. 30.

Habelə elm və mərifətin yəqinin, yəqinin isə ixlasın əsaslarından olduğunu nəzərə alsaq, başqa hədisdə belə buyurulur: *“Elmin meyvəsi, əməlin xalisliyidir”*.¹

Nəhayət, Mövlamız İmam Əlinin (ə) geniş kəlamında ixlasın köklərini belə izah olunur: *“Dinin əvvəli Allahı tanımaq, tanımağın kamalı Onun zatını təsdiq etmək, zatını təsdiqin kamalı tövhid və Onun yeganəliyinə şəhadət verməkdir; tövhidin kamalı isə ixlasdır”*.²

İxlasa mane olan amillər

Əxlaq elminin mütəxəssisləri bu xüsusda şəffaf və dəqiq fikirlər bildirmişlər. Bəzilərinə görə ixlasın aşkar və gizli əngəlləri vardır; bəziləri olduqca güclü, bəziləri də çox zəifdir. Şeytan və nəfsi istəklər insan zihnini qarışdırmaq, səfa və xalisliyi aparmaq, əməlləri riyaya bulaşdırmaqdan ötrü son dərəcə söylərini əsirgəmirlər.

Niyyət pozğunluğu və riyakarlığın bəzi dərəcələri hər kəsin anlayacağı tərzdə aşkardır. Misal üçün, şeytan namaz qılana nüfuz edib deyir ki, namazı yavaş-yavaş, ədəblə, Allahdan qorxurmuş kimi qıl. Belə etsən, ətrafındakılar səni mömin və saleh bəndə sayarlar, heç vaxt da qeybətini etməzlər. Bu, şeytanın açıq-aşkar hiyləsidir!

Bəzən şeytanın vəsvəşləri gizlidir; itaət libasında zahir olur. Məsələn, belə vəsvəşə edir: Sən tanınmış şəxsiyyətsən və insanların gözü səndədi. Əgər əməllərini gözəlləşdirsən, camaat sənə iqtida edəcək, sən də onların savabına şərik olacaqsan”. Bəzən qafil insan belə vəsvəşlərə uyaraq, riyaya uçurumundan süqut edir.

Bəzən də şeytan vəsvəşləri daha dolaşlıq, daha məxfidir. Misal üçün namaz qılana belə deyir: “İxlaslı insan üçün xəlvətdə və ya göz önündə olmağın bir fərqi yoxdur. Göz önündə ibadəti çox olan kəs riyakardır. Bu

---

¹ “Qurəul-hikəm”, c. 1, səh. 361.

² “Nəhcül-bəlağə”, xütbə 1.

minvalla şeytan öz məqsədinə çatmaq üçün onu xəlvətdə namaz qılmağa vadar edir ki, namazını cəlbədici etsin və camaat qarşısında da elə namaz qılsın. Bu da gizli riyakarlıq nümunəsidir. Bəlkə də çoxları bundan qafil, dərkində acizdirlər. Daha gizli dərəcələrindən də habelə.¹

Doğrusu, iqlasın əngəl və afətləri o qədər çox, müxtəlif və gizlidir ki, Allaha pənah aparmadan heç kəs ondan yaxa qurtara bilməz. İslam hədislərində də iqlasın afətləri haqqında mühüm xatırlatmalar edilmişdir, o cümlədən Əmirəl-möminin Əlinin (ə) bir hədisində oxuyuruq: *“Nəfsi istəklərinə məğlub kəsin necə iqlası gücü ola bilər?”*.²

Həqiqətdə iqlasın ən başlıca afəti, ən mühüm əngəli bu hədisdə bəyan edilmişdir. Bəli! Məhz nəfsi istəklər iqlasın mənşəyinə zərbə vurur.

Yenə İmam Əlinin (ə) başqa hədisində oxuyuruq: *“Arzularını azalt (və uzun-uzadı arzularını tərk et) ki, əməllərin xalis olsun!”*.³

Bu yöndə olduqca mühüm məqamlardan biri iqlasda da vəsvəsəyə düşmək, şeytanın digər hiyləsinə uymaqdır. Şeytan insana deyir: “Camaat namazına getmə, yoxsa niyyətin korlanar. Evdə namaz qıl, ya da cəmiyyət içində namaz qıldıqda müstəhəbləri tərk et! Riya etmək istəmirsənsə, namazını tələsik qıl!”.

Dəfələrlər şahid olmuşuq ki, bir çoxları bu problemlə üzləşdiklərinə görə şəriətin təkid etdiyi müstəhəblərdən məhrum qalıblar.

Bəlkə də bu üzdən Qurani-kərim insanları hər ikisinə; həm gizli, həm də aşkar yaxşılığa dəvət etmişdir. Ayədə buyrulur: ***“Öz mallarını gecə-gündüz, gizlin və aşkar infaq edən kəslərin mükaflatları Rəbləri yanında, onlar üçün nə bir qorxu vardır, nə də qəmgin olarlar”***.⁴

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 8, səh. 133.

² “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 553.

³ “Qurərul-hikəm”, hədis 2906.

⁴ “Bəqərə” surəsi, ayə 274.

İxlasın afətləri bəhsini digər bir məqama işarə etməklə, sona çatdırırıq; o da təkliddə ixlaslı olmaqdır. Bu elə də iftixar olunası bir iş deyil, mühüm olanı insanın göz önündə, cəmiyyət içində, hamının nəzəri altında xalisənə iş görməsidir.

İxlasın təsirləri

İxlas insanın qəlb xəzinəsindəki ən qiymətli gövhəri olduğu üçün çox mühüm təsirlərə malikdir. İslam hədislərində qısa, eyni zamanda dolğun ibarələrlə buna toxunulmuşdur.

Peyğəmbərin (s) məşhur hədisində buyurulur: *“Hər kəs qırx gün Allaha görə ixlaslı olarsa, hikmət çeşmələri qəlbindən dilinə axar”*.¹

İmam Əli (ə) bir hədisində buyurur: *“İxlas baş verdiyi zaman insanın bəsirət gözü nuraniləşir”*.²

İmam Əlinin (ə) başqa bir hədisində oxuyuruq: *“İşlərin düz gətirməsi niyyətin xalisliyindədir”*.³

Niyyət nə qədər xalis olarsa, işin zahirindən çox batininə əhəmiyyət verilir. Başqa sözlə, işi möhkəm tutmaq ali səviyyədə olur. Buna görə də işlərin düz gətirməsinə zəmin yaranır. Əksi də belədir; niyyət korlanmış və riyakarcasına olsa, işin batinindən çox zahirinə əhəmiyyət verilir, işlərin, planların içi boş qalır. Bu da işlərin düz gətirməməsinə səbəb olur.

Ona görə də İmam Əli (ə) başqa bir hədisində buyurur: *“Niyyətlər xalis olarsa, əməllər də paklanır”*.⁴

Riyakarlıq

---

¹ “Uyuni əxbarir-Riza (ə)”, c. 2, səh. 69; “Biharul-ənvar”, c. 67, səh. 242.

² “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 490.

³ “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 14.

⁴ “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 603.

İxlasın ziddi riyakarlıq sayılır. Quran ayələri və İslam hədislərində məzəmmət olunmuş, eyni zamanda əməllərin puçaçıxma amili, münafıqların nişanələrindən biri və Allaha şəriq qoşmağın bir növü kimi tanıtılmışdır.

Riyakarlıq əxlaqi fəzilətləri məhv edən, insanların canına rəzilət toxumu səpən faktordur. Riyakarlıq həm də əməlləri puça çıxararaq, insanı əməlin məna və həqiqətinə varmaqdan saxlayır.

İnsanları azdırmaqdan ötrü şeytanın ən mühüm vəsilələrindən biri də riyakarlıqdır.

Bu kiçik müqəddimədən sonra Quran ayələrinə müraciət edib riyakların simasını və əməllərinin nəticəsini araşdıraq:

1. *“Ey iman gətirənlər! Bağışladığınızı öz malını camaata göstərmək üçün infaq edən, Allah və qiyamət gününə iman gətirməyən kəs kimi minnət qoymaq və əziyyət verməklə batil etməyin! (Onun işi) üzərində (nazik) torpaq (təbəqəsi) olan (və üstündə toxumlar səpilmiş) daş parçası kimidir. Leysan yağışı ona yağaraq (bütün torpaqlarını və toxumlarını yuyur) və onu təmiz (torpaqsız və toxumsuz) edir. Onlar gördükləri işdən bir şey ələ gətirmirlər. Allah kafir qövmü hidayət etmir”.¹*

2. *“De: “Mən yalnız sizin kimi bir insanam (üstünlüyüm budur) mənə vəhy olur ki, yeganə məbudunuz tək olan məbuddur. Bəs, Rəbbinin görüşünə ümidi olan hər kəs yaxşı işlər görsün və heç bir kəsi Rəbbinin ibadətində şəriq etməsin!”.²*

3. *“Münafıqlar Allahı aldatmaq istəyirlər. Halbuki, Allah onları aldadır. Namaza durduqları zaman halsız qalxırlar. Camaatın qarşısında riya edirlər və Allahı çox az yada salırlar”.³*

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə 264.

² “Kəhf” surəsi, ayə 110.

³ “Nisa” surəsi, ayə 142.

4. *“Mallarını camaata göstərmək üçün xərcləyən şəxslərin Allah və qiyamət gününə imanları yoxdur (çünki şeytan onların rəfiqidir). Şeytan kimin yoldaşı olarsa, onun üçün pis yoldaş və yaxındır”.*¹

5. *“Nəfsi istəkləri üzündən və özlərini camaata göstərmək üçün vətəninə (Bədr meydanına tərəf) çıxan və camaatı Allahın yolundan saxlayan kəslər kimi olmayın. (Sonda məğlub oldular) və Allahın onların etdiklərinə əhatəsi (və elmi) vardır!”.*²

6. *“Belə isə, vay olsun o namaz qılanlara ki, öz namazlarında səhlənkarlıq edirlər! Həmin o kəslər ki, riyə edirlər və başqalarına onların ehtiyacı olduqları şeyləri vermirlər”.*³

Ayələrin təfsiri və nəticə:

İlk ayədə minnət qoymaq, incitmək və riyakarlıq bir sinifdən sayılıb. Hər üçü infaq, sədəqə və yaxşı əməllərin məhv amili kimi tanıtılır. Həmin ayədən anlaşılır ki, riyakar şəxs Allaha, qiyamət gününə inanmır. Buyurur: *“Ey iman gətirənlər! İnfaqlarınızı minnət və əziyyətlə puça çıxarmayın!”*. Sonra belə şəxsləri camaat görsün deyə malından pay verən, Allaha və qiyamət gününə inanmayan kəsə bənzədir. Ayənin davamında bu tip şəxslər üçün dolğun misal çəkir və buyurur: *“Onun (işinin) misali üzərində nazik torpaq qatı olan (və üstündə toxumlar səpilmiş) daş parçası kimidir. Leysan yağışı ona yağaraq (bütün torpaqlarını və toxumlarını yuyub özü ilə apararaq) və onu saf (hər şeydən məhrum) edər.”*

Belə şəxslər (sözsüz ki) *“gördükləri işdən heç bir bəhrə götürmürlər. Allah kafirləri hidayət etmir!”*.

Bu ayədə riyakarlar bir dəfə dolayısı ilə Allaha və qiyamət gününə imansız, bir dəfə də əməlləri puç, dəyərsiz olan kafir tayfası kimi tanıtılmışdır. Ona görə ki, əməl toxumlarını münbit şəraiti olmayan

---

¹ “Nisa” surəsi, ayə 38.

² “Ənfal” surəsi, ayə 47.

³ “Maun” surəsi, 4-7-ci ayələr.

riyakarlıq torpaqlarına səpihlər. Təfsirdəki digər ehtimal, riyakarlının şəxsən özlərinin nazik torpaq qatı kimi olması və üzərlərində heç bir faydalı toxumun cücərməməsidir.

Bəli! Onların qəlbləri daş kimi sərt, ruhları nüfuzədməz, əməlləri əsassız, niyyətləri də korlanmışdır.

Maraqlısı budur ki, növbəti ayədə, yəni “Bəqərə” surəsinin 265-ci ayəsində xalislərin əməlləri sağlam pöhrələr əkilmiş, yetərli yağış görən, hər tərəfdən günəş şüası və külək mehi ilə təmin olunan, bol meyvəli, bərəkətli bağa bənzədilmişdir.

İkinci ayədə Peyğəmbərə (s) üz tutub xalis tövhid məsələsini İslamın başlıca prinsipi kimi insanlara çatdırmağı əmr edir: ***“De: Mən yalnız sizin kimi bir insanam (üstünlüyüm budur) mənə vəhy olur ki, yeganə məbudunuz tək olan məbuddur”.***

Sonra nəticə alır ki, hər baxımdan əməllər xalis, şirkdən arınmış olmalıdır: ***“Bəs, Rəbbinin görüşünə ümidi olan hər kəs yaxşı işlər görsün və heç bir kəsi Rəbbinin ibadətində şərik etməsin!”.***

Deməli, ibadətdə şərik qoşmaq həm tövhidin əsasını viran qoyur, həm də qiyamətə inamı. Başqa sözlə, əbədi cənnətə giriş vəsiqəsi xalis əməldir.

Ayənin nazilolma səbəbində gəlmişdir: Cundəb ibn Zuheyr adlı bir şəxs Peyğəmbərə (s) dedi: Mən əməllərimi Allaha xatir görürəm, hədəfim də onun razılığını qazanmaqdır. Amma camaat bundan xəbər tutduqda, sevinirəm. Peyğəmbər (s) buyurdu: “Allah pakdır və yalnız pak əməli qəbul edir. Ondan başqası şərik edilən bir əməli qəbul etməz!”. Sonra yuxarıdakı ayə nazil oldu.¹

Digər nazilolma səbəbində isə belə nəql edilir: Bir nəfər Peyğəmbərə (s) dedi: “Mən Allah yolunda cihadı sevirəm, eyni halda cihaddakı

---

¹ “Qurtubi” təfsiri, c. 6, səh. 4108 və 4109.

mövqeyimi insanların bilməsini istəyirəm”. Bundan sonra yuxarıdakı ayə nazil oldu.¹

Bənzər mənə Allah yolunda ehsan və qohumlarla əlaqə yaratmaq xüsusunda da nəql edilmişdir.²

Buradan bəlli olur ki, yuxarıdakı ayə Allahdan başqası üçün görülən əməllərə dair müxtəlif suallardan sonra nazil olmuş və riyakar müşrik, axirətə qəti imanı olmayan kəs kimi tanıtılmışdır.

Allah Rəsulu (s) bir hədisdə buyurur: *“Riya qəsdilə namaz qılan kəs müşrik olmuşdur, riyə qəsdilə oruc tutan müşrik olmuşdur, sədəqə və infaqı riyə qəsdilə edən müşrik olmuşdur. Sonra **“Bəs, Rəbbinin görüşünə ümidi olan...”** ayəsini oxudu”*.³

Üçüncü ayədə riyanı münafıqların əməllərindən biri sayaraq buyurur: ***“Münafıqlar Allahı aldatmaq istəyirlər. Halbuki, Allah onları aldadır. Namaza durduqları zaman halsız qalxırlar. Camaatın qarşısında riyə edirlər və Allahı çox az yada salırlar”***.

Bir məqama diqqət edək: Nifaq bir mənada zahir və batinin ikiliyidir. Riyakarlıq da zahir və batin ikiliyinin başqa formasıdır, çünki əməlin zahiri ilahi, batini isə şeytani, riyə və diqqəti cəlb etmək xatirinədir. Deməli, riyanın münafiq əməli olması gözləniləndir.

Dördüncü ayədə riyakar işlər Allaha, qiyamət gününə imansızlığa və şeytanla oturub-durmağa bərabər tutulmuşdur. Buyurur: ***“O kəslər ki, mallarını camaata göstərmək üçün xərcləyirlər onların Allah və qiyamət gününə imanları yoxdur (çünki şeytan onların rəfiqidir). Şeytan kimin yoldaşı olarsa, onun üçün pis yoldaş və yaxındır”***. Bu minvalla riyakarlar şeytanın dostları, başlanğıc və sona qəti imanı olmayan kəslərdir.

---

¹ “Qurtubi” təfsiri, c. 6, səh. 4108 və 4109.

² “Qurtubi” təfsiri, c. 6, səh. 4108 və 4109.

³ “Durrul-mənsur” təfsiri (“Əl-Mizan” təfsiri, c. 13, səh. 407-ə əsasən).

Beşinci ayədə Allah müsəlmanları kafirlərlə - hansı ki, əməlləri riyakarcasına, həvəsbazlıq və özünü göstərmək xatirinə idi – yoldaşlıqdan çəkindirir və buyurur: ***“Nəfsi istəkləri üzündən və özlərini camaata göstərmək üçün vətəninə (Bədr meydanına tərəf) çıxan və camaatı Allahın yolundan saxlayan kəslər kimi olmayın. (Sonda məğlub oldular) və Allahın onların etdiklərinə (tam) əhatəsi vardır!”***.

Ayədə mövcud oxunuşa və təfsirçilərin təsdiqinə istinadən, ayə Qüreyş qoşununun Bədr meydanına doğru hərəkətinə işarədir. Belə ki, Məkkədən çıxdıqları vaxt özləri ilə çalğı alətləri, bir neçə xanəndə və çoxlu şərab gətürdülər. Hətta bütperəstlikdən dəm vurmaları belə riyakarcasına, əməli olaraq bütperəstləri özlərinə cəlb etməkdən ötrü idi.

Bəzi təfsirçilər isə yazırlar: Bədr ərəblərin toplantı mərkəzi və bazarlarından biri olduğu üçün il boyu bir neçə dəfə orada toplanırdılar. Əbu Cəhl, ələlxüsus eyş-işrət vasitələrini özü ilə götürmüşdü, hədəfi də ordakı tanışlarına göz dağı vermək idi.

Hər halda Qurani-kərim möminləri belə işlərdən çəkindirir; təqva və iklasla bütün çətinliklərə sinə gərməyi, Bədr meydanındakı həvəsbaz, təqvasız riyakarların aqibətini unutmamağı əmr edir.

Sonuncu ayədə yenə riyakarlıq fərqli tərzdə qınanır. Buyurur: ***“Belə isə, vay olsun o namaz qılanlara ki, öz namazlarında səhlənkarlıq edirlər! Həmin o kəslər ki, riya edirlər və başqalarına onların ehtiyacı olduqları şeyləri vermirlər”***.

Qurani-kərimdə “vəyl” (vay olsun) ifadəsi 27 dəfə gəlmişdir, əksəriyyəti də çox ağır və təhlükəli günahlar haqqındadır. Bu ifadənin riyakarlar barəsində işlənməsi də əməllərinin nə qədər çirkin olmasını göstərir.

Yuxarıdakı ayələrdə qeyd edilənlər bu günahın çirkinliyini, insan səadəti üçün təhlükəsini bəyan edir. Nəfsi saflaşdırmağa, qəlbi paklamağa mühüm əngəllərdən birinin də riyakarlıq olduğu məlum olur. O riyakarlıq ki, ziddi niyyətin xalisliyi və qəlbin paklığıdır.

İslam hədislərində riyakarlıq

Hədislərimizdə də bu məsələyə olduqca əhəmiyyət verilmiş, riyakarlıq ən təhlükəli günahlardan biri kimi təqdim edilmişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərinizə çatdırırıq:

1. Peyğəmbərdən (s) nəql edilən hədisdə oxuyuruq: *“Sizin üçün qorxdığım ən təhlükəli şey riyakarlıq və gizli şəhvətdir”*.¹

Gizli şəhvət dedikdə məqsəd, çox ehtimal məxfi riyakarlıq maraqları nəzərdə tutulur.

2. Peyğəmbərin (s) digər hədisində buyurulur: *“Riyanın ən kiçiyi Allaha şəriki qoşmaqdır”*.²

3. Yenə Peyğəmbər (s) buyurur: *“Allah, zərrə qədər riyası olan əməli qəbul etmir”*.³

4. Həzrət (s) başqa hədisində buyurur: *“Qiyamət günü riyakar şəxsi səsləyər və deyərlər: Ey günahkar! Ey əhdi pozan hiyləgər! Ey riyakar! Əməlin itdi, mükafatın isə məhv oldu. Əməlini kimə görə etmisənsə, mükafatını da ondan al!”*.⁴

5. Səhabələrdən biri deyir: *“Peyğəmbərin (s) ağladığını gördüm, soruşdum: Niyə ağlayırsınız? Buyurdu: Mən ümmətimin şəriki qoşmasından qorxuram! Ağah olun, onlar nə bütə, nə günəşə, nə aya, nə də daş parçalarına sitayiş edəcəklər, amma əməllərində riya edəcəklər (və bu yolla şirk vadisinə düşəcəklər)”*.⁵

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 6, səh. 141.

² “Məhəccətul-bəyza”, .c. 6, səh. 141.

³ “Məhəccətul-bəyza”, .c. 6, səh. 141.

⁴ “Məhəccətul-bəyza”, .c. 6, səh. 141.

⁵ “Məhəccətul-bəyza”, .c. 6, səh. 141.

6. Yenə Həzrət (s) buyurur: *“Mələk bəndənin əməlini sevinclə göyə aparar. Onun yaxşı işini yuxarı apardığı zaman Allah-taala buyurar: Onu cəhənnəmə qoyun! O, əməlini mənə xatir görməyib”*.¹

7. Başqa bir hədisində oxuyuruq: *“Sübhən Allah buyurur: Mən ən zəngin şərikəm. Hər kəs bir iş görüb məndən başqasını əməlinə şərik etsə, ondan bezaram. Bu əməli mənim yox, mənə şərik etdiyi kəsindir”*.²

Yuxarıda Peyğəmbərdən (s) nəql edilən yeddi mənalı və təsirli hədis, riyanın nə qədər böyük günah olduğunu göstərir. Bu da riyanın fərddə, cəmiyyətdə, insanın cisim və ruhunda çox pis təsirlərinə görədir.

Məsum imamlardan (ə) da çox təsirli hədislər nəql edilib, o cümlədən:

8. İmam Sadiq (ə) cəddi Peyğəmbərdən (s) belə nəql edir: *“İnsanlar üçün bir zaman gəlir; daxilləri korlanmış, zahirləri gözəl olar. Bu da dünyaya tamah salmağa görədir. Allah dərgahında olanı isə əsla iradə etmirlər. Onların dini riyadan ibarətdir, qəlblərində Allah xofu yoxdur. Allah onlara kütləvi bəla göndərəcək; suda qərq olan şəxs kimi Onu çağırırsalar da, duaları qəbul olmaz”*.³

9. İmam Sadiq (ə) başqa hədisində buyurur: *“Hər bir riya şirkdir, hər kim camaat üçün əməl etsə, mükafatı da camaatladır. Allaha xatir əməl edənin isə savabı Allahladır”*.⁴

10. Əmirəl-möminin Əlinin (ə) bir hədisində oxuyuruq: *“Riyakarın əməlinin zahiri gözəl, batini isə çirkin və xəstədir”*.⁵

Yenə də buyurur: *“İnsanın daxilinin xarab və xəstə, zahirinin gözəl olması necə də pisdir!”*.⁶

---

¹ “Kafi”, c. 2, səh. 295.

² “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 1017.

³ “Kafi”, c. 2, səh. 296.

⁴ “Kafi”, c. 2, səh. 293.

⁵ “Əməli”, Şeyx Səduq, səh. 398; “Qurərul-hikəm”, c. 1, səh. 60, say: 1614.

⁶ “Qurərul-hikəm”, c. 2, səh. 749.

Bu xüsuda Peyğəmbər (s) və imamlardan (ə) nəql edilən hədislər olduqca çoxdur. Biz bunları qeyd etməklə kifayətlənirik.

Riyanın haramlığının hikməti

Bəlkə də, zahirpərəst insanlar bu təsirli hədisləri oxuduqdan sonra riya günahının böyüklüyü və qorxunc təsirindən təəccübə gəlsinlər. Belə təəvvür eləsinlər ki, əgər insanın əməli yaxşıdırsa, niyyətinin kimə görə olması nəyi dəyişir? Fərz edin bir insan camaatın rifahından ötrü xəstəxana, məscid tikdirir, yaxud yol, körpü saldırır. Niyyətindən aslı olmayaraq bu iş yaxşıdır. Riyakarlıq niyyətilə görüldüyü məlum olsa belə xalqa xidməti yerindədir. İcazə verin, xalqa xeyir versinlər, xidmət göstərsinlər, niyyətləri hər nə olursa olsun.

Amma bu çox böyük səhvdir: Birincisi, hər bir əməlin iki – daxili və xarici təsiri var; biri insanın özünə biri də digərlərinə qaydır.

Riyakar insan əməli hesabına daxili viran qoyur, ali tövhid məqamından uzaq düşərək, şirk dərəsinə yuvarlanır. Camaatı özünün izzət və hörmət amili bildiyindən Allahın qüdrətini yaddan çıxarır. Belə riyakarlıq bütperəstliyin bir növüdür ki, sonsuz sayda əxlaq çatışmazlıqlarından qaynaqlanır.

İkincisi, xarici əməl baxımından özünü göstərmə, riyakarlıq naminə göstərilən xidmət də cəmiyyətə ziyan vurur. Ona görə ki, onun bütün səyi əməlin zahirini düzəltmək, batininə isə əhəmiyyət verməməkdir. Bir çox hallarda bu iş insanlar üçün rifah amillərinin əzab faktorlarına çevrilməsinə, sağalmaz xəsarət görməsinə səbəb olur.

Başqa sözlə, cəmiyyət riyakarlıq və zahirpərəstliyə adət etdiyi zaman, hər şey məzmununu itirir; mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət, səhiyyə, müdafiə qüvvələri, nizam-intizam və s. puç olur. Hər yerdə zahirlə kifayətlənirlər. Cəmiyyətin xeyiri, səadəti deyil, zahiri gözəl olan şeylərin ardındadırlar. Belə düşüncə və rəftar tərzii cəmiyyətə sarsıdıcı zərbələr vurur, bu da uzaqgörən insanlara gizli deyil.

Riyakarların nişanələri

Bir çoxları riyakarları kəskin tənqid atəşinə tutan yuxarıda qeyd etdiyimiz bu və ya digər hədisləri araşdırdıqdan sonra riyanın təyininə şəkklə düşürlər. Əlbəttə, riyakarlıq mövzusunə ciddi yanaşılması yaxşıdır, çünki riyanın əmələ nüfuzu çox sirli və gizlidir. Bəzən insan illərin tələşəndən sonra əməllərinin riya olduğunu anlayır. Necə ki, keçmişdəki bir möminin əhvalatında deyilir: O, uzun illərin namazını qəza niyyətilə yenidən qılmışdı. Səbəbini isə belə açıqlayır: hər gün camaat namazının ilk sırasında dururdu. Bir gün namaza gecikdiyi üçün sonuncu sırada durmalı oldu. Bu halından bərk narahat oldu, çünki insanlar onu son sırada görürdülər, amma o həmişəki kimi ilk cərgədə durmalı idi! Bununla da əməllərinin riya olduğunu anlamışdı.

Amma bütün məsələlərdə olduğu kimi bu mövzuda da ifrat və təfrit səhvdir. İlk növbədə riyanın nişanələrindən onun varlığı təyin və sonra da tərək edilməlidir, vəsvəsəyə düşmək yanlışdır.

Bu xüsəsdə əxlaq alimlərinin maraqlı bəhləri var; o cümlədən, Feyz Kaşani “Məhəccətul-bəyza” kitabında belə bir sual ortaya qoyur: “Alim və ya vaiz öz çıxışında, moizəsində riyakar olub-olmadığını hardan bilsin?”.

Sonra sualı belə cavablandırır: “Bunun bir neçə əlaməti vardır, o cümlədən:

Camaat arasında ondan yaxşısı, savadlısı, məqbulu tapıldığında ona həsəd aparırsa riya, sevinirsə xalislikdir. Amma qibtə edib onun kimi (yaxud ondan yaxşı) alim, vaiz olmağı arzulamağın bir eybi yoxdur.

Tanınmış şəxsiyyətlər onun məclisinə gəldikdə, sözlərini dəyişməsin, hamıya eyni gözlə baxsın (və həmin alimin diqqətini cəlb etməkdən ötrü ona hörmək əlaməti olaraq söhbətinin məcrasını dəyişməsin), əks təqdirdə riyakarlıqdır.

Küçə və bazarda bir qrup insanın onu müşayət etməsindən fərhlənməsin ki, bu da riya əlamətidir”.¹

Riyakar əməlləri xalis əməllərdən ayırmağın ən gözəl yolu, İslam hədislərində qeyd edilən meyarlardır, o cümlədən:

1. İslam peyğəmbəri (s) buyurur: *“Riyakarın əlaməti isə dördüdür: Yanında biri olduğu zaman ilahi işlər görməyə cəhd göstərar, təklidə isə əməli yerinə yetirməyə səhlənkardır! Bütün işlərində camaatın onu tərifləməsinə israrlıdır, onların gözündə zahirini gözəl göstərməyə çalışır”*.²

2. Eyni məna Əmirəl-möminin Əlidən (ə) nəql edilən hədisdə də gəlməşdir. İmam (ə) buyurur: *“Riyakarın dörd əlaməti var: Tək olduğunda əməllərini güclə yerinə yetirdiyi halda camaat arasında sevinclə görür. Onu mədh etdikləri zaman əməlini çoxaldar, təriflənmədikdə isə azaldar”*.³

Xülasə, hər hansı bir işin, insanlara daha yaxşı göstərmək həvəsilə görülməsi, riya səbəbidir. Bu maraq gizli olsa da, xəlvətdə və ictimai ortamda təzahür fərqlərindən anlamaq olar.

Bu mətləb o qədər incə və sirlidir ki, bəzən insan vicdanını aldatmaq və özünü qane etmək üçün xəlvətdə əməlləri gözəl yerinə yetirir ki, ictimaiyyətdə eyni olsun, ikilik gözə dəyməsin. Halbuki hər iki halda əməli riyadır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu məsələdə həddi aşmaq yolverilməzdir, çünki bir çoxları əməllərinin riya olmasından qorxaraq, camaat namazı, minbər, tədris, kitab təlifi və s. kimi ictimai fəaliyyətlərdən məhrum qalıblar, biz də buna şahid olmuşuq.

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 6, səh. 200.

² “Tuhəful-uqul”, səh. 17.

³ “Nəhcül-bəlağənin şərh-i”, İbn Əbil Hədid, c. 2, səh. 180.

İslam hədislərində də bu mətləbə işarə olunub. Belə ki, insan bir işi Allaha xatir gördükdən sonra camaatın bunu bilməsindən fərəhlənərsə, niyyət və əməlinə zərər gəlməz.¹

Buradan bəlli olur ki, ümumi bir yığıncaqda, yaxud ictimai ortamda başqalarını həvəsləndirmək məqsədilə yaxşı insanları saleh əməllərinə görə təqdir etmək şəri cəhətdən qadağan deyil, əksinə böyük şəxsiyyətlərin həmişə gördüyü işdir. Xeyir iş görənin savabı da öz yerindədir, bir şərtlə ki, əvvəldən belə bir maraq güdməmişdir.

Quran ayələri və İslam hədislərində də dəfələrlə gizli və aşkar xeyirxah işlərə təşviq edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, insan aşkar surətdə saleh əməl görməklə yanaşı, riyadan uzaq qalaraq, ilahi maraqlarını qoruyub saxlaya bilər.

Quranın beş ayəsində “سِرًّا وَعَلَانِيَةً” (“sirrən” və “əlaniyyətən”), yaxud eyni mənanı verən “سِرًّا وَ جَهْرًا” (“sirrən” və “cəhrən”) infaqa, yəni gizli və aşkarda bəxşişə təşviq edilmişdir.²

Bir qayda olaraq cümə namazı, camaat namazı, Allah evinin həcci, möminin cənazəsini müşayət etmək, cihad və s. Kimi islami ibadətlərin bir qismi aşkar surətdə yerinə yetirilir. Bütün bu əməllərin icrasında ilahi niyyətin olması danılmazdır, amma riyakarlıqla bağlı vəsvəyə gəldikdə, bütün bu əməlləri tərk edəcək, bu özü də böyük bir itkidir.

Riyanın müalicə yolları

Bütün xoşagəlməz əxlaq və əməllərdə olduğu kimi riyakarlıqla mübarizə iki cürdür: birincisi məhv etmək məqsədilə səbəblərini müəyyənləşdirmək, ikincisi riyakarlara gözləyən acı sonluqdan xəbərdar olmaq üçün nəticələrini araşdırmaq.

---

¹ “Vəsailul-şiə”, c. 1, “muqəddimətul-ibadət” bəhsi, 15-ci fəsil, səh. 55.

² “Bəqərə” surəsi, ayə 274; “Rəd” surəsi, ayə 22; “İbrahim” surəsi, ayə 31; “Nəhl” surəsi, ayə 75; “Fətir” surəsi, ayə 29.

Qeyd etdik ki, rıyanın kökü elə “əməli şirk”, başqa sözlə tövhid həqiqətinə diqqət etməməkdir. Əgər tövhid əsasları canımıza möhkəm hopsaydı; izzət, zillət, nemət və ruzinin Allahın əlində, insanların qəlbi də Onun iradə və ixtiyarında olduğunu bilsəydik, heç vaxt onun-bunun diqqətini cəlb etməkdən ötrü əməllərimizi rıyaya bulaşdırmazdıq!

Allahla olanın hər şeyə sahib olduğuna, Ondan uzağın isə heç nəyə yiyələnmədiyinə, habelə **“Əgər Allah sizə kömək etsə, heç kəs sizə qalib gələ bilməz və əgər sizə kömək etməkdən əl çəksə, Ondan sonra kim sizə kömək edə bilər?!”**¹ ayəsinin canlı şahidi olduğuna qəti inansaq...

Əgər Quranın bu həqiqətinə diqqət etsək ki, bütün izzət Allahın və Onun əlindədir: **“...izzət və üstünlüyü onların yanında axtarırlarmı? Halbuki, bütün izzətlər Allahındır!”**...²

Bəli, əgər bunlara iman və inam canımızın dərinliyində özünə yer tapsa, camaatın diqqətini cəlb etmək, onların hörmətini, etibarını qazanmaqdan ötrü özünü rıyakarlığa bulaşdırmasına heç bir səbəb yoxdur!

Bəzi əxlaq alimlərinə görə, rıyakarlığın əsas səbəbi məqam və vəzifə sevgisidir. Onu şərh etmək istəsək, üç əsasa - insanların pərəstişinə meyil, onların danlağına tuş gəlməmək həvəsi və sərvətlərinə tamah salmağa qayıdır.

Sonra Allah yolunda cihaddan misal gətirir: bəzən insan cihada gedir ki, camaat onun şücaət və qəhrəmanlığından danışsınlar, yaxud qorxaqlıqda ittiham etməsinlər. Bəzən də döyüş qəniməti əldə etmək üçün cihada yollanır. Yalnız haqq dini dirçəltmə, Allah dinini müdafiə etmək məqsədilə döyüşən kəs cihaddan bəhrələnmə bilmişdir. Bu bir tərəfdən.

Digər tərəfdən, insan rıyakarlığın həlakedicə təsirləri barəsində düşünsün. Düşünsün ki, rıya insanın əməl xırmanına düşüb onu külə çevirən

---

¹ “Ali-İmran” surəsi, ayə 160.

² “Nisa” surəsi, ayə 139.

yandırıcı atəş kimidir; təkcə ibadət və itaətlərini havaya sovurmaqla qalmır, həm də sahibini dünya və axirətdə rüsyav edən böyük günahdır.

Riya qarışqa kimidir; insanın səadət sarayının sütunlarını gəmirərək, tavanı sahibinin başına yıxır.

Riyakarlıq küfür, nifaq və şirk növüdür.

Riyakarlıq insanın şəxsiyyətini məhv edir; azadlıq, hürriyyət və kəramətini əlindən alır, qiyamət günü ən bədbəxt insanlar riyakarlardır!

Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, riyaya bulaşmış niyyətləri uzun müddət gizlətmək qeyri-mümkündür. Riyakarlar, adətən, elə bu dünyada tanınır və rüsvay olurlar. Gec-tez danışiq və rəftarlarından kirli niyyətləri üzə çıxır, onun-bunun yanında qiymətdən düşürlər. Bu mənaya diqqət də önəmli, qabaqlayıcı təsirə malikdir.

Xalis əməlin, pak niyyətin insana yaşatdığı həzzi heç bir şeylə müqayisə etmək olmur, bu da niyyətin xalisliyi üçün yetərlidir.

Bəzi əxlaq alimləri deyiblər: Riyanı müalicə etməyin yollarından biri insanın ibadət və yaxşılıqlarını gizlətməsidir; adət halını alana qədər ibadətlərini xəlvətdə görsün, xeyir işlərini isə ört-basdır etməyə çalışsın. Lakin o demək deyil ki, cümə namazı, camaat namazı, həcc ziyarəti və digər toplum ibadətlərdən də məhrum qalsın, yoxsa bu özü də böyük zərərdir, itkidir!

İbadət sevinci ixlasa ziddirmi?

Bir çoxları özünə bu sualı verir: Gözəl bir ibadətdən sonra fərəh hissi keçirməyimiz riyadan xəbər verirmi?

Cavabı belədir: Əgər fərəhin kökü Allahın ona verdiyi uğura, ibadət sayəsində insanda vücuda gələn ruhaniliyə qayıdırsa, niyyətin xalisliyinə zidd deyil. Yox, əgər sevinc hissi camaatın onun əməllərini müşahidə etməsinə görədirsə, niyyətin xalisliyinə ziddir, hərçənd əməlin puçluğuna gətirib çıxarmır (bir şərtlə ki, insanların müşahidəsinə xatir əməlinin keyfiyyət və kəmiyyətində hər hansı dəyişiklik etməsin).

Həmin mənə İslam hədislərində də gəlmişdir:

İmam Baqirin (ə) bir hədisində oxuyuruq ki, şagirlərindən birinin bu zəmində sualının – soruşdu ki, xeyir əməl görən kəs başqalarının ona baxmasından şad olarsa, bunun niyyətin xalisliyi ilə bir ziddiyyəti varmı? – cavabında buyurur: *“Hər hansı şəxsin xeyir əməlinin camaat arasında üzə çıxmasını (və camaatın onu xeyirxah kimi tanımasını) istəməsində bir nöqsan yoxdur, bir şərtlə ki, xeyir əməlini bu məqsədlə həyata keçirməsin”*.¹

Başqa hədisdə oxuyuruq ki, bənzər sualı Əbuzər Peyğəmbərdən (s) soruşur və deyir: İnsan (qürbət qəsdı ilə) özü üçün bir iş görür və camaat da onu sevir. Peyğəmbər (s) buyurdu: *“Bu, möminə (dünyada) nəsib olan təxirəsalınmaz bir müjdədir”*.²

Riya ilə “sumə”³nin fərqi

Burada başqa bir sual ortaya çıxır: Riya və sumə (سمعه) arasında bir fərq varmı? Hər ikisi niyyətin xalisliyinə ziddirmi? Əməllərin batil olmasına gətirib çıxarırmı?

Cavab: Riya odur ki, bir iş başqaları tərəfindən müşahidə olunan formada həyata keçirilir və bu yolla iş görən məqam və mövqe qazanmış olur. “Sumə” isə, insanların gözündən kənarda yaxşı iş görüb sonradan onların qulağına çatdırılmasını və bu yolla cəmiyyətdə mövqe tutmasını məqsəd güdməkdir. Deməli, hər iki əməl qeyri-ilahi məqsəd daşıyır, intəhası, biri müşahidə yolu ilə insanları xəbərdar edirsə, digəri eşitdirmək yolu ilə bu işi görür. Əslində əməlin puçluğu, qürbət qəsdinin itməsi və niyyətin korlanması baxımından bu ikisi arasında heç bir fərq yoxdur.

Lakin suməni fərqli izah etsək, yəni fail əvvəlcədən bir işi qürbət qəsdı ilə görür və sonra camaatın bunu bilməsi onu sevindirirsə, bu halda əməlin puçluğundan söz gedə bilməz. Amma bir işi qürbət qəsdı ilə görüb

---

¹ “Vəsailü-ş-şiə”, c. 1, səh. 55.

² “Vəsailü-ş-şiə”, c. 1, səh. 55.

³ Gizləndə etdiyin hansısa əməli və ya yaxşılığı başqasına eşitdirmək.

ad-san qazanmaqdan ötrü orda-burda deyərsə (bu işə əməldən sonrakı riyakarlıq deyirlər), əməli batil olmaz, hərçənd dəyəri çox aşağı düşər və əxlaqi baxımdan dəyərsizləşər.

Bəzi fəqih alimləri rıyanın əmələ sirayətini on formada izah ediblər:

Birincisi, iş görməkdən məqsədi camaata nümayiş etdirməkdir, bu halda sözsüz ki, əməli batildir.

İkincisi, hədəfi həm Allah, həm də riyadırsa, bu halda da əməli batildir.

Üçüncüsü, vacib əməlinin bəzi hissələrində riya edərsə, məsələn namazın rüku, yaxud səcdəsini riya qəsdilə yerinə yetirərsə, yenə əməli batildir, hərçənd həmin hissənin zəhiri korlanmayıb. Bu üzdən rıyanı namaz halında dəstəmazın batil olmasına bənzədiblər, baxmayaraq ki, burada ehtiyata əsasən riya olan hissəni təzədən yerinə yetirməli, namazdan sonra qəzasını etməlidir.

Dördüncüsü, vacib əməlin bəzi müstəhəb hissələrində, məsələn qunutda riya edərsə, yenə əməlin batil olmasına gətirib çıxarır.

Beşincisi, əməlin özü Allaha xatirdir, amma o işi elə bir yerdə (məsələn məsciddə) və ilahi hədəf güdmədən yerinə yetirərsə, yenə də əməli batildir.

Altıncısı, əməlin zamanında riya edir, məsələn namazın özü Allaha xatirdir, amma ilk vaxtda qılması riya qəsdilədir, bu da məkanda riya kimi əməlin puçluğuna gətirib çıxarır.

Yeddincisi, əməlin bəzi xüsusiyyətlərində riya edir, məsələn namazı camaatla, yaxud xüzu-xüşu ilə qılması riyadırsa, namazın özünün Allaha xatir olmasına baxmayaraq, bu halda da əməli batildir, çünki bu xüsusiyyətlər namazın özündən ayrı deyil, başqa sözlə bu xüsusiyyətlər xüsusiyyət daşıyıcısı ilə birdir.

Səkkizincisi, əməlin özü Allaha xatirdir, müqəddimələri isə riya xarakterlidir. Misal üçün, namazı məsciddə Allaha xatir yerinə yetirsə də, məsciddə yollanmağı riya qəsdilədir. Bir çox fəqihlər bu növ rıyanı əməlin

puçluq səbəbi bilmirlər, çünki riya ilə görülən müqəddimələr əməldən xaricdir, fiqhi qayda da bunu deyir.

Doqquzuncusu, bəzi xarici xüsusiyyətləri riya qəsdı ilə yerinə yetirir, məsələn namazın özünü Allaha xatir qılır, amma əmmaməsinin ucunu boğazı altından keçirməsi¹ riya qəsdilədir. Bu cür riya xoşagəlməz olsa da, əsas əməli, yəni namazı batil etmir.²

Onuncusu, əməlin özü Allaha görədir, amma camaatın onu görməsinə şaddır, hərçənd işin görülmə keyfiyyətinə heç bir təsir göstərmir. Bu halda əməl batil deyil, dahası riya da deyil; riya odur ki, əməlin maraq dairəsinə çevrilsin.

Riya haqqında digər bəhlərin də olmasına rəğmən, sözün uzanmasından çəkinərək riya mövzusunı burada sona çatdırırıq.

Sükut və dilin islahı

Bir çox hədislərdə bu iki məsələdən söz açılıb, hər ikisinin fəvqəladə əhəmiyyəti bəyan olunub. Əxlaq alimlərinin nəzərincə də sükut və dilin islahı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, onlara görə Haqq yolunun yolcuları fiziki və ruhi riyazət görmələrinə, fərqli ibadətlər yerinə yetirmələrinə rəğmən, sükut və dilin (ondan gözlənilən günahlardan) qorunması olmadan bir yerə varə bilməzlər.

Başqa sözlə, nəfsi saflaşdırma və Allah doğru seyir yoluna qədəm qoymağın sirri bu iki məsələdir. Hər kim bu iki mərhələni keçə bilməsə, ali məqsədlərə çatmaqdan məhrum qalacaq.

İndi isə əsas mövzuya qayıdaraq bu xüsusdakı ayə və hədislərdən bəhs edək.

---

¹ Bu əməl, namazın içində deyil, namazda müstəhəb əməllərdən sayılır.

² Diqqət etmək lazımdır ki, “təhtul-hənək”in (əmmamənin ucunu boğazında altından keçirmək) namazda müstəhəb olması isbat olunmayıb. Mötəbər hədislərdə gələnələr isə bütün hallara aiddir və o da hazırkı şəraitdə “şöhrət geyimi” kimidir.

Sükut haqqında Quran ayələri

Quran ayələri iki yerdə sükutu ali dəyər kimi qeyd edir. Birincisi, həzrət Məryəmin (ə) əhvalatındadır: ***“Çətin şəraitdə kəskin doğuş ağrıları onu abadlıqdan quru, boş biyabana çəkdi. Qəm-qüssə hesaba gəlməyəcək həddə bütün varlığını bürümüşdü, xüsusilə övladı dünyaya gəldiyi və imansız insanların töhmət yağışları altında qaldığı vaxtda Allahdan ölüm istəmişdi. Bu anda bir səs gəldi ki, qəmgin olma, Rəbbin ayağının altında sərin bulaq qaynadıb (və qurumuş xurma ağacı Onun əmri ilə meyvə verib)... O ləzzət qidadan ye, sərin sudan iç və (yeni övladınla) gözün aydın olsun. Hərgah biri ilə rastlaşsan və səndən izah istəsə işarə ilə de: Mən Rəhman Allah üçün oruc tutmuşam, bu gün heç kimlə danışmayacam”.***¹

Danışanın Cəbrail, yaxud Məryəmin övladı (yəni həzrət İsa (ə)) olmasına gəlincə təfsirçilər arasında fikir ayrılığı var; bəziləri bu mesajı Cəbrailin məqamına uyğun gördükləri halda, Əllamə Təbatəbainin “Əl-Mizan” təfsirində dediyinə görə, “مَنْ تَحْتِهَا” (ayağının aşağısından) ifadəsi həzrət İsaya (ə) münasibdir. Bundan əlavə ayədəki mövcud əvəzliliklər, adətən, həzrət İsaya (ə) qayıtdığı üçün, “nidaçı” failinin də ona qayıtması münasibdir. Hər halda burada diqqət mərkəzimizdəki məqam sükut nəzrinə əmrin ilahi göstəriş olmasıdır, istər ilahi mələk (Cəbrail) tərəfindən çatdırılsın, istərsə də həzrət İsa (ə). Bildiyimiz kimi nəzir həmişə ilahi istək çərçivəsində olan işləri əhatə edir. Deməli, sükut orucu, ən azından, o ümmətdə ilahi iş hesab olunurdu. Ayənin təbirindən də belə başa düşülür ki, o dövrün insanları üçün sükut orucu məşhur iş idi. Bu üzdən Məryəm işarə ilə sükut orucu tutduğunu bildirirdi. Görünən odur ki, həmin vaxt kimsə ona irad bildirmədi.

Digər ehtimal orucunun təkcə sükut deyil, həm də su və qida orucu olmasıdır. Əlbəttə, İslam şəriətində sükut orucu fərqli zaman və məkan

---

¹ “Məryəm” surəsi, 23-dən 26-dək olan ayələr.

şəraitinə görə haram edilmişdir. İmam Səccad Əli ibn Hüseynin (ə) bir hədisində oxuyuruq: *“Sükut orucu haramdır!”*.¹

Həmin məna digər hədisdə, Peyğəmbərin (s) həzrət Əliyə (ə) vəsiyyətləri xüsusunda da gəlmişdir.²

İmam Sadiqin (ə) bir hədisində oxuyuruq: *“İslamda səhərdən axşamadək sükut orucu yoxdur”*.³

Əlbəttə, İslam dinində kamil orucun önəmli şərtlərindən biri də oruc tutulduğu zaman dilin günah və batil sözlərdən qorunmasıdır, necə ki, göz və qulağı günaha düşməkdən qorumaq lazımdır. İmam Sadiq (ə) başqa hədisində buyurur: *“Oruc təkcə ac və susuz qalmaqla deyil, (məgər görmürsünüz ki) Məryəm dedi: Mən Rəhman Allah üçün oruc, yəni sükut orucu nəzir etmişəm. Odur ki, oruc olduğunuz vaxt dilinizi qoruyun, gözlərinizi də (günaha) yumun!”*.⁴

Xülasə, ayənin və təfsiri xüsusunda gələn hədislərin məcmusundan sükutun önəmi və dəyəri aydın olur.

“Məryəm” surəsinin 10-cu ayəsindəki növbəti işarə sükutun əhəmiyyətini önə çəkir. Belə ki, Zəkəriyyənin (ə) əhvalatında oxuyuruq: ***“Yaxın gələcəkdə həzrət Yəhyanın (ə) dünyaya gələcəyi müjdəsi ona verildiyində özü qoca və gücsüz, arvadı isə qısır olduğu üçün Allahdan bir əlamət istədi. Ona vəhy oldu: “Sənin əlamətin budur ki, üç gecə-gündüz dilin sağlam olan halda (camaatla) danışmayacaqsan! (dilin təkcə Allah zikri və minacatı üçün tərpənəcək)”***.

Ayədə sükut mədh və ya məzəmmət edilməsə də, Zəkəriyyə üçün ilahi nişanə qərar verilməsi ilahi dəyər olmasına kifayət edir.

---

¹ “Vəsailuş-şiə”, c. 7, səh. 390, “Sükut orucunun haramlığı” fəslı.

² “Vəsailuş-şiə”, c. 7, səh. 390, “Sükut orucunun haramlığı” fəslı.

³ “Vəsailuş-şiə”, c. 7, səh. 390, “Sükut orucunun haramlığı” fəslı.

⁴ “Nurus-Səqəleyn”, c. 3, səh. 332.

Eyni mənə “Ali-İmran” surəsinin 41-ci ayəsində də gəlmişdir. Belə ki, Zəkəriyyə böyük müjdəni (Yəhya (ə) kimi saleh və çox dəyərli bir övlad sahibi olmaq müjdəsi) alandan sonra Pərvərdigarından bir əlamət istədi, cavabında ona buyuruldu: ***“Sənin nişanən odur ki, üç gün müddətində (dilin heç bir zahiri səbəblər olmadan camaatla danışmaq qüvvəsindən düşəcəkdir və) insanlarla yalnız əlamət və işarə ilə danışa biləcəksən”***.

Bəzi təfsirçilərinə ehtimalı budur ki, Zəkəriyyənin camaatla danışmaqdan çəkinməsi ixtiyarı surətdə idi, nəinki dili ixtiyarsız olaraq yalnız Allahın zikri üçün açılırdı. Başqa sözlə, o, üç gün sükut orucu tutmağa məmur edilmişdi.

Fəxri Razi bu versiyanı Əbu Müslimdən nəql edir və onu gözəl, ağlabatan təfsir sayır. Ancaq bu təfsir ayənin məzmunu ilə uyğun gəlmir, çünki Zəkəriyyə ilahi müjdədən ötrü ilahi nişanə istəmişdi, qeyri-təbiilik olmadan ixtiyarı sükut bu mənaya dəlalət edə bilməzdi.

Hər halda, ayənin təfsiri haqqında deyilən sözlərin soragında olduğumuza, yəni Quran baxımından sükutun dəyərinə elə də təsiri yoxdur. Yuxarıdakı ayələrdə sükutun ilahi bir əlamət kimi təqdim edilməsi onun ali dəyər daşdığını göstərir. Bu da, ayələrdən gözəl şəkildə istifadə olunur.

Sükut – İslam hədislərində

İslami hədislərdə sükutun önəmi geniş əks-səda doğurur. Belə ki, sükut haqqında dəqiq, incə məqamlara toxunulmuş, təsir və faydaları xüsusunda maraqlı ifadələr işlənmişdir. Aşağıda bəzilərini qeyd edirik:

1. Sükutun dərin təfəkkürə, ağılın möhkəmliyinə təsiri haqqında Peyğəmbərdən (s) belə bir hədis nəql edilir: *“Mömini sakit gördüyünüz zaman ona yaxınlaşın sizə elm və hikmət aşılansın. Mömin az danışar və çox iş görər, münafiq isə çox danışar və az iş görər”*.¹

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 75, səh. 312.

2. İmam Sadiqin (ə) bu zəmində gələn bir hədisində oxuyuruq: *“Ağlın nişanəsi düşünmək, düşünməyin əlaməti isə sükut etməkdir”*.¹

3. İmam Əlidən (ə) nəql edilən başqa bir hədisdə gəlmişdir: *“Çoxlu sükut et ki, fikrin çoxalsın; ağlın nurlansın və camaat əlindən (və dilindən) salamat qalsın”*.²

Yuxarıdakı hədislərdən məlum olur ki, düşüncə dərinliyi ilə sükut arasında dəqiq əlaqə var, dəlili də aydındır; İnsan düşüncəyə ayrılan enerjini çox vaxt artıq və bihudə sözlərə sərf edir, o, susduğu zaman isə bu enerji təmərküzləşir, düşüncəni fəallaşdırır, hikmət qapılarını insanın üzünə açır. Buna görə də insanlar çox danışmağı ağlın kəmliyindən bilirlər. Həqiqətdə də, ağıldan kəmlər həddən çox bihudə danışirlər.

4. Bəzi hədislərə əsasən, sükut ən əhəmiyyətli ibadətlərdən biridir. Misal üçün, Peyğəmbərin (s) Əbuzərə nəsihətlərində oxuyuruq: *“Dörd şey yalnız möminə qismət olur, onlardan birincisi ibadətin başı sayılan sükutdur...”*.³

5. Bəzi hədislərdən çox danışmağın qəlbin daşlaşmasına səbəb olduğu bəlli olur. İmam Sadiq (ə) bir hədisdə buyurur: *“Həzrət İsa (ə) buyurardı: “Allahın zikri xaric, çox söz söyləməyin. Çünki Allahın zikrindən savayı çox danışanların qəlbi daşlaşıb, amma bunu bilmirlər”*.⁴

6. İmam Əli ibn Musa Rzanın (ə) digər hədisində oxuyuruq ki, sükut, elm və biliyin səbəblərindən olmaqla yanaşı, həm də xeyir və yaxşıya yönəldən bələdçidir. Buyurur: *“Sükut elm qapılarından biridir. Sükut məhəbbət gətirir, bütün xeyirlərin dəlili və bələdçisidir”*.⁵

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 75, səh. 300.

² “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 1667, hədis: 10825.

³ “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 1667, hədis: 10805.

⁴ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 114 (Sükut və dilin qorunması fəslə, hədis: 11).

⁵ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 113.

Sükut məhəbbət gətirir, ona görə ki, bir çox inciklik və ədavətlər dil sanemasından, başqalarına nalayiq söz deməkdən yaranır. Halbuki sükut insanı bütün bunlardan xilas edir.

7. Sükut bir sıra günahlardan qurtuluşa səbəb olur. Nəticə etibarı ilə sükut cənnətə giriş açarındır. Peyğəmbərdən (s) nəql edilən bir hədisdə oxuyuruq ki, bir şəxs Peyğəmbərin (s) yanına gəldi (və səadət, qurtuluş istədi). Peyğəmbər (s) buyurdu: *“Səni elə şeyə yönəldim ki, Allah onun vəsiləsi ilə səni cənnətə salsın? Dedi: Bəli, ey Allahın Rəsulu! Həzrət (s) infaq etməyə, məzluma dayaq olmağa, məşvərlə yardımçı olmağa göstəriş verdi, sonra sükuta əmr etdi və buyurdu: Xeyirdən savayı heç nə danışma (və sakit qal). Axırda əlavə etdi: Səndə bu sifətlərdən biri olsa, səni cənnətə aparacaq”*.¹

8. Şübhəsiz sükutun müsbət təsirlərindən biri vüqar zinətinə bürünməkdir. Necə ki, Əmirəl-möminin Əlinin (ə) hədisində oxuyuruq: *“Sükut sənə vüqar libası geyindirər, üzrxahlıq çətinliyini üzərindən götürər”*.²

9. İmam Əlinin (ə) digər kəlamında həmin mənə daha şəffaf surətdə gəlmişdir. Buyurur: *“Əgər danışmaqda bəlağət vardırısa, sükut bədrəmələrdən salamat qalmaqdir”*.³

Bu hədis, bəzi hallarda sükutun bəlağətli sözlərdən də üstün olmasını çatdırır!

10. Sükut bəhsini İmam Həsənin (ə) hədisi isə başa çatdırırıq, hərçənd bu xüsusda olan hədislər olduqca çoxdur və hamısını qeyd etmək bizi bəhsimizdəki üslubdan xaric edər. İmam (ə) buyurur: *“Sükut, bir çox hallarda yaxşı yoldaşdır, fəsahtli danışan olsan belə”*.⁴

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 113.

² “Qurərul-hikəm”, hədis: 1827.

³ “Qurərul-hikəm”, hədis: 3714.

⁴ “Mizanul-hikmət”, “səmt” sözü, hədis: 10826.

Bir yanlış anlaşılmanın həlli

Yuxarıda sükutun əhəmiyyəti, habelə insanın dərin düşünməsində, səhv etməməsində, müxtəlif günahlardan sığortalanmasında, şəxsiyyətinin qorunmasında, vüqarlı olmasında, mütəmadi üzr istəməməsində və s. müsbət və qurucu təsirləri haqqında deyilənlərin mənası bu deyil ki, hər yerdə danışmaq pisdır və insan hər yerdə susmalıdır. Belə olarsa, bunun özü digər böyük afətdir.

Quran ayələri və hədislərdə sükutun mədh edilməsinin hədəfi çox danışmaq, bihudə, artıq və lazımsız sözləri dilə gətirməyin qarşısını almaqdır, yoxsa bir çox hallarda danışmaq vacib, susmaq isə aşkar surətdə haramdır.

“Ər-Rəhman” surəsində insan yaradılışı nemətindən sonra ən böyük nemət olaraq “bəyan” neməti göstərilmişdir, bəşərin ən böyük iftixarlarından biri də danışan dilə, danışmaq gücünə sahib olmasıdır.

Namaz, həcc mərasimi, Quran tilavəti, Allah zikri kimi böyük ibadətlər dil vasitəsilə həyata keçirilir:

Yaxşılığa dəvət, pisləkdən çəkəndirmək, zəruri elmlərin təlimi, nadanı doğru yola çəkmək, qafilin tənbehi, haqq və ədalətə yönləndirmək və bir çox təlim-tərbiyə fəaliyyətləri dil sayəsində gerçəkləşir. Heç bir savadlı, heç bir düşüncə sahibi bu sahələrdə susmağı vacib saymır. İnsanın bədbəxtliyinə səbəb, nəfsi islah və Allaha doğru seyrdə maneə olan şey artıq danışqlar, başqa sözlə, çox və yersiz danışqlardır. Deməli, bu məsələdə hər formada ifrat və təfritdən ciddi çəkinmək gərəkdir.

İmam Səccad Əli ibn Hüseynin (ə) bu xüsusa kəlamı var. Hansı ki, mətləbi tam ifadə edəcək son sözdür. Bir nəfər həzrətdən (ə) soruşdu: “Danışmaq yaxşıdır, yoxsa susmaq?”

İmam (ə) cavabında buyurdu: “Hər ikisinin iki afəti var. Hərgah hər iki afətdən yayınlsa, danışmaq susmaqdan üstündür”.

Soruşuldu: “Ey Rəsulullahın oğlu, bunu necə izah edərsən?”.

Buyurdu: “Bu ona görədir ki, Allah peyğəmbər və onların vəsilərini susmaqdan ötrü seçməyib, vəzifələndirməyib, əksinə danışmaq üçün təyin edib. Cənnət əsla sükutla qazanılmaz, ilahi vilayət susmaqla hasil olmur, cəhənnəm odundan sakit qalmaqla nıcat tapılmaz. Bütün bunlar söz, kəlam sayəsində əldə edilir. Mən heç vaxt ayı günəşlə eyni tutmuram, hətta sükutun fəzilətindən danışmaq istəsən, onu kəlamla ifadə edirsən və əsla kəlamın üstünlüyünü sükutla izah edə bilməzsən”.¹

Sözsüz ki, susmaq və danışmağın öz yeri, öz məqamı var, hər biri də müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir. Danışmağın müsbət tərəflərinin mənfi tərəflərindən çox olmasına da söz yoxdur. Ancaq, danışmağın müsbət cəhətləri o vaxt üzə çıxır ki, insan nəfsi saflaşdırma mərhələlərində yetərli nəaliyyət qazansın. Buna əsasən, yolun əvvəlində olanlara sükut etmək tövsiyə olunur. Yalnız nəfsi istəklərə hakim olduqdan sonra danışmaq və insanları hidayət etmək vəzifəsini öhdələnlər.

Burada şəffaf meyar mövcuddur. Biz gecə-gündüz danışdığımız sözləri lentə alıb təəssübsüz, tam dəqiqlik və ciddiyyətlə araşdırsaq, gün boyu ağzımızdan çıxan yüzlərlə, minlərlə sözlərdən yalnız az bir hissəsinin ilahi hədəfə, yaxud yaşam tələblərinə, həyatı vaciblərə dair olduğunu müşahidə edərik. Qalan danışdıqlarımız artıq sözlərdir ki, aralarında, adətən, xoşagəlməz, günah xarakterli, şübhəli mətləblər gözə dəyir.

Sükutdan məqsəd artıq və hədəfsiz, bəzən də, mənasız, yaxud günah xarakterli söz qalağı ilə mübarizə aparmaqdır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “səmt” (samit) və “sükut” sözləri orijinal lüğət mənbələrində təxminən eyni mənada izah edilmələrinə baxmayaraq, bəzi əxlaq alimlərinin sözlərində onlara fərq qoyulmuşdur. Bu mənada ki, sükut mütləq şəkildə danışmaqdan imtinadır, səmt isə düzgün

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 68, səh. 274.

hədəfi təqib etməyən danışığından çəkinməkdir. Allah yolu yolcuları və nəfsi saflaşdırmanın marağında olanlara da gərəkli olan sükut yox, səmtidir.

Dilin islahı

Keçən bəhisdə, yəni sükut və səmtin əhəmiyyəti, əxlaq və nəfsi safladırmada təsiri haqqında qeyd edilənlər, əslində dilin afətini önləyən əsas yollardan biridir. Çünki dil elm, mədəniyyət, əqidə və əxlaqın ən vacib açarıdır. Belə ki, onun islahı bütün əxlaqın islahatı, onun sapması, bütün əxlaqi azgınlıqların səbəbidir. Deməli, dilin islahı bəhsi sükut məsələsindən öndə gəlir.

Əxlaqi bəhslərdə dilin və danışığın islahı böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, dil qəlbin göstəricisi, aqlın nümayəndəsi, insan şəxsiyyətinin açarı və ruhun önəmli “pəncərə”sidir. Başqa sözlə, insan ruhunun səhifəsinə düşən iz hər şeydən öncə dil səhifəsində, danışığı arasında zahir olur.

Maraqlıdır ki, qədim təbiblər insan mizacının mötədil və qeyri-mötədil olmasını dilə baxmaqla bilirdilər. O dövrdə qan və bədən suyunun analizi, yaxud rentgeni mövcud olmadığından dil, daxili orqanların sağlam və xəstəliyini göstərən tablo sayılırdı; peşəkar həkimlər dilə bir dəfə baxmaqla fərdlərin sağlamlığı və ya xəstəliyinə dair bir çox məsələləri kəşf edirdilər.

Əxlaqi və zehni məsələlərdə də bu həqiqət keçərlidir. Dil, bir çox daxili əxlaqi çatışmazlıqların növlərini kəşf etmədə tablo kimi istifadə oluna bilər. Necə ki, dilin korlanması insanın ruhunda geniş inikas yarada bilər.

Bu cəhətdən əxlaq alimləri dilin islahına xüsusi əhəmiyyət veriblər, verirlər də. Belə ki, əxlaqi fəzilətlərin inkişafında, ruhun təkamülündə dilin islahını mühüm addım sayırdılar.

Əmirəl-möminin Əlinin (ə) qısa kəlamları arasında gözə dəyən məşhur hədisdə bu həqiqət əks olunub, həzrət (ə) buyurur: *“Danışın ki, tanınasınız, çünki insanın şəxsiyyəti dilinin altında gizlidir”*.¹

Peyğəmbərin (s) bir hədisində oxuyuruq: *“Bəndənin qəlbi düz və möhkəm olmayınca, imanı da düz və möhkəm olmaz, dili düz və möhkəm olmayınca qəlbi də düz və möhkəm olmaz!”*.²

Bu işarələrdən sonra əsas bəhsə qayıdır və dörd mehvər əsasında bəhsə başlayırıq:

1. Böyük ilahi nemət kimi dilin əhəmiyyəti;
2. Dilin islahı ilə ruh, fikir və əxlaqın islahı arasında sıx əlaqə;
3. Dilin afətləri;
4. Dilin afətləri ilə mübarizədə ümumi qaydalar.

Birinci mehvərdə, Qurani-kərim “Bələd” və “Ər-Rəhman” surəsinin iki ayəsi ilə sözün haqqını çatdırmışdır.

“Bələd” surəsinin 8-dən 10-dək olan ayələrində buyurulur: ***“Məgər biz ona iki göz vermədik, bir dil və iki dodaq?! Və onu xeyir və şər yoluna hidayət etmədikmi?!”***.

Yuxarıdakı ayələr ən böyük ilahi nemətlərdən danışır; göz, dil və dodaqlar neməti, hidayət neməti, xeyir və şəri tanımaq neməti.

Doğurdan da dil, insan bədəninin ən qərribə üzvüdür; o, digər bədən üzvlərinin öhdəsində olmayan ağır vəzifə ilə yüklənmişdir. Bundan əlavə, yeməyin udulmasına yardım edir, qidanın çeynənməsində mühüm rol oynayır. Ardıcıl olaraq tikəni əzici dişlərin altına salır, amma bu işi o qədər məharətlə görür ki, özü dişlərin zərbəsindən xəsarət görmür, hərçənd daima onların kənarında və onlara yapışıqdır!

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 392.

² “Biharul-ənvar”, c. 68, səh. 287; “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 193.

Nadir halda qidanı çeynədimiz zaman dilimizi də dişləyirik və çox zərif olan üzvümüz inciyir. Bundan anlayırıq ki, dilin dişin zərbələrindən qorunmaq üçün fəvqəladə məharəti olmasaydı, hər gün başımıza nələr gələrdi!

Əlavə olaraq, yemək yedikdən sonra ağız boşluğunu və dişləri tamamilə süpürüb təmizləyir. Ancaq hər şeydən önəmlisi danışmaqdır ki, dilin altı cəhətə olduqca ani, ardıcıl və münəzzəm hərəkətlərlə həyata keçirilir.

Daha da maraqlısı, Allahın vəsilə olaraq insana bəxş etdiyi danışığın tez mənimsənilən və hər kəs üçün müyəssər olmasıdır; nə yorucudur, nə əziyyətlidir, nə də bir xərci var.

Ən maraqlı məqam danışığ istedadının insanda olmasıdır, hansı ki, böyük ilahi lütf kimi onun ruhunda əmanət qoyulmuşdur. İnsan saysız formada saysız cümlə quruluşları ilə müxtəlif məqsədlərini izhar edə bilər. Bundan əlavə, Allah ona o qədər müxtəlif lüğət yaratmaq istedadı verib ki, nəticəsi minlərlə dil növüdür, zaman keçdikcə də dil sayı artmaqdadır.

Bu halda yuxarıda keçən ayələrdə Allahın dil nemətini ən böyük nemətlərdən biri sayması təəccüblüdürmü?

Diqqət etdinizsə, yuxarıdakı ayələrdə “dodaqlar” neməti dillə yanaşı qoyulmuşdur, çünki bir çox hərflər dodaqların köməyi ilə ifadə olunur, habelə səs və sözlərin kəsilməsində, hərflərin bir-biri ilə yanaşı düzülməsində təsirli vasitədir.

Digər tərəfdən dilə nəzarət və ram edilməsində də dodaqlar çox təsirli vasitədir. Necə ki, Peyğəmbərin (s) hədisində oxuyuruq: *“Allah insanlara buyurur: “Ey Adəm övladı! Dilin səni harama sürükləmək istəsə,*

onun qarşısını almaqdan ötrü ixtiyarında iki dodaq qoymuşam. Belə isə o halda dodaqlarını qıs!”¹

“Rəhman” surəsinin əvvəlində də dilin məhsulu olan bəyan neməti haqqında çox mühüm təbir keçir. Allahın dost və düşməni əhatə edən “Rəhman” adı zikr edildikdən sonra ən vacib ilahi töhfəyə, yəni Qurana, ardınca da insanın yaradılışına işarə edilir. Daha sonra əzəmətli töhfə kimi bəyan nemətinə toxunulur, buyurur: “Rəhman Allah Quranı öyrətdi. İnsanı yaratdı və ona bəyanı öyrətdi”.

Bu tərtiblə bəyan neməti insan yaradılışından sonra ən önəmli nemət kimi qeyd olunur.

Əgər bəşər həyatının təkamülündə, sivilizasiyaların meydana gəlməsi və yayılmasında bəyanın, danışığın rolunu nəzərə alsaq, məlum olacaq ki, bu böyük ilahi nemət olmasaydı, insan heç vaxt bilik və təcrübələrini nəsildən-nəsilə asanlıqla ötürə və nəticə elm, bilik, mədəniyyət, din və əxlaqın inkişafına səbəb ola bilməzdi.

Bir gün bu böyük nemət insanlardan alınsa, elə həmin gün insan cəmiyyətinin keçmişə dönəcəyinə şübhə yoxdur. Danışmağın bir üsulu var, bir də nəticəsi. Danışmağa adət etdiyimiz üçün hər ikisini sadə güman edirib, halbuki olduqca incə və dolaşlıq işdir, çox mühüm və misilsiz bacarıqdır.

Ona görə ki, bir tərəfdən səs telləri müxtəlif səslər yaratmaqdan ötrü bir-birilə həmkarlıq edir, ağciyərlərdə sıxılmış hava səs tellərini əsdirir və bu səslər dil, dodaqlar, dişlər, ağız boşluğu və qıtlaq sayəsində sürətlə və xüsusi zərafətlə hərflər əmələ gətirir. Boğazdan gələn uzun səda qeyd edilən vasitələrlə müxtəlif şəkil və miqdarda kəsilərək sıralanır, nəticədə hərflər və sözlər meydana gəlir.

---

¹ “Məcməul-bəyan” təfsiri, c. 10, səh. 494. Bəhs olunan ayənin təfsirində; “Nurus-Səqəleyn”, c. 5, səh. 581.

Danışmağın əsas təməli lüğət yaradılmasıdır, hansı ki, müxtəlif maddi və mənəvi ehtiyaclar hesabına formalaşır. Bunun da maraqlı əhvalatı var. Əgər dillərin sayını (bəzi alimlərin dediyinə əsasən, hal-hazırda dünyada üç minə yaxın dil var) nəzərə alsaq, mövzunun mürəkkəbliyi, əhəmiyyəti aydın olar. Xüsusilə, yaxşı bilirik ki, bu nəticə bəşər dillərinin son statiskası deyil, zaman keçdikcə tədricən yeni lüğətlər, yeni dillər meydana gələcək.

Hər halda, bəyan Allahın ən vacib, ən əsrarəngiz nemətlərindən biridir. İnsanların asayışı, rifahı və təkamülü onunla sıx əlaqədardır.

İslam hədislərində də bu məsələyə geniş yer verilir, o cümlədən Əmirəl-möminin Əlinin (ə) kəlamlarında oxuyuruq: “Əgər dil olmasaydı, insan nə olardı?! Bir heykəldən, yaxud səhrada buraxılmış heyvandan savayı”¹.

İmam Əli (ə) bu məna dolu kəlamında dilin əhəmiyyətini tam mənada açıqlayır və buyurur ki, insanı heyvanlardan ayıran elə dil nemətidir.

Başqa bir hədisdə Peyğəmbər (s) buyurur: “İnsanın bütün gözəllikləri dilindədir!”².

Eyni məna fərqli təbirlə İmam Əlidən (ə) də nəql olunub, buyurur: “İnsanın gözəlliyi dilində, kamalı isə ağlındadır”³.

Hədisləri Əmirəl-möminin Əlinin (ə) başqa bir kəlamı ilə sona çatdırırıq, hərçənd bu zəmində hədislər olduqca çoxdur. İmam (ə) buyurur: “İnsanda dil ilə üzə çıxan on xislət vardır:

- 1- Daxildən xəbər verən şahiddir;
- 2- Haqqı batildən ayıran dərmandır;
- 3- Sualları cavablandıran natiqdır;

---

¹ “Qurəul-hikəm”, sayı: 9644.

² “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 141, hədis 24.

³ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 80, hədis 64.

- 4- Ehtiyaclara çatmağa səbəb olan şəfaətçidir;
- 5- Əşyaları tanıtdıran vəsfedicidir;
- 6- Yaxşılıqlara dəvət edən əmirdir;
- 7- Pisləkdən çəkindirən vəzirdir;
- 8- Qəmləri dindirən təsəllivericidir;
- 9- Qəlblərin kin-küdurət pasını açan pərəstişkardır;
- 10- Qulaqların ləzzət aldığı ifaçıdır”¹.

Bəhsimizi gözəl sonlandırmaq qəsdilə “Mühəccətul-bəyza fi təhzibil-ihya” kitabının bir sözlünə müraciət edirik:

Müəllif girişdə “Dil afətləri fəslilə” başlığı altında belə deyir: “Dil, Allahın böyük nemətlərindən, ilahi sənətin incə və ecazkarlıqlarındandır; həcmi kiçik, itaət və cəzası böyükdür. Ona görə ki, küfür və iman dilin şəhadəti ilə müəyyən olunur, bu ikisi isə itaət və üsyankarlığın sonudur. Elə bir varlıq və yoxluq, xaliq və məxluq, həqiqət və illuziya, güman və ehtimal yoxdur ki, dil ondan danışmasın, isbatı və inkarı haqqında söz deməsin.

Bu xüsusiyyət başqa heç bir üzvdə yoxdur, çünki göz yalnız rəng və surətləri görür, qulaq yalnız səsləri duyur, əllərin tək-cə cisimlərlə işi var, bədənin digər əzaları da habelə. Dilin isə meydanı genişdir, heç bir sərhəd tanımır, fəaliyyət arenası yaxşılıqlarda geniş, şər və pisləklərdə daha vüsətlidir. Hər kim dilini azad qoyub tamamilə nəzarətsiz buraxsa, şeytan onu hər meydana salar və atəşin kənarınadək qovar”².

Dilin düşüncə və əxlaqla rəbəsi

Sözsüz ki, dil insan ruhunun dünyaya açılan bacasıdır, yəni hər kəsin danışığından daxili aləminin dərinliyini bilmək olar. Əksi olaraq, hər kəsin sözləri onun canında, ruhunda iz qoyur və tədricən öz rənginə boğur. Deməli, ikisi arasında qarşılıqlı təsirlənmə var.

---

¹ “Kafi”, c. 8, səh. 20, hədis 4.

² “Mühəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 190.

Quran ayələri arasında “Muhəmməd” surəsinin 30-cu ayəsi göstərir ki, dilin düşüncə və əxlaqla xüsusi əlaqəsi var. Belə ki, dildən çıxan sözlərə diqqət etməklə, insanın daxili aləmini bilmək olar. Və bu əlaqədən ta keçmişdən istifadə ediblər. Xüsusilə günümüzdə şəxslərin niyyətini, düşüncəsini, daxili sirlərini bilməkdən ötrü mahiranə və mükəmmək dindirmədən istifa etmək olar, edirlər də.

Münafıqlar haqqında gəlmiş bir ayədə belə oxuyuruq: “Və əgər Biz istəsək, onları üzlərindən tanımaların üçün sənə göstəririk (ancaq buna ehtiyac yoxdur), baxmayaraq ki, onları sözlərinin deyilişindən tanıya bilərsən və Allah sizin əməllərinizi bilir”.

Rağibin “Mufredat” kitabında dediyinə əsasən, “ləhn” sözü xüsusi qayda və qanunlarından çıxarmaqdır; ya ona qalın hərəkə verir, ya da həqiqi mənasından kinayə və eyhama çəkir. Ayədəki “ləhnul-qəvl”dan məqsəd də həmin son mənadır, yəni kinayəli, ikibaşlı və ya eyhamı sözlərindən münafıqları tanıya və daxili sirlərini anlama bilərsən!

Əbu Səid Xudridən nəql edilən bir hədisdə o deyir: *“Ləhnul-qəvl” Əli ibn Əbu Talibə (ə) düşmənçilik və kin bəsləməyə bir kinayədir (bariz nümunələrindən biri o həzrətə düşmənçiliyi üzə vurmaqdır) və Peyğəmbərin (s) dövründə biz münafıqları Əli (ə) ilə ədavətinə görə tanıyırdıq*.¹

İslam hədislərində dil və daxili aləmin əlaqəsinə işarə edilib, o cümlədən:

1. İmam Əli ibn Əbu Talibin (ə) məşhur hədisində oxuyuruq: *“Heç kəs daxilində bir şeyi gizlədə bilməz, ağzından çıxan sözlərində zahir olar, yaxud çöhrəsindəki izindən, qiyafəsindəki əsərindən bəlli olar”*².

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 9, səh. 106, bəhs olunan ayənin təfsirində - həmin hədisin məzmununu əhli-sünnənin bir çox tanınmışları öz kitablarında nəql ediblər, o cümlədən Əhməd Hənəbəl “Fəzail”, İbn Əbdul-Bərr “İstiab”, Zəhəbi “Tarixü əvvəlil-İslam”, İbn Əsir “Camiul-usul” və başqaları öz kitablarında gətirmişlər.

² “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 26.

Psixatriya və psixologiyanın əsaslarından biri ola biləcək bu söz dilin insan ruhunu tam göstərən ayna olduğu həqiqətindən xəbər verir.

2. İmam (ə) başqa hədisdə buyurur: *“İnsan varlığının xülasəsi dilindədir!”*.¹

3. Yenə İmam Əlinin (ə) digər maraqlı hədisində oxuyuruq: *“Mən (Peyğəmbərin (s) dövründə) dörd söz dedim və Allah (mənə bu iftixarı verərək) onun təsdiqini kitabından nazil etdi; mən dedim ki, insan (ın şəxsiyyəti) dilinin altından gizlidir, danışdığı zaman üzə çıxar, Allah bu xüsusda belə nazil etdi: “Onları (münafıqları) danışiq tərzindən tanıyarsan”*²; Mən dedim ki, insan bilmədiyi şeyin düşmənidir, Allah da belə nazil etdi: *“... əksinə bilmədikləri və həqiqəti onlar üçün aydınlaşmamış bir şeyi təkzib etdilər!”*³; Mən dedim ki, hər kəsin qiyməti görə biləcəyi yaxşı işinin miqdarı qədərdir, Allah da Talutun əhvalatında belə nazil etdi: *“Allah onu sizin üçün seçmiş və ona elm və cisimdə (qüdrətdə) üstünlük vermişdir”*⁴; Mən dedim ki, öldürmək öldürməyin azalmasına səbəb olur (qisas insan ölümünün azalmasına səbəb olur), Allah da belə nazil etdi: *“Ey ağıl sahibləri! Sizin üçün qisasda həyat və yaşayış vardır”*.^{5,6}

İmamın (ə) başqa hədisində gəlmişdir: *“Hər kəsin dilindən çıxan ağılın ölçüsünə dəlildir”*. İmam (ə) yenə bu zəmində gələn digər mənalı hədisində belə buyurur: *“Qayda və üslubunu bilmədiyin və həqiqətindən xəbərdar olmadığın sözü söyləməkdən çəkin, çünki danışığın ağılın göstəricisidir, necə ki, ibadətinin keyfiyyəti mərifətinin ölçüsündən xəbər verir”*.⁷

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 78, səh. 56.

² “Məhəmməd” surəsi, ayə 30.

³ “Yunis” surəsi, ayə 39.

⁴ “Bəqərə” surəsi, ayə 247.

⁵ “Bəqərə” surəsi, ayə 179.

⁶ “Biharul-ənvar”, c. 68, səh. 283.

⁷ “Qurərul-hikəm”.

Xülasə, dilin əhəmiyyəti, insan şəxsiyyəti və bəşər cəmiyyətinin formalaşmasında olduqca həssas və təsirli rolu heç kəsdən gizli deyil, bu üzdən Quran ayələri və İslam hədislərində geniş əks-səda doğurur, dil haqqında yuxarıda qeyd edilənlər yalnız bir hissəsidir.

Məlum olduğu kimi Allahın əzəmətli nemətləri böyük sərmayə olsa da, afətləri də özləri qədər böyükdür. Dağlar nə qədər uca olsalar, bərəkət və faydaları da çoxdur, amma o dağdan düşmək də həmin qədər təhlükəlidir.

Məşhur söz var: “Uca dağların kənarında dərin dərələr olar”. Deməli, böyük nemətlərin kənarında böyük təhlükələr gizlidir. Atom qüvvəsi qurucu məqsədlə istifadə edilsə, dünyanı abadlaşdırma bilər, əks təqdirdə dağıdıcı bomba olub qısa zamanda dünyanı xaraba qoyar.

İndi də dilin afətləri, ziyanları araşdırmağa başlayaq.

Dilin vurduğu zərərlər

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dilin bir çox faydası, qoyduğu müsbət təsirlər vardır, lakin bununla belə bir sıra zərərlərə, şəxs və cəmiyyətdə iz buraxan dağıdıcı təsirlərə də malikdir.

Böyük araşdırmaçı Feyz Kaşani “Məhəccətul-bəyza” və Qəzali “İhyaul-ulum” kitabında “Dilin günahları” adı altında açdığı bir bölümdə geniş izahlar veriblər. O cümlədən, Qəzali həmin kitabda dilin 20 növ fəsad, afət və ziyanlarını qeyd edir. Onları nəzərinizə çatdırırıq:

1. *İnsana aid olmayan işlər haqqında danışmaq (belə ki, bu cür söhbətlərin onun həyatında nə maddi, nə də mənəvi faydası var).*

2. *Yersiz və çox danışmaq.*

3. *Günaha batıran söhbətlər. Məsələn, içki məclisləri, qumar və əxlaqsız qadınların təriflənməsi.*

4. *“Cədal” və “Mira” (“Cədal” dedikdə, kiçik də olsa, başqalarına qarşı təhqir və söyüşə yol verilən mübahisələr, “Mira” dedikdə isə özünü tərifin və fəzilətin qabarıq şəkildə önə çəkilməsi nəzərdə tutulur).*

5. *Danışığda düşmənçilik, dava və inadkarlıq.*

6. *Danışığı çətinləşdirmək, danışarkən sözləri qafiyəyə salmaq və bu kimi işlər.*

7. *Kobud və söyüşlə danışmaq.*

8. *Lənətə layiq olmayanı lənətləmək.*

9. *Musiqi və şeir (şeir dedikdə məzmunu batil olan şeirlər, yaxud əyləncə musiqisi ilə müşayiət olunan şeirlər nəzərdə tutulur).*

10. *Həddən artıq şit və çirkin zarafatlar.*

11. *Başqalarını məsxərə etmək.*

12. *İnsanların sirlərini açıb yaymaq.*

13. *Yalan vədlər vermək.*

14. *Yalan danışmaq və doğru olmayan xəbərləri demək.*

15. *Qeybət etmək.*

16. *Xəbərçilik etmək (birinin sözünü o birisinə çatdırmaq, iki nəfər ya iki qrup arasında nifaq salmaq).*

17. *Danışıda nifaq (belə insanlara ərəb dilində “ikidilli” deyilir. Məsələn, üzdə bir söz deyir, arxada isə başqa söz).*

18. *Yersiz tərif etmək və ləyaqəti olmayanları ləyaqətli kimi qələmə vermək.*

19. *Ölçüb-biçmədən, müəliə etmədən danışmaq. Bu cür danışqlar adətən xəta və yanlışlıqlarla müşayiət olunur.*

20. *Çox qarışıq məsələlər barədə sual vermək. Hansı ki, sual verənin zehni qabiliyyəti bu cür məsələləri dərk etməkdə acizdir.*

Diqqətlə aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, dilin ziyanları təkcə yuxarıda qeyd edilənlərdən ibarət deyil. Hərçənd qeyd edilənlər də dilin ziyanlarının mühüm hissəsini təşkil edir. Ola bilsin ki, Feyz Kaşani və Qəzalinin niyyəti bütün günahları sadalamaq olmayıb. Elə bu səbəbdən dilin başqa ziyanlarını da vurğulamaq istərdik. Qeyd edəcəyimiz 10 bəndi yuxarıda sadalanan iyirmi bəndə əlavə edə bilərsiniz:

1. *Böhtan atmaq.*

2. *Yalançı şahidlik.*

3. Özünü tərif.
4. Əsassız və yalan şayiələri yaymaq, ehtimalla olsa belə çirkin söhbətləri yaymaq.
5. Danışıda əsəbilik və ədəbsizlik.
6. Yersiz israr etmək (Bəni-İsrailin kəsməli olduqları inək barədə yersiz israrı kimi).
7. Başqalarına sözlə ziyan vurmaq, necə deyərlər, sözlə iynə batırmaq.
8. Danlağa layiq olmayanı danlamaq.
9. Dillə küfr və naşükürlük etmək.
10. Batili təbliğ etmək, günaha təşviq etmək, pislərə əmr etmək və yaxşıqlardan çəkəndirmək.

Ola bilsin ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz bəndlər də – daha doğrusu, yuxarıda qeyd edilən otuz bənd – dilin bütün günahlarını əhatə etməsin, lakin dilin edə biləcəyi günahların böyük bir hissəsidir.

Bir mühüm məsələni diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, bəziləri bu barədə ifrata yol vermişlər, belə ki, bəzən dilin günahlarının sayını daha çox qeyd etmək üçün dilə aid olmayan günahları ona aid ediblər. Məsələn, yoxsulluğun və nadanlılığın etiraf edilməsi, dində bidət və yenilik icad etmə, şəxsi rəyə uyğun Quran təfsiri, casusluq və bu kimi günahları dilə şamil ediblər. Halbuki bu günahlar ayrı və xüsusi çəkiyə malik günahlardır. Bu günahlar bəzən dillə və ya qələmlə, yaxud da əməllə həyata keçirilir. Bu günahları xüsusi olaraq dilə aid etmək o qədər də münasib deyil, çünki məsələyə bu cür yanaşsaq, onda bütün günahları və əxlaqi rəzillikləri, məsələn rıyanı, həsədi, təkəbbürü, qətli, zinanı və sairə günahları dilin edə biləcəyi günahlar qismində əlaqələndirmək olar. Bəzənsə dilin afət və ziyanlarından bəzilərini götürüb bir neçə qismə bölür və hər bir bölgünü müstəqil günah kimi təqdim edirlər. Məsələn, öz ustadı ilə sərt danışmağı, valideyinlərlə sərt və kobud danışmağı, qışqıraraq pis sözlər deməyi nümunə göstərmək olar. İstənilən halda burada da – başqa hallarda olduğu

kimi – ifrat və təfritdən çəkinmək məqsəduyğundur. Baxmayaraq ki, bölgü aparmalar, müxtəlif qisimlərə ayırmalar bəhsimizin əsasına təsir edə biləcək mühüm amil deyil.

Dilin ziyanlarının aradan qaldırılması üçün ümumi qaydalar

Dilin Allahın bəxş etdiyi ən böyük nemətlərdən olduğu məlum oldu. Bəs görəsən, onun ziyanlarının hüdudu hara qədərdir? Saysız-hesabsız günahların müqəddiməsi olan və insan səadətini taxıl zəmisinə vurulan od kimi atəşə sürükləyən dilin ziyanlarını hansı üsulla aradan qaldırmaq olar? Yaxud hansı yolla mümkün qədər az ziyanla qarşısını almaq olar?

İslami rəvayətlərdə, əxlaq ustadları və Allaha doğru yol alan seyrisüluk yolçularının sözlərində dilin ziyanlarının aradan qaldırılması üçün müəyyən qaydalar qeyd edilir. Burada onları ümumi olaraq “Dilin ziyanlarının aradan qaldırılması üçün ümumi qaydalar” başlığı altında sizlərə təqdim edirik:

1. Dilin törədə biləcəyi ziyanlara diqqət etmək

Hər bir ziyanlı işdən qorunmaq üçün ilk öncə həmin işin vura biləcəyi ziyanlara diqqət etmək lazımdır. İnsan hər gün yuxudan qalxanda dilini saxlamaq və qorumaqla bağlı özünə söz verməlidir. Ona görə ki, bədənin bu üzvü səni səadətə çatdırmağa yaxud da bədbəxtliyə sürükləməyə qadirdir. Əgər bunu unutsan, unutqanlıqın səni vəhşi bir yırtıcı kimi məhv edəcək. Bu mənə gözəl şəkildə islami rəvayətlərdə bəyan edilmişdir. Belə ki, Səid ibn Cübeyrin Allah Rəsulundan (s) nəql etdiyi hədisdə Peyğəmbərin (s) belə buyurduğu deyilir:

*“Adəm övladı səhərə çıxanda bütün bədən üzvləri dilə xəbərdarlıq edir ki, ilahi təqvanı bizim üçün riayət et, çünki sən düz yolla getsən, biz də düz yolla gedəcəyik, sən yolunu azsan, biz də azacayıq”.*¹

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 193.

Başqa bir hədisdə İmam Hüseyn ibn Əlinin (ə) belə söylədiyi nəql olunur:

“İnsanın dili hər gün sübh vaxtı digər bədən üzvlərinə nəzər salıb deyər: “Sizin səhəriniz necə açıldı?”.

Deyərlər ki, “Əgər sən bizdən əl çəksən (bizi rahat buraxsan), yaxşı olar”. (Sonra əlavə edirlər) “Allahı nəzərə al! Allahı nəzərə al! Bizi haqqımıza riayət et!”. Sonra and verib deyərlər: “Biz sənin vasitənlə savaba çatır, sənin vasitənlə əzab olunuruq”.¹

2. Sükut

Ötən bəhslərdə sükutun əhəmiyyəti haqda geniş söhbət açdıq; çoxsaylı islami hədisləri və Quran ayələrini nəzərinizə çatdırdıq. Bütün bunlar ona görədir ki, insan nə qədər az danışsa, düz yoldan azma ehtimalı da az olar. Hər nə qədər çox sükut etsə, daha çox salamat qalar. Deyilənlərdən əlavə, sükut insanın dilinə sahib olmasına, onun ixtiyarını öz əlinə almasına səbəb olur. Eyni zamanda, dilin tüğyan etməsinin qarşısını alır. Bu minvalla elə bir yerə çatır ki, haqdan başqa, Allahın razılığına səbəb olan sözlərdən başqa heç nə demir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sükut dedikdə mütləq sükut nəzərdə tutulmur, çünki məişətimizin ən mühüm məsələləri, məsələn maddi-mənəvi, itaət və ibadət məsələləri, elm və fəzilətli işlərin yayılması, camaat arasında aparılan islahatlar sözlər (nitq) vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu səbəbdən sükut deyildikdə “az danışmaq” – “قَلَّةُ الْكَلَامِ” nəzərdə tutulur.

Başqa sözlə desək, fəsad yaradan, şübhəli, mənasız sözlərin müqabilində sakit dayanmaq nəzərdə tutulur. Həzrət Əlinin (ə) hədisində bu haqda belə oxuyuruq:

---

¹ “Kafi”, c. 2, səh. 115, hədis 13.

“Çox danışan insanın xətası çox olar, xətası çox olan insanın isə həyası az olar. Həyası az olanın isə təqva və vərəsi az olar. Vərə və təqvəsi az olanın isə qəlbi ölər. Qəlbi ölən insan isə cəhənnəm oduna daxil olar”.¹

“Söz dərman kimidir: azı faydalı, çoxu isə öldürücüdür”.²

3. Dili qorumaq (əvvəl düşünmək, sonra danışmaq)

Əgər insan danışmazdan öncə, danışacaqları sözlərin məzmunu, mahiyyəti və nəticəsi barədə az da olsa düşünsə, dilinin bir çox xəta və günahlarından uzaq olar. Bəli! Məhz düşünülməmiş danışiq insanı bu bədən üzvünün növbə-növ günahlarına mübtəla edir.

Həzrət Peyğəmbərdən (ə) nəql olunan məşhur bir hədisdə belə buyurulur:

“Mömin insanın dili qəlbinin arxasındadır. Danışmaq istədikdə, ilk öncə danışacağı söz haqda düşünür, sonra dili ilə ona imza atır. Münafiqin dili isə qəlbinin önündə olur. Nəsə danışmaq istədikdə ilk olaraq dili ilə ona imza atır, danışdığı sözləri düşünmür”.³

“Nəhcül-bəlağə”nin 176-cı xütbəsində də İmam Əlidən (ə) azacıq fərqlə həmin məzmununda hədis qeyd edilir.

Başqa bir hədisdə İmam Həsən Əskəridən (ə) belə rəvayət olunur:

“Nadanın qəlbi onun ağzında, hikmətli insanın ağzı isə onun qəlbindədir”.⁴

Aydındır ki, burada qəlb dedikdə ağıl və düşüncə nəzərdə tutulur. Dilin qəlbin önündə, yaxud arxasında olması təfəkkür və düşüncəyə söykənən və ya onlara söykənməyən danışığa edilən kinayədir.

Kaş, danışmazdan öncə öz fikrimizi işə salıb, danışacağımız sözün mahiyyətinə vararaq nəticəsini düşünəydik! Düşünəydik ki, görəsən bu

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 349.

² “Qurəul-hikəm”, hədis 2182.

³ “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 195.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 374.

sözüm bihudədir; görəsən zərərli və möminin heysiyyatına toxunandır; zalımlara yardım edəndir, yaxud Allah üçündür? Yaxşılıqlara dəvət və pisləklərdən çəkindirəndir, məzlumların tərəfini tutaraq zalımlara qarşıdır, Allahın razılığını qazanmaq üçündür, Allah bəndələrini sevindirmək və şad etmək üçündür?

Bu söhbətimizi bütün dediklərimizdən üstün olan Əmirəl-möminin İmam Əlinin (ə) qəlblərə nur və rahatlıq bəxş edən bir hədisi ilə sona yetiririk. Həzrət buyurur:

*“Əgər canının salamat qalmasını və eyblərinin örtülməsini istəyirsənsə, az danış, çox vaxt sakit qal. Belə olsa, fikrin aydın və qəlbin nurani olar”.*¹

Bura kimi söylədiklərimiz dilin nəfs və əxlaqın saflaşdırılmasında olan rolu və onu qorumağa aid ümumi qaydalar idi. Əlbəttə, qeybət, töhmət, yalan, xəbərçilik, yalan xəbərləri yaymaq, çirkin şayələr və bu kimi dilin hər bir əyri və günahları haqqında açıqlamalara ehtiyac var. Allahın izni ilə, “əxlaqın ümumi prinsipləri” bəhslərini sona çatdırdıqdan sonra onlar haqda geniş söhbət açacağıq.

Özünü və Allahı tanıma

Nəfsi islah, əxlaqı saflaşdırma və ali insani adətlərin inkişafı yolunda atılan addımlardan biri də insanın özünü tanımasıdır. Necə ola bilər ki, insan nəfsi kamala çatсын, öz çatışmazlıqlarını islah etsin və əxlaqi rəzillikləri özündən uzaqlaşdırsın, amma öz şəxsiyyətini olduğu kimi tanımasın?! Məgər xəstə, təbibə müraciət etmək üçün öz xəstəliyindən agah olmamalıdır? Səfərdə yolunu azan şəxs öz itməsindən xəbərdar olmasa,

---

¹ “Təsni-fu-Qurəril-hikəm”, səh. 216, hədis 4252.

düz yolu axtarmağa çalışarmı? İnsan öz evinin ətrafında olan təhlükələrdən xəbərdar olmasa, müdafiə vasitələrini hazırlayarmı?

Sözsüz ki, bu sualların hamısına cavab müsbət olacaq. Eləcə də insan özünü tanımasa, öz eyiblərini bilməsə öz islahının ardınca, ruhani və pak təbiblərinin sorağına getməz.

Bu müqəddimə ilə əsas mövzumuza qayıdırıq – özünütanıma və Allahıtanıma ilə nəfsi saflaşdırmanın rabitəsi haqda araşdırmanı sizə təqdim edirik:

1. Özünütanıma ilə nəfsi saflaşdırmanın rabitəsi

Özünütanıma necə nəfsi saflaşdırmaya səbəb olur?

Bunun dəlilləri aydındır:

Birinci: İnsan özünütanıma vasitəsilə nəfsinin ehtiramalayığı, böyük ilahi xilqətin əzəmət nişanəsi olduğunu dərk edir, ilahi nurun şuaı və rəbbani nəfəs olan ruhunun ardınca gedir. Anlayır ki, bu qiymətli gövhəri dəyər-dəyməzinə satmaq, belə asanlıqla əldən vermək olmaz. Təkcə pak gövhər olan insan ruhunun əzəmətindən xəbərsiz olan insanlar özlərini əxlaqi rəzilliklərə bulaşdırır və öz ruhunu fəsad uçuruma sürükləyirlər.

İkinci: İnsan özünü tanımaqla nəfsi istəklərin zərərlərindən, şəhvani düşüncələrdən və ziddiyyətlərdən amanda qalır. Beləliklə, onlarla qarşılaşmağa hazır olur.

Aydındır ki, özünü tanımayanlar bu cür düşüncələrdən xəbərsiz qalır. Sanki ətrafını düşmən bürümüş, lakin onların varlığından xəbərsiz olan biri kimi görünür. Belə bir insan özünü düşmənlə qarşılaşmaya hazır vəziyyətə gətirməyib, nəticədə düşmənlər tərəfindən ağır və sarsıdıcı zərbələr alır.

Üçüncü: İnsan öz nəfsini tanımaqla daxilində gizlənmiş Allaha doğru tərəqqi və yüksəlişi üçün olan istedadlarını üzə çıxarır. Təşviq olunur ki, bu istedadları inkişaf etdirmək üçün səy göstərsin və onları çiçəkləndirsin, daxilində olan xəzinələri üzə çıxarsın. Öz nəfsinə arif

olmayan, onu tanımayan insan evinin yanında qiymətli xəzinə ola-ola ondan xəbərsiz adama bənzəyir. Mümkündür ki, belə bir insanın aclıqdan, yoxsulluqdan ölsün, bir halda ki, ayağının altında minlərlə insanı doyura bilən xəzinələr vardır.

Dördüncü: Hər bir insanın daxilində əxlaqi fəsadların kökləri var, insan özünütanımaqla bu kökləri tanıyır və qəlb evində olan bu dərdlərin şəfası asanlıqla həyata keçir. Bu minvalla paklığın vüsəlinə aparan yolu insan üçün rahat edir.

Beşinci: Hər şeydən mühüm odur ki, özünütanıma Allahıtanıma üçün ən yaxşı yoldur. Allahıtanıma və haqqın cəlal və cəmal sifətlərindən xəbərdar olma əxlaqi gözəlliklərin adət halına çevrilməsində, insanın kamala çatmasında, rəzilət girdabına düşməkdən nicat tapmasında ən güclü amildir. Yalnız bu yolla fəzilət zirvəsinin ucalığına çata bilər.

Əgər keçmiş bəhslərimizə bu cümləni əlavə etsək yanılmarıq: Əxlaqi rəzilliklər insanın həyatını məhvə sürükləyir və bəşər cəmiyyətini çətin böhranlarla qarşılaşdırır. Eləcə də, insanın həyat şirinliyini addım-addım acı zəhərə çevirir. Bu səbəbdən özünütanımanın insan həyatı üçün əhəmiyyəti barədə daha çox danışacağıq.

Karl Mennengerin “Psixanalitik möcüzələr” kitabında belə yazılır:

“Özünütanıma odur ki, insan özünün həm müsbət qüvvəsindən, məhəbbət dolu təbiətindən xəbərdar olsun, həm də özünün məhvinə səbəb olan mənfi güclərindən. İnsanın öz mənfi qüvvəsini, yaxud onların varlığına olan əlamətləri görməməsi özündə, yaxud başqalarında həyat təməllərini lərzəyə gətirir”.¹

“İnsan tanınmamış varlıqdır” kitabında bizim bəhsimizə gözəl şəkildə şahidlik edən bir cümlə qeyd edilmişdir:

---

¹ “Psixanalitik möcüzələr”, Karl Mennenger, səh. 6.

“Bədbəxtlikdən sosioloji sivilizasiya insanı tanımaya diqqət ayırmayıb və təbii yaradılışa uyğun bir yaşam proqramı, fitrətə söykənən təməl prinsiplər işləyib hazırlamayıb. Bu səbəbdən, əldə edilən bütün parlaq nəticələr nicatə səbəb ola bilməyib. Elmin inkişafı öz ardınca heç bir rəngarənglik gətirmədi, demək olar ki, təsadüflər məcmuəsinə çevrildi... Əgər Qaliley, Nyuton və Lavoisier öz fikir qüvvələrini insanın cism və psixologiyasına yönəltseydi, bəlkə də bugünkü dünyamızın görünüşü indi olduğundan daha fərqli olardı”.¹

Məhz bu işlərə görədir ki, Allah-taala itaətindən çıxan unutulqanlara verdiyi cəzalardan biri də özünü unutmaqdır. Bu yolla müsəlmanları xəbərdar edir ki, ***“Allahı unutduqları üçün Allahın da onları özlərinə unutdurduğu (xeyirlərini başa düşməyən) kimsələrə bənzəməyin! Onlar (həqiqi) fasiqlərdir!”***.²

2. İslami hədislərdə özünütanıma

Həzrət Peyğəmbər (s) və məsum İmamlardan (ə) nəql olunan hədislərdə özünütanımaya dair qiymətli təsirlərə malik hədislər qeyd edilib. Bu hədislər bizi uzun-uzadı verilən istənilən izahdan ehtiyacsız edir. Hədislərdən bir neçəsini təqdim edirik:

Həzrət Əlinin (ə) buyurduğu hədislərdə oxuyuruq:

1. *“Özünü tanıyan şəxs böyük səadətə nail olmuşdur”*.³
2. *“Özünü tanımayan nicat yolundan uzaq düşər, azğınlığa və cəhalətə tuş gələr”*.⁴
3. *“Əsil arif o kəsdir ki, özünü tanıya və onu (əsarət buxovlarından) azad edə. Onu səadətdən uzaq salan hər cür işlərdən pak-pakizə edə”*.⁵

---

¹ “İnsan tanınmamış varlıqdır”, Aleksis Karel, səh. 22.

² “Həşr” surəsi, ayə 19.

³ “Qurəul-hikəm”, hədis: 9965.

⁴ “Qurəul-hikəm”, hədis: 9034.

⁵ “Qurəul-hikəm”; “Əl-Mizan” təfsiri, c. 6, səh. 173.

Bu ibarələrdən çox gözəl anlaşılır ki, “mərifətun-nəfs” (yəni özünütanıma) əsarətin buxovlardan azad olmağın səbəbi və əxlaqi rəzilliklərin paklayıcısıdır.

4. *“Hamıdan çox özünü tanıyan, hamıdan çox Allahdan qorxar”*.¹

Bu hədisi də nəfsi paklaşdırmanın mehvəri olan məsuliyyət hissi ilə Allah qorxusu arasında olan rabitəni əsas tutaraq özünütanımağa şamil etmək olar.

Yenə də Həzrət Əlidən (ə) nəql olunur:

5. *“Hər kim özünü tanısa, nəfsi ilə cihad qalxar, özünü tanımayan isə onu azad buraxar”*.²

Bu hədisə uyğun olaraq rəvayətlərdə böyük cihad adlanan nəfslə cihadın əsası elə özünütanımadır.

6. “Nəhcül-bəlağə”nin “Qısa kəlamlar” bölümündə İmam Əlidən (ə) belə rəvayət olunur:

“Hər kim (özünütanımanın vasitəsi ilə) özünə kəramət və şəxsiyyət versə, şəhvəti onun nəzərində dəyərsiz olar (asanlıqla nəfsi istəklərinə tabe olmaz)”.³

7. Özünütanıma nəfsi saflaşdırmanın özülü, əxlaqi yöndən təkamül və bu kimi mühüm amilləri özündə əks etdirdiyi kimi, özünə qarşı cahil olmaq da bütün bunlara biganə qalmağa və Allahdan uzaqlaşmağa səbəb olur. Belə ki, onuncu imam həzrət Hadidən (ə) nəql olunur:

“Öz yanında qədir-qiyəti olmayanın şərinədən amanda qalınmaz”.⁴

Bəhsimizin məzmunundan anlaşıldığı kimi əxlaqi fəzilətlərin inkişafı və mənəvi təkamülün əsası, özünütanımadır. İnsan bu çətin mərhələni və enişli-yoxuşlu keçilməz yolu arxada buraxmasa, heç bir

---

¹ “Qurəul-hikəm”, hədis 3126.

² “Əl-Mizan” təfsiri, (“Mizanul-hikmət”in nəqlinə əsasən, c. 3, “mərifət” sözü, səh. 1881.)

³ “Nəhcül-bəlağə”, hikmət 409.

⁴ “Tuhəful-uqul”, İmam Hədinin (ə) qısa kəlamları.

mənəvi məqama nail ola bilməyəcək. Elə bu səbəbdən, böyük əxlaq alimləri təkidlə israr edirlər ki, bu yolun yolçuları özünütanıma çox ciddi yanaşmalıdır və bu həyati işdən qafil olmamalıdır.

3. Özünütanıma Allahı tanımaya olan bir səbəbdir

Quran aşkarcasına buyurur:

“(Quranın) haqq olduğu onlara aydın olana qədər, Biz dəlillərimizi onlara həm kainatda, həm də onların özlərində mütləq göstərəcəyik. Məgər Rəbbinin hər şeyə şahid olması kifayət deyil?”¹

Başqa bir ayədə də bu məsələyə toxunaraq buyurur:

“Sizin özünüzdə əlamətlər vardır. Məgər görmürsünüz?”²

Bəzi Quran araşdırmaçıları “zərr” aləminə aid olan ayəndən də “özünütanıma”nı “Allahıtanıma”nın əsası hesab ediblər. Sözügedən ayədə buyurulur:

“Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsillərini çıxardıb onların özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” soruşmuş, onlar da: “Bəli, Rəbbimizsən!”, – deyə cavab vermişdilər”.³

“Əl-Mizan” təfsiri yazır: “İnsan nə qədər təkəbbürlü olsa da, yaşayış vasitələri onu lovğalanmağa vadar etsə də öz vücudunun maliki olmadığını inkar edə bilməz. Onun öz qərarlarını həyata keçirməkdə müstəqilliyi yoxdur, çünki özü-özünün sahibi olsa, özünü ölümdən və həyatın başqa çətinliklərindən qoruyardı. Əgər öz işlərində tam müstəqil olsa idi, səbəblər aləminin qarşısında boyun əyməzdi... Bu səbəbdən insanın zatının yaradana və idarə edənə olan ehtiyacı onun həqiqətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Yoxsulluq və ehtiyac onun üçün yazılmış tale və qəzavü-qədərdir. Bu elə bir

---

¹ “Fussilət” surəsi, ayə 53.

² “Zariyat” surəsi, ayə 21.

³ “Əraf” surəsi, ayə 172.

həqiqətdir ki, azacıq düşüncəsi olan insan etiraf etməlidir. Eyni zamanda alimlə cahilin, böyükə kiçiyin fərqi bu dediklərimizə aid deyil. Beləliklə, insan, insanlığın hansı mərhələsində olursa olsun, aydın olaraq görür ki, hər şeyin maliki, idarə edəni, Yaradanı vardır. Niyə də görməsin? Bir halda ki, özünün ehtiyacı bir varlıq olduğunu bilir və görür.

Bəzilərinə görə bu ayə insanın dünya həyatında – bütün işlərində öz vücudundan kənar bir varlığa möhtac olmasını çatdırır. Bu təqdirdə ayənin mənası belə olacaqdır: *“Biz insanları möhtac olduğu şeylərdən xəbərdar etdik və onlar bizim rübubiyyətimizi etiraf etdilər”*.¹

Bu yolla sabit olur ki, insan nəfsinin xüsusiyyətlərini tanımaq Allaha mərifət əldə etməyə və Onu tanımağa səbəb olur. Məşhur “Özünü tanıyan Rəbbini tanıyır”, – hədisi də sözümüzün təsdiqləyicisidir.

Bu hədis bəzən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən “Özünü tanıyan mütləq Allahını tanıyır” şəklində bizə gəlib çatıb. Bəzən Həzrət Əlidən (ə), bəzən isə İdris peyğəmbərin (ə) səhifələrindən nəql olunur.

“Biharul-ənvar” kitabında İdris peyğəmbərin (ə) kitabının mərifət bölümü dördüncü səhifədən belə bir hədis nəql edilir:

مَنْ عَرَفَ الْخَلْقَ عَرَفَ الْخَالِقَ، وَ مَنْ عَرَفَ الرِّزْقَ عَرَفَ الرَّازِقَ، وَ مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ
عَرَفَ رَبَّهُ

“Məxluqu tanıyan Xəliqi tanıyır, ruzini tanıyan ruzi verəni tanıyır, özünü tanıyan Rəbbini tanıyır”.²

Hər halda, bu hədisin məzmunu “Biharul-ənvar”da bir neçə yerdə həzrət Peyğəmbərdən (s), yaxud başqa məsumlardan (ə), ya da həzrət İdrisdən (ə) nəql olunub. Həmçinin “Qurərul-hikəm” kitabında həzrət Əlidən (ə) rəvayət olunub.³ Əllamə Təbatəbai “Əl-Mizan” təfsirində bu

¹ “Əl-Mizan” təfsiri, c. 8, səh. 307. Bəhs olunan ayənin təfsiri (ixtisarla).

² “Biharul-ənvar”, c. 92, səh. 456; “Biharul-ənvar”, c. 58, səh. 99 və c. 66, səh. 293-də bu hədis məsum imamlardan, c. 2, səh. 32-də isə həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunub.

³ “Qurərul-hikəm”, hədis: 7946.

hədisi nəql etdikdən sonra belə yazır: “Şiə və sünnilər bu hədisi həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql ediblər və bu məşhur olan bir hədisdir”.¹

“Özünü tanıyan Rəbbini tanıyar”, – hədisi üçün yeddi açıqlama

Sözügədən hədis haqda müxtəlif açıqlamalar qeyd edilib. O cümlədən:

1. Bu hədis həqiqətdə “Nəzm” bürhanına işarədir. Yəni hər bir insan öz ruhunun əsrarəngizliyini, öz cismini tanımalıdır. İnsanı heyratə salan bu əzəmətli, nizam-intizamlı və sirlərlə dolu xilqətlə yaxından tanış olmalıdır. Allaha aparan yol məhz bunun üzərindən keçir, çünki bu heyratəmiz nizam və təəccüb doğuran yaradılış Qadir və Alim olan bir başlanğıcdan başlamaya bilməz. Beləliklə, özünü tanımaq Allaha mərifətə səbəb olur.

2. Sözügədən hədisin “Zərurət və imkan” bürhanına işarə etməsi də mümkündür, çünki insan öz vücuduna nəzər saldıqda başa düşür ki, hər bir yöndən qeyri-müstəqil olan bir vücuddur. Onun elmi, qüdrəti, şüuru və bir sözlə tamam varlıq aləmi kökündən yarpaqlarına kimi müstəqil varlıq deyil. Elə bir möhtacdır ki, müstəqil və ehtiyacsız bir vücuda söykənmədən bir an olsun belə öz davamını sürdürə bilməz. Bu qaydada hər kim öz varlığını tanısa, öz Allahını da tanıyacaq, çünki asılı olan varlıq müstəqil varlığa möhtacdır, onsuz yaranması mümkün deyil.

3. Eləcə də hədis “Səbəb və nəticə” bürhanına işarə ola bilər. Ona görə ki, insan hər dəfə vücuduna azacıq nəzər salsın, onun ruh və cisminin başqa bir səbəbin nəticəsi olduğunu, onu müəyyən zaman və məkanda vücuda gətirdiyini başa düşür. Öz varlıq səbəbinin (məsələn, ata-ana) ardınca getdiyində də onların da başqa bir səbəbin nəticəsi olduğunu anlayır. Səbəb və nəticə silsiləsini araşdırarkən, onların da sonsuza kimi davam edə bilməyəcəyini dərk edir, çünki bu halda “təsəlsül” (sonsuz ardıcılıq

---

¹ “Əl-Mizan” təfsiri, c. 6, səh. 169. Rəvayət bəhsi, “Maidə” surəsinin 105-ci ayəsinin izahında.

problemi) meydana gəlir və sonsuza qədər silsilələnməni bütün alimlər batil hesab edir.¹

Beləliklə, bu silsilə nəhayətdə sona çatmalıdır ki, birinci səbəbin, yəni “səbəblər səbəbi” və “vacibul-vücut”un öz varlığı onun öz zatından qaynaqlansın, öz varlığında bir başqasına möhtac olmasın. İnsan özünü bu sifətlərlə tanıdığı zaman öz Allahını da tanıyar.

4. Bu hədis “Fitrət” bürhanına da işarə ola bilər. Belə ki, insan hər vaxt qəlbinin, ruhunun dərinliklərinə vardığında fitrətində olan ilahi nur və tövhid onun üçün aşkara çıxır. Bu zaman dəlil-sübutsuz nəfsi mərifətdən ilahi mərifətə çatır.

5. Bu hədis “Allahın sifətləri məsələsi”nə şahidlik edə bilər. Bu mənə da ki, hər kim özünü onda olan mümkün varlıq və yaradılmışların xüsusi sifətləri ilə tanısa, Allahın sifətlərini tanımış olur. Öz məhdud olması ilə Haqq-taalanın məhdud olmadığını kəşf edir, çünki əgər məhduddursa, deməli məxluqdur. Öz faniliyini görərək həmişə var və baqi olan Allahı tanıyır, çünki əgər fanidirsə, deməli xaliq yox, məxluqdur. Həmçinin öz ehtiyacılığı ilə Onun ehtiyacsızlığını, öz zəifliyi ilə onun qüdrətini tanıyır. Bu deyilənlərə həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”nin birinci xütbəsində toxunur:

“...kamil ixtlas isə mümkün varlıqların sifətlərindən onu pak bilməkdir, çünki hər bir sifət vəsf olunandan ayrı olduğunu göstərir, hər bir vəsf olunan da, sifətdən başqa bir şey olduğuna şəhadət verir...”

6. Əllamə Məclisi bəzi alimlərdən bu hədisə dair başqa bir təfsir təqdim edib. Belə ki, Əllamə yazır: “İnsan ruhu lətif olaraq qeyri-maddi aləm olan “Lahuta” məxsusdur. Amma maddi aləm olan “Nasut” aləmində,

---

¹ “Təsəlsül” haqda daha geniş məlumat almaq üçün müraciət edə bilərsiniz: “Quranın mesajı” kitabı, c. 2, səh. 6.

yəni bu dünyada qərarlaşmışdır. Belə ki, on yol ilə Allah-taalanın yeganəlik və rübubiyyətinə dəlalat edir:

1) *Bədənin ixtiyar sahibi ruhdursa, aydın olur ki, varlıq aləmi də ixtiyar sahibinə malikdir.*

2) *Onun yeganəliyi, aləmin də xaliqinin yeganə olmasına dəlalat edir.*

3) *Bir halda ki, bədəninə hərəkət verən qüdrətə malikdir, bu, Allahın qüdrətinə bariz dəlildir.*

4) *Bir halda ki, öz bədənindən xəbərdardır, bu, Allahın hər şeydən xəbərdar olmasına dəlildir.*

5) *Bir halda ki, bədən üzvlərinə hökm etməyə qadirdir, bu, Allahın Öz yaratdıqlarına hökm etməyinin dəlilidir.*

6) *Bir halda ki, bəndənin varlığından əvvəl və sonra var olmuşdur, bu, Allahın əzəli və əbədi olmasına dəlildir.*

7) *Bir halda ki, insan öz nəfsinin həqiqətindən agah deyil, bu, Allahın zatını əhatə edərək həqiqətinin dərkinin mümkün olmamasına dəlildir.*

8) *Bir halda ki, insan ruhunun bədəndə məkanını tanımır, bu, Allahın məkana malik olmamasına bir sübutdur.*

9) *Bir halda ki, ruha toxunmaq mümkün deyil, Allahın toxuna biləcək olmamasına dəlildir.*

10) *Bir halda ki, insanın ruhu və nəfsi görünməzdir, bu, Allahın görünməzliyinə dəlildir.¹*

7. Bu hədisin nəzərə çarpan daha bir təfsiri ondan ibarətdir ki, “Özünü tanıyan yalnız Rəbbini tanıyar”, – cümləsi “qeyri-mümkünlüyə” işarədir. Belə ki, insan öz nəfs və ruhunu tanıya bilmədiyi kimi, Allahı da öz həqiqəti ilə tanıya bilməz.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 58, səh. 99-100.

Sonuncu açıqlama (nəzər) məqsədəuyğun deyil. Amma yuxarıda sadalanan digər izahlar daha münasibdir. Onların hamısının bu zəngin mənaya malik hədisin ümumi məfhumunu çatdırmaq üçün qeyd edilməsinin heç bir maneəsi yoxdur.

Bəli! Hər kim özünü tanısa, öz Rəbbini də tanıyacaq. Özünü tanıma Allahı tanımağa doğru aparən bir yoldur. Şübhəsiz, Allahı tanıma əxlaqi saflaşdırmanın ən mühüm vasitəsi, ruh və qəlbin əxlaqi pisləklərdən paklanmasıdır, çünki Allahın pak zəti bütün kamal və fəzilətlərin mənbəyidir. Buradan aydın olur ki, seyri-sülukun, nəfsi saflaşdırmanın ən mühüm addımlarından biri özünü tanımadır. Ancaq özünü tanıma bir çox maneələrlə müşayiət oluna bilər. Növbəti bəhsimizdə onlara toxunacağıq.

Özünü tanımanın maneələri

Cismin xəstəliklərini müalicə etmənin birinci yolu xəstəlikləri tanımaqdır. Bu dəlilə əsasən, günümüzdə xəstəliklərin varlığını, keyfiyyət və kəmiyyətini müxtəlif analizlər vasitəsi ilə öyrənmək çox asandır. Cərrah, sınmış sümükləri rentgen və ultrasəs aparatlar vasitəsilə müəyyənləşdirdikdən sonra zədələnmiş nahiyələri müalicə edir. Doktor dəqiq müayinə vasitəsi ilə qanda, bədəndə olan qansızmalarla bağlı hər cür xəstəlikləri törədən səbəbləri üzə çıxarır.

Ruhi xəstəlik və əxlaqi aludəliklərlə bağlı da vəziyyət eynilə belədir. Əxlaq ustadları, ruh təbiblərinin köməyi ilə əxlaqi rəziləliklərin köklərini tanımasaq, onları necə müalicə etmək olar?!

Əksər insanlar özlərindəki təhlükəli xəstəlik əlamətlərini belə görməməzlikdən gəlirlər, çünki özlərinə olan sevgiləri o xəstəlikləri etiraf etməyə imkan vermir. Bu həqiqətdən yayınma adətən çox baha başa gəlir. İnsan o zaman etiraf etməyə məcbur olur ki, artıq iş işdən keçmiş olur, müalicə çətinləşir, bəzənsə qeyri-mümkün olur.

Əxlaqi xəstəliklər sahəsində də vəziyyət eyni cürdür. Adətən özünə vurğunluq və sevgi mənfi sifətlərinin tanınmasına, əxlaqi eyiblərin qəbul

edilməsinə mane olur. Əksər vaxtlarda bir çox insanlar özlərinin bəyənilməyən sifətləri haqda cürbəcür açıqlamalar verməyə çalışır, özlərini nöqsansız qələmə verirlər. Nəticədə, bu yanlış bəraətlərlə həqiqəti dərk etmək yollarını öz üzlərinə bağlayırlar.

Özünütanıma və öz eyiblərini etiraf etmə şücaət, əzm və dəmir iradə tələb edir. Əgər belə olmasaydı, insan öz eyiblərinə don geydirməyə çalışmazdı.

Bəli! İnsan bəzən öz eyiblərini bildikdə dəhşətə gəlir və digərləri bu dəhşəti yaşamağa hazır deyil. Öz cismani ağır xəstəliklərini etiraf etməyə hazır olmadıqları kimi. Amma bu həqiqətdən yayınma adətən çox baha başa gəlir. İnsan çətinliklər bahasına da olsa onun qarşısında durmalıdır.

Hər halda özünütanımanın əsl maneəsi özünə vurğunluq, özünübəyənmə və özünü hamıdan üstün tutmadır. Bu pərdələr aradan getməyincə özünütanıma mümkün deyil. İnsan zəif nöqtələrini bilməyincə, özünü tanıya bilməyəcək və əxlaqı saflaşdırma yolu onun üzünə bağlı qalacaq. Böyük din öncülləri tərəfindən təkid edilən xatırlamaları bu iddianın canlı şahidləridir.

Həzrət Peyğəmbərin (s) hədisində oxuyuruq:

“Allah öz bəndəsinə yaxşılıq etmək istədikdə onu dini işlərindən agah edər, dünya işlərində zahid və öz eyiblərini bilən qərar verər”.¹

Həzrət Əli (ə) qısa və mənadolu kəlamında buyurur:

“İnsanın eyiblərinə qarşı nadan olması onun ən böyük günahlarındanıdır”.²

Burada belə bir sual meydana gəlir: insan öz eyiblərini görmək üçün bu xudbinlik hicabını necə qaldıra bilər?

---

¹ “Nəhcül-fəsahe”, səh. 26. Bu mənağa oxşar bir başqa hədis İmam Sadiqdən (ə) “Usuli-Kafi” kitabında qeyd edilib: c. 2, səh. 130.

² “Biharul-ənvar”, c. 74, səh. 419

Feyz Kaşani bu haqda faydalı bir bəhs müzakirə edir. Onun fikrinə əsasən, insanın öz eyiblərini tanıması üçün dörd yol mövcuddur:

1. Nəfsin eyiblərini, əxlaqi ziyanlarını tanıyan bir ustada müraciət etmək lazımdır. Onu öz nəfsinə hakim təyin etsin ki, onun məsləhətlərindən, doğru yol göstərmələrindən faydalansın. Bu bizim zamanəmizdə çox azdır.

2. İmanlı, düzdən danışan bir dost tapıb özünün qoruyucusu təyin etsin ki, onun əhvalını və işlərini nəzarət altında saxlasın. Hər vaxt xoşagəlməz əxlaq nümayiş etdirsə, gizli və ya aşkar eyibni görsə, ona xəbər versin. Tam da bəzi din böyüklərinin buyurduğu kimi:

*“Allah mənim eyiblərimi mənə hədiyyə edən adama rəhmət nazil etsin”.*¹

“Hədiyyə” kəlməsi bu mətləbin əhəmiyyətini qabarıq biruzə verən çox maraqlı ifadədir. Üstəlik bu cür insanlar da çox azdır, çünki adətən dostlar bir-birlərinə çox güzəştlərə gedir, təriflər deyir. Bəzən isə tam əksinə, həsəd üzündən eyibləri olduğunda daha artıq böyüdürlər.

Davud Taiyə² deyirlər: “Niyə camaatdan kənar qaçırsan, onlara yaxınlaşmırsan?”.

Deyir: “Mənim günahlarımı məndən gizlədən insanlarla nə əlaqəm ola bilər?!”.

Dindar insanlar öz eyiblərini bilmək üçün başqalarının nəsihətlərinə ciddi ehtiyac duyurlar. Amma hazırda iş o yerə çatıb ki, bizə nəsihət edən insanlar öyüd verdiyinə və eyiblərimizi bildirdiyinə görə ən nifrət etdiyimiz şəxslərə çevriliblər. Nəinki onların öyüdlərindən xoşlanmırıq, hətta onlarla

---

¹ Bu hədis “Tuhəful-uqul” kitabında İmam Sadiqin (ə) qısa kəlamları bölmündə belə nəql edilir:

أَحَبُّ إِخْوَانِي إِلَيَّ مَنْ أَهْدَى إِلَيَّ عُيُوبِي

“Din qardaşlarımdan arasında mənim nəzərimdə ən sevimli olanı mənim eyiblərimi mənə hədiyyə edəndir”.

² Davud ibn Nəsir Tai hicri 2-ci əsrə aid olan böyük fəqih, zahid və abid hesab olunur. İbrahim Ədhəm və Fəzlin müasiri olmuşdur.

rastlaşmaqdan çəkinirik. Bəhanə gətirərək deyirik ki, “sənin özündə də bu eyib var, filan işləri görürsən”. Bu cür insanlara kin bəsləyirik və nəticədə onların nəsihətlərindən məhrum qalıraq.

3. İnsan öz eyiblərini düşmənlərinin dilindən eşitsin, çünki düşmən insanın bütün bədrəmələrini, eyiblərini diqqətdə saxlayır. Elə bu dəlilə əsasən, bəzən insan yaltaq dostdan daha çox kinli düşməndən faydalanır.

d) İnsan camaatla ünsiyyətdə olsun. Onlarda olan bəyənilməz sifətləri görsün və o sifətləri öz üzərində araşdırıb görsün ki, həmin bəyənilməyən sifətlərə malikdir, ya yox. Ona görə ki, mömin möminin güzgülüdür, insan öz eyiblərini başqalarının eyiblərində görə bilər.

İsa ibn Məryəm (ə) deyirlər: “Ədəbi sənə kim öyrətdi?”.

Buyurur: “Heç kim mənə ədəb öyrətmədi. Lakin cahilin cəhlini gördüm və mənə pis gəldi, mən də ondan uzaq durdum”.

Həzrət Loğmanın (ə) məşhur hekayəsində ondan “ədəbi kimdən öyrəndin?”, – sualını sorduqda, belə cavab verir: “Ədəbsizdən!”.¹

İbadət və dua ruhun inkişaf səbəbidir

Əxlaqı saflaşdırma yolunda atılan addımlardan biri də dua və ibadətdir. Nəfsin təmizlənməsində, əxlaqi fəzilətlərin yaranması və inkişafında ibadətin, duaların təsirli olması üçün hər şeydən öncə ibadətin mahiyyəti ilə tanış olmaq lazımdır. Bu bəhs çox əhatəli və genişdir və böyük şəxsiyyətlər təfsir, əxlaq, fiqh və hədis elmlərində bu barədə geniş izahatlar veriblər.

Bir sözlə, insan ibadətin həqiqətini əldə etmək üçün ibadət sözünün kökü olan “əbd” (عبد) kəlməsi və onun məfhumuna diqqət yetirməlidir. “Əbd” lüğəti mənada o insana deyilir ki, başdan ayağa kimi öz sahibinə bağlı olsun; iradəsi onun iradəsinə, istəkləri onun istəklərinə tabe olsun,

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 5, səh. 112-114.

onun müqabilində özünü hər hansı bir şeyin maliki hesab etməsin, onun itaətində süstlük göstərməsin.

Beləliklə, “ubudiyyət” hər şeyin həqiqi sahibi qarşısında xüzu və təvazökarlığın son dərəcəsini aşkar etməkdir. Bütün bunlardan belə nəticə almaq olar ki, yalnız sonsuz nemət bəxş edən, ikram göstərən kəs “həqiqi məbud” ola bilər və o da Allahdan başqası deyil.

Başqa sözlə desək, “bəndəlik” digər tərəfdən də bir insanın ruhi təkamülü və onun Allaha yaxınlaşmasıdır; Allahın pak zəti qarşısında təslim olmaqdır. İbadət təkcə ruku, səcdə, duruş və oturuş deyil, əksinə ibadətin ruhu şərtsiz olaraq mütləq kamalın, bənzərsiz Zətin və nöqsanlardan pak olanın qarşısında təslim olmaqdır.

Aydın məsələdir ki, belə bir əməl mütləq kamala diqqət ayırmanın ən yaxşı yolu və hər cür pisləklərdən çəkinməkdir, çünki insan özünü öz məbuduna yaxınlaşdırmaqla Onun cəlal və camal nurunun onun vücudunda öz əksini tapmasını istəyir. Necə deyirlər istəyir ki, “Allahın sifətinin təcəllisi” olsun.

İmam Sadiqdən (ə) nəql olunan hədisdə belə buyrulur:

“‘Bəndəlik’ elə bir gövhərdir ki, rübubiyyət onun bətnində gizlənib”.¹

Burada ona toxunulur ki, bəndə ciddi cəhdlə özünü məbudun sifətinə oxşatmağa, cəlal və camal sahibi olan Rəbbinin sifətini özündə əks etdirməyə çalışır. İnsan bəndəlik sayəsində elə bir yerə çatır ki, Rəbbinin izni ilə təkvin aləmində tədbir tökmə və nüfuz etmə qabiliyyəti qazanır, “təkvini” vilayətə sahib olur. Eynilə soyuq və qara poladın atəşdə qızdırılaraq qızarmış və parlaq olduğu kimi. Bu hərarət və nuraniyyət onun öz zətinə yoxdur, əksinə, atəşin sayəsində ona keçərək bu rəngi alır.

---

¹ “Misbahuş-şəriət”, səh. 536; “Mizanul-hikmət”, “Əbd” sözü.

Dediklərimizə sübut olaraq yenə də Qurana müraciət edək və ibadətin əxlaqi fəzilətlərə necə təsir etməsini ayələrdə araşdıraraq:

Tərcümə:

1. *“Ey insanlar! Sizi və sizdən əvvəlkiləri yaratmış Rəbbinizə ibadət edin ki, təqvalı olasınız!”*.¹

2. *“Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib edildiyi kimi, sizə də vacib edildi ki, siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!”*.²

3. *“Quranda sənə vəhy olunanı oxu və namaz qıl. Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər”*.³

4. *“Həqiqətən, insan çox həris yaradılmışdır! Ona bir pislik üz verdikdə fəryad qoparar. Ona bir xeyir nəsib olduqda isə xəsis olar. Namaz qılanlar istisnadır! O kəslər ki, daim namaz qırlar. O kəslər ki, onların mallarında müəyyən bir haqq (pay) vardır”*.⁴

5. *“Onların mallarından sədəqə (zəkat) al. Bununla onları təmizləmiş, pak etmiş olarsan”*.⁵

6. *“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahu zikr etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəlblər yalnız Allahu zikr etməklə aram tapar!”*.⁶

7. *“Ey iman gətirənlər! Səbir (oruc) və dua ilə kömək diləyi, çünki Allah səbir edənlərlədir”*.⁷

Ayələrin təfsiri və nəticə:

Qeyd olunan bütün ayələrdə ibadət, təqva, günahlardan çəkinmə və əxlaqi fəzilətlərin inkişafı arasında yaxın əlaqəni görmək olur. Həmçinin

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə 21.

² “Bəqərə” surəsi, ayə 183.

³ “Ənkəbut” surəsi, ayə 45.

⁴ “Məariç” surəsi, 19-24-cü ayələr.

⁵ “Tövbə” surəsi, ayə 103.

⁶ “Rəd” surəsi, ayə 28.

⁷ “Bəqərə” surəsi, ayə 153.

nəfsi saflaşdırma yolu ilə getmək istəyənlərin Allahın rübubiyyət və pərəstiş qapısından daxil olmaları başa düşmək olur. Allah yolunun yolçuları, islah və təqvaə can atanlar dua və ibadətdən kömək istəməli, öz vücudunun xalis olmayan sifətlərini eşqin qaynar ocağında Allaha görə yandırıb yox etməli, öz vücudlarının misini ibadət kimyası ilə qızıla çevirməlidirlər.

Birinci ayə istisnasız olaraq bütün insanlara müraciət edərək təqva yolunu göstərir və buyurur ki, ***“Sizi və sizdən əvvəlkiləri yaratmış Rəbbinizə ibadət edin ki, təqvalı olasınız!”***.

“Öncə yaradılmışlar”ın qeyd edilməsində məqsəd cahiliyyət dövrünün ərəbləri bütlərə pərəstiş etmələrini öz keçmiş ata-babaları ilə əlaqələndirmələri ola bilər. Yuxarıdakı ayə bu səbəbdən Allahın həm sizin, həm də sizdən öncəkilərin yaradanı olduğunu bəyan edir. Belə ki, O, hər bir nəsnənin xalığı və hər bir şeyin malikidir. Bütlər deyil, yalnız O, ibadətə layiqdir. Əgər Ona xalis bəndə olsan, canında təqva tumurcuqları pöhrələnər. Sənin əxlaqi çirkinliklərin xurafi ibadətindən qaynaqlanır. Bu ayə təqva və ibadətin mütləq rəbitəsini bəyan edir.

Sonrakı ayədə mühüm ibadətlərdən biri hesab olunan oruc ilə təqvanın rəbitəsinə işarə olunur. Buyurulur ki, ***“Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib edildiyi kimi, sizə də vacib edildi ki, siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!”***.

Asanlıqla başa düşmək olar ki, insan oruc halında qəlbində təzə bir nur və səfa hiss edir, özünü yaxşılarla yaxın, pislərdən uzaq bilir. Hətta araşdırmalar onu göstərir ki, Ramazan ayının günlərində oruc tutulan cəmiyyətlərdə cinayətlərin sayı kəskin olaraq azalır. Hüquq mühafizə işçilərinin etiraflarına əsasən, başqa aylara nisbətə Ramazan ayında asudəçiliyə görə geridə qaldıqları işlərini sahmana salırlar. Bütün bunlar aşkar şəkildə onu göstərir ki, insan Allahın bəndəliyinə hər nə qədər yaxın olsa, pisləklərdən bir o qədər uzaq olar.

Üçüncü ayədə isə namaz ilə günah və əxlaqsız işlərdən çəkinməyin rəbitəsinə işarə olunur. Ayədə Həzrət Rəsula (s) örnək qismində xitab

olunur və buyurulur: *“Quranda sənə vəhy olunanı oxu və namaz qıl. Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər”*.

Çirkin işlər, pis əməllər qeyri-əxlaqi hərəkətlərin məcmuəsidir. Bildiyimiz kimi, qeyri-əxlaqi hərəkətlər ləyaqətsiz sifətlərdən qaynaqlanır və hər bir insanın nəfsinin dərinliklərində mövcuddur; həmişə daxili əxlaq xarici əxlaqa təsir edir. Çirkinlik və pisliklərin qarşısını almaqda namazın təsiri də məhz bu dəlilə görədir, çünki namaz öz hərəkət və zikirləri ilə dərin mənaya malikdir. İnsanı gözəl və üstün bir aləmə – uca Allaha yaxınlaşma aləminə daxil edir. Bu yaxınlaşma isə insanı çirkinliklərin, pisliklərin qaynağı olan nəfs və dünyaya ifrat məhəbbətdən uzaqlaşdırır. Elə bu dəlilə əsasən, həqiqi namaz qılanlar daha az günah edirlər. Namaz hər nə qədər mahiyyətə malik olsa, ona nisbət olaraq insan da pisliklərdən uzaq olur. Əxlaq və fəzilət tumurcuqları nəfsinin daxilində daha aşkar görünür.

Dördüncü ayədə qarşıya çıxan çətinliklər barədə dözümsüzlük və sərvət əldə etdikdən sonra xəsislik kimi bəzi əxlaqi rəzilliklərə işarə edildikdən sonra təkcə namaz qılanlar istisna olunur: ***“Həqiqətən, insan çox həris yaradılmışdır! Ona bir pislik üz verdikdə fəryad qoparar. Ona bir xeyir nəsis olduqda isə xəsis olar. Namaz qılanlar istisnadır! O kəslər ki, daim namaz qılarlar”***.

Bu ayə aydın şəkildə sübut edir ki, Allahın pak zatına diqqət, ibadət və dua insanın ruhunu səbirsizlik, paxıllıq kimi əxlaqi rəzilliklərdən qorumaqda əvəzsiz təsirə malikdir.

Beşinci ayədə ruhu paklayan, nəfsi tərbiyələndirən zəkat məsələsinə işarə edilir. Bilirik ki, İslam dinində zəkat mühüm ibadətlərdən biri hesab olunur. Belə ki, Allah-taala buyurur: *“Onların mallarından sədəqə (zəkat) al. Bununla onları təmizləmiş, pak etmiş olarsan”*.

Ayədəki *“Bununla onları təmizləmiş, pak etmiş olarsan”* (تَزَكَّيْهِمْ بِهِ) ifadəsi dəlil olaraq nəfsin paklanma və təmizlənməsinin zəkat vasitəsi ilə əldə olunması həqiqətini aydın surətdə çatdırır, çünki zəkat paxıllığı, dünyapərəstliyi və hərisliyi ruhdan çıxarıb atır. Dostluq, səxavət və zəifləri

himayə etmək kimi pöhrələri qəlb tarlasında cücərdərək yetişdirir. Bu ayə barəsində nəql olunan rəvayət məsələyə daha da aydınlıq gətirir. Həzrət Peyğəmbərdən (s) olan bir hədisdə oxuyuruq:

“Siz halal maldan sədəqə verərkən – Allah da halaldan başqasını qəbul etməz – Allah Öz əli ilə alar, hətta bir xurma dənəsi olsa belə. Sonra Rəhmanın əlində inkişaf edər dağdan böyük olar”.¹

Bu hədisdə dərin bənzətmə və kinayə vardır, belə ki, zəkatın çox əhəmiyyətli olmasını çatdırır. Eyni zamanda zəkatın Allah və mənəviyyatla birbaşa rabitəsini sübut edir.

Altıncı ayədə digər bir mühüm ibadətə, yəni Allahın zikrinə işarə olunur. Onun qəlblərə bəxş etdiyi dərin təsiri haqda söhbət açır. Buyurur ki, ***“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəbləri Allahı zikr etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəblər yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”.***

Qəlbin aramlığı həmişə Allaha təvəkkül etməklə yanaşı maddi nemətlərə, dünya zinətlərinə bağlanmamaqla, hərislik və paxıllıq etməməklə təmin olunur, çünki bu rəzil sifətlər qəlbə olsa, onda aramlıq olmayacaq. Beləliklə, Allahı yad etmək insanı bu kimi rəzilətlərdən uzaq etməkdə dərin təsirə malikdir. Nəticədə aramlıq çiçəkləri onun qəlbinin budaqlarında özünü göstərir.

Daha dəqiq ifadə etsək, əgər yığcam bir şəkildə ruhun narahatlığına, qəlbin iztirab, təşviş və pərişanlığına nəzər salsaq, bunların hamısının əxlaqi rəzilliklərdən qaynaqlandığını görərik. Yalnız Allahı yad etmək bütün bunları aradan apararaq narahatlığı rahatlıq və inamla əvəzləyir.²

Yeddinci ayə namaz və orucun insan ruhunu qüvvətləndirməsinə olan təsirinə toxunur. Buyurur ki, ***“Ey iman gətirənlər! Səbir (oruc) və dua ilə kömək diləyin, çünki Allah səbir edənlərlədir”.***

---

¹ “Səhih-Muslim”, c. 2, səh. 702.

² Daha artıq məlumat, geniş və aydın təhlil əldə etmək üçün “Nümunə” təfsirinin 10-cu cildinə həmin ayənin təfsirinə müraciət edə bilərsiniz.

İslami rəvayətlərdə səbirin mənalardan biri də oruc kimi təfsir olunub.¹ Belə ki, oruc səbirin bariz nümunələrindəndir. Səbir çox geniş mənaya malikdir, həvayi-nəfsin, şeytanın vəsvəsələrinin müqabilində, Allaha itaət yolunda və xoşagəlməz hadisələr qarşısında hər cür duruş gətirməyə şamil olur. İmam Əlidən (ə) nəql olunan hədisdə oxuyuruq ki, Həzrət hər dəfə qarşısına mühüm bir iş çıxdığında namaz qılar, sonra isə *“Səbir və dua ilə kömək diləyin, çünki Allah səbir edənlərlədir”* ayəsini oxuyarmış.² Yəni, *“namaz mənə qüvvət bəxş edir”*.

Bəli, bu ibadətlər təvəkkül, şücaət, səbir və dirəniş kimi mühüm fəzilətləri insanın vücudunda oyadır. Onu qorxaqlıq, zəiflik, iztirab, nigarançılıq, acizlik və dünyapərəstlik kimi əxlaqi rəzilliklərdən uzaq edir. Bu minvalla insanın vücudunda əxlaqi fəzilətlərdən mühüm olanları dirildərək rəzillikləri də öldürür.

Nəticə:

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə alırıq ki, ibadət müxtəlif cəhətlərdən əxlaqi paklaşdırmada dərin təsirə malikdir. Onları bir neçə cəhətdən xülasə etmək olar:

1. Yaradılışın başlanğıcına diqqət etmək, Allahı insan həyatının hər anında hazır bilmək insanın öz əməl və rəftarını nəzarətdə saxlamasına, öz nəfsi istəklərini kontrol etməsinə səbəb olur, çünki aləm bütünlükdə Allahın nəzarətindədir və Onun hüzurunda günah etmək, əyri yola getmək əsl nankorluqdur.

---

¹ “Məcməul-bəyan” təfsiri, c. 1, “Bəqərə” surəsinin 45-ci ayəsinin təfsiri. Bu ayə bəhs etdiyimiz ayənin oxşarıdır. “Burhan” təfsiri, c. 1, səh. 166, “Bəqərə” surəsinin 153-cü ayəsinin təfsiri. İmam Sadiqdən (ə) rəvayət olunur ki, “Səbir və dua ilə kömək diləyin” - *“اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ”* ayəsinin təfsirində buyurur: “Səbir, həmin orucdur”, “Biharul-ənvar”, c. 93, səh. 294.

² “Usuli-Kafi”, “Əl-Mizan” təfsirinin nəqlinə əsasən, c. 1, səh. 154.

2. İbadətlərdə, xüsusilə dualarda qeyd olunan Allahın cəlal və cəmal sifətlərinə diqqət yetirmək razü-niyaz edən bəndəni bu ali sifətləri öz ruh və canında əks etdirməyə, nəticədə əxlaqi təkamül yolunda olmağa sövq edir.

3. Məada, yəni böyük məhkəməyə diqqətli olmaq insan ruhu və cisminin paklanmasında güclü çəkindirici təsirlərə malikdir.

4. İbadətlər, dualar qəlb rahatlığı və özünəməxsus qaydalarla yerinə yetirilsə, sözlə ifadə edilə bilməyəcək qədər nuraniyyət bəxş edir. Elə bir nuraniyyət ki, əxlaqi rəzilliklər onun qarşısında qətiyyənlə davam gətirə bilməz. Həmin səbəbdən insanın hüsur qəlbə yerinə yetirdiyi bir ibadət onu yaxşılıqlara yaxınlaşdırır.

5. Duaların məzmunu çox zəngindir; əxlaqi təlimlər, Allaha aparan seyri-süluk yollarının bəyanı ilə doludur, belə ki, onlara qarşı diqqətli olmaq insana bu zəmində böyük dərslər bəxş edir. Özünütərbiyə aşıqları və Allah yolunun yolçuları ibadət yolu ilə özlərini yüksək hədəflərə çatdırmaqla bilirlər. Duasız, ibadətsiz, razü-niyazsız hansısa bir məqama çatmaq olmaz.

Ruhun saflaşdırılmasında ibadətin rolu

İslami hədislərdə bu məsələ aydın şəkildə izah olunub. Belə ki, bu barədə olan bütün hədislərin şərhə özü bir müstəqil kitabdır. Onlardan çox az bir hissəsini sizə təqdim edirik.

1. Hökmlərin fəlsəfəsindən söz açan bütün hədislərdə ilk olaraq nəfs və ruhun saflaşmasında ibadətin rolu məsələsi müzakirə olunur. O cümlədən həzrət Əlinin (ə) qısa kəlamlarında belə buyrulur:

*“Allah-taala imanı qəlbi şirkdən təmizləmək üçün vacib buyurdu, namazı isə təkbəbürdən qurtulmaq üçün vacib etdi. Zəkatı ruzinin səbəbi qərar verdi. Orucu isə ixləsə inkişafı üçün bir vasitə etdi...”*¹

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, 252-ci hikmət.

Bu mənanın oxşarını azacıq fərqlə İslamın əziz xanımı həzrət Fatimənin (ə) xütbəsində də görmək olar:

“Allah imanı sizin şirkdən təmizlənməyiniz üçün qərara aldı, namazı qəlblərin təkəbbürdən təmizlənməsi üçün buyurdu. Zəkatı nəfsin (paxıllıq, hərislik və dünyapərəstlikdən) azad olma və ruzinin artma vasitəsi etdi. Orucu niyyəti xalis etmək üçün təyin etdi”.¹

2. Namazla bağlı Allah Rəsulundan (s) nəql olunan məşhur bir hədisdə həzrət namazı insanın evinin önündən axan saf sulu bir çaya bənzədir ki, insan o çayda gündə beş dəfə yuyunur. Belə olan halda təbii ki, onda heç bir çirk qalmaz. Məhz bu hədis də həmin iddianı sabit edir.²

Elə bu tərtiblə hər bir ibadət barəsində müsbət təsirlər qeyd olunub. Bütün bunlar insan nəfsinin saflaşdırılmasında ibadətin təsirinə birbaşa olaraq şahidlik edir.

3. Başqa bir hədisdə Həzrət Əli ibn Musa ər-Rzadan (ə) ümumi şəkildə ibadətin təsiri haqda bunları oxuyuruq:

“Əgər kimsə “Nə üçün Allah insanlara ibadət əmrini vermişdir?”, – deyə soruşsa (“məgər Onun bizim ibadətimizə ehtiyacı var?”, – desə), cavabında deyilsin ki, bu, Allahı unutmaq, Onun qarşısında ədəbi tərk etməmək, yaxşılıqlara əmr və pisliklərdən çəkəndirmədən qafil olmamaq üçündür. Bütün bunlar insanların islahı və möhkəmlənməsi üçündür. Əgər camaat ibadəti tərk etsə, uzun bir zaman keçər (və Allahı yad etməyi unudarlar). Bununla da onların qəlbləri daşlaşar”.³

Bu hədisdən anlaşılır ki, Allah-taalaya ibadət qəlbi oyadır, ruhu xəbərdar edir. Eyni zamanda, daxili və xarici islahın əsası sayılan Allahı xatırlamağa səbəb olur.

---

¹ “Həzrət Fatimə Zəhranın (ə) həyatı” kitabına müraciət edin.

² “Məhəccətul-bəyza”, c. 1, cəh. 339.

³ “Uyuni-əxbarir-Rza (ə)”, “Nurus-Səqəleyn” təfsirinə istinadən. c. 1, səh. 39, hədis: 39.

4. Həzrət Əli ibn Musa ər-Rzadan (ə) nəql olunan başqa bir hədisdə namazın təsirlərini sayarkən belə buyurur:

“İbadətin gecə-gündüz davamlı olaraq Allahı zikr etməyə səbəb olmasından əlavə, bəndə öz mövlasını, tədbir tökənini, xaliqini unutmadıqca, Allahın nemətləri onu məstliyə və qürura düşər etmədikcə, günah və tüğyana əl atmaz. Allahı xatırlamaq və Onun qarşısında ibadətdə dayanmaq insanı günahdan çəkindirir və müxtəlif fəsadlara düşməyə mane olur”.¹

5. Başqa bir hədisdə İmam Sadiqdən (ə) namazın təsirləri və onun qəbulolma şərtləri barədə belə nəql olunur:

“Kim namazının qəbul olub-olmamasını bilmək istəsə, baxsın görsün ki, namazı onu çirkinliklərdən çəkindirib, yoxsa yox. Namaz hər nə qədər onu çirkinliklərdən çəkindirib, bir o dədər də qəbul olunmuş sayılır”.²

Bu hədis aydın surətdə göstərir ki, düzgün və kamil namaz əxlaqi məsələlər, yaxşılıqlara dəvət və pisliklərdən çəkəndirmə ilə birbaşa rabitəyə malikdir. Namazlarında bu təsir və xüsusiyyətlərin olmadığı insanlar namazın yalnız zahirini yerinə yetirirlər. Başqa sözlə desək, bu namazlar qəbul olunmuş yox, ancaq boynuna düşən vəzifəni icra etməkdir.

6. Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunan hədisdə orucun fəlsəfəsi barədə oxuyuruq:

“Oruc, nəfsi istəkləri və heyvani təbiətə malik olan şəhvəti öldürür və onun tüğyanının qarşısını alır. Orucda qəlbin səfəsi, bədən üzvlərinin paklığı, insanın daxili və xarici inkişafı, nemətlərə şükür etmək, yoxsullara ehsan, təvazökarlıq və gözyaşları var. Allaha pənah aparmaq, dünyaya

---

¹ “Vəsailuş-şiə”, c. 3, səh. 4.

² “Məcməul-bəyan” təfsiri, c. 8, səh. 285 – “Ənkəbut” surəsinin 45-ci ayəsinin təfsirində.

bağlılığı sındıran bir səbəb, günahların azalması və yaxşılıqların çoxalması üçün əvəzsiz bir vasitədir. Orucda daha çox faydalar vardır”.¹

Bu hədisdə orucun on dörd müsbət təsiri qeyd edilir, belə ki, fəzilət sifətləri və əxlaqi feillər toplusudur.

7. Bəhsimizi İmam Əlidən (ə) nəql olunan digər bir hədis ilə sona çatdırırıq.² Həzrət buyurur:

*“İbadətdə davamlılıq səadətə çatmağın dəlilidir”.*³

Beləliklə, səadətə çatmaq istəyənlər Allah-taalaya ibadət etməlidir!

Nəticə:

Yuxarıdakı hədislər və bu zəmində tanınmış hədis kitabları çərçivəsində bizə çatmış başqa hədis və rəvayətlər çox həcmli olduğu üçün onların hamısını nəql etməkdən yayındıq. Onların hamısı ibadətlə ruhun təmizlənməsi, qəlbin səfası və nəfsin saflaşdırılması arasında olduqca yaxın rabitəni aydın şəkildə əks etdirir. Əsasən ibadət nə qədər xalis, riyasız, qaydası və qəlbin hazırlığı ilə həyata keçsə, təsiri də daha güclü olacaq. Bu məsələ də tam aydınlığı ilə bəllidir ki, insan ibadəti xalis, qəlbin hazırlığı ilə yerinə yetirəndə qəlbində bir saflıq və nuranilik hiss edir, yaxşılıqlara meyili artır, pisliklərə nifrəti artmağa başlayır, özünü Allaha yaxın bilir, təvazökarlıq ruhunu, bəndəlik və haqq qarşısında təslim olmağı öz qəlbində oyadır.

Bir məqama diqqət yetirilməlidir ki, bütün ibadətlər müştərək bir təsirə malikdir və eyni zamanda hər birinin də özünəməxsus xüsusi bir təsiri var. Müştərək olan təsirlər ruhun təvazökarlığının inkişafı, qəflətin tərkı, haqq qarşısında ixlas və təslim, ayıqlıq və oyaqlıq və s.dır. Amma xüsusi təsirləri sözügedən hər bir ibadətin özünə münasib olur. Namaz çirkinlikdən,

---

¹ “Biharul-ənvər”, c. 93, səh. 254.

² Bu mövzu ilə daha ətraflı maraqlanmaq istəyənlər “Vəsailuş-şiə” kitabının ilk fəsillərinə, “ibadət” bölümünə və “Biharul-ənvər” kitabına müraciət edə bilər.

³ “Qurərul-hikəm”, hədis: 5147.

pislikdən çəkindirir. Oruc iradəni möhkəmləndirir və nəfsi istəkləri ağılın nəzarəti altına almağa kömək edir. Həcc insanı dünyaya bağlılıqdan, onun zinətlərindən azad edir. Zəkat paxıllığı, hərisliyi, dünyapərəstliyi azaldır.

Allahın zikri insan qəlbinin aramlıq tapmasının səbəbidir, hər bir zikr insanı Allahın cəlal və camal sifətlərindən biri ilə agah edir, onu haqq ilə həmahəngliyə sövq edir.

Bu ardıcılıqla, hər kim bütün sözügedən ibadətləri yerinə yetirsə, həm ümumi təsirlərdən bəhrələnər, həm də ibadətlərin xüsusi təsirlərindən faydalanar. Beləliklə, həmin ibadətlərin işığında əxlaqi fəzilətləri öz vücudunda inkişaf etdirər. Bizim Allah qarşısında ibadət və dualarımız özünütərbiyə yolunda təsir buraxan addımlardan biridir. Bu şərtlə ki, ibadətin ruhu və fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olaq və təkcə onun zahiri ilə kifayətlənməyək. Əlbəttə, gələcək bəhslərimizdə çox əhəmiyyətli mövzu olduğu üçün Allahın zikri haqda ayrıca söhbət açacağıq.

Allahı yad etmək və ruhun inkişafı

Əxlaq alimləri Quran və islami rəvayətləri rəhbər tutaraq zikri ibadətin çox əhəmiyyətli tərkib hissəsi hesab edib, ruh və nəfsin saflaşmasında, oyanışda, düşüncədə və nəfsi paklamada böyük əhəmiyyətə malik olmasını qeyd ediblər. Həmçinin seyri-süluk mərhələlərinin hər biri üçün müxtəlif zikrlər bildiriblər. Məsələn, tövbə mərhələsində “Ya Gəffar” zikrinə əhəmiyyət verməyi, nəfsi mühasibə mərhələsində “Ya Həsib” və ilahi rəhməti cəlb etmə mərhələsi üçün isə “Ya Rəhman”, “Ya Rəhim” və bu kimi zikrlər qeyd ediblər. Bu zikrlər insanın müxtəlif halları və keçdiyi yollar ilə mütənasibdir. Amma bu zikrlər, əslində, təkcə müəyyən mərhələyə daxil olmaq üçün yox, mütləq olaraq istənilən halda faydalıdır.

Allahın zikri ən böyük ibadətlərdən, ən gözəl xeyirlərdəndir; nəfsin vəsvəşələrinin həmləsi və şeytanın nüfuzu qarşısında ən böyük sipərdir. Xudbinlik, qürur və bu kimi səadətə çatmağın maneəsi olan pərdələri aradan

qaldırır; insanı qəflət yuxusundan oyadır və səadətinə təhlükə olan maneələrdən xəbərdar edir. Allahın zikri ruh və qəlbin üzərinə yağaraq həyat bəxş edən yağış damlaları kimidir. Bu damlalar növbənöv fəzilət və təqva toxumlarını qəlblərdə cücərdir. Bu ibadətin barəsində nə qədər də danışılrsa yenə də azdır.

İncə məqamları vurğuladıqdan sonra Qurana müraciət edək və Allahı zikr etməyin əhəmiyyətini orada araşdıraq:

Tərcümə:

1. *“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəblələri Allahı zikr etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəblələr yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”.*¹

2. *“Və (vaxtı-vaxtında) namaz qıl. Həqiqətən, namaz çirkin və pis əməllərdən çəkindirər. Allahı zikr etmək şübhəsiz ki, daha böyükdür. Allah nə etdiklərinizi bilir!”.*²

3. *“Mən, həqiqətən, Allaham. Məndən başqa heç bir (həqiqi) tanrı yoxdur. Mənə ibadət et və Məni anmaq üçün namaz qıl!”.*³

4. *“Sən və qardaşın möcüzələrimlə gedin və Məni zikr etməkdə zəiflik göstərməyin!”.*⁴

5. *Hər kəs Mənim öyüd-nəsihətimdən (Qurandan) üz döndərsə, güzəranı daralar və Biz qiyamət günü onu məhşərə kor olaraq gətirərik!”.*⁵

6. *“Səhər-axşam Rəbbinin razılığını diləyərək Ona ibadət edənlərlə birlikdə özünü səbirli apar. Fani dünyanın bər-bəzəyinə xatir nəzərlərini onlardan çevirmə. Qəlbini Bizi xatırlamaqdan qafil etdiyimiz, nəfsinin istəklərinə uyan və işində ifrata varan bir kimsəyə itaət etmə!”.*⁶

---

¹ “Rəd” surəsi, ayə 28.

² “Ənkəbut” surəsi, ayə 45.

³ “Taha” surəsi, ayə 14.

⁴ “Taha” surəsi, ayə 42.

⁵ “Taha” surəsi, ayə 124.

⁶ “Kəhf” surəsi, ayə 28.

7. *“Sən də Bizim zikrimizi rədd edib dünya həyatından başqa bir şey istəməyənlərdən üzünü yana çevir!”*.¹

8. *“Ey iman gətirənlər! Allahı çox zikr edin! Onu səhər-axşam təqdis edib şəninə təriflər deyın! Sizi zülmətdən nura çıxartmaq üçün mələkləri ilə birlikdə sizə mərhəmət bəxş edən Odur. Allah möminlərə rəhm edəndir!”*.²

9. *“Şübhəsiz ki, şeytan içki və qumarla aranızda ədavət və kin salmaqdan və namaz qılmaqdan ayırmaq istər. Artıq bu işə son qoyacaqsınız mı?”*.³

10. *“(Bu nur) Allahın, tikilib ucaldılmasına və içində Öz adının zikr edilməsinə izn verdiyi evlərdədir. Orada səhər-axşam Ona təriflər deyirlər. O kəslər ki, nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi bir gündən qorxarlar”*.⁴

Ayələrin təfsiri və nəticə:

Birinci ayədə söhbət Allahın yad edilməsinin qəlb rahatlığına olan təsirindən gedir. Elə bir rahatlıq ki, insanı büdrəmələrdən çəkindirir və əxlaqi fəzilətləri aşılایır və buyurur: *“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahı zikr etməklə aram tapmışdır”*. Sonra isə həmin mənanı ümumi bir qayda kimi bəyan edir: *“Bilin ki, qəlblər yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”*.

Bu misilsiz rahatlıq ona görədir ki, bəzi hallarda gələcəklə bağlı olan qaranlıq və gizliyə aradan qaldırır. Məsələn, nemətlərin əlindən çıxması, xəstəliklərin əlində əsir qalması, çarəsizlik, bacarıqsızlıq və bu kimi gələcəklə bağlı narahatlıqları aradan qaldırır. Bəzi hallarda isə insanın

---

¹ “Nəcm” surəsi, ayə 29.

² “Əhzab” surəsi, 41-43-cü ayələr.

³ “Maidə” surəsi, ayə 91.

⁴ “Nur” surəsi, 36-37-ci ayələr.

həyatının keçmiş qaranlıq səhifələri onun fikrini özünə cəlb edir. Bu halda da dünyapərəstlik, dünyaya bağlılıq, zənnə qapılmaq, vahimələr, ölüm qorxusu və s. qəlb rahatlığına mane olan amillər ola bilər. Paxıllıq, həsəd, hərislik və bu kimi səbəblər də insanın rahatlıq tapmasına əngəl olur.

Kərim, Rəhman, Rəhim, Xaliq, Rəzzaq və Bağışlayan olan Allahı yad etmək qəlbə aramlıq bəxş edir. O Allahı ki, hər bir çətinlik Onun qüdrəti qarşısında asan, hər bir dolaşq iş Onun iradəsi ilə sadədir.

Bəli, belə bir Allahı yad etmək qəblərin rahatlıq amili, əxlaqi fəzilətlərin inkişaf səbəbidir. Bir məsələyə diqqət etmək lazımdır ki, xatircəm və arxayın nəfs həmin nəfstdir ki, Allah-taala ona xitab edərək belə buyurur: ***“Ey arxayın və xatircəm nəfs! * Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən! * (Əməlisaleh) bəndələrimin sıralarına daxil ol! * Cənnətimə daxil ol!”***.¹

İkinci ayədə namazın insanı çirkin və pis işlərdən çəkindiriyi qeyd olunduqdan sonra buyurulur: ***“Allahı zikr etmək şübhəsiz ki, daha böyükdür”***.

Allahın yad edilməsi namazın ruhudur, ruh isə vücudun ən şərəfli hissəsidir. Əgər namaz çirkin və pis əməllərin tərk olunmasına səbəb olursa, bu ancaq Allahın zikri sayəsində həyata keçir, çünki Allahı yad etmək insanı bütün vücudunu qərq edən nemətlər ağışuna atır. Bu nemətləri xatırlamaq insanı itaətsizlikdən çəkindirir və günah etməkdən utandırır. Başqa bir tərəfdən, onu Qiyamət gününü xatırlamağa, ilahi ədalət məhkəməsini yada salmağa vadar edir. İnsan özünü Haqqın böyük məhkəməsində hiss edir, öz əməl dəftərini hazır görür. Cəza məmurlarını cəza üçün, rəhmət mələklərini Allahın yaxşı bəndələrini cənnətdə qarşılamaq üçün hazır olmalarını müşahidə edir. Məhz bu da günahı tərk etməyə və əxlaqa zidd olan əməllərdən uzaq olmağa səbəb olur.

---

¹ “Fəcr” surəsi, 27-30-cu ayələr.

Bəzi təfsirçilərin *“Allahı zikr etmək şübhəsiz ki, daha böyükdür”* cümləsi haqda qeyd etdiklərinə əsasən, burada Allahın zikrinin ən yaxşı əməl və ibadət olmasına toxunulur.

Başqa bir ehtimal isə *“Allahı zikr etmək şübhəsiz ki, daha böyükdür”* ayəsində bəndələrin Allahı yad etməsinin müqabilində Allahın Öz bəndələrini yad etməsidir.¹

Allah-taalanın bu xatırlaması insanı ən yüksək ali dərəcələr olan bəndəliyə sövq edir. Amma birinci ehtimal ayənin mənası ilə daha uyğundur.

Üçüncü ayə Həzrət Musa ibn İmrana (ə) olunan ilk vəhydən söhbət açır. Belə ki, müqəddəs Tur torpağı Əymən vadisində bir ağacdən ilahi mesajı eşidir: ***“Mən, həqiqətən, Allaham. Məndən başqa heç bir tanrı yoxdur. Mənə ibadət et və Məni anmaq üçün namaz qıl!”***.

Bu ayədə namazın əsl fəlsəfəsi Allahı zikr etmək hesab olunur. Allah-taalanın Musaya (ə) ilk vəhyi Allahın zikrinə diqqətli olmaq haqda olub və bu, zikrin fəvqəladə əhəmiyyətinə görədir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, namaz və Allahı zikr etmək məsələsi bilavasitə tövhid bəhsindən sonra qeyd edilib.

Dördüncü ayədə müraciət Həzrət Musaya (ə) və onun qardaşı Həzrət Haruna (ə) ünvanlanır. Həzrət Musaya (ə) peyğəmbərlik veriləndən və Fironla mübarizəyə hazır olması əmr olunandan sonra belə buyrulur: *“Sən və qardaşın möcüzələrimlə gedin və Məni zikr etməkdə zəiflik göstərməyin”*.

Sütlük və tənbellik etmədən Allahı yad etmək əmri Firon kimi zalım, təcavüzkar biri ilə mübarizədə çox dərin mənə kəsb edir. Bu, Allah zikrinin insanda qoyduğu təsirin necə qüdrət, qüvvət və şücaətə malik olduğunu göstərir. Eləcə də insana mübarizə üçün qüvvət və qabiliyyət bəxş edir, elə bu zamanda ona öhdəlik olaraq əmr verilir.

---

¹ “Məhəccətul-bəyza”, c. 2, səh. 266.

“Fi Zilalil-Quran” təfsiri bu ayənin izahında yazır: “Allah-taala Musa (ə) və Haruna (ə) buyurur ki, Məni yad etmək sizin iş vəsiləniz, kəsici silahınız, arxalanacağınız bir dayağınızdır”.¹

Bəzi təfsirçilər bu ayədə olan “zikir” sözünü peyğəmbərliyə dəvət mənasında, bəziləri mütləq olan əmr və fərman, bir qismi isə “Allahı yad etmək” kimi təfsir edib. İstənilən halda, bu təfsirlər arasında heç bir ziddiyyət yoxdur və deyilən fikirlərin hamısı bir yerdə ayəyə şamil oluna bilər.

Ayındır ki, Allah Rəsulu (s) Allahı xatırlasa, Ondan qüvvət alsın, peyğəmbərliyinin təbliğində və Onun göstərişlərinə itaətdə də çalışsın olacaq.

Beşinci ayədə Allahın zikrinin tərk olunmasının bəzi təsirləri qeyd olunur. Buyurulur ki, ***“Hər kəs Mənim öyüd-nəsihətimdən (Qurandan) üz döndərsə, güzəranı daralar və Biz qiyamət günü onu məhşərə kor olaraq gətirərik!”***.

Bu cür insanların dünyadakı əzabı güzəranlarının sıxıntılı olması, axirət əzabları isə məhşərdə kor olmalarıdır.

Bəzən məişət sıxıntısı ona görədir ki, insanın qazancı az olur. Bəzən isə çox qazanc əldə etməsinə baxmayaraq paxıllığa, hərisliyə, tamahkarlığa görə həyat səhnəsi onun üçün məşəqqətə çevrilir. Başqalarının ondan yararlanması üçün evinin qapısının açıq olmasını istəmir, yoxsulları öz dolanışığına şərik etməyə hazır deyil. İmam Əli (ə) bu haqda gözəl buyurur:

“Paxıl varlılar dünyada yoxsullar kimi həyat sürər, axirətdə varlılar kimi hesab-kitab olunurlar”.²

---

¹ “Fi Zilalil-Quran” təfsiri, c. 5, səh. 474.

² “Biharul-ənvar”, c. 69, səh. 119.

Əksər varlılar Allahdan xəbərsiz olan hərislərdir. Həmin bu hərislik onları həmişə narahatlığa, nigarançılığa düşür edir. Aşır-daşır sərvətləri onlara rahatlıq vermir.

Görəsən onlar Qiyamətdə niyə məhşərə kor gələcəklər? Mümkündür ki, o biri dünyanın hadisələri kamil surətdə bu dünyanın hadisələri ilə sıx əlaqədə olmuş olsun. Allahın zikrindən qafil olanlar öz gözlərini bu dünyanın həqiqətlərinə yumub, dünyada hər yönümüzü əhatə edən Haqqın ayələrini görməzliyə vurublar. Elə həmin səbəbə görə Qiyamət günü məhşər səhnəsinə kor olaraq daxil olacaqlar.

Allahın zikrində məqsəd nədir?

Bir çox islami hədislərdə Allahın zikri “həcc” mənasında, bəzilərinə isə İmam Əlinin (ə) vilayəti mənasında təfsir olunub.

Aydın məsələdir ki, bunlardan hər biri daha geniş mənaya sahib olan Allah zikrinin nümunələrindən bir nümunədir. Həcc, Allahı toplum şəklində yad etməyin bir nümunəsidir. Allahın xüsusi bəndəsi olan İmam Əlinin (ə) vilayəti də insanı Allahı yad etməyə doğru cəlb edir.

Altıncı ayə Həzrət Peyğəmbərə (s) xitab edərək, onu qəlbləri Allahı zikr etməkdən qafil olan insanlardan uzaq durmağa çağırır və səhər-axşam Allahı yad edən insanlarla birgə olmağa dəvət edir: ***“Səhər-axşam Rəbbinin razılığını diləyərək Ona ibadət edənlərlə birlikdə özünü səbirli apar. Fani dünyanın bər-bəzəyinə xatir nəzərlərini onlardan çevirmə. Qəlbini Bizi xatırlamaqdan qafil etdiyimiz, nəfsinin istəklərinə uyan və işində ifrata varan bir kimsəyə itaət etmə!”***.

Aydın məsələdir ki, Allah-taala dəlilsiz heç kimi Özünü yad etməkdən qafil olmaq kimi bir cəza ilə cəzalandırmaz. Bu cəza haqqa düşmən olanlar üçün nəzərdə tutulub və inadkar, təkəbbürlü, yaxud kor-koranə haqqa düşmən olub təəssübkeşlik edənlərə şamil olunur.

Beləliklə, qəlblərin qafil olmasının səbəbi tamamilə Allahı yad etməkdən əl çəkənlərin öz küfr əməllərinə görədir. Bu səbəbdən, burada heç bir məcburiyyət yoxdur. Bu qafil olan dəstə öz nəfsani istəklərinin ardı ilə

gedənlərdir, əməlləri ifrat və təfritə aludə olanlardır. Elə buna görə, ayənin sonunda buyrulur ki, ***“Nəfsinin istəklərinə uyan və işində ifrata varan bir kimsəyə itaət etmə!”***.

Sözəgədən ayədən anlaşılır ki, Allahı yad etməkdən qafil olmaq insanın əxlaqında təsir qoyaraq onu nəfsi azgınlığa, ifrata sürükləyir.

Bəli, insanın ruhu ya Allah ilə dolu, ya da nəfsli istəklərlə! Bu ikisinin bir yerdə olması mümkün deyil. Nəfsi istəklərə aludə olmaq öz mənbəyini Allahdan və onun yaratdıqlarından qafil olmaqdan alır. Nəfsi istəklərə aludə olmaq bütün əxlaqi dəyərlərə laqeyd olmaq deməkdir və sonda insanı özündən ayıraraq hər şeydən qafil edir.

Nəfsi istəklərinə tabe olan bir insan öz şəhvetini doyurmaqdan başqa bir şey haqda düşünmür. Rəhm, həya, fədakarlıq və bu kimi məfhumlar onun üçün əhəmiyyət kəsb etmir.

Yeddinci ayədə yenə də Həzrət Peyğəmbərə (s) xitab olunur və onu Allahı yad etməyənlərdən uzaq durmağa çağırır və buyurur: ***“Sən də Bizim zikrimizi rədd edib dünya həyatından başqa bir şey istəməyənlərdən üzünü yana çevir!”***.

Bir qrup təfsirçi bu ayədə keçən “Allahın zikri” ifadəsinin Qurani-kərim olduğunu bildiriblər. Digəri isə bu ifadənin əqli və məntiqi dəlillərə işarə etdiyini iddia edirlər. Bəzi təfsirçilər də burada imanın nəzərdə tutulduğunu vurğulayırlar. Ancaq ayənin zahirinə əsasən, Allahın zikri geniş bir məfhumu əhatə edir. Bu səbəbdən, deyilənlərin hamısına şamil oluna bilər.

Başqa bir qrup isə belə güman edir ki, bu ayə cihadın tərk olunmasına dəvət edir, lakin cihad ayəsinin nazil olması ilə hökmdən düşərək nəsx olunub. Buna baxmayaraq, burada qüvvədən düşən hökmdən, yəni nəşxdən söhbət gedə bilməz. Əksinə, burada Allahı zikr etməkdən qafil olanlara qarşı laqeyd olmaq və onlarla birgə olmamaq nəzərdə tutulur. Bu ayə xüsusi şərtləri olan cihad məsələsi ilə heç cür uyğunluq təşkil etmir. Bu ayədə dünyapərəstliklə Allahın zikrindən üz çevirmə arasında olan rabitə

aşkar surətdə öz əksini tapır. Bu minvalla, Allahı zikr etməyin təsiri ilə əxlaqi fəzilətlərin inkişaf etməsini və onun tərk edilməsi ilə rəzilliklərin meydana gəlməsini açıq-aydın bəyan edir.

Səkkizinci ayədə bütün möminlərə müraciət olunur və onların hamısı Allahı zikr etməyə dəvət olunur. Bu əməli zülmətdən çıxmağa və nura qovuşmağa bir vasitə bilir və buyurur: ***“Ey iman gətirənlər! Allahı çox zikr edin! Onu səhər-axşam təqdis edib şəninə təriflər deyin! Sizi zülmətdən nura çıxartmaq üçün mələkləri ilə birlikdə sizə mərhəmət bəxş edən Odur. Allah möminlərə rəhm edəndir!”***.

Möminlərə Allahın zikri barədə geniş şəkildə əmr edildikdən, Onun pak zatını gecə-gündüz daim uca tutaraq şəninə təriflər deməyə göstəriş verdikdən sonra Allahın rəhmətindən, mələklərin duasından xəbər verir. Onu nəticəsi isə qaranlıqlardan çıxmaq və aydınlığa qovuşmağı qeyd edir. Məgər elə bizim də axtardığımız da bu deyilmi?! Allahın zikri insanın daxilində əxlaqi rəzilliklər zülmətlərini yarmaqda dərin təsirə malik deyilmi? İnsanı tədricən əxlaqi fəzilət və səciyyələri zəifləndirmirmi?

“Əl-Mizan” təfsirində qeyd olunur ki, sonuncu ayə həqiqətdə keçmiş ayələrdə buyurulan “çox zikr” əmrinin səbəbini bəyan edir. Bu da iddiamıza bir şahiddir.¹

“Çox zikir” ifadəsi dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Bəzilərinin rəyinə görə, bu, Allahı heç vaxt unutmayın anlamına gəlir. Digərləri iddia edirlər ki, burada gözəl adları, sifətləri zikr etmək nəzərdə tutulur. Bir qism araşdırmaçılar isə bir rəvayətə əsaslanaraq bu ifadəni “dördlük zikri” (تسبيحات اربعه) mənasında qəbul edib onu üç dəfə təkrar deməyi məqbul hesab ediblər. Bu zikr Həzrət Fatimənin (ə) təsbihi kimi də tanınır.

---

¹ “Əl-Mizan” təfsiri, c. 16, səh. 329. Sözügedən ayənin təfsirində.

İbn Abbas belə deyir: *“Allahın buyurduğu hər bir əmrin həddi-hüdudü var. Üzürlü hallarda qüvvədən düşür, lakin Allahın zikridir ki, onun heç bir məhdudiyyəti yoxdur və heç bir üzrə görə də tərk edilməz”*.

İstənilən halda, “Çox zikir” (زکّر کثیر) geniş mənaya malikdir və deyilənlərin hamısını özündə əks etdirə bilər.

Bəs bu ayədə keçən “zülmət” və “nur” ifadələri dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Bu barədə də müxtəlif təfsirlər qeyd edilib. Bəziləri küfr qaranlığından iman nuruna çıxmaq, bəziləri dünyanın maddi zülmətindən ruhaniyyət və mənəviyyətin nuruna çıxmaq, bəziləri isə günahın zülmətindən itaətin nuruna qovuşmaq kimi təfsirlər irəli sürüblər. Burada da aydındır ki, qeyd edilən təfsirlərin heç biri digəri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Bütün deyilənlərə əlavə olaraq əxlaqi rəzilliklərdən çıxıb əxlaqi fəzilətlərə qovuşmaq da həmçinin bura şamil olunur və bu, Allahın zikrinin ən mühim təsirlərindən biridir.

Doqquzuncu ayədə söhbət şərab və qumar düşgünlüyündən söhbət açılır və buyrulur: ***“Şübhəsiz ki, şeytan içki və qumarla aranızda ədavət və kin salmaqdan və namaz qılmaqdan ayırmaq istər. Artıq bu işə son qoyacaqsınız mı?”***.

Bu ayədə qumar və şərabın üç fəsadı qeyd olunur. Düşmənliyin yaranması, Allahın zikri və namazdan yayınma. Bu təbirlərdən çox yaxşı anlaşılır ki, Allahın namaz və bu kimi zikrlərlə yad olunması camaat arasında dostluq, məhəbbət yaradır. Bu ülfəti əldən vermək çox mühüm bir sərmayəni itirmək hesab olunur. Əlavə olaraq onu qeyd edək ki, ayənin söz quruluşundan Allahın zikrini, namazı tərk etmək ilə ədavət, düşmənçilik və digər əxlaqi fəsadlar arasında rabitənin mövcud olması başa düşülür. Elə bu da bizim araşdırdığımız və bəhs etdiyimiz mövzuya dəlalət edir.

Onuncu və sonuncu ayə “Nur” surəsinin 35-ci ayəsi olan məşhur “Nur” ayəsindən sonra gəlir. Söhbət o böyük insanlardan gedir ki, məqamı uca olan evlərdə ilahi nurun mənbəyidirlər. Onların xüsusiyyətləri barədə

bunlar buyurulur: *“(Bu nur) Allahın, tikilib ucaldılmasına və içində Öz adının zikr edilməsinə izn verdiyi evlərdədir. Orada səhər-axşam Ona təriflər deyirlər. O kəslər ki, nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahu zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi bir gündən qorxarlar”*.

Bu ardıcılıqla ilahi nurun qoruyucuları olan böyük insanların ilk xüsusiyyətləri odur ki, bərli-bəzəkli dünya həyatına və onun maddi işlərinə görə Allahu yad etməyi unutmurlar.

Bəli! Məhz Allahın zikridir ki, onları bu böyük iftixarla zinətləndirir. Daha sonra isə onların başqa xüsusiyyətlərini, məsələn, namaz qılmaları və zəkat vermələrini qeyd edir.

Nəticə:

Yuxarıda qeyd olunan Quran ayələri onu göstərir ki, Allahın zikri qəlblərin rahatlıq səbəbidir; çirkinlik və pisliliklərdən çəkindirən, düşmən müqabilində qüdrət və güc bəxş edən, dünyanın hərisliyini, paxıllığı tərk etməyə gətirib çıxaran və digər əxlaqi rəzillikləri aradan aparan amildir. Haqq yolunun yolçuları, Allaha doğru yol götürənlər və ümumiyyətlə özünütərbiyə və nəfsi saflaşdırma ilə məşğul olan hər bir kəs bu səadət iksirindən qafil qalmasın. Bilsinlər ki, enişli-yoxuşlu, təhlükələr, uçurumlarla dolu olan bu yolda onlara aydınlıq, qüdrət, güc bəxş edən Allahu daima yad etmələridir.

İslami hədislərdə Allahu yad etməklə nəfsi saflaşdırma arasında olan rabitə

İslami hədislərdə Allahın zikrinin əhəmiyyəti barədə olan dəyərli fikirlər həddən artıq çoxdur. Bu səbəbdən onlardan bəzilərini ixtisarla sizlərə təqdim edəcəyik. Allahın zikrini nəfsi saflaşdırmanın, əxlaqi inkişafın və insan ruhunun tərbiyəsinin əsas bir amili kimi araşdırmaq maraqlı olardı.

Sırf bu barədə də mötəbər İslami mənbələrdə məsumlardan (ə) yetərinəcə hədis nəql olunub:

1. İmam Əlinin (ə) hədisində oxuyuruq:

*“Hər kim öz qəlbini Allahın zikri ilə abad etsə, aşkarda və gizlində olan əməlləri gözəl olar”.*¹

Bu hədis əməllər arasında olan rabitəni aşkar şəkildə açıqlayır.

Əmirəl-möminin İmam Əlidən (ə) bu haqda nəql edilən digər hədislərə nəzər salaq:

2. *“Allahı davamlı yad etmək ruhun qidası və səadətin açarıdır”.*²

3. *“Qəlbi islah etmənin (və nəfsi saflaşdırmanın) kökü Allahın zikri ilə məşğul olmaqdır”.*³

4. *“Allahı yad etmək nəfsin xəstəliklərinin dərmanıdır”.*⁴

5. *“Allahı yad etmək hər bir imanlı şəxsin sərmayəsidir və bu sərmayənin qazancı şeytanın vəsvəşələrindən qorunmaqdır”.*⁵

6. *“Allahın zikri qəlbin gözünün aydınlıq səbəbi və insanın daxilinin nurudur”.*⁶

7. *“Hər kəs Subhan Allahı yad etsə, Allah onun qəlbini dirildər, ağıl və idrakını nuraniləşdirər”.*⁷

8. *“Allahı yad etməyə daima bağlı olun ki, o, qəblərə nur, ürəklərə saflıq bəxş edər. O, ən yaxşı ibadətdir”.*⁸

9. “Mizanul-hikmət” kitabında İmam Əlinin (ə) belə buyurduğu nəql olunur:

---

¹ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 189, hədis: 3658.

² “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 189, hədis: 3661.

³ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 188, hədis: 3619.

⁴ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 188, hədis: 3619.

⁵ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 188, hədis: 3621.

⁶ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 188, hədis: 3631.

⁷ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 188, hədis: 3645.

⁸ “Təsni-fu-Durəril-hikəm”, səh. 189, hədis: 3654.

“Allahı xalis şəkildə yad edin ki, ən yaxşı həyata sahib olasız və onun vasitəsi ilə nicat yolunu qət edəsiniz”.¹

10. “Nəhcül-bəlağə”də Əmirəl-möminin İmam Əli (ə) İmam Həsən Muctəbaya (ə) etdiyi vəsiyyətində belə buyurur:

“Övladım! Səni ilahi təqvaya, Onun əmrlərinə itaətə və qəlbini Allahın zikri ilə abad etməyə çağırıram”.²

11. “Qurəul-hikəm” kitabında isə Həzrət Əlidən (ə) belə nəql olunur:

“Allahı yad etmək şeytanı sizdən uzaq salar”.

12. Gözəl sonluq olaraq Həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql olunan bir hədislə bu bəhsimizə nöqtə qoyuruq. Peyğəmbərimiz (s) buyurur:

“Allahın zikri qəlblərin şəfasıdır”.³

Yuxarıda qeyd etdiyimiz on iki hədisin məcmusundan başa düşülür ki, Allahı yad etməklə nəfsi paklaşdırma arasında çox yaxın rabitə mövcuddur. Allahı yad etmək qəlbi nurlandırır; təkəbbür, qürur, qəflət, paxıllıq və bu kimi xəstəlikləri qəlbdən uzaqlaşdırır, şeytanı qovaraq qəlbləri cilalayır.

Bəzi böyük əxlaq alimlərinin buyurduğu kimi, insan qəlbi elə bir məkandır ki, heç vaxt boş qalmır. Əgər Allahın zikri oranı doldursa, şeytanın vəsvəsələri oradan uzaqlaşar. Əks halda, şeytanın cövlan edən qoşunu və onun vəsvəsələri oranı doldurar.

Digər tərəfdən bilirik ki, Allahın pak zatı bütün kamalların mənbəyidir. Onu yad etmək insanın gündən-günə mütləq kamala yaxınlaşmasına səbəb olur, bütün yaxşılıqların, kamalın məhvinə səbəb olan əxlaqi rəzilliklərdən uzaq edir.

---

¹ “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 969.

² “Nəhcül-bəlağə”, 31-ci məktub.

³ “Kənzul-ummal”, hədis 1751.

Beləliklə, bu yolun yolçuları gərək Allahın zikrini islahə aparıcı bir qüvvə, rahat vasitə, parlaq çıraq kimi həmişə özləri ilə daşıyırlar. Bu minvalla, ancaq bu keşməkeşli yolu sürətlə arxada qoya, insanın kamalına aparan yollarını əxlaqi fəzilətlərin vərđişi ilə nurani və rahat edə bilərlər.

Bu bəhsin sonunda üç məsələni nəzərinizə çatdırmaq istərdik:

1. Zikrin mahiyyəti

Rağib İsfahaninin “Mufrədat” əsərində zikrin iki mənası olduğu qeyd edilir. Bəzən müəyyən bir şeyin zəhinə gəlməsi (xatırlama), bəzən isə əldə edilən maarifin, haqq etiqađının nəfsin daxilində qorunması anıamlarına gəlir.

Böyük əxlaq alimlərinin rəyinə əsasən, Allahın zikri təkcə Onun adını dilə gətirmək və təkrar-təkrar təsbih və təkbir deməkdən ibarət deyil, əksinə, məqsəd bütün qəlblə Ona, Onun əzəmətinə yönəlməkdir, Onu hər bir yerdə hazır və nəzarətçi bilməkdir.

Şübhəsiz, belə bir zikr yaxşılıq və gözəlliklərin mənbəyidir; insanlar arasında günah və əxlaqi rəzillikləri tam surətdə məhkum etməyə qadirdir. Məhz bu dəlilə əsasən hədisdə Həzrət Peyğəmbərin (s) İmam Əliyə (ə) belə buyurduğunu oxuyuruq: *“Üç şey var ki, bu ümmətin ona gücü çatmır (əlbəttə, hamıya şamil olunmur): dində və maldə din qardaşı ilə bölüşmək, camaatın haqqını vermək və hər bir halda Allahı zikr etmək”*. Sonra buyurur:

“Zikir təkcə “Sübhənallah vəlhəmdü lilləh və la iləhə illəlləh vəlləhu əkbər” demək deyil, əksinə, harama düşmək üçün şərait yarananda Allahdan qorxub haramı tərək etməkdir”.¹

Həmin mənanı çatdıran başqa bir hədis İmam Baqir (ə) və İmam Sadiqdən (ə) də nəql olunub.²

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 90, səh. 151.

² “Biharul-ənvar”, c. 90, səh. 151.

Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan digər bir hədisdə oxuyuruq:

*“Zikir iki cürdür: Allahı müsibətlər zamanı gözəl tərzdə yad etmək. Bundan daha gözəli Allahı günahlar qarşısında yada salmaqdır. Bu zaman səninlə haram arasında sədd yaranar”.*¹

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticə almaq olar: həqiqi Allah zikri insanın vücudunda iz qoyur, onun fikir və əməl seçiminə təsir edir, insanın ruhuna və canına qanad verərək Allah yoluna dəvət edir.

Allahı zikr edərək şeytanın yolu ilə gedənlər əslində doğruçu zikr əhli deyil. Bu səbəbdən, İmam Əli ibn Musa ər-Rzanın (ə) hədisində belə buyurulur:

*“Allahın zikrini edərək Onunla görüşə tələsməyən (axirət üçün yaxşı əməl toplamayan) özünü məsxərəyə qoymuşdur”.*²

2. Zikrin mərhələləri

Böyük əxlaq alimləri zikr barədə müxtəlif mərhələlər qeyd edib:

Birinci mərhələ: Dil ilə deyilən zikr. İnsan mənasına varmadan Allahın adını, cəlal-camal sifətlərini və Onun digər gözəl adlarını dilinə gətirir. Eynilə bir çox namaz qılanlar kimi, namazın mənasına diqqət etmədən sözləri təkrar edirlər. Əlbəttə, bu cür zikrlər də təsirsiz deyil, çünki ilk olaraq yuxarı mərhələlər üçün bir başlanğıcdır. İkincisi, eyni məfhumları təkrarlamaqla ümumi təsəvvür əldə edirlər, çünki namaz qılan insan mənə və məfhumları dəqiqliklə bilməsə də ümumi olaraq bilir ki, Allahın qarşısında dayanıb və namazı da Allah üçün qılır. Ancaq yəqinliklə bu cür zikrlər naqisdir, nəfsi tərbiyəyə və əxlaqı paklığa elə də təsir etmir.

İkinci mərhələ: Mənəvi zikr. Bu o deməkdir ki, insan dil zikri ilə məşğul olarkən dediyi zikrlərin mənasına da diqqət etməlidir. Aşkar məsələdir ki, zikrlərin mənə və məfhumuna diqqət ayırmaq, xüsusilə onların

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 55.

² “Biharul-ənvar”, c. 75, səh. 356.

fərqlərini və xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda dərk etmək insan tərbiyyəsində daha dərin təsirə malik olur. Bu cür zikrlərin davamlı olması nəticəsində insan onların təsirini özündə hiss edir.

Üçüncü mərhələ: Qəlb zikri. Qəlb zikri odur ki, Allaha olan diqqət ilk olaraq qəlbədən qaynaqlansın və sonra dilə intiqal etsin. Məsələn, Allahın yaradılış aləmində olan nişanələrinə diqqət və bu haqda müəlisə etdikdə, kainatda olan əsrarəngiz bir nizam-intizamı və onun genişliyini seyr etməklə insanın yadına Allah düşür və istər-istəməz deyir:

“Əzəmət vahid və qahir olan Allaha məxsusdur!”.

Bu zikr insanın qəlbindən qaynaqlanır və onu dilə gətirən insanın daxili hissidir.

Bəzən isə insan özündə bir növ mənəvi rahatlıq hiss edir. Bu halda istər-istəməz “Ya Subbuhu” və “Ya Quddusu”, yaxud “Subhanəllahummə la iləhə illa əntə” zikrlərini dilinə gətirir.

Bu qəlb zikrləri nəfsi saflaşdırmada və əxlaqi fəzilətləri yetişdirmədə qeyri-adi təsirə malikdir. Eynilə mələklərin zikri kimidir. O vaxt ki, yaradılış aləminin heyvətəməz varlığının, yəni Adəmin ilahi adlar haqda geniş elmə malik olduğunu görəndə dedilər: *“Sən paksan, müqəddəssən! Sənin bizə öyrətdiklərdən başqa biz heç bir şey bilmirik. (Hər şeyi) bilən Sən, hikmət sahibi Sənsən”*.¹

Quranda zikrin mərhələlərinə işarə olunub. Belə ki, buyurulur: *“Rəbbinin adını zikr et və Ona tərəf yönəl”*.²

Başqa bir yerdə buyurulur: *“Səhər-axşam yalvararaq, qorxaraq, səsinə qaldırmadan ürəyində Rəbbini yad et və qafillərdən olma!”*.³

Birinci ayədə dil ilə deyilən zikr öz əksini tapır. İlk növbədə dünyadan üz çevirərək Allaha yönəlmək, yəni hər şeydən əl üzərək Allaha

---

¹ “Bəqərə” surəsi, ayə 32.

² “Muzzəmmil” surəsi, ayə 8.

³ “Əraf” surəsi, ayə 205.

bağlanmaq şərt olaraq irəli sürülür. İkinci ayədə isə qəlb zikrinə diqqət yetirilir. Qorxu və yalvarışla Allaha üz tutmaq tapşırılır. Səsini qaldırmadan ürəyində zikr etməyi əmr edir və yavaş-yavaş bu zikr qəlbindən qaynaqlanaraq dilinə gəlməlidir.

3. Zikrin maneələri

Dil zikrinin yolunda mühüm bir maneə yoxdur, çünki insan nə vaxt istəsə Allahın gözəl adlarını, sifətlərini və bu kimi müqəddəs zikrləri dilinə gətirə bilər. Yalnız müstəsna hallarda – insan dünyaya sonsuz həddə bağlandıqda, hətta dil zikrinə belə macal tapmaması mümkündür.

Amma qəlb və mənəvi zikrlərin yolunda bir çox maneələr var. Bunlardan ən mühümü, bir tərəfdən, elə insanın özüdür. Belə ki, Allah-taala hər bir yerdə hazır, hər şeyə nəzarət edəndir və bizə özümüzdən yaxındır (*“Biz ona şah damarından da yaxın!”*).¹ Hər şeydən əvvəl, hər şeydən sonra O vardır və hər şeylə də birgədir.

Həzrət Əli (ə) bir hədisində buyurur:

“Elə bir şey görmədim ki, Allah ondan əvvəl və ondan sonra və onunla birgə olmasın. (Ondan qabaq ifadəsinin dəlili Allahın xaliq olmasıdır. Ondan sonra kəlməsində məqsəd hər şeyin fani, Onun isə baqi olmasıdır. Hər şeylə birgə olmaqda məqsəd Allahın hər bir şeyin qoruyucusu olmasıdır)”.

Çox vaxt olur ki, insanın əməlləri, şeytani sifətləri onun gözlərində qalın bir pərdəyə çevrilir. Elə bir hal yaranır ki, insan özünü Allahın qarşısında hiss etmir. Necə ki, İmam Səccadın (ə) məşhur duasında (*“Əbu Həmzə Somali”* duası) oxuyuruq:

“Onların əməlləri Sənin qarşısında hicab olmadıqca, Sən Öz məxluqlarından heç vaxt gizlin deyilsən”.

---

¹ “Qaf” surəsi, ayə 16.

Bu hicabların ən mühümü öz şəxsiyyətinə pərəstişdir; bu, insanı Allahpərəstlikdən, Allahın zikrindən uzaq salır və xudbin insan Allahı görə bilmir. Özünübəyənmə və xudbinlik tövhidin həqiqəti və haqqpərəstlik ilə üst-üstə düşmür. Bu da bir növ şirk sayılır.

Həzrət Əlidən (ə) nəql olunan hədislərdə oxuyuruq:

“Hər vaxt insan Allahı yad etməkdən qafil olsa, şeytanın tərəfində olar”.¹

“İnsanı Allahı yad etməkdən qafil edən hər bir şey qumarın bir növüdür”.²

Qumar isə Quranda büt-pərəstlik mərtəbəsində zikr olunub.³

Söhbətimizi Həzrət Peyğəmbərin (s) diqqət çəkən bir hədisi ilə sona çatdırırıq. Qurani-kərimin “Ey iman gətirənlər! Nə mal-dövlətiniz, nə də oğul-uşağınız sizi Allahın zikrindən yayındırmasın! Hər kəs bunu etsə, belələri əsl ziyana uğrayanlardır”,⁴ –ayəsinin təfsirində Həzrət (s) buyurur:

“Ümmətimin saleh bəndələri o möminlərdir ki, onları heç bir ticarət, alış-veriş Allahı yad etməkdən və vacib olan beş vaxt namazlardan qafil etməz”.⁵

Bəli! Onlar harada olsalar, hara getsələr yenə də diqqət və nəzərləri Allahın yanındadır.

---

¹ “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 975.

² “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 975.

³ “Maidə” surəsi, ayə 90.

⁴ “Munafiqun” surəsi, ayə 9.

⁵ “Mizanul-hikmət”, c. 2, səh. 975.

İDEALLAR – ÖRNƏKLƏR

Hər kəsin həyatında mənən yaxınlaşmağa çalışdığı ali bir şəxs və rəhbər vardır ki, onun xüsusiyyət və səciyyələrini öz daxilində müşahidə etmək istəyir.

Başqa sözlə, insanın qəlbinin dərinliyində nümunələr, qəhrəmanlar üçün bir yer var və buna görə də bütün dünya xalqları öz tarixində həqiqi, bəzən də xəyali qəhrəmanlara üz tutur, mədəniyyət və tarixlərinin bir hissəsini onlar üzərində qurur. Öz söhbətlərində onlar haqqında danışır, şənlərinə təriflər deyirlər; çalışırlar ki, özlərini sifət və mənəviyyət baxımından onlara bənzətsinlər.

Bundan əlavə “başqaları ilə, xüsusilə də nüfuzlu və şəxsiyyətli insanlarla uyğunlaşmaq” prinsipi psixoloji prinsiplərdən biridir. Belə ki, insan öz varlığında başqaları ilə uyğunlaşmağa, ruhi baxımdan onlarla eyni rəngdə olmağa (xüsusilə də qəhrəmanlarla) tərəf cəzibə hiss edir və bu səbəbə görə də onların sifət və əməllərinə tərəf cəzb olunur. Bu cazibə insanın kamil inandığı şəxslərə qarşı daha güclü olur.

Buna görə də bizim, İslamda – “*təvəlla*” (Allaha xatir məhəbbət) və “*təbərri*” (Allaha xatir qəzəb) – adlı iki prinsipimiz var və hər ikisi də eyni həqiqətə işarə edir: biz Allahın dostlarını sevməklə, yəni dinin böyük rəhbərlərini – Peyğəmbər (s) və İmamları (ə) özümüzə hər sahədə nümunə seçməklə, düşmənlərini də düşmən tutmaqla vəzifələndirilmişik.

Bu məsələ o qədər mühümdür ki, Quran ayələrində imanın əlaməti, hədislərdə isə imanın ən möhkəm köməkçisi kimi tanındırılmışdır. Belə ki, “*təvəlla* və *təbərri*” olmasa, digər ibadət və itaətlər səmərəsiz hesab olunacaq.

“Allaha xatir məhəbbət” və “Allaha xatir qəzəb” nəfsin paklaşdırılması və Allaha tərəf seyri-sülukun (mənəvi hərəkət) ən mühüm və təsirli addımlardan biridir.

Bu əsasla, bir çox əxlaq alimləri mənəvi müəllimin varlığını bu yolun yolçuları üçün lazımlı bilmişdir (bu haqda gələcəkdə geniş danışacağıq).

Bu qısa müqəddimədən sonra Quran ayələrində təvəlla və təbərri məsələsini araşdıraq:

1. *“Şübhəsiz, İbrahimin və onunla birlikdə olanların həyatında sizin üçün gözəl örnək var. O zaman onlar öz (müşrik) qövmələrinə demişdilər: “Həqiqətən biz sizdən və Allahdan başqa ibadət etdiklərinizdən bizəriq (uzağıq)””*.¹

2. *“Əlbəttə, sizin üçün – Allaha və axirət gününə ümid bəsləyənlərə – onların həyatında gözəl örnək vardır, kim üz çevirsə (özünə zərər vurmuşdur, çünki) Allah heç nəyə möhtac deyil və həm də sitayiş olunmağa layiqdir”*.²

3. *“Şübhəsiz, Allah və axirət gününə ümid bəsləyən və Allahı çox zikr edənlər üçün Allah Rəsulunun həyatında gözəl örnək və nümunə vardır”*.³

4. *“Allaha və axirət gününə iman gətirən elə bir qövm tapmazsan ki, Allah və Onun Rəsulu ilə düşmənçilik edənlərlə – hətta öz ataları, övladları, qardaşları və qohumları olsalar belə – dostluq etsin. Onlar elə kəslərdirlər ki, Allah onların qəlbində imanı sabit etmişdir və Öz tərəfindən olan bir ruhla onları qüvvətləndirmişdir. Onları (ağaclarının) altından çaylar axan cənnət bağlarına daxil edəcəkdir; orada əbədi*

---

¹ “Mumtəhənə” surəsi, ayə 4.

² “Mumtəhənə” surəsi, ayə 6.

³ “Əhzab” surəsi, ayə 21.

*qalarlar. Allah onlardan razıdır və onlar (da) Allahdan. Onlar Allahın hizbidir (firqə), bilin ki, şübhəsiz, Allahın firqəsi nicat tapanlardır”.*¹

5. *“Ey iman gətirənlər! Allahın qəzəb etdiyi bir qövmlə dostluq etməyin!”.*²

6. *“Mömin kişi və qadınlar bir-birinin dostu, yardımçısıdır. Yaxşı iş görməyi əmr edir və pis işdən çəkindirərlər, namaz qılar, zəkat verər, Allah və Onun Peyğəmbərinə itaət edərlər. Allah tezliklə onları Öz rəhmətinə şamil edəcək. Həqiqətən Allah qüdrət sahibi və hikmətlidir”.*³

7. *“Allah iman gətirənlərin hamisi və rəhbəridir. Onları qaranlıqlardan nura tərəf çıxarar. (Amma) Kafir olanların başçıları isə azğınlardır ki, onları nurdan zülmətlərə tərəf çıxarar. Onlar cəhənnəm əhlidirlər və orada əbədi qalacaqlar”.*⁴

8. *“Ey iman gətirənlər, (Allahdan qorxaraq) təqvalı olun və (həmişə) doğrularla birgə olun”.*⁵

Ayələrin təfsiri və nəticə:

“Mumtəhənə” surəsinin ayələrindən İslam qanunlarını tam bilməyən bəzi təzə möminlərin düşmənlərlə əlaqəsi olduğu anlaşılr. Bu surənin ilkin ayələrinin nazilolma səbəbindən belə başa düşülür ki, Məkkənin fəthindən öncə Hatib ibn Əbi Bəltəə adlı bir şəxs Sara adlı qadının vasitəsilə Məkkə camaatına gizli bir məktubda yazır və onları Peyğəmbərin Məkkəyə tərəf hərəkət etdiyini bildirir.

Bu elə bir zaman baş verdi ki, Həzrət Rəsul (s) Məkkəni fəth etməyə hazırlaşır və istəyirdi ki, xəbər heç bir şəkildə Məkkə camaatına yetişməsin, nəticədə müqavimət göstərilməsin və az qan tökülsün.

---

¹ “Mücadilə” surəsi, ayə 22.

² “Mumtəhənə” surəsi, ayə13.

³ “Tövbə” surəsi, ayə 71.

⁴ “Bəqərə” surəsi, ayə 257.

⁵ “Tövbə” surəsi, ayə 119.

Qadın məktubu götürüb saçlarının arasında gizlədir, sürətlə Məkkəyə tərəf yola hərəkət edir.

Cəbrail mələk bu hadisəni Peyğəmbərə (s) xəbər verir. Məktubu qadından almaq üçün həzrət Əlini (ə) onun dalınca yollayır. Qadın əvvəldə inkar edir, təhdid olunduqda isə məktubu çıxarır və həzrət Əliyə (ə) verir. O da məktubu həzrət Peyğəmbərin (ə) hüzuruna gətirir.

Hatib çağırılır və danlanılır. O, bir üzr gətirir və zahirdə belə görünür ki, Peyğəmbər (s) onun üzrünü qəbul edir.

“Mumtəhənə” surəsinin ilkin ayələri də bu cür əməllərin təkrar olunmasının qarşısını almaq üçün bir xəbərdarlıq olaraq nazil olur və İslamın ən əsas prinsiplərindən birini, yəni yaxşılar, paklar və Allah dostları ilə dostluq etmək və düşmənlərlə əlaqəni kəsmək məsələsini bəyan edir.

Bu surənin əvvəlində bütün möminlərə müraciət edilir: ***“Ey iman gətirənlər! Mənim düşmənimi və öz düşməninizi özünüzdə dost bilməyin. Onlara qarşı məhəbbət göstərirsiniz, bir halda ki, onlar sizə nazil olanı inkar edir, Allah Rəsulunu (s) və sizi Allahınıza iman gətirdiyinizə görə yaşadığınız yerlərdən çıxarırlar!”***.

Məlumdur ki, dostluq əlaqələrinin inanc və dəyərlərlə ziddiyyəti zamanı əgər məhəbbət və dostluq əlaqələri önə çəkilsə, inanc və dəyərlərin kökü sarsılır, insan tədricən batil və fəsada tərəf sövq olunur. “Allaha xatir məhəbbət və qəzəb”, yaxud başqa sözlə, “təvəlla və təbərri”nin əsas nöqtəsi də elə budur.

Daha sonra (sözügedən surənin 4-cü ayəsində) müsəlmanları həzrət İbrahim (ə) və dostlarına “gözəl və dəyərli örnək” ünvanında itaət etməyə dəvət edir və buyurur: ***“Şübhəsiz, İbrahimin və onunla birlikdə olanların həyatında sizin üçün gözəl örnək var. O zaman onlar öz (müşrik) qövmlərinə demişdilər: “Həqiqətən biz sizdən və Allahdan başqa ibadət etdiklərinizdən bizəriq (uzağıq)”***”.

Ayədəki “*usvə*” sözü məsdər mənasındadır və yamsılama, təqlid etmək mənasında işlədilir. Əsl mənası isə elə bir haldır ki, başqasına itaət

etməklə hasil olur. Başqa sözlə, iqtida və itaət etmək mənasındadır. Biz də ona öz dilimizdə “nümünə” deyirik.

Məlumdur ki, “nümünə” həm yaxşı, həm də pis işlərdə olur, məhz buna görə ayədə “gözəl örnək” deyə təbir olunmuşdur. Yəni, həzrət İbrahim (ə) və dostları sizin üçün gözəl nümünə idi, çünki onlar öz qövmləri ilə zahiri və maddi əlaqələrini tövhid əlaqələrinə, inanclarına görə kəsdilər.

Rağib İsfahani “Mufrədat” kitabında “əsa” (أسى) ibarəsinin qəm-qüssə mənasında olduğuna və həmin kökdən alındığına inanır (bu ona görədir ki, matəm saxlayan və qəm-qüssəli insanlara belə deyilir: “sən filan böyük müsibətə mübtəla olub, amma səbir edən filankəsdən nümünə götürməlisən!”).

Amma İbn Faris kimi bəzi lüğət alimləri “Məqayis”də bu iki kökü bir-birindən fərqləndirir (birincini axırı “v”, ikincini isə “y” hərfləri ilə bitən və fərqli mənaya malik olan sözlər olduğunu hesab edir).

Hər halda, Qurani-kərim müsəlmanları təşviq etmək üçün *“Allaha xatir məhəbbət və qəzəb”* məsələsində həzrət İbrahim (ə) və dostlarını örnək təyin edir, çünki pak, imanlı, şücaətli və möhkəm iradəli örnəklərin seçilməsinin insan ruhunun, fikrinin, əxlaqının və əməllərinin paklaşmasında dərin təsiri var.

Bu, əxlaq alimlərinin təkid etdiyi bir məsələdir və Allaha tərəf seyrisülukda örnək seçilməsinin inkişaf və yüksəliş amili olduğunu deyirlər.

Yuxarıdakı ayənin davamı olaraq ikinci ayədə yenidən həzrət İbrahim (ə) və dostlarının mənəvi proqramına işarə edir və buyurur: ***“Əlbəttə, sizin üçün – Allaha və axirət gününə ümid bəsləyənlərə – onların həyatında gözəl örnək vardır, kim üz çevirsə (özünə zərər vurmuşdur, çünki) Allah heç nəyə möhtac deyil və həm də sitayiş olunmağa layiqdir”.***

Bu ayənin öncəki ayə ilə fərqi iki hissədən ibarətdir. Birincisi budur ki, bu ayədə “Allaha xatir məhəbbət və qəzəb” məsələsi Allaha və axirətə (məada) imanın əlamətlərindəndir. İkincisi isə bu o demək deyil ki, Allahın buna

ehtiyacı var, əksinə, ehtiyacı olan sizsiniz və sizin mənəvi-ruhi inkişafınız, cəmiyyətin əmin-amanlığı üçündür.

Üçüncü ayə “Əhzab” müharibəsi ilə bağlıdır. Burada mühüm bir məsələyə işarə olunur, belə ki, bəzi yeni müsəlmanların bu böyük döyüş meydanında zəifliyinə, dözümsüzlüyünə, bədgüman olmasına baxmayaraq, həzrət Peyğəmbər (s) möhkəm bir dağ kimi müqavimət göstərdi. Düzgün döyüş aparmaq, ən gözəl hərbi nəzm və taktika təşkil etməkdən bir an belə olsun fikri yayınmazdı. Bununla bərabər düşmən cəbhəsini yarmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə edirdi. Digər möminlər kimi əlinə külüng alaraq xəndək qazırdı. Dostlarının əhval-ruhiyyəsini saxlamaq üçün onlarla zarafat edirdi. Möminlərin soyuqqanlı olmaları üçün onları qəhrəmanlıq şeirləri oxumağa təşviq edirdi. Bir an da olsun Allahı yad etməkdən yayınmaz, dostlarına aydın gələcək və böyük fəth ilə müjdə verirdi.

Bütün bunlar kiçik müsəlman cəmiyyətinin zahiri cəhətdən tamamilə üstünlük təşkil edən böyük “Əhzab” ordusu qarşısında qorunmasına səbəb oldu. Bu təəccübləndirici möhkəmlik və müqavimət hamı üçün nümunə idi.

Quran buyurur: ***“Şübhəsiz, Allah və axirət gününə ümid bəsləyən və Allahı çox zikr edənlər üçün Allah Rəsulunun həyatında (“Əhzab” döyüşü meydanında) gözəl örnək və nümunə vardır”.***

Peyğəmbər (s) təkcə kiçik cihadın bir nümunəsi sayılan “Əhzab” döyüşü meydanında örnək deyildi, əksinə, böyük cihad meydanında, nəfsani istəklər qarşısında mübarizə aparmaqda və əxlaqın paklaşdırılmasında da çox əhəmiyyətli örnək idi. Kim ayağını o böyük şəxsiyyətin ayağının yerinə qoysa, bu enişli-yoxuşlu yolu sürətlə qət edə.

Diqqət olunmalı məqam budur ki, uyğun ayədə Allah və qiyamət gününə imandan başqa, Allahı yad etməyə də təkid olunur. “Allahı çox zikr edərlər” sözü ilə göstərir ki, Allahı çox zikr edənlər belə rəhbərin hidayətindən ilham alar, çünki Allaha iman və Onu yad etmək onların diqqətini böyük vəzifələrinə tərəf yönəldir. Nəticədə, özlərinə rəhbər axtarar və Peyğəmbərdən (s) başqa heç kimi buna layiq bilməzlər.

Dördüncü ayədə bu məsələnin müqabil nöqtəsi, yəni “Allaha xatir qəzəb” məsələsi ilə bağlı buyurur: *“Allaha və axirət gününə iman gətirən elə bir qövm tapmazsan ki, Allah və Onun Rəsulu ilə düşmənçilik edənlərlə – hətta öz ataları, övladları, qardaşları və qohumları olsalar belə – dostluq etsin. Onlar elə kəslərdirlər ki, Allah onların qəlbində imanı sabit etmişdir və Öz tərəfindən olan bir ruhla onları qüvvətləndirmişdir. Onları (ağaclarının) altından çaylar axan cənnət bağlarına daxil edəcəkdir; orada əbədi qalarlar. Allah onlardan razıdır və onlar (da) Allahdan. Onlar Allahın hizbidir (firqə), bilin ki, şübhəsiz, Allahın firqəsi nicat tapanlardır”*.

Bu ayə iki yol ayrıcında – *İlahi əlaqələri və ya yaxınlarla olan əlaqəni qorumaq* – qalarkən, hansını önə keçirmək lazım olduğunu göstərir. Açıq-aşkar şəkildə buyurur: Əgər ən yaxınlarınız belə Allah yolundan çıxarsa, küfr edər və fəsad törədərsə, onlardan ayrılmalı Allah və insani ilahi ali dəyərlərə bağlanmaq lazımdır.

Diqqət olunmalıdır ki, çox dərin mənalı iki cümlə – *Onlar o kəslərdir ki, Allah qəlblərinə iman yazmışdır və Öz tərəfindən olan bir ruhla onları gücləndirmişdir* – ilə bu məsələyə təkid edir. Yəni “Allaha xatir məhəbbət və qəzəb” imandan qaynaqlanır, imanın inkişafının davam etməsi də bundandır. Başqa sözlə, hər birinin digərinə qarşılıqlı təsiri var. Bu fərqlə ki, işin əvvəli “məbdə” (Allah) və “məad”a (qiyamət) imanla başlamalıdır və bunun inkişafı “Allaha xatir məhəbbət və qəzəb” ilə əldə olunur.

Beşinci və altıncı ayələrdə möminlərin bir-birinə mənəvi və ruhani bağlılığından söhbət açılır və buyurur:

“Ey iman gətirənlər! Allahın qəzəb etdiyi bir qövm ilə dostluq etməyin!”.

“Mömin kişi və qadınlar bir-birinin dostu, yardımçısıdır. Yaxşı iş görməyi əmr edir və pis işdən çəkindirərlər, namaz qılar, zəkat verər, Allah və Onun Peyğəmbərinə itaət edərlər. Allah tezliklə onları Öz rəhmətinə şamil edəcək. Həqiqətən Allah qüdrət sahibi və hikmətlidir”.

Yaxşıliqlara dəvət, pisliliklərdən çəkındirmək, namaz, zəkət, Allah və Rəsuluna (s) itaət əsasında olan bu mənəvi bağlılıq onların nəinki yalnız əmələdə və rəftarda, hətta əxlaqda da bir-birlərindən ilham almasına, bir-birinə nümunə olmasına səbəb olur. Əgər hamı ilə uyğun olmaq istəsələr bu cəmiyyətlə uyğun olmalıdırlar, nəinki azmış cəmiyyətlə; belələrindən əlaqəni kəsmək lazımdır!

Həqiqətdə, yaxşıliqlara dəvət, pisliliklərdən çəkındirmək (yuxarıdakı ayəyə əsasən) onların ilahi proqramlarının ilk prinsipidir. Bu onlarda bir-birlərinin əxlaq və əməllərinə diqqət etmələrini sağlayır. Bunun özü də əxlaq və nəfsin paklaşmasında təsirlidir.

Yeddinci ayədə möminlərlə kafirlərin xətti təyin olunur. Möminlər Allaha bağlıdır, Onun cəlal və camal sifətlərindən nümunə götürürlər. Kafirlər isə şeytana bağlıdır, əməlləri və əxlaqları da ona uyğundur. Ayədə buyurulur: *“Allah iman gətirənlərin hamisi və rəhbəridir. Onları qaranlıqlardan nura tərəf çıxarar. (Amma) Kafir olanların başçıları isə azğınlardır ki, onları nurdan zülmətlərə tərəf çıxarar. Onlar cəhənnəm əhlidirlər və orada əbədi qalacaqlar”*.

Bu ayədə zülmətdən nura tərəf çıxarılma Allahın möminlər üzərindəki hakimiyyəti və rəhbərliyi kimi qeyd olunub, nurdan zülmətlərə tərəf aparılma isə şeytanın hakimiyyətinin əsərlərindəndir.

Bu ayədə nur və zülmətin geniş mənası var, belə ki, bütün yaxşılıq, pislilik, fəzilət və rəzilliklərə şamil olur.

Həqiqətən də, Allahın hakimiyyəti kölgəsində olanların hicrəti rəzilətlərdən fəzilətlərə, pisliliklərdən yaxşıliqlara tərəf hərəkətlə başlayır, çünki onun hər yerdə örnəyi Allahın cəlal və camal sifətləridir. O, paklığa tərəf gedir, çünki Allahın müqəddəs zəti bütün nöqsanlardan pak və ucadır. O, mərhəmət və səxavətə doğru irəliləyir, çünki Allahın zəti Rəhman, Rəhim Cavad və Kərimdir. Bu minvalla digər fəzilətlərə tərəf hərəkət də başlayır, çünki ümid nöqtəsi, məqsəd, məbud və məhəbub Odur.

Tamamilə bu hərəkətin əksinə olaraq, yəni fəzilətlərdən rəzilətlərə doğru hərəkət o kəslərə aiddir ki, şeytanı və tağutu (şüursuz, hissiyyatsız və gözü, qulağı və dərrakəsi olmayan bütlər, həmçinin tüğyankar insanlar) özlərinə dost və rəhbər seçmişlər.

Səkkizinci ayədə Quran bütün möminlərə müraciət edərək buyurur: *“Ey iman gətirənlər, (Allahdan qorxaraq) təqvalı olun və (həmişə) doğrularla birgə olun!”*.

Ayədəki ikinci cümlə (“sadiqlərlə birgə olun”) birinci cümləni (“təqvalı olun”) təkmilləşdirir. Təqva yolunu getmək, zahiri və batini paklıq sadiqlərlə birgə olmalı və onların sayəsi altında addım atılmalıdır.

İslami mənbələrdə şiə və əhli-sünnə vasitəsilə gəlib çatan bir çox məşhur hədislərdə gəlib ki, bu ayə həzrət Əliyə (ə), yaxud bütün Əhli-beytə (ə) aiddir.

Bu hədisə Süyutinin “Durrul-Mənsur”unda, Xarəzminin “Mənaqib”ində və Zərəndinin “Durərus-Simtəyn”ində və Hakim Həskaninin “Şəvahidut-tənzil”ində və digər kitablarda baxa bilərsiniz.¹

Hafiz Süleyman Qunduzi “Yənabiul-məvəddə” kitabında, Əllamə Həmvini “Fəraidus-Simtəyn”də və Şeyx Əbülhəsən Kazuni də “Şərəfun-Nəbi”də bu hədislərin bir hissəsini gətirib.²

Bu hədislərdən birində oxuyuruq ki, yuxarıdakı ayə nazil olandan sonra Salman Farsi həzrət Peyğəmbərdən (s) soruşdu: “Bu ayə ümumdür, yoxsa xüsusi?”.

Peyğəmbər (s) cavab verdi: Ayədəki “vəzifələndirilmişlər” bütün möminlərdir, “sadiqlər” isə qardaşım Əli (ə) və ondan sonra qiyamətə qədərki vəsilədir”.³

---

¹ Daha ətraflı məlumat üçün “Quranın mesajı”, 9-cu cildə müraciət edin.

² “Quranın mesajı”, 9-cu cildə müraciət edin.

³ “Yənabiul-məvəddə”, səh. 115.

Aydındır ki, həzrət Əli (ə) və onun qiyamət gününə qədər davam edəcək vəsiləri ilə birlikdə olmaq əməldə, əxlaqda və hidayətdə onların rəhbərliyinə tabe olmaq deməkdir.

Nəticə:

Yuxarıdakı ayələrdən məlum oldu ki, ayələrin bir hissəsi “təvəlla və təbərri” ilə bağlıdır. Buradan əldə edirik ki, Allahın pak zəti və Allah övliyaları ilə bağlılıq, zalımlar və şeytanlardan uzaq durmaq, bir sözlə, “Allaha xatir məhəbbət və qəzəb” Quranın ən əsas prinsiplərindəndir və əxlaqi məsələlərdə dərin təsiri var.

Bu Quran və İslam prinsipinin insan həyatının bütün, fərdi, ictimai, dünyəvi və axirət məsələləri ilə birbaşa təsiri var. O cümlədən, bizim müzakirə obyektimiz olan əxlaqi məsələlərdə də fəvqəladə təsirə malikdir. Möminləri yetişdirir, onları paklaşdırır və deyir ki, hər addımda, pakları, xüsusilə də həzrət Peyğəmbər (s) və İmamları (ə) özlərinə örnək seçsinlər. Və bu təsirli addımlar insanın yaranma hədəfinə yetişmək, yəni nəfsin paklaşdırılması və əxlaqi fəzilətlərin tərbiyəsi üçündür.

Təvəlla və təbərri İslam hədislərində

“Allaha xatir məhəbbət və qəzəb” – “təvəlla və təbərri” haqqında şiə və sünni kitablarında çoxlu hədislər gəlib. Az məsələyə bunun qədər əhəmiyyət verilib.

Şübhəsiz, bu əhəmiyyət Allah övliyaları və dostları ilə dostluq əlaqəsinin, Allah düşmənlərindən uzaq durmağın müsbət nəticələrinə görədir. Bu müsbət nəticə həm imanın qüdrətində, həm əxlaqın paklaşdırılmasında, həm də əməl və təqvanın saflığında zahir olur.

Bu hədislər göstərir ki, nəfsin saflaşdırılması və Allaha tərəf seyrisüluk yolunda hamı bir rəhbər seçməlidir.

Burada müxtəlif kitablarda qeyd edilmiş bir sıra hədislərə toxunacağıq:

1. “Qasiə” xütbəsində həzrət Peyğəmbər (s) və Əli (ə) haqqında maraqlı bir ibarə ilə qarşılaşırıq: *“Allah Rəsulu (s) süddən ayrılan vaxtdan Allah mələklərin ən böyüyünü onu gecə-gündüz ən ali əxlaq, ən gözəl sifətlərə tərəf sövq etməklə vəzifələndirdi, mən də (həddi-bülüğa çatanda) kölgə kimi həzrətin arxasınca hərəkət edirdim və o hər gün öz əxlaqından yeni nöqtə açıalayardı və mənə göstəriş verərdi ki, ona itaət edir”*.¹

Bu hədis “Qasiə” xütbəsinin bir hissəsini təşkil edir və bu həqiqəti açıqlayır ki, hətta İslamın əziz Peyğəmbərinin (s) də işin əvvəlində rəhbəri var idi və o, Allahın ən böyük mələyi idi.

Həzrət Əli (ə) Peyğəmbəri (s) özünə rəhbər tutmuşdu və onu addım-addım izləyirdi. Bu böyük rəhbər hər gün Əliyə (ə) yeni dərs öyrədir, ona insani əxlaqın yeni bir çöhrəsini göstərirdi.

Həzrət Peyğəmbər (s) və Əlinin (ə) Allaha tərəf gedən yolun əvvəlində rəhbərə ehtiyacı varsa, bu zaman digər insanların vəzifəsi daha aşıkdır.

2. Müxtəlif yollar və fərqli ibarələrlə məsumlardan (ə) nəql olunmuş “Buniyəl-İslam” – بَنِي الْإِسْلَام – adlı məşhur hədisdə bu məsələ açıq-aydın şəkildə əks olunmuşdur. O cümlədən, İmam Baqirin (ə) səhabəsi Zürrə bir hədisdə həzrətdən nəql edir: *“İslam beş sütun üzərində qurulub: namaz, zəkat, həcc, oruc və vilayət (məsumların rəhbərliyi)”*. Zürrə deyir: *Həzrətə (ə) dedim ki, bunlardan hansı daha üstündür? Buyurdu: “Vilayət daha üstündür, çünki onların hamsının açarındır və ilahi rəhbər qalan dörd sütuna tərəf hidayət edir, yönləndirir”*.²

Bu təbirdən belə nəticə alınır ki, “vilayət” və Allah övliyalarına itaət digər dini sütunların, ibadət, fərdi və ictimai məsələlərinin dirçəldilməsinə

---

¹ “Nəhcül-bəlağə”, 192-ci xütbə.

² “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 18.

səbəb olur və bu, “vilayət”in nəfsi paklaşdırmaq və ali əxlaqi keyfiyyətləri qazanmaq məsələlərində təsirə malik olduğuna açıq-aşkar bir işarədir.

3. İmam Sadiqdən (ə) nəql olunan bir hədisdə oxuyuruq: *Həzrət Peyğəmbər (s) bir gün səhabələrə buyurdu: “İmana kömək edən hansı tutacaq (ünsür) daha möhkəm və etibarlıdır?” Səhabələr dedi ki, Allah və Rəsulu (s) daha yaxşı bilir. Və bəzi səhabələr namaz, bəziləri zəkat, bəziləri oruc, bəziləri isə həcc və ümrə və bəziləri də cihad dedi. Allah Rəsulu (s) buyurdu: “Dediklərinizin hamısı fəzilətlidir, amma mənim sualımın cavabı deyil; imanın ən möhkəm və etibarlı tutacağı Allaha xatir dostluq və Allaha xatir düşmənçilik etməkdir, Allah övliyalı və dostları ilə dost və düşmənləri ilə düşmən olmaq”*.¹

Həzrət Peyğəmbər (s) əvvəlcə bu mühüm sualla səhabələrin fikrini bu həlledici məsələ ilə oyadır – *Peyğəmbər (s) bəzən mühüm məsələləri çatdırmamışdan öncə belə edərdi* – və bir dəstə bilmədiyini deyir, başqa bir dəstə də İslamın ən əhəmiyyətli sütununu saymaqla cavab verir, amma həzrət Peyğəmbər (s) bu mühüm sütunların əhəmiyyətinə təkid etməklə yanaşı onların cavabını qəbul etmir və buyurur: “İmanın ən möhkəm və etibarlı tutacağı Allaha xatir dostluq və Allaha xatir düşmənçilik etməkdir”.

Hədisdə istifadə olunan “tutacaq” ibarəsi sanki buna işarə edir ki, camaat Allaha yaxınlaşmaq üçün bir “vasitə”dən yapışmalıdır və bunların ən əhəmiyyətlisi Allaha xatir məhəbbət və düşmənçilikdir. Ona görə ki, Allah dostları ilə dost olmaq və övliyalara itaət etmək, onları nümunə seçmək, bütün xeyir əməl və gözəl xüsusiyyətlər zəminində hərəkətin amilidir.

Bu sütunun dirçəldilməsi ilə digər sütunlar da dirçəlir, onu tərk etməklə digərləri də zəifləyir, yaxud ümumiyyətlə məhv olub aradan gedir.

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 125, hədis 6.

4. İmam Sadiqdən (ə) nəql olunur ki, Həzrət (ə) Cabir adlı dostlarından birinə xitab edərək buyurdu: *“Səndə xeyirin olub-olmadığını bilmək istəsən, qəlbinə nəzər sal, əgər Allaha itaət edənləri sevir və günahkarları düşmən sayırsansa, bil ki, yaxşı insansan və Allah da səni sevir. Yox əgər Allaha itaət edənlərə qarşı düşmənçilik bəsləyir və günahkarları sevirsənsə, səndə xeyir yoxdur və Allah da səni düşmən hesab edir və hər kəs sevdiyi ilə birgədir!”*.¹

“İnsan sevdiyi ilə birgədir!” cümləsi incə bir həqiqətə toxunur: Hər bir insanın ictimai, əxlaqi, insani keyfiyyətlər və həmçinin qiyamət günündəki aqibəti məhəbbət bəslədiyi şəxslərlə uyğun olacaq və bu, “vilayət” məsələsinin əxlaqi məsələlərdə həlledici rola malik olduğuna işarə edir.

5. İmam Baqirdən (ə) bizə gəlib çatan hədisdə həzrət Peyğəmbərin (s) belə buyurduğunu oxuyuruq: *“Möminin Allah xatirinə möminə qarşı olan məhəbbəti imanın ən böyük qoludur. Bilin ki, Allaha xatir dostluq və düşmənçilik edən, Allaha xatir hədiyyə edən və Allaha xatir bəxşiş etməyən şəxs Allahın seçdiyi şəxslərdəndir!”*.²

6. Əli ibn Hüseyin (ə) buyurur: *“Allah-taala bütün qövmləri (qiyamət günü) bir yerə yığanda belə nida gələr və hamı onu eşidər: “Allah xatirinə bir-biri ilə dost olanlar hardadır?” Bu zaman camaatın bir hissəsi qalxar və onlara deyilər: “Sorgu-sualsız cənnətə girin!” Bu zaman onları mələklər qarşılayar və deyər: “Hara gedirsiniz?” Deyərlər ki, sorgu-sualsız, cənnətə gedirik! Mələklər soruşar: “Siz kimlərsiz?”. Onlar deyər: “Biz Allah xatirinə bir-birimizi sevənlərik”. Mələklər: “Siz hansı əməli edirdiniz?”*

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 126.

² “Misbahul-lügət”də yazılır: “şöbə” ağacın qul-budağı mənasındadır.

Onlar: “Biz Allah xatirinə dostluq və Allah xatirinə düşmənçilik edərdik”. Mələklər deyər: “Əməl sahiblərinin mükafatı necə də gözəldir!”.¹

“Əməl sahiblərinin mükafatı necə də gözəldir!” ifadəsi göstərir ki, Allah dostlarına məhəbbət və Allah düşmənləri ilə də düşmənçilik yaxşı əməllər etməyin, pis əməllərdən çəkinməyin amilidir.

7. Həzrət peyğəmbərdən (s) nəql olunan bir hədisdə oxuyuruq: *“Allah ərşinin ətrafında nurdan olan minbərlərin üzərində libasları və üzləri nurdan olanlar var, onlar peyğəmbər deyillər, amma peyğəmbərlər və şəhidlər onlara qibtə edir! Səhabələr dedi: Ey Allahın Rəsulu (s) bu məsələni bizim üçün açıqla (onlar kimlərdir?). Peyğəmbər (s) buyurdu: “Onlar Allah xatirinə bir-birini sevər, Allah xatirinə bir yerdə əyləşər və Allah xatirinə bir-biri ilə görüşər, bir-birinə baş çəkərlər!”*.²

8. Başqa bir hədisdə (yaxud yuxarıdakı hədisin davamında) oxuyuruq: Həzrət Rəsuləllah (s) buyurdu: *“Əgər iki Allah bəndəsi bir-birini Allah xatirinə sevsə, onlardan biri şərqdə, o biri isə qərbdə olsa, Allah-taala onları qiyamətdə cənnətdə bir-birinin yanında qərar verər”*. Və yenə də buyurur: *“Ən gözəl əməl Allaha xatir məhəbbət və Allaha xatir qəzəbdir”*.³

Bu hədis göstərir ki, insanlar arasındakı ən möhkəm əlaqə əxlaq və insani rəftarlarda birliyə səbəb olan ideologiya bağlılığıdır. Aydındır ki, bir-birini Allah xatirinə sevənlər, bir-birində bəyənilən xüsusiyyət və əməlləri görür və Allaha xatir məhəbbət və qəzəb onların nəfslərinin tərbiyəsi üçün təsirli addımdır.

9. “Qüdsi” hədisdə oxuyuruq: Allah-taala həzrət Musaya (ə) buyurdu: *“Nə vaxtsa Mənə xatir bir əməl etdinmi?”* Həzrət Musa (ə) dedi: *“Sənə xatir namaz qıldım, oruc tutdum, sədəqə verdim və Səni zikr edir,*

---

¹ “Usuli-Kafi”, c. 2, səh. 126.

² “Biharul-ənvər”, c. 66, səh. 352, hədis:32.

³ “Biharul-ənvər”, c. 66, səh. 352, hədis:32.

xatırlayırdım.” Allah-taala buyurdu: “Namaz sənin (imanına) bir sübutdur, oruc atəşə sipər, sədəqə məhşər günü kölgədir və Allahı zikr isə nurdur. Elə isə, ey Musa, hansı əməli Mənim üçün etmişən?” Həzrət Musa (ə) dedi: “İlahi! Məni Sənin üçün olan əmələ doğru yönləndir!” Allah-taala buyurdu: “Nə vaxtsa Mənə xatir kimisə sevdinmi, Mənə xatir kiminləsə düşmənçilik etdinmi?” Bu zaman həzrət Musa (ə) bildi ki, ən gözəl əməl Allaha xatir məhəbbət və Allaha xatir qəzəbdir (Allaha xatir dostluq və düşmənçilik etmək).¹

10. Bu bəhsi İmam Sadiqdən (ə) nəql olunan bir hədislə sona yetiririk: İmam (ə) buyurur: *“Allaha xatir sevən, düşmənçilik edən, Allaha xatir hədiyyə edən, Allaha xatir bəxşiş etməyən şəxs imanı kamil olanlardandır”*.²

Yuxarıdakı on hədisdən belə nəticə çıxır ki, İslamda Allaha xatir məhəbbət və qəzəbin xüsusi yeri var. Hansı ki ən fəzilətli əməl və imanın kamilliyinin əlaməti, namazdan, orucdan, həcc və cihaddan, Allah yolunda sədəqədən daha üstün sayılır; bu xüsusiyyət sahibləri cənnətdə öndərdilər və elə məqama malikdirlər ki, peyğəmbərlər, şəhidlər onlara qibtə edər.

Bu ibarə və ifadələr bütün dini və ilahi proqramlarda vilayət, təvəllat-təbərri məsələsinin mühüm rolu üzərindən pərdəni qaldırır. Bunun səbəbi də məlumdur, çünki insan böyük rəhbərləri iman, təqva, əxlaqi fəzlətlər və digər saleh əməllər xatirinə sevir. Bu təqdirdə, necə ola bilər ki, onlara itaət etməsin, onlarla eyni addımlamasın, onları örnək seçməsin?!

Əxlaq alimləri bunu nəfsin paklaşdırılmasında əsas bir prinsip adlandırırlar. Kamil insana itaət etməyi Allaha tərəf seyri-sülukda müvəffəqiyyətin şərti bilirlər.

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 66, səh. 252, hədis 33.

² “Biharul-ənvar”, c. 66, səh. 238, hədis 10.

Quranın hər yerdə, hər münasibətlə ilahi peyğəmbərlərdən (ə) danışmasının, eyni zamanda Rəsulullah (s) və müsəlmanlara onları, yaşayışlarını xatırlamalarını əmr etməsinin ən mühüm dəlillərindən biri budur ki, onları örnək götürsünlər, müvəffəqiyyəti, nicat yolunu onların həyatında axtarsınlar.

Bir məqama diqqət olunmalıdır ki, insanlar adətən qəhrəmanların ardınca gedir, belə ki, hamı böyük şəxsiyyətə məhəbbət göstərmək, onu öz həyatında nümunə seçmək və yaşayışının müxtəlif yönlərində ona təqlid etmək istəyir.

Belə bir qəhrəmanın seçilməsi insanın taleyində, həyatının formalaşmasında çoxlu təsiri var və bu qəhrəmanlarına qarşı fikirləri dəyişirsə, həyatları da alt-üst ola bilər.

Həqiqi qəhrəmanlara əli çatmayan bir çox fərd və xalqlar özləri üçün xəyali və əfsanəvi qəhrəmanlar düzəltmiş, öz mədəniyyət və ədəbiyyatlarında onlara çox böyük önəm vermişlər.

İctimai həyat mühiti və bəyənilən-bəyənilməyən təbliğatlar qəhrəmanların seçilməsində təsirlidir. Bu qəhrəmanlar ilahi şəxslər, siyasətçilər, idmançılar, hətta aktyorlar da ola bilər.

İnsanın bu fitri istəyinin həqiqi qəhrəmanlara və uca insani nümunələrə tərəf yönəldilməsi fərd və cəmiyyətdə əxlaqi fəzilətlərin tərbiyə olunmasında təsirli köməyi ola bilər.

Allah övliyalarının vilayəti məsələsi də həqiqətdə bununla bağlıdır. Buna görə də ayə və hədislər ona böyük əhəmiyyət verir, onsuz digər proqramları naqis və hətta xətərli hesab edir.

Həzrət Musa (ə) və Xızır (ə) əhvalatı

Müəllim, ustad, yol göstərən seçmək məsələsi nəfsin tərbiyəsi və Allaha tərəf gedən yolda o qədər əhəmiyyətə malikdir ki, bəzən peyğəmbərlər də xüsusi bir mərhələdə bu seçimlə vəzifələnməmişlər.

“Kəhf” surəsində dərin mənalı həzrət Musa (ə) və Xızır (ə) əhvalatı bunun bir nümunəsidir.

Həzrət Musa (ə) bir sıra elmi öyrənmək üçün – əlbəttə bu elm nəzəri deyil, əksinə əməli və əxlaqi cəhətə malik idi – Quranın “*Öz rəhmətimizi şamil etdiyimiz və Öz tərəfimizdən bir çox elm ata etdiyimiz biri*” adlandırdığı bir peyğəmbərin və dövrünün böyük aliminin yanına getməklə vəzifələnilir.

O, səfər yükünü götürərək dostlarından biri ilə həzrət Xızırın (ə) olduğu yerə tərəf yola düşür. O, böyük müəllimlə – Xızır peyğəmbərlə görüşəndə öz təklifini ona bildirir. Həzrət Xızır (ə) ona baxıb deyir: Güman etmirəm mənim təlimlərim qarşısında səbir edəsən!” Amma həzrət Musa (ə) səbirli olacağına söz verir.

Sonra bir-birinin ardınca üç mühüm hadisə baş verir. Əvvəlcə gəmiyə minirlər, həzrət Xızır (ə) gəmini dəşir və Musanın (ə) etiraz səsi yüksəlir. O, həzrət Xızıra gəminin və gəmidəkilərin batacağını deyir. Amma Xızır (ə) ona “mən sənin dözümlü olmayacağını bilirdim” deyəndə, Musa (ə) etiraz etdiyinə peşman olur və sükut edir, çünki Xızırın özü (ə) açıqlama verənə qədər etiraz etməyəcəyinə söz vermişdi.

Çox keçmədi ki, yolda bir cavanla qarşılaşdılar, həzrət Xızır (ə) birbaşa onu öldürür. Zəhirdə bu günahsız cavanın öldürülməsinin dəhşətli mənzərəsi Həzrət Musaya (ə) çox pis təsir edir, söz verdiyini bir daha unudur və etiraz edir, bu, əvvəlkindən də şiddətli etiraz idi, o deyir: “*Nə üçün günahsız və pak insanı qətl etmədiyi halda öldürdün? Bu iş çox pis işdir!*”.

İkinci dəfə də həzrət Xızır (ə) Musa (ə) peyğəmbər ilə bağladığı əhd-peymanı xatırladır və deyir ki, əgər üçüncü dəfə təkrarlasan, səndən həmişəlik ayrılacağam. Həzrət Musa (ə) başa düşür ki, bunda mühüm bir sirr gizlənib və sükut etdi ki, Xızır (ə) özü izah etsin.

Yenə də az keçmir ki, üçüncü hadisə baş verir. Onlar bir şəhərə daxil olurlar. Şəhər əhalisi hətta onları qarşılamırlar. Amma həzrət Xızır (ə) dağılmaqda olan bir divara çatanda, qollarını çırmalayıb, divarı təmir etmək, dağılmasının qarşısını almaq üçün Musadan (ə) da kömək istəyir. Həzrət

Musa (ə) əhdini yenə də unudaraq öz müəlliminə etiraz eləyir: “Camaatın bizə qarşı o cür yanaşması qarşısında bu ürəyi yanmaq məntiqlidirmi?”.

Elə buradaca həzrət Xızır (ə) Musadan (ə) ayrılmaq vaxtı gəlib çatdığını deyir, çünki dözümlülük əhdini üç dəfə pozmuşdu. Amma ayrılmazdan öncə həzrət Xızır (ə) özünün bu üç əməlinin sirrini onun üçün açıqlayır, üzərindən pərdələri qaldırır.

Gəmi haqqında deyir: Zalım bir şah sağlam gəmiləri qəsb edirdi və mən də gəmini dəşdim ki, onun diqqətini cəlb etməsin, çünki bu gəmi zəif insanlara mənsub idi və onların ərzaqını daşıyırdı.

Öldürdüyüm cavan kafir, azmış və azdırıcı biri idi, ata-anasına təzyiq edib onları Allahın dinindən çıxarmaq qorxusu var idi.

Divar isə o şəhərdə yaşayan iki yetim uşağa aid idi və onun altında onlara aid bir xəzinə gizlənmişdi. Ataları saleh insan olduğundan, Allah bu xəzinəni onlar üçün saxlamaq istəyirdi. Daha sonra həzrət Musaya (ə) xatırladır ki, mən bu işləri öz tərəfimdən etmirdim, bunların hamsı Allah-taalanın əmri ilə idi!¹

Burada Musa peyğəmbər (ə) həzrət Xızırdan (ə) ayrılır və özü ilə elm, əxlaq dolu pay götürür. O, bu böyük müəllimin, əxlaq ustadının məktəbindən aşağıdakı dərsləri alır:

1. Ağah və pak rəhbər tapmaq, onun elm və əxlaqından bəhrələnmək, o qədər əhəmiyyətli ki, həzrət Musa (ə) kimi şəriət sahibi bir peyğəmbər həzrət Xızırın (ə) hüsuruna yetişmək və onun yanar çırağından faydalanmaq üçün uzun bir yolu keçməklə vəzifələndirilir.

2. İşlərdə tələsmək olmaz, çünki bir çox işlər münasib fürsət tələb edir, belə demişlər: *“İşlər öz vaxtına bağlıdır!”*.

---

¹ “Kəhf” surəsi, 60-80-cı ayələrin məzmunu və İslam hədisləri (xülasə).

3. Ətrafımızda baş verən hadisələrin zahiri və batini çöhrəsi ola bilər. Heç vaxt xoşagəlməz hadisələrin zahiri çöhrəsinə baxılmamalı, tələsik hökm verilməməlidir. Əksinə, zahirin fəvqündəki çöhrəni unutmamalıyıq.

4. Mənəvi əhdləri təkrar-təkrar sındırmaq, insanı fayda və bərəkətlərdən həmişəlik məhrum edə bilər.

5. Zəifləri müdafiə, yetimlərə kömək, zalım və kafirlərlə mübarizə elə bir vəzifədir ki, onu hər nə qiymətə olur-olsun almaq olar.

6. İnsan hər nə qədər elmi olsa, öz elmi ilə qürrələnməməlidir, onun elminin fəvqündə heç bir elm olmadığını düşünməməlidir, çünki bu düşüncə onun daha da yüksəlməsinin qarşısını alır.

7. Allahın bu varlıq aləmində xüsusi məmurları vardır ki, onları sakitcə öz məzlum və xalis bəndələrinin soracağına göndərir və müxtəlif yollarla kömək edir. Bunlar gizli ilahi lütfəldir ki, hər bir mömin onun intizarında ola bilər.

Bu hekayə istər həzrət Musaya (ə) həqiqi təlim cəhəti olsun, istərsə də başqaları üçün bir nümunə, məqsədimizi çatdırmaq üçün fərq etmir. Qısa sözlə, elmin artırılmasında, nəfsin paklanmasında rəhbərə olan ehtiyac, zəruri və inkar olunmaz bir ehtiyacdır!

VİLAYƏTİN BAŞQA ÜZÜ VƏ NƏFSİN PAKLANMASINDAKI ROLU

Vilayətə inancın əxlaqa təsiri və onun nəfsin paklanması ilə bağlı məsələlərdə, Allaha tərəf seyri-sülukdakı rolu, sadəcə Allah övliyalarının bir örnək olmasında, sözləri və əməlləri ilə hidayət etməsində deyil, əksinə, bir sıra alim və böyük şəxsiyyətlərin nəzərinə görə, başqa növ vilayət də vardır ki, təkvini vilayətin şaxələrindən hesab olunur. Belə ki, ilahi rəhbərlərin mənəvi əlaqələr vasitəsilə nəfsin tərbiyəsində birbaşa mənəvi nüfuz və təsirindən xəbər verir.

İzah: Həzrət Peyğəmbər (s) və məsum imamlar cəmiyyətin döyünən ürəyidir. Bu bədənin üzvlərinin əlaqəsi qəlblə hər nə qədər çox olsa, ondan bir o qədər çox faydalanar. Yaxud elə bir parlaq günəşdir ki, qara buludlar, təkəbbür, qürur, xudbinlik və nəfsin istəkləri kənara çəkilsə, onların varlığının insan ruhuna saçması insanların inkişafına səbəb olar, onlar da yaşıllaşar, çiçəklənər və meyvə verir.

Burada, vilayət başqa bir forma alır və zahiri nüfuz dairəsi daha da genişlənir, gizli və görünməz bir təsir meydana gəlir ki, indiyə kimi dediklərimizdən fərqlidir.

Quran buyurur: ***“Ey Peyğəmbər (s)! Biz səni şahid, müjdə verən, qorxudan, Allaha tərəf Onun izni ilə dəvət edən və parlaq çırağ olaraq göndərdik”.***¹

Bu parlaq çırağ və günəş həm insanın yolunu işıqlandırır, həm də ilahi nurdan insanların varlığına onlar bilmədən təsir qoyaraq nəfsləri inkişaf etdirir.

---

¹ “Əhzab” surəsi, 45-46-cı ayələr.

Məşhur bir hədisdə deyilir ki, Hişam ibn Həkəm, Əmr ibn Übeyd (sünni kəlam alimi) ilə münazirə etmək üçün Bəsrəyə gedir və onu gözəl məntiqi bəyanla hər dövrdə imamın lazım olmasını qəbul etməyə vadar edir. Sözügedən hədis də bu mənaya başqa bir şahiddir.

Bəhs böyük əhəmiyyətə malik olduğu üçün sözügedən əhvalatı təfərrüatı ilə qeyd edirik:

İmam Cəfər Sadiqin (ə) ləyaqətli şagirdi Hişamın “mötəzilə” fırqəsinin başçılarından olan Əmr ibn Übeyd ilə “İmamət” məsələsi haqqında mübahisəsi şirin və maraqlı hekayələrdəndir.

Hişam fiqh, üsul, hədis, kəlam elmlərinə yiyələnmiş və istedadlı bir natiq idi. O, məzhəblə bağlı və elmi münazirələrdə böyük məharətə malik idi. Həmişə elm və bəyan gücü ilə öz rəqiblərinə qalib gəlirdi. Hişam istedad və mətləbi çatdırma baxımından imam Sadiqin (ə) şagirdləri arasında ən tanınmışı idi. Onun etiqadi məsələlər və kəlam (sxolastika) elmi haqqında müxtəlif millətlərin alimləri və sünni məzhəbinin başçıları ilə apardığı bəhslər barədə bir çox kitablarda yazılmışdır.

Hişam İraq şialərinin mərkəzi olan Kufə şəhərində anadan olmuş və Bağdadın yaxınlığındakı Vasit qəsəbəsində boya-başa çatmışdır. O, İslam dünyasında əqidə əsasları və imamət bəhslərini birinci dəfə olaraq elmi baxımdan tədqiq edib öyrəndi. O, bu barədə kitablar yazaraq gələcək nəsillər üçün zəmin yaratdı. Əqli və nəqli dəlillərə dayanaraq imam Sadiq (ə) məktəbinin yüksək qayələrini və faydalarını şiə toplumu və əcnəbi millətlərin alimlərinə sübut edib açıqladı.

O, “Allahı tanımaq” və məzhəb bəhslərində, həmçinin, elmi müzakirələrdə məğlub olmamışdır. Bu meydanda kimsə ondan qabağa keçə bilməmiş və hər yerdə öz rəqiblərinə qalib gəlmişdir.

Hişam, İmam Sadiqin (ə) bir çox başqa şagirdləri kimi hər il Məkkəyə gedərkən və ya Mədinədə İmamın (ə), yaxud həzrətin oğlu Museyi-Kazimin (ə) hüzuruna yetişərkən onların elm çeşməsindən faydalanırdı. Müxtəlif elm və fənlər sahəsində olan sualların, çətinliklərin

cavabını onlardan öyrənər və kifayət qədər elmi bəhrə ilə qayıdardı. Bu öyrəndiklərini rəqibləri ilə münazirə edərkən həyata keçirərdi.

Altıncı imamın (ə) tanınmış şagirdlərindən olan Yunis ibn Yəqub belə deyir: "Həcc mövsümü zamanı Hişam ibn Həkəm Minada imam Sadiqin (ə) hüzuruna yetişdi. O zaman Hişam yeniyetmə bir cavan idi. Üzünə yenicə tük çıxmışdı. İmam Sadiqin (ə) şagirdlərindən bir dəstə Həmran ibn Əyən, Qeys ibn Müasir, Əbu Cəfər Əhvəl (Mömin Taq) kimi məhşur şiə alimlərindən bir neçəsi də İmamın (ə) hüzurunda idilər. İmam Sadiq (ə) Hişama azyaşlı bir gənc olmasına baxmayaraq, məclisin başında yer verdi. Sonra bu məsələ orada olanlara ağır gəlməsin deyə, buyurdu: "Bu gənc öz qəlbi, dili və əli ilə bizə yardım edir."

Buyurdu: "Ey Hişam! Səninlə Əmr ibn Übeydin arasında nə keçdiyini söylə! Ondan soruşduğun sualları təkrar et!"

Hişam dedi: "Qurbanın olum, mən sizin məqamınızı çox yüksək bilirəm və mübarək hüsurunuzda danışmaqdan utanıram, çünki sizin hüsurunuzda danışarkən dilim tutulur!"

Həzrət buyurdu: "Ey Hişam! Biz sizə əmr etdikdə itaət etməlisiniz."

Hişam da qəbul edib hadisəni danışmağa başladı: "Mənə xəbər verdilər ki, Əmr ibn Übeyd gündüzlər şagirdləri ilə birgə Bəsrə məscidində "İmamət" mövzusunda müzakirə edib xalq arasında "İmamın" zəruri olması ilə bağlı şiənin əqidəsini pisləyir. Bu, mənə çox ağır gəldi, buna görə Bəsrəyə getdim. Cümə günü şəhərin məscidinə daxil oldum. Bir çox adam Əmr ibn Übeydi dövrəyə almışdı; O, qara rəngli yun paltar geyinmişdi və üstündən çiyinə bir əba salmışdı. Camaat ardıcıl olaraq ona sual verirdilər. Mən ona yaxınlaşdım. Orada toplaşanlardan öz sıralarında mənə də bir yer vermələrini istədim. Onlar mənim üçün yer açdılar, mən də camaatın sırasına daxil oldum. Sonra Əmr ibn Übeydə müraciət edib dedim: "Ey alim kişi! Mən qəribəm, sizdən bir neçə sual soruşmağa izn verirsinizmi?"

Dedi: "Bəli."

Dedim: "Sizin gözünüz varmı?"

Dedi: “Gördüyün bir şeyi nə üçün soruşursan? Bu nə sualdır?”

Dedim: “Mənim suallarım elə belədir, xahiş edirəm diqqət edib hövsələ ilə cavab verin!”

“Sualların axmaqcasına olsa da, soruş!” – dedi.

“Mən sizdən olduğu kimi cavab verəcəyiniz şərtlə sual edirəm” – dedim.

“Yaxşı, soruş!” – dedi.

–Sizin gözünüz varmı? – deyə soruşdum.

–Bəli.

–Onunla nə edirsiniz?

–Rəngləri və şəxsləri görürəm.

–Burnunuz varmı?

–Bəli.

–Onunla nə edirsiniz?

–Onunla qoxuları iyləyirəm.

–Ağzınız da varmı?

–Bəli.

–Onunla nə edirsiniz?

–Yeməliklərin, içməliklərin dadını bilirəm.

–Diliniz də varmı?

–Bəli.

–O, nəyə yarayır?

–Onun vasitəsilə danışiram.

–Qulağınız necə, varmı?

–Bəli.

–Onunla nə iş görürsünüz?

–Səsləri eşidirəm.

–Əliniz də varmı?

–Bəli.

–Əl nəyinizə gərəkdir?

–Onunla çətin işlər görürəm. Yumşaq cisimləri onun vasitəsilə bərk cisimlərdən seçə bilirəm.

–Ayağınız varmı?

–Bəli.

–Onunla nə edirsiniz?

–Onunla hərəkət edir, bir yerdən başqa bir yerə gedirəm.

–Deyin görüm, sizin ürəyiniz də varmı?

–Bəli.

–Ürək nəyinizə gərəkdir?

–Ürək vasitəsilə bütün üzvlərimin hansı halda olduğunu hiss edirəm.

–Bu üzvlərin ürəyə ehtiyacları varmı?

–Bəli!

–Bədənin üzvləri sağlam olarsa, ürək nəyə gərəkdir?

–Oğul! Üzvlərin biri öz vəzifəsində nöqsan taparsa, yaxud dayanarsa (misal üçün, əgər insanın – “görmə” (basirə) qüvvəsi, “iy bilmə” (şammə) qüvvəsi, “dadma” (zaiqə) qüvvəsi, “eşitmə” (samiə) qüvvəsi və ya “toxunma” (lamisə) qüvvəsindən biri öz vəzifəsində ləngisə, ya dayansa), bədən varlığının mərkəzi olan ürəyə müraciət edir. Ürəyin fərmanından boyun qaçırmayıb öz vəzifəsinə əməl edir.

–Deməli, ürək insanın bədəninin işlərini idarə etmək üçün lazımdır, yoxsa, bu üzvlər öz vəzifələrini düzgün şəkildə yerinə yetirə bilməzlər, belə deyilmi?

–Bəli, belədir.

–Ey alim kişi! Allah sənə bu kiçik gövdəni özbaşına buraxmayıb, əksinə bədən üzvlərinin vəzifələrini yerinə yetirməsi, çətinlik və təhlükə zamanı ona müraciət etməsi üçün ona başçı qoymuşdur. Necə olar ki, Allah-taala bəndələrini özbaşına buraxsın, onları şübhə və ixtilafda qoysun? Necə ola bilər ki, çətinliklər zamanı müraciət etmək üçün bir başçı və imam müəyyən etməsin?

Bu zaman, Əmr ibn Übeyd başını aşağı salıb dərin fikrə daldı. Sonra başını qaldırıb mənə baxdı. “Sən Hişam deyilsənmi?!” – deyə, soruşdu.

–Yox!” – dedim.

–Onunla oturub-durmamısan ki?

–Yox!

–Bəs, sən haralısan?

–Kufəliyəm.

–Sən yəqin Hişamsan!

Bunu deyib mənə çağıraraq qucaqladı və öz yanında əyləşdirdi.

Nə qədər ki, mən orada oturmuşdum, heç bir söz danışmadı.

Hişamın sözləri sona çatdıqda, İmam Sadiq (ə) gülümsəyib soruşdu:

“Bu məntiqi sənə kim öyrədib?”

Hişam dedi: “Sizin məktəbinizdən öyrəndiyimin bəhrəsidir”.

İmam Sadiq (ə) buyurdu: “Allaha and olsun ki, bu, həzrət İbrahim (ə) və Musanın (ə) səhifəsində gələn sözdür”.¹

İmam insaniyyət aləminin qəlbi kimidir və bu hədis onun təşrii, yaxud təkvini vilayət və hidayətinin, ya da hər ikisinin nişanəsi ola bilər.

Əbu Bəsir və onun tövbəkar qonşusunun məşhur əhvalatı da bu məsələyə başqa bir şahiddir. O deyir: Mənim bir qonşum vardı, o, zalım hakimiyyətin (Bəni-Üməyyə, ya Bəni-Abbəs) işçilərindən idi və bu yolla çoxlu mal-mülk toplamışdı. Başını eyş-işrətə qarışmışdı. Dəfələrlə onu bu işdən çəkəndirdim, amma əməlindən əl çəkmədi. Mən israr edəndə, o dedi: “Ay kişi! Mən günahlara aludə olmuş biri, sən isə pak adamsan. Əgər mənim halımı hörmətli dostun İmam Sadiq (ə) desən, ümidvaram ki, Allah-taala mənə bu vasitə ilə nicat versin”.

Onun sözü mənə təsir elədi. İmam Sadiq (ə) yanına gedəndə, onun vəziyyətini danışdım. İmam (ə) buyurdu: “Kufəyə qayıdanda, o sənənin

---

¹ “Usuli-Kafi”dən nəql olunub, c. 1, səh. 169, hədis:3.

görüşünə gələcək, ona de ki, Cəfər ibn Məhəmməd (ə) sənə xəbər göndərüb deyir ki, günahlarını burax və mən cənnət üçün sənə zaminəm!”.

Əbu Bəsir deyir: Kufəyə qayıdanda, görüşümə gələnlər arasında o da var idi. Qalxmaq istəyəndə dedim ki, əyləş, ortalıq xəlvət olanda səninlə işim var. Məclis dağılanda ona dedim ki, sənin vəziyyətini İmam Sadiqə (ə) dedim və o da buyurdu ki, mənim salamımı ona çatdır və de ki, pis əməllərindən əl çəksin, mən cənnət üçün ona zaminəm!

Qonşum çox dəyişdi və ağladı, sonra dedi: “Səni Allaha and verirəm! Cəfər ibn Məhəmmədin (ə) özü bu sözü dedi?!”

Əbu Bəsir deyir: “And içdim ki, bu xəbəri onun özü sənin üçün göndərüb!”.

O, “Bu mənə kifayətdir”, - deyib getdi.

Bir neçə gündən sonra gördüm ki, təqribən paltarsız vəziyyətdə evinin içində dayanmış və deyirdi: “Ey Əbu Bəsir! Evimdə (haram maldan) bir şey qalmayıb, bircə qalıb ki, bu evdən də çıxam. (Sahiblərini tanıdıqlarımı sahibinə verdim, qalanını isə ehtiyacılılara payladım) İndi görürsən ki, indi nə haldayam?!”.

Əbu Bəsir deyir: “Mən şiə qardaşlardan onun üçün geyim (və digər lazım olan şeylər) hazırladım. Bir müddət keçdi, adam göndərdi ki, xəstələnmişəm, yanıma gəl! Mən ona tez-tez baş çəkir və sağlması üçün çalışırdım. (Amma dərmanların faydası olmadı) O, nəhayət ölümün astanasında idi. Mən yanında əyləşmişdim, o isə dünyadan köçməkdə idi. Huşunu itirdi, yenidən özünə gələndə, dedi ki, ey Əbu Bəsir, sənin böyük köməkçin öz əhdinə vəfa etdi. Bu sözü dedi və canını Yaradana tapşırdı.

Bir müddət sonra Allah evini ziyarətə getmişdim, sonra da İmam Sadiqi (ə) ziyarət üçün onun evinə getdim. Evə daxil olanda, bir ayağım evin astanasında, o biri isə həyətdə ikən, İmam (ə) birbaşa otaqdan səsləndi:

Ey Əbu Bəsir! Biz sənin dostunla bağladığımız əhdə vəfa etdik! (O da öz əhinə vəfa etdi.)”.¹

Doğrudur ki, bu hədis adi bir tövbə ola bilər, lakin onun ciddi şəkildə mənəvi çirklənməsini və İmamın (ə) lütfü olmadan qərar almasına və şeytanın caynağından xilas olmasına qüdrəti olmadığını etiraf etməsini nəzərə alsaq, böyük ehtimalla bu günahkar şəxsə belə bir dəyişikliyin baş verməsi İmanın (ə) mənəvi nüfuzu əsasında idi, çünki qəlbinin dərinliyində açıq-aydın vilayət işığı var idi və həmin nurani nöqtə İmamın (ə) ona nəzər salmasına, nüfuz etməsinə və onun nicat tapmasına səbəb oldu.

Paklanmağa hazır olan nəfslərdə bu mənəvi təsirin və təkvini vilayətin digər bir nümunəsini Əllamə Məclisi “Biharul-ənvar”da nəql edir:

İmam Musa ibn Cəfər (ə) Harunun zindanında ikən, onun yanına gözəl bir kənz göndərir (əlbəttə, zahirdə xidmət üçün göndərmişdi, batində isə öz gümanına görə İmamı (ə) kənz vasitəsilə aldatmaq istəyirdi). İmam (ə) bunu başa düşəndə, həzrət Süleymanın (ə) Səba mələkəsinin hədiyyələri haqqında dediyi sözü dedi: “*Sizlərsiniz ki, hədiyyələrinizlə sevinirsiniz!*”.²

Daha sonra İmam buyurdu: “Mənim bu kənizə və bunun kimilərə ehtiyacım yoxdur”.

Harun bu məsələyə görə çox qəzəbləndi. Sonra xidmətçisini çağıraraq dedi: Get ona (İmama) de ki, “Biz səni sənin razılığın ilə həbs etməmişik!” və kənizi də onun yanında qoy, qayıt!

Çox keçmədi ki, Harun kənzin nə halda olduğunu öyrənmək üçün xidmətçisini göndərdi. Xidmətçi qayıtdıqda dedi: Kənz Allahə səcdə edir, başını səcdədən qaldırmır və davamlı olaraq deyir: “Quddus, Subhanəkə, Subhanəkə!” (Müqəddəs, Pak və Sübhansan).

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 47, səh. 145, hədis 199.

² “Nəml” surəsi, ayə 36.

Harun dedi: “Allaha and olsun ki, Musa ibn Cəfər (ə) onu sehirləyib! Kənizi yanıma gətirin!”.

Kənizi Harunun yanına gətirəndə, onun bədəni Allah xofundan titrəyirdi və gözləri də səmaya tərəf yönəlmişdi.

Harun dedi: “Sənə nə olub, nə məsələdi?”

Kəniz dedi: “Mən xüsusi mənəvi bir haldayam; həzrətin (ə) yanında idim, o gecə-gündüz namaz qılırdı. Namazın salamını deyib Allaha zikr etməyə başlayanda dedim ki, ey mənim ağam, hansısa bir istəyin varmı yerinə yetirir?”.

Həzrət (ə) buyurdu: “Mən səndən nə istəyə bilərəm?”.

Dedim: Məni sizin istəklərinizi yerinə yetirmək üçün göndəriblər.

O, bir nöqtəyə işarə edib dedi ki, bunlar nə edir? Baxdım və gözüm ucu-bucağı görünməyən güllərlə dolu bir bağ gördü. Orada ipək xalçalarla döşənmiş yerlər var idi. Elə gözəl xidmətçilər vardı ki, onlar kimisini görməmişdim. Əyinlərində yaşıl ipəkdən libaslar, başlarında ləldən, yaqutdan tac, əllərində su qabları, dəsmallar və müxtəlif növ yeməklər var idi. Səcdəyə düşdüm, bu xidmətçi məni qaldırana qədər səcdədə qaldım. Başımı qaldıranda özümü əvvəlki yerimdə gördüm.

Harun dedi: “Ey xəbis qadın! Bəlkə də səcdə halında yatmışan, gördüklərin də yuxu idi!”

Kəniz dedi: “Yox, ey mənim ağam! Allaha and olsun ki, mən ilk öncə bu səhnələri gördüm, sonra buna görə səcdəyə getdim!”.

Harun ər-Rəşid öz xidmətçisinə dedi: “Bu xəbis qadını apar, öz yanında saxla, kimsə ondan bu əhvalatı eşitməsin!”.

Kəniz bundan sonra dərhal namaza başladı. Ondan “Niyə belə edirsən?”, – deyə soruşduqda, dedi: “Ona görə ki, Saleh bəndəni (Musa ibn Cəfəri (ə)) bu cür gördüm. Ondan, daha çox izah etməsini istəyəndə, dedi:

“O səhnələri görəndə, cənnət huriləri mənə dedi ki, Allahın Saleh bəndəsindən uzaq dur ki, biz daxil olaq, onun xidmətçisi bizik, sən yox!”

Kəniz həmişə bu halda idi və beləcə də dünyadan getdi.¹

Bu əhvalatda ruhi tərbiyə olunmağa hazır olan bir kənizdə İmamın (ə) mənəvi nüfuzunun başqa bir nümunəsini görürük. Və bu, Musa ibn Cəfər (ə) kimi böyük rəhbərin mənəvi təsir və hidayətini açıq-aydın bəyan edir.

Bir sözlə, həzrət Peyğəmbərin (s) və imamların (ə) tarixində görürük ki, bir sıra şəxslər onlarla bir dəfə görüşməklə, həyatları dəyişmiş, doğru yola yönəlmişlər. Elə bir dəyişmə ki, zahirə əsasən və adi vasitələrlə mümkün deyildi. Bu onu göstərir ki, o kamil insanlar bu şəxslərə iltifat etmiş və onları dəyişmişdir. Biz belə bir nüfuza təkvini vilayət deyirik.

Aydındır ki, onların bu iltifatı və xeyirxahlığı səbəbsiz deyil, iltifat olunan şəxslərdə bir qüvvə olub ki, Peyğəmbər (s) və İmamların (ə) iltifatına şamil olmuşlar.

Şəhid Mütəhhərinin baxışı

Burada sözü şəhid Mütəhərriyə veririk. O, “Vələha və vilayətha” kitabında yazır: “Bu iki söz adətən 4 yerdə işlənir: “Vəlayi-məhəbbət” (Əhli-beytə eşq), “vəlayi-imamət” imamları əməl və rəftarda örnək seçmək mənasında, “vəlayi-zəamət” imamların ictimai və siyasi rəhbərliyi mənasında və “vəlayi-nüfuz”, yaxud bunun ən yüksək mərhələsi olan “mənəvi vəla”.

Daha sonra birinci, ikinci və üçüncü mənaların izahından sonra bizim mövzu ilə bağlı olan dördüncü mənayı izah edir. Yazır: Vilayət, yaxud mənəvi nüfuz bir növ iqtidar və fəvqəladə şəkildə təkvini hakim olmaqdır. Belə ki, insan Allaha bəndəlik yolunu keçmək sayəsində mənəvi ilahi yaxınlıq məqamına nail olur. Bu məqama çatmağın nəticəsi kamil

---

¹ “Biharul-ənvar”, c. 48, səh. 239; “Mənaqib”, c. 3, səh. 414 (ixtisarla).

insan olmaqdır və bununla o, mənəviyyat karvanının başçısı, batini şəxsiyyətdən agah, əməllərə şahid və zamanın höccəti olur.

Şiənin nəzərinə əsasən, hər zamanda aləm və insana qeybi nüfuz istedadı olan, ruhlara və qəlblərə nəzarət edə bilən, hakim olan kamil bir insan vardır ki, onun adı “Allahın höccəti”dir.

“Nüfuz” və ya təkvini vilayətdə məqsəd bəzi cahillərin güman etdiyi kimi, insanlardan birinin aləmə rəhbərlik məqamına yiyələnməsi, yeri-göyü idarə etməsi, Allah tərəfindən xaliq və ruzi verən olması deyil.

Bildiyiniz kimi bu inanc şirk deyil və Quranın mələklər haqqında buyurduğu: “İşlərin idarəçiləri və bölüşdürənləri” – cümləyə bənzəyir, lakin bununla belə Quran, yaratmaq, ruzi vermək, diriltmək, öldürmək kimi məsələləri Allahdan başqasına aid etməyə icazə vermir. Amma kamil insan Allaha yaxınlıq məqamına görə elə bir yerə çatır ki, aləmdə (bəzi şeylərdə) nüfuz etmək vilayətinə malik olur.

Daha sonra əlavə edir: Burada məsələyə icmali şəkildə toxunaraq bu cür düşüncənin kökünü Quran mənə və məfhumlarına əsasən aydınlaşdırsaq, kimsənin bunun dərvişlərə məxsus bir söz olduğunu təsəvvür etməməsinə kifayət edər.

Şübhəsiz, vilayətin dördüncü mənası irfani məsələlərdəndir. Amma bu, onun irfani bir məsələ olduğu üçün qəbul edilməməsinə sübut ola bilməz.

Sonra geniş izahlarla Allaha yaxınlıq məqamı və onun nəticələri haqqında belə bir nəticə alır: Bəs, insanın itaət və Allaha bəndəlik nəticəsində mələklər məqamına çatması, yaxud mələklərdən daha yuxarı yüksəlməsi, ya da ən azı mələklər qədər kamallardan bəhrələnməsi

mümkündür. Bunun əksini düşünənlər yanırlar. (Mələklərin varlıq aləmində Allahın izni ilə idarəçiliyə və nüfuza malikdirlər)”.¹

Böyük mütəfəkkirin sözündən belə nəticə almaq olar ki, kamil insanlarla mənəvi əlaqə, onların layiq insanlarda nüfuzuna və onları tədriclə əxlaqi rəzilliklərdən uzaqlaşdırıb fəzilət və kamilliklərə yaxınlaşdırmasına zəmin yarada bilər.

Sui-istifadə

Hər zaman, hər dövr, bütün xalqlar arasında düzgün məfhumlardan sui-istifadələr olunmuşdur, lakin bunlar əsas məsələnin müqəddəsliyinə, düzgünlüyünə zərər vurmur.

Nəfsi paklaşdırmaq yolunu və Allaha tərəf seyri-sulukunu daha yaxşı keçmək üçün əxlaqda ümumi-xüsusi ustadlardan istifadə etməyin zərurəti də bu ümumi qaydadan müstəsna deyil.

Sufilərin bir qrupu özünü “mürşid”, “şeyx”, “təriqətin piri”, “qütb” adlandırır və insanları qeyd-şərtsiz onların yolu ilə getməyə dəvət edirlər. Hətta iş o yerə gəlib çatıb ki, belə deyirlər: *“Əgər “pir”dən şəriətə zidd bir əməl görsəniz, nəbadə ona irad tutasınız, çünki bu onun müqabilində təslimiyyətlə ruhiyyəsi ilə müxalifdir”*.

Sufiliyə meyli “İhyaul-ulum” adlı kitabının müxtəlif fəsillərindən görünən və sufi fırqələrinin də onu öz böyüklərindən hesab etdiyi Qəzali həmin kitabın 5-ci cildinin 51-ci fəsilinin 5-ci bölməsində belə yazır: “Sufilərdə müridlərin öz mürşidləri qarşısında davranışı ən mühüm ədəb qaydalarındandır. Mürid öz şeyxi qarşısında ixtiyarsız olmalı, onun fərmanı və icazəsi olmadan öz canından və malından hər hansı bir yolla istifadə etməməlidir! Müridin öz mürşidi müqabilində ən gözəl ədəbi mürşidin özü lazım bildiyini ona deməyincəyə qədər sükut, boyun əymək və hərəkətsiz dayanmasıdır. Mürşiddən xilaf bir şey görsə və bu məsələ ona ağır gəlsə,

---

¹ “Vələha və vilayətha”, səh. 56.

həzrət Xızır (ə) və Musanın (ə) əhvalatını yadına salsın; Həzrət Xızır (ə) bəzi şeylər edirdi ki, Musa (ə) peyğəmbər onu qəbul etmirdi, amma o, bu işlərin sirrini açanda, həzrət Musa (ə) fikrindən dönür. Buna görə də mürşid hər nə etsə hikmətli və elmi üzrü vardır!”.¹

Şeyx Əttar, Yusif ibn Hüseyn Razinin sufilik tərcümeyi halında yazır: Zünnun Misri (onun mürşidi) ona Misirdən çıxıb öz şəhərinə qayıtmasını tapşırılanda, Yusif ondan tapşırıq istədi, Zünnun dedi: “Bütün oxuduqlarını unut və bütün yazdıqlarını yuyub sil ki, hicab aradan qalxsın!”.

Əbu Səiddən nəql olunur ki, (müridlərə) belə deyərdi: “Bu işin (sufiliyin) əsas kökü mürəkkəbi yığışdırmaq, dəftərləri (və kitabları) çıxmaq və elmi unutmaktır!”.²

Əbu Səid Kindinin tərcümeyi halında gəlib ki, xanəgahda bir mənzili vardı və dərvişlərlə bir yerdə olardı, bəzən də tədris ocaqlarına (hövzə) gedərdi. Bir gün xanəgahda mürəkkəb qabı cibindən düşür və sirrinin üstü açılır (məlum olur ki, elm arxasındadır). Sufilərdən biri ona deyir: “Övrətini (eyib yerini) gizlə!”.³

Şübhəsiz, həmin xanəgaha hakim olan abu-hava mürşidin təlimlərinin və həmin cəmiyyəti idarəçiliyinin nəticəsi idi.

Bununla belə, məşhur bir hədisdə oxuyuruq ki, İmam Sadiq (ə) həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql edir: “Qiyamət günü alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanı ilə tərəzidə müqayisə olunar və alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından ağır və üstün gələr!”.⁴

Görün bu ikisinin fərqi hardan harayadır?!

İş, əhli olmayanın əlinə düşəndə məntiqi və şəri bir məsələ təhrif olunaraq ondan hansı şəkildə istifadə olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün

---

¹ “İhyaul-ulum”, c. 5, səh. 198-210 (ixtisarla).

² “Əsrarut-tovhid”, səh. 32-33.

³ “Nəqdul-elm vəl-uləma”, səh. 317.

⁴ “Biharul-ənvar”, c. 2, səh. 16, hədis 35.

(sufilərin “qütb”lərindən olan Mənsur Əlişah ləqəbli) Keyvan Qəzvininin qütbün ixtiyarının hüdudları haqda dediyinə nəzər salmaq kifayətdir, o deyir: Qütbün hüdudları 10 maddədən ibarətdir:

1. *Mən Xatəmül-ənbiyanın (s) malik olduğu batini vilayətə malikəm!... Amma bu fərqlə ki, o təsisçi idi, mən isə təbliğ edən, idarəçi və mühafizəçiyəm!*

2. *Mən bir qrupu təkmilləşdirə bilərəm; bədənərdə pis ruhları öldürə və onların bədənindən çıxarib başqalarının (kafirlərin) bədəninə sala bilərəm!*

3. *Mən təbiət və nəfsani tələblərdən azadam!*

4. *Müridlərin bütün ibadətləri və müamilələri mənim icazəmlə olmalıdır!*

5. *Qəlbə, ya da dildə demələri üçün müridlərə hansı adı təlqin etsəm və icazə versəm, məhz o ad Allahın adı olar və digərləri etibardan düşər!*

6. *Dini maarif və qəlbi inanclar mənim imzam ilə olsa, həqiqətə uyğundur, əks halda eyni ilə xətdir!*

7. *Mən, itaəti vacib, xidməti və qorunması lazım olan şəxsəm!*

8. *Mən öz əqidəmdə azadam!*

9. *Mən müridin qəlbi hallarından həmişə xəbərdaram, hazır və nazirəm!*

10. *Mən cənnət və cəhənnəmi bölüşdürənəm!¹*

Bu məntiqə deyil, daha çox sayıqlamağa bənzəyir. Bütün sufilər qəbul etməsə də, amma kiminsə özünü qütb hesab etməsini, özünə belə sözlər danışmağa icazə verdiyini və qütblərin bu cür ixtiyarları olduğuna inandığını görəndə – hansı ki Allahın böyük peyğəmbərləri (ə) belə bu cür iddiada olmamışlar – seyri-sulukda, nəfsin paklaşdırılmasında müəllim və

---

¹ “Ostovarnamə”, səh. 95-106 (xülasə).

tərbiyəçiyə ehtiyacdən sui-istifadə etməyin hansı nəticələri verəcəyini bilməyimiz kifayətdir.

Dini məsələlərdən azca xəbəri olan şəxs, bir hissəsi peyğəmbərlərə (ə) məxsus, bir hissəsinin də heç bir peyğəmbər və imamın iddia etmədiyi bu iddiaların faciəsinin ciddiliyini bilir.

Sufilərin kitablarını, məsələn, Şeyx Əttarın “Təzkirətul-ovliya”sını, “Təsəvvüf tarixi”ni, “Nəfəhatul-üns”ü və “İhyaul-ulum”un bəzi bəhslərini diqqətlə araşdırsaq, qütblərin və mürsidlərin bir sıra iddiaları ilə rastlaşırıq ki, həqiqətən də dəhşətlidir. Elə buna görə də kəlam alimləri və şiə fəqihləri bu qrupun müqabilində ciddi şəkildə dayanmağa məcbur olub. Bu qarşıdurma bəzən məsələdən xəbəri olmayanlar üçün narahatedici ola bilər, amma xəbərdar olanlar bilir ki, bu iddiaların qarşısı alınmasa, İslamın əqidə və şəri məsələlərinin, əxlaqın başına elə oyun açarlar ki, İslamdan heç bir şey qalmaz.

Burada Quran ayələri kölgəsində ümumi əxlaqi məsələlər haqqında bəhsin sonuna çatırıq. Elə bəhslər ki, əxlaq elmi və nəfsin paklaşdırılmasında köklü məsələləri təşkil edir, onun kənarında da bir-bir əxlaqi fəzilət və rəzilliklərdən danışan gələcək bəhslərə yollar açır.

İlahi! Əxlaqi fəzilətlərin zirvəsinə yüksəlmək və Sənin pak zatının yaxınlığına yol tapmaq Sənin köməyin olmadan mümkün deyil. Bizə bu yolda kömək elə! Bizi saleh bəndələrinin məqamına yaxınlaşdır! Bizi “arxayın nəfs”ə sahib et ki, “Bəndələrimin zümrəsinə daxil ol - Cənnətimə daxil ol!”¹ xitabına layiq olaq!

İlahi! Şeytanın tələsi çox çətin və qorxuludur. Nəfsin istəkləri xətərli düşməndir. Əxlaqi rəzilliklər ruhumuzu əziyyət edən ürəkyandıran tikanlı

---

¹ “Fəcr” surəsi, ayə 29-30.

ağac kimidir. Bizi bu ürəkyaxan tələlərdən, nəfsin caynaqlarından, yalnız Sənin xüsusi lütfün və inayətin xilas edə bilər!

İlahi! Bu sözün sonunda özümü Sənə tapşırıram və həzrət Peyğəmbərin (s) məşhur və dərin mənalı duasını zümzümə edib deyirəm:
“İlahi! Məni heç vaxt bir göz qırpımı belə öz öhdəmə qoyma!”.¹

Quranda əxlaq

Birinci cildin sonu

14 iyun 1997 – 8 səfər 1418 h.q.

---

¹ “Biharul-ənvār”, c. 18, səh. 204.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
1.ƏXLAQİ BƏHSLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ.....	7
İslam hədislərində əxlaqın əhəmiyyəti	11
Qeydlər:	13
Əxlaqın dəyişmə imkanına dair ayə və hədislər	22
Əxlaqın sabitliyini iddia edənlərin sübutları	25
2.BƏŞƏR HƏYATI VƏ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏXLAQIN ROLU.....	32
Ayələrin təfsiri və nəticə:	35
İslam hədislərində maddi həyatın əxlaqi məsələlərlə əlaqəsi.....	45
3.ƏXLAQ MƏKTƏBLƏRİ	47
1. Allahpərəstlik məktəbində əxlaq	48
2. Materializm məktəbində əxlaq.....	49
3. Rasional fəlsəfədə əxlaq	49
4. Alturizm məktəbində əxlaq.....	50
5. Konsientializm (vicdanmərkəzlilik) görüşündə əxlaq	50
Nəticə:.....	51
Qeydlər:	51
İslam dini əxlaqın nisbiliyini rədd edir.....	53
2. Əxlaq və rəftarın qarşılıqlı təsiri.....	56
İslam hədislərində əxlaq və əməlin qarşılıqlı təsiri	59
Fərdi və ictimai əxlaq	61
4.ƏXLAQIN ƏSASLANDIĞI AMİLLƏR	63
Mühüm bir məsələ.....	73
5.ƏXLAQ VƏ AZADLIQ	75

Cəbr və əxlaqa zidd məsələlərə etiqad	78
6.ƏXLAQ NORMALARININ QURANDAKI ƏSASLARI.....	83
Araşdırma	85
Qurani-kərimdə əxlaqın əsasları.....	87
Hədislərdə İslam əxlaqının əsasları	90
7.ƏXLAQİ MƏSƏLƏLƏRİN BİR-BİRİLƏ BAĞLILIĞI.....	100
8.HARADAN BAŞLAYAQ?	103
Əxlaqi məsələlərə üç yanaşma tərzü	103
9.SEYRİ-SÜLÜK ƏHLİNİN MÜXTƏLİF ÜSLUBLARI.....	114
1. Əllamə Bəhrul-uluma mənsub olan seyri-sülük	114
2. Əllamə Məlikü Təbrizinin üslubu.....	120
3. Digər üslublar	122
Seyri-sülük məktəbləri haqda yekun söz	125
10.HƏR MƏRHƏLƏDƏ USTAD VƏ MÜRŞİDƏ EHTİYAC VARMI?	128
Daxili “vaizin” (nəsihətçinin) rolu	131
11.ƏXLAQİ FƏZİLƏTLƏRİN İNKİŞAFI ÜÇÜN HAZIRLIQLAR	133
1. Mühitin pak olması.....	133
2. Dostlar və yaxınların rolu	139
İslami hədislərdə dostların rolu.....	143
Qarşılıqlı münasibətlərin təsirinin məntiqi təhlili	145
3. Ailə tərbiyəsi və irsiyyət qanununun əxlaqda təsiri	147
4. Tərbiyədə elm və biliyin təsiri.....	157
Elm və əxlaqın əlaqəsi islami hədislərdə.....	163
İslami hədislərdə əxlaqın adət-ənənələrlə əlaqəsi.....	174
5. Əməl ilə əxlaqın qarşılıqlı əlaqəsi	177
Əməlin əxlaqa olan təsiri hədislərdə.....	187
6. Əxlaqla qidalanmanın əlaqəsi	190

Qidalanma ilə əxlaq arasındakı əlaqə hədislərdə	192
Əxlaqi sifətlər və əxlaqi əməllər	198
12.ƏXLAQİ SAFLAŞMAĞA DOĞRU PRAKTİKİ ADDIMLAR	200
İlk addım: Tövbə	200
1. Tövbənin həqiqəti	202
2. Tövbənin vacibliyi	203
3. Tövbənin ümumiliyi	205
4. Tövbənin əsasları	210
5. Tövbənin qəbulu əqlidir, yoxsa nəqli?.....	216
6. Tövbədə ayrışçılıq.....	218
7. Tövbənin davamlılığı.....	220
8. Tövbənin dərəcələri	223
9. Tövbənin təsir və faydaları	225
İkinci addım: Müşaritə (şərt kəsmək).....	227
Üçüncü addım: “Müraqibə” (nəzarət etmək)	230
Dördüncü addım: “Mühasibə” (hesabat)	234
Niyyət və onun xalisliyi	246
İxlas (xalislik).....	250
İslami hədislərdə ixlasın yeri	254
İxlasın həqiqəti.....	255
İxlasa mane olan amillər	257
İxlasın təsirləri	259
Riyakarlıq	259
İslam hədislərində riyakarlıq	265
Riyanın haramlığının hikməti	267
Riyakarların nişanələri.....	268
Riyanın müalicə yolları.....	270

Riya ilə “sumə”nin fərqi	273
Sükut və dilin islahı.....	275
Sükut haqqında Quran ayələri.....	276
Sükut – İslam hədislərində.....	278
Bir yanlış anlaşılanın həlli	281
Dilin islahı.....	283
Dilin düşüncə və əxlaqla rabitəsi	288
Dilin vurduğu zərərlər.....	291
Dilin ziyanlarının aradan qaldırılması üçün ümumi qaydalar	294
Özünü və Allahı tanıma.....	297
1. Özünü tanıma ilə nəfsi saflaşdırmanın rabitəsi.....	298
2. İslami hədislərdə özünü tanıma	300
3. Özünü tanıma Allahı tanımaya olan bir səbəbdir	302
Özünü tanımanın maneələri	307
Ruhun saflaşdırılmasında ibadətin rolu	317
Allahı yad etmək və ruhun inkişafı.....	321
İslami hədislərdə Allahı yad etməklə nəfsi saflaşdırma arasında olan rabitə	331
13.İDEALLAR – ÖRNƏKLƏR.....	339
Təvəlla və təbərri İslam hədislərində.....	348
14.VİLAYƏTİN BAŞQA ÜZÜ VƏ NƏFSİN PAKLANMASINDAKI ROLU	358
Şəhid Mütəhhərinin baxışı.....	367
Sui-istifadə.....	369